

“ જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા ” નું પુ. ૨૦ હું.

ધર્મપાળ

અને

દેવી કલ્યાણીનો આત્મોત્સર્ગ.

[બૌદ્ધસમયની ઐતિહાસિક નવલકથા]

બાષાન્તરકર્તા

પાઠ્યાભાઈ દિગ્મતજ્ઞાન રાવન, વડોદરા.

પ્રકાશક

જીવનજ્ઞાન અમરશી મહેતા,

મનેજર-“ જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા ”; અમદાવાદ.

કિંમત { અઢી રૂપીઆ. (પાકું પુકું)
સવાળે રૂપીઆ. (કાચું પુકું)

ગુજરાત વિદ્યાર્પીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઝિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૨૮ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ધર્મપાપ

વિષય ૬૩૫૭ : ૩

“જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળાનું” પુ. ૨૦ મું,

ધર્મપાળ

અને

દેવી કલ્યાણીનો આત્મોત્સર્ગ.

[જૌહરસમયની ઐતિહાસિક નવલકથા.]

ભાષાન્તરકર્તા

ડાહ્યાભાઈ હિમ્મતલાલ રાવત, વડોદરા.

પ્રકાશક

જીવનલાલ અમરશી મહેતા,

મેનેજર-“જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળા” : અમદાવાદ.

કિંમત { અઢી રૂપીઆ. (પાંદું પુઠું)
સવાળે રૂપીઆ. (કાચું પુઠું)

આવૃત્તિ ૧ લી]

ઇ. સ. ૧૯૧૯.

[પ્રત ૧૧૦૦.

સંવત ૧૯૭૫.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

૮૨૮

(સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે.)

અમદાવાદ:

જમાલપુર રોડ ઉપર આવેલા “ નટવર ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં

બોગીસાલ નારણદાસ બેડીવાળાએ છાપ્યું.

પ્રસ્તાવના.

ખ્રિસ્તીય સપ્તમ શતાબ્દિના શેષભાગમાં અને અષ્ટમ શતાબ્દિના આરંભ-
માં મગધના પ્રાચીન ગુપ્ત સામ્રાજ્યના અધઃપતન પછી ભારતવર્ષના
ભિન્ન ભિન્ન દેશના રાજાઓના વારંવાર હુમલા થવાથી ઉત્તરાપથના પૂર્વ
ભાગની સ્થિતિ ઘણી જ શોચનીય થઈ પડી હતી. ગુપ્તવંશના દ્વિતીય
જીવિતગુપ્તના મૃત્યુ પછી કોઈ પણ રાજા ગૌડ-મગધ-ખંડમાં પોતાની સત્તા
દૃઢ કરી શક્યો નહોતો. દેશના ન્હાના મ્હોટા સામંત તથા જમીનદારો
માંહોમાંહેના યુદ્ધ-વિગ્રહમાં સતત રોકાયેલા રહેતા હોવાથી અતે પરિણામ
એ આવ્યું કે, ખ્રિસ્તીય અષ્ટમ શતાબ્દિના મધ્યભાગમાં ઉત્તરાપથના પ્રાચ્ય
ખંડમાં ભયંકર અરાજકતા વ્યાપી ગઈ. દેશમાં કોઈ પણ રાજા નહોતો.
પ્રમળ મનુષ્યો લાગ મળતાં દુર્બળ ઉપર અત્યાચાર કરી તેમના જનમાલની
હાનિ કરવા લાગ્યા; ચોર લૂંટારાઓ ઘેળે દિવસ ગામ લૂંટી લઈ બાળી
મૂકવા લાગ્યા. રાજ્યશક્તિ નિર્જળ થઈ જવાથી તેઓને કોઈ શિક્ષા કરનાર
રહ્યું નહોતું. ગરીબ પ્રજાજનો એ અસાચારથી ત્રાસી જઈને દેશાંતરમાં
ન્હાસી ગયા. તેથી સમસ્ત દેશ ઉજ્જડ વેરાન જેવો થઈ ગયો. તિબેટ દેશના
લામા તારાનાથ એ સમયે ગૌડ-મગધ-ખંડની સ્થિતિ કેવી હતી તે વિશે
લખતાં પોતાના ઐશ્વર્યના ઇતિહાસમાં નીચે પ્રમાણે જણાવે છે કે:—

“ In Odivisa, in Bengal and the other five
provinces of the east, each Kshatriya, Brahman and
merohant constituted himself a king of his surround-
ings, but there was no king ruling in country. ”

—The Indian Antiquary,
Vol IV, PP. 365—366.

“ એ વખતે ઉડીષ્યા, ખંડ તથા પૂર્વદેશના બીજા પાંચ પ્રદેશમાં
ક્ષત્રીય, બ્રાહ્મણ અને વૈશ્ય-વણિક પોતપોતાની આસપાસના પ્રદેશના રાજા
થઈ પડ્યા હતા; પરંતુ સમસ્ત દેશમાં કોઈ પણ સત્તાધારી રાજા નહોતો.”

ખ્રિસ્તીય પંચમ શતાબ્દિના મધ્યભાગમાં ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો વિધ્વંસ
થયો હતો, અને નવમી શતાબ્દિના મધ્યભાગમાં બિહ્મમાલના ગુર્જર પ્રતિ-
હાર વંશના પ્રથમ ભોજદેવે સમસ્ત ઉત્તરાપથના ઉપર વિજય ફરીથી મેળવી

સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી હતી. એ ચારસો વર્ષમાં હૂણુજાતિનો શેરમલ મિહિરકુલ, માળવાનો યશોવર્ધન, સૌમરીવંશનો ઈશાનવર્મા, તથા શર્વ-વર્મા, સ્થાણવીશ્વરનો હર્ષવર્ધન, ગોડનો શશાંક, હર્ષના મામાનો પુત્ર ભાંડી, લિક્ષ્મણનો વત્સરાજ તથા નાગબદ્ધ, ગોડનો ધર્મપાળ તથા દેવ-પાળ વગેરે થોડો થોડો વખત સમ્રાટ તરિકેની પદવી પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા.

મગધના ગુપ્ત વંશીય સમ્રાટ દ્વિતીય શ્રવિતગુપ્તના મૃત્યુ પછી ગોડ-મગધ-મગમાં જે માતૃસ્યન્યાય વા અરાજકતા ઉપસ્થિત થઈ હતી તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની શંકા નથી. કાન્યકુબ્જરાજ યશોવર્મા, કામરૂપપતિ હર્ષ-દેવ, ગુર્જરેશ્વર વત્સરાજ તથા રાષ્ટ્રકૂટવંશીય સમ્રાટ દ્રુવધારાવર્ષ દ્વારા વારંવાર આક્રમણ થવાથી સમસ્ત દેશ પાયમાલ થઈ ગયો હતો. આખા દેશમાં અરાજકતાનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહ્યું હતું. ન્હાના ન્હાના જમીનદારો દુર્બળ-અસહાય પ્રજાજનો ઉપર આક્રમણ કરી તેમની માલ મિલકત લૂંટી જતા હતા. એથી દેશ અત્યંત પાયમાલ થઈ ગયો હતો. સંસ્કૃત ભાષામાં એ પ્રમાણેની અરાજક-અવસ્થાને જ માતૃસ્યન્યાય કહેવામાં આવે છે. એ માતૃસ્યન્યાય વા અરાજકતાના પરિણામે ગોડમંડળમાં પાલવંશના રાજાઓનો અબ્યુદય થયો. દેશમાં પ્રજાવંદના જનમાલની સંભાળ રાખે એવો કોઈ પણ પરાક્રમી રાજા ન હોવાથી અતિ પ્રજાજનોએ એકસંપીથી પોતાની પસંદગીના દ્વિતવિષ્ણુના પૌત્ર, રણનીતિકુશળ અખ્યટના પુત્ર ગોપાળ-દેવને રાજા તરિકે ચૂંટી કાઢી ગોડ-મગધના સિંહાસન ઉપર બેસાડ્યો. ગોપાળદેવનો પિતા યુદ્ધવિદ્યામાં અતિ નિપૂણ હતો, તેનો પિતામહ દ્વિત-વિષ્ણુ સર્વવિદ્યાવિત્ હતો.

ગોપાળદેવને સિંહાસન ઉપર આરૂઢ થયા પછી સૌથી પહેલાં આત્મ-રક્ષણ કરવાના કાર્યમાં જ રોકાવું પડ્યું, કેમકે પરદેશી રાજાઓના વારંવાર હુમલા થયા કરતા હોવાથી ગોડ-મગધ-મગમાં શક્તિ રહી નહોતી. ગોપાળદેવે પોતાના બાહુબળ તથા દીર્ઘદષ્ટિનો ઉપયોગ કરી અરાજકતાને દૂર કરી ગોડમાં શાંતિ સ્થાપી અને દક્ષિણ રાઠ તથા 'ખ' દ્વીપની શેષ સીમા સુધી પોતાની સત્તાનો વિસ્તાર વધાર્યો. ગોપાળદેવના મૃત્યુકાળ અથવા રાજ-ત્વકાળ સંબંધી નિર્ણય કરવાનો ઉપાય હજી સુધી જણાયો નથી. પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવેત્તા વિનસેન્ટ સ્મીથ સાહેબ અનુમાન કરે છે કે, ગોપાળદેવ ૭૩૦ થી ૭૪૦ ખ્રિસ્તાબ્દમાં કોઈ વખતે સિંહાસન ઉપર આરૂઢ થયો હોવો જોઈએ. તિએટના લામા તારાનાથના મત પ્રમાણે ગોપાળદેવે ખ્રિસ્તાબ્દ ૭૪૦ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. તે જો રણનીતિકુશળ ન હોત તો ગોડીય પ્રજાવંદ તેને

નરપતિ તરિકે કદિ પણુ પસંદ કરત નહિ. ગોપાળદેવના મૃત્યુ પછી તેની રાણી દેદેવીના ગર્ભે અવતરેલો પુત્ર ધર્મપાળદેવ ગોડ-બંગના સિંહાસન ઉપર આવ્યો. ધર્મપાળના કાળ નિર્ણય સંબંધી વિદ્વાનોમાં જૂદા જૂદા મત હતા; પરંતુ સર અલ્લેક્ષાંડર કનિંગહામે નક્કી કર્યું છે કે, ધર્મપાળ ૮૩૧ ખ્રિસ્તાબ્દમાં સિંહાસન ઉપર આરૂઠ થયો હતો. ધર્મપાળદેવે સિંહાસન ઉપર આરૂઠ થઇને રાષ્ટ્રકૂટરાજ ત્રીજા ગોવિંદની સહાયતાથી આશ્રય-ભિખારી ચક્રાયુધને કાન્યકુબ્જના સિંહાસન ઉપર બેસાડી આર્યાવર્તમાં સાર્વભૌમની પદવી પ્રાપ્ત કરી હતી. લામા તારાનાથના મત પ્રમાણે ધર્મપાળે ૬૪ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું; પરંતુ તે મત ગ્રાહ્ય કરી શકાય તેમ નથી. પ્રત્યક્તત્ત્વવિદ્ગણ અનુમાન કરે છે કે, ધર્મપાળદેવે ૩૫ વર્ષ સુધી ગોડના સિંહાસન ઉપર રાજ્ય કર્યું હતું.

શ્રીયુત રાખાલદાસ બંગોપાધ્યાય કૃત ધર્મપાળ નામના બંગાળી પુસ્તક ઉપરથી આ ભાષાંતર તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. શ્રીયુત રાખાલદાસ બાબુ પુરાતન વસ્તુઓની શોધખોળ કરનાર એક સર્વમાન્ય સુવિખ્યાત વિદ્વાન છે. તેમણે પ્રાચીન શીલાલેખો, તામ્રપટો, હસ્તલિખિત ગ્રંથો, શિક્ષાઓ વગેરે પુરાતન વસ્તુઓના આધારે બંગાળી ભાષામાં ઔગાદાર ઇતિહાસ નામના બે ગ્રંથ લખી સાહિત્યક્ષેત્રમાં અદ્વિતીય ખ્યાતિ મેળવી છે. ઉપર્યુક્ત પુસ્તકોને બંગાળી સાહિત્યમાં ઉત્તમ સ્થાન મળ્યું છે. બંગાળના જૂત-પૂર્વ ગવર્નર લૉર્ડ કાર્માઈકલે પણ એ પુસ્તકોની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી છે. શ્રીયુત રાખાલદાસ બાબુ પ્રાચીન વસ્તુઓના આધારે ઇતિહાસ રચવામાં જેમ સિદ્ધહરત છે, તેવી જ રીતે પ્રાચીન ઇતિહાસને આધારે કલ્પનામિશ્રિત ઐતિહાસિક નવલકથાઓ લખવામાં પણ અતિ નિપૂણ છે. તેમણે રચેલી શશાંક તથા કંરેણા નામની નવલકથાઓને બંગાળી સાહિત્યમાં સર્વોત્તમ સ્થાન મળ્યું છે. જગન્નિયંતા નારાયણ શ્રીયુત રાખાલદાસ બાબુને બંગાળી સાહિત્ય ભંડારમાં એવાં જ બીજાં અપૂર્વ રત્નો ઉમેરવા માટે દીર્ઘાયુષ્ય આપે એમ અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છી અહિં હું વિરમું છું.

વડોદરા,

વિક્રમ.ક, ૧૯૭૫, જ્યેષ્ઠ, શુક્લપક્ષ
નવમી, શનિવાર તા. ૭-૬-૧૯૧૯

હાથાભાઈ હિમ્મતલાલ રાવત.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ. વિષય. પૃષ્ઠ.

પ્રથમ ખંડ.

૧ હું.	જીર્ણ દેવાલય	...	૧
૨ જી.	અરાજકતા	...	૬
૩ જી.	દુઃખીઓની વહારે...	૧૧	
૪ યું.	આગમાં	...	૧૭
૫ મું.	વિપદમાંથી ઉદ્ધાર	...	૨૪
૬ હું.	ગૌડરાજ્ય	...	૩૦
૭ મું.	શુભ સમાચાર	...	૩૬
૮ મું.	ગહન કાનનમાં	...	૪૨
૯ મું.	પુનર્મિલન	...	૪૯
૧૦ મું.	વિચાર અને દંડ...	૫૪	

દ્વિતીય ખંડ.

૧ હું.	ગૌડમાં અતિથિ	...	૬૦
૨ જી.	સામ્રાજ્યની સ્થાપના	...	૬૪
૩ જી.	મણિદત્તનું શુભગૃહ...	૬૯	
૪ યું.	આશ્રયભિખારી	...	૭૪
૫ મું.	ગૌડ નગરમાં	...	૭૯
૬ હું.	ગૌડના માર્ગે	...	૮૪
૭ મું.	આશ્રિત-રક્ષણ	...	૮૭
૮ મું.	મર પ્રાન્તમાં	...	૯૦
૯ મું.	ગુર્જર-રાજસભા	...	૯૫
૧૦ મું.	મણિદત્તનું દાન	...	૧૦૧

તૃતીય ખંડ.

૧ હું.	જહ્ન દેલ	...	૧૦૮
૨ જી.	મિલનમાં વિધન	...	૧૧૦
૩ જી.	પાટલિપુત્રમાં	...	૧૧૫
૪ યું.	મગધમાં ગૌડેશ્વર...	૧૧૮	

પ્રકરણ. વિષય. પૃષ્ઠ.

૫ મું.	વારાણસીનું યુદ્ધ	...	૧૨૩
૬ હું.	ભિક્ષમાલમાં ઈન્દ્રાયુધ	૧૨૯	
૭ મું.	ગુર્જર રણનીતિ	...	૧૩૪
૮ મું.	સર્વાનંદનો ગૃહત્યાગ	૧૩૮	
૯ મું.	ગુર્જર યુદ્ધ	...	૧૪૩
૧૦ મું.	હજી ફેટલા દિવસ ?	૧૪૮	

ચતુર્થ ખંડ.

૧ હું.	ખોરાકની શોધમાં	...	૧૫૧
૨ જી.	ચક્રનું પરિવર્તન	...	૧૫૫
૩ જી.	પુનરાગમન	...	૧૬૦
૪ યું.	ગોકર્ણુ દુર્ગમાં	...	૧૬૩
૫ મું.	રાત્રિમાં સંકટ	...	૧૬૮
૬ હું.	ધર્માધિકારીનો અનેવી	૧૭૨	
૭ મું.	અવરોધ અને સુક્તિ...	૧૭૫	
૮ મું.	ગોવિંદનું ચક્રધારણ	૧૮૦	
૯ મું.	ચક્રનું પરિવર્તન	...	૧૮૫

પંચમ ખંડ.

૧ હું.	દેવમંદિરમાં...	...	૧૯૧
૨ જી.	ભાગ્યની ગણતરી	...	૧૯૫
૩ જી.	મિત્રતાનું મૂલ્ય	...	૧૯૭
૪ યું.	મોક્ષમાર્ગ	...	૨૦૨
૫ મું.	મંત્રગૃહ	...	૨૦૬
૬ હું.	વૃદ્ધનાયક બીજમદેવ...	૨૧૦	
૭ મું.	આમંત્રણ	...	૨૧૪
૮ મું.	મંડલાનું યુદ્ધ	...	૨૧૮
૯ મું.	તોરણરક્ષા...	...	૨૨૩
૧૦ મું.	કલ્યાણીદેવીનો આત્મોત્સર્ગ	૨૨૮	
	ઉપસંહાર...	...	૨૩૨

શુદ્ધિપત્ર.

પાનું.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧	૧૪	અશ્વત્થ	અશ્વત્થ
૩૬	૧૮	નાગરિકાએ	નાગરિકાઓ
૪૩	૩	અશ્વ	આશ્રય
૪૩	૨૧	મનુષ્યની	મનુષ્યનાં
૪૮	૧૩	પદ્મપાત્ર	પદ્મપત્ર
૪૮	૨૦	અભિનંદન	અભિવંદન
૫૪	૧૯	ઉલ્લું	કલ્લું
૬૬	૧૯	ઉડ્યો	ઉડ્યા
૬૫	૫	સગળું	સઘળું
૧૦૦	૫	બાઉકે થઇને	બાઉકે બીજે
			બારણે થઇને
૧૦૮	૨૦	કટાક્ષપૂર્ણ	કટાક્ષ પૂર્વક
૧૧૪	૮	શુભ	શુભ સમાચાર
૧૧૫	૨	જઇને	થઇને
૧૧૫	૧૩	બિમ્બિસાર	બિમ્બિસાર
૧૨૨	ફૂટનોટ	દુણાર	ચૂણાર
૧૨૭	૧૦	અસંખ્ય	અસંખ્ય સંખ્ય
૧૩૫	૯	રાગ્નએ	રાગ્નઓએ
૧૩૭	૨૭	બિલ્લમાંથી	બિલ્લમાલમાંથી
૧૪૧	૧૮	દેશી	દેશ
૧૫૧	૧૩	કરત	કરતા
૧૫૧	૧૪	શકત	શકતા
૧૫૪	છેલી	તણે	ક્ષણે
૧૫૬	૧૬	બિલ્લમાલ	બિલ્લમાલ
૧૫૯	ફૂટનોટ	Abbat	Abbot
૧૭૩	૧૪	ધર્માધિકારીનું	ધર્માધિકારીનું
૧૭૮	૨૩	તમામ	તમારા

પાત્રું.	હીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૯૩	૧૩	સત્યતાસૂચક	સંખ્યતાસૂચક
૧૯૩	૩૦	બીજી	બીજી
૧૯૬	૩	ક્રિપ્ત	ક્રિપ્ત
૧૯૮	૮	ગૌડીયની	ગૌડીય સૈનિકોની
૨૦૦	૫	રાજચક્ર	ગુર્જરરાજચક્ર
૨૦૦	૧૬	ફૂલ	ફૂલ છે.
૨૦૩	૨૫	વ્યાગ્રચર્મમ્બર	વ્યાગ્રચર્મમ્બર
૨૦૫	૧૮	હક્કા	હક્કા
૨૦૫	૨૬	સ્થવર	સ્થવિર
૨૦૮	૧૬	પાશમાં	બાહુપાશમાં
૨૧૬	૨૩	આ મકાનમાં	આત્રવનમાં
૨૧૮	૭	ઘોડેસ્વારોએ	ઘોડેસ્વારે
૧૨૨	૨૭	બધાઓ	બધા

ॐ तत्सत्त्वरमात्मने नमः ।

धर्मपाल.

પ્રકરણ ૧ લું.

જીર્ણ દેવાલય.

સ હસ વર્ષો પૂર્વે ભાગીરથીની અવસ્થા એટલી બધી શોચનીય નહોતી. ભાગીરથીના વક્ષસ્થળમાં મરૂભૂમની માફક વર્ષમાં નવ મહિના સૂધી ધૂળ ઉડ્યા કરતી નહોતી, કેમકે એ વખતે પણ ગંગાનું ખાણી ભાગીરથીની સાથે મળી જઈ મહાસમુદ્રને મળતું હતું. એ સમયે સમુદ્રગામી વણિકો ભાગીરથીના માર્ગે જ આવજવ કરતા હતા. આર્યાવર્ત્તને માલ ગંગા તથા ભાગીરથીના માર્ગે થઇને દૂર દેશાવરમાં મોકલવામાં આવતો હતો. ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં વહાણોથી નદી ભરપૂર જોવામાં આવતી હતી. હજી પણ રેતીના ઢગલાઓમાંથી સમુદ્રગામી વહાણોનાં ટુકડાઓ મ્હોટી સાંકળો, લંગર વગેરે મળી આવે છે.

પદ્માના મૂળથી થોડે દૂર ભાગીરથીના પશ્ચિમ તીરે, સપ્તગ્રામથી ગોડ સૂધીના વિશાળ રાજમાર્ગની પાસે એક પ્રાચીન દેવમંદિર હતું. સેંકડો વર્ષ પૂર્વે મંદિર બનાવવામાં આવ્યું હતું; કાળે કરીને તે જીર્ણ થઈ ગયું હતું અને તેમાં જે દેવમૂર્તિ સ્થાપવામાં આવી હતી તે પણ ધણો વખત પહેલાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી. મંદિરની સ્થાને એક અશ્વસ્થ વૃક્ષ ઉગ્યું હતું અને તેણે પોતાની શાખાઓ મંદિરના ભક્ત ધુમટ ઉપર વિસ્તારી હતી. એ મંદિર કોતું છે, તેમાં ક્યા દેવની પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત હતી, તે કોઈ કહી શકતું નહોતું. તથાપિ મંદિર સમસ્ત દેશમાં સુવિખ્યાત હતું. ગોડથી સપ્તગ્રામના માર્ગે મુસાફરોનું તે વિશ્રામસ્થળ હતું. ગંગા પાર કરીને આ મંદિર સૂધી આવતામાં સંધ્યા પડી જતી, તેથી મુસાફરો એ જીર્ણ દેવાલયમાં અથવા અશ્વસ્થ-વૃક્ષ નીચે રાત્રિ બ્યતિત કરતા.

મંદિરની નીચે થઇને ભાગીરથી વહેતી હતી. પ્રાચીન કાળમાં મંદિરથી નદી સૂધી પાપાણુનાં પગથીયાં હતાં; પરંતુ કાળે કરીને તે પણ જીર્ણ થઈ

ગયાં હતાં, છતાં ઉપયોગમાં આવે એવાં રહ્યાં હતાં. ધણા દિવસો સુધી ગૌડના માર્ગે “ભાગેલું દેવળ” મુસાફરોતું વિશ્રામસ્થળ હતું; પરિવર્તનશીલા ભાગીરથીએ શા માટે તેનો ગ્રાસ નહિ કર્યો હોય, એ વિષે લોકોને ધણુંજ આશ્ચર્ય થતું. સેંકડો વર્ષો પૂર્વે “ભાગેલું દેવળ,” અશ્વસ્થ-વૃક્ષ તેમજ ગૌડનો રાજમાર્ગ સુદ્ધાં નદીગર્ભમાં ડૂબી ગયો છે. જે સ્થળે જીર્ણ દેવાલય હતું તે સ્થળેથી એક વખત ભાગીરથીનો પ્રવાહ ગંભીર નાદ કરતો પ્રવાહિત થતો હતો; વળી તેજ સ્થાને હવે લીલાં છમ ખેતરો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ખરેખર કાળની ગતિ વિચિત્ર જ છે.

એ સમયે દેશાટન કરવા સારૂ જળમાર્ગ જ વિશાળ હતો. જેએને જલદી જવાની જરૂર પડતી તેઓ રથ અથવા અશ્વો ઉપર જતા હતા.

પ્રાયઃ સહસ્ત્ર વર્ષો પૂર્વે એ ઘોડેસ્વારો આ રાજમાર્ગે થઇને સમગ્રામથી ગૌડ તરફ જતા હતા. ભાદ્રમાસ ચાલતો હતો. ભાગીરથી બન્ને કિનારે ઉભરાઈ જતી હતી. ઘોડો વખત પહેલાં વરસાદ પડ્યો હોવાથી માર્ગમાં અત્યંત કાઢવ થયો હતો. સૂર્યનારાયણે અસ્તાચળમાં આસન લીધું હતું. બન્ને અશ્વો તરફ નજર નાંખતા માલૂમ પડતું હતું કે તેમણે ધણો માર્ગ કાપ્યો છે. સ્વારો પણ તેમની અવસ્થા જોઈને ધીમે ધીમે અલાવતા હતા. ઘોડેસ્વારોમાંથી એક યુવાન પુરૂષ હતો. તેની ઉમ્મર વીસ વર્ષ કરતાં વધારે હશે નહિ. ખીજે માણસ પ્રૌઢ હતો. તેના વાળ સફેદ થઈ જવા આવ્યા હતા. તેની ઉમ્મર આસરે પચાસ વર્ષની હશે. ઉભય સશસ્ત્ર હતા, બન્નેના શરીર ઉપર પોલાદનાં બખ્તર તેમજ માથા ઉપર મ્હોટી પાઘડીઓ હતી. પ્રત્યેકની પાસે ઘોડાના જીનની સાથે દોરડા વતી લોખંડની ટોપીઓ બાંધેલી હતી. યુવક આગળ ચાલતો હતો; પ્રૌઢનો અશ્વ ધીમે ધીમે પાછળ ચાલ્યો આવતો હતો. પુરાતન મંદિરની પાસે આવી યુવક પ્રૌઢને સંબોધી બોલ્યો:—“કોઈ પણ સ્થળે મનુષ્યના નિવાસનું નિશાન જણાતું નથી, અંધારું પણ ધીમે ધીમે ગાઢ થવા આવ્યું છે. હવે આપણે શું કરીશું?”

પ્રૌઢ ઉત્તર આપ્યો:—“પુત્ર, ખરેખર દેશની અવસ્થા અત્યંત ભીષણ થઈ ગઈ છે. વીસ વર્ષ પહેલાં રાજમાર્ગની બન્ને બાજુએ સેંકડો ગામડાંઓ જોવામાં આવતાં હતાં. આસપાસનાં લીલાંછમ ખેતરો જોઈને કેટલો આનંદ થતો તેનું વર્ણન કરી શકાય તેમ નથી ! જોતજોતામાં એ સંધર્ણ અદસ્ય થઈ ગયું. જોયું ? પચાસ ગાઉની અંદર એક પણ ગામ આપણા જોવામાં ન આવ્યું, તેમજ એક પણ માણસ રહ્યો ન મળ્યો. જ્યાં નજર નાંખીએ

ત્યાં કેવળ ભીષણ અરણ્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે. રાત્રિ વ્યતિત કરવા સાર કોઈ માણસનું ઘર મળ્યું હોત તો ઠીક થાત. જો, તને પેલું દૂર અશ્વસ્થ-વૃક્ષ જણાય છે? ધર્મ, એ સ્થળે એક જીર્ણ દેવાલય હતું. હું એકસો ન્યારે આ માંગે આવતો ત્યારે રાત્રિવાસો તેમાં જ કરતો. હતો.”

“પિતા! અશ્વસ્થ-વૃક્ષ તો જણાય છે, પણ દેવાલયનું તો કોઈ ચિહ્ન જણાતું નથી.”

“ચાલ, ત્યારે આપણે રાત્રિવાસો અશ્વસ્થ-વૃક્ષ નીચે જ કરીશું.”

ચાકી ગયેલા બંને અશ્વો ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યા. પ્રાંઠ ચોતરફ નજર કરતો હતો. અશ્વસ્થ-વૃક્ષની પાસે આવતાં તે બોલી ઉઠ્યો:—

“ધર્મ, આજ સ્થાન છે. જો ચારે તરફ પથ્થર તથા ઈંટો પડેલી છે. આ વૃક્ષની પાછળ વનમાં તે દેવાલય હોવું જોઈએ.”

બંને જાણુ અશ્વ ઉપરથી કિતર્યા અને અશ્વોને ઝાડના થડની સાથે બાંધી વનની અંદર ગયા. રસ્તાની બંને બાજુએ પુષ્કળ ઝાડો હતી. ઘણા વખતથી કોઈ આ રસ્તે થઈને આવ્યું નહિ હોય એમ જણાતું હતું. ન્હાનાં ન્હાનાં પુષ્કળ ઝાડો કિયાં હતાં, વૃક્ષો ઉપર વેલીઓ વિંટળાઈ ગઈ હતી. અશ્વથી રસ્તો સાફ કર્યા સિવાય વનમાં પ્રવેશ કરી શકાય તેમ નથી એ જોઈ બંનેજાણુ હાથમાં તરવાર લઈ રસ્તો ચોક્કસ કરતા કરતા આગળ વધ્યા. થોડે જ દૂર ચાલ્યા પછી મંદિર આગળ આવીને ઊભા રહ્યા. મંદિર આગળ કેટલીક ચોકખી જગ્યા હતી. પ્રાંઠને કાંઠા વાગ્યા હતા, તેણે મંદિરમાં પ્રવેશ કરી કહ્યું:—“મંદિર ખાલી છે. તું બંને અશ્વોને અહિંયાં લઈ આવ.” પિતા મંદિરનાં દ્વાર આગળ એક શિલા ઉપર બેઠો, પુત્ર અશ્વસ્થ-વૃક્ષ તરફ ચાલ્યો. કેટલીકવાર પછી યુવક અશ્વો લઈને પાછો ફર્યો એટલે પ્રાંઠે તેને કહ્યું: “પાસે જ નદી વહે છે. તું અશ્વોને પાણી પીવડાવી આવ.”

નદી તરફ જતાં યુવકે જોયું કે, થોડીવાર પહેલાં કોઈએ રસ્તો સાફ કરેલો છે. યુવક વિસ્મિત થઈને ઊભો રહ્યો. તેણે જોયું કે રસ્તો આજે જ સાફ થયેલો છે, વેતસી લતાનાં છિન્ન માથાં સરસ રહ્યાં છે, ભીની જમીનમાં મનુષ્યનાં અસ્પષ્ટ પગલાં પડ્યાં છે. એ વખતે ઘણું અંધારું થઈ ગયું હતું તેથી પગલાં કઈ તરફ ગયાં છે તે જોઈ શકાય તેમ નહોતું. પાસે જ ઘાટ હતો. વર્ષાદના પાણીથી નદી ઉભરાઈ જતી હતી. ઘાટ ઉપરનાં પગથીયાં પાણીમાં ડૂબી ગયાં હતાં. ઘાટ ઉપર એક ગોહું આગ્ર-વૃક્ષ હતું. તેની નીચે

અધારામાં કંઈક સફેદ પદાર્થ પડેલો જણાતો હતો. થોડીવાર પછી બાળાજી ધીમા સ્વરે વેદનાસૂત્રક કંઠે કોઈ બોલી ઉઠ્યું:—“જળ.”

એક ન્હાના વૃક્ષની સાથે બંને અશ્વેને બાંધી યુવક હાથમાં તરવાર લઈને આગળ વધ્યો. તેણે પાસે આવીને જોયું કે વૃક્ષ નીચે કોઈ મનુષ્ય પડેલો છે. તે માણસે પગરવ સાંભળ્યો હોય એમ લાગ્યું. કેમકે તે ધીરે ધીરે બોલે:—“નહિ છું-કોણ છે-જળ.”

યુવકે જોયું કે તેનું સમસ્ત શરીર લોહીથી તરબોળ થઈ ગયું છે. તેના અંતિમ કાળ ઉપરિચિત છે એમ જણાયું. યુવક બ્યાકુળ થઈને નદીમાં પાધડી ભિંજવી આવ્યો અને ધવાયેલી વ્યક્તિના મુખમાં ધીમે ધીમે પાણી રેડવા લાગ્યો. તે માણસ પાણી પીને સ્હેજ સ્વસ્થ થયો. તે પછી તે બોલ્યો: “હું નહિ છું-વધારે વખત નથી-તમે ધણો ઉપકાર-જળ.” યુવકે પુનઃ તેના મુખમાં પાણી રેડ્યું. ધવાયેલી વ્યક્તિએ પાણી પીને પુનઃ કહ્યું:—“હું મલિદત્ત છું-ગૌડમાં મારા ઘરમાં દેવતાની નીચે પુષ્કળ ધન-જળ.” તે ધવાયેલા માણસે પુનઃ થોડું પાણી પીધું અને થોડીવાર વિશ્રામ લઈને કહ્યું:—“તમે બેળે-જળ.” યુવકે પુનઃ પાણી પીવડાવ્યું. તે ધવાયેલો માણસ કેટલીકવાર સુધી શાંત રહ્યો. યુવકે ધાર્યું તેના દિવસો પૂરા થવા આવ્યા છે. તે પછી તે ધવાયેલો માણસ બોલી ઉઠ્યો:—“રાજા નથી-અરાજક-ધર્મ નથી-તમે રાજા-જ-” યુવકે પુનઃ મુખમાં જળ રેડ્યું, પરંતુ ઢોળાઈ ગયું. યુવકે શબદેહ ઉપર પિછોડી ઢાંકી દીધી અને અશ્વેને પાણી પીવડાવી મંદિર તરફ પાછો ફર્યો. તેણે વનમાંથી જોયું કે, મંદિરમાં અગ્નિ બળે છે. તેણે આશ્ચર્ય પામી પાસે આવીને જોયું કે, તેના પિતા અગ્નિ પાસે બેસી તેમાં સુકા લાકડાના કકડા નાંખે છે.

પુત્રને જોઈ પિતાએ પૂછ્યું:—“ધર્મ, મને લાગે છે કે, આપણા પહેલાં અર્હિયાં કોઈએ આશ્રય લીધો છે. તે મંદિરની પાસે સુકાં લાકડાં એકઠાં કરી અગ્નિ સળગાવીને ગયો છે, કદાચ સત્વર આવી પહોંચશે.”

યુવકે પિતાને મૃત માણસની વાત કહી સંભળાવી. પ્રૌઢે કહ્યું:—“ખરેખર રાજા વિના, ધર્મ વિના, દેશનો સર્વનાશ થાય છે. આ પ્રમાણે કેટલા દિવસો જશે તે કંઈ કહી શકાય તેમ નથી. મને લાગે છે કે ધીમે ધીમે આર્યાવર્તમાંથી ગૌડનું નામ નિશાન નીકળી જશે. રાત્રિના વખતે ચોર હુંડા-રાઓનો અભાવ નથી. ચાલ, આપણે બંને અશ્વો લઈને મંદિરમાં જઈએ, કાલ સહવારમાં મલિદત્તના દેહનો સત્કાર કરીશું.”

પુત્ર ગુપચુપ બન્ને અશ્વો લઇને મંદિરમાં આવ્યો. ત્યાર પછી પુત્ર હાથમાં તરવાર લઈ મંદિરના દારનું રક્ષણ કરવામાં સમસ્ત રાત્રિ વ્યતિત કરી.

બન્ને જણા પ્રાતઃકાળમાં ઘણા વહેલા ઉઠી ઉભય અમને લઈ મંદિરની બહાર નિકળ્યા. નદી તીરે આવીને જોયું કે, ઘાટ ઉપર એક સંન્યાસી બેઠો છે. તેણે ગૈરિક વસ્ત્રો પહેરેલાં છે. તેના લાંબો બલિષ્ઠ દેહ તથા કૃષ્ણ કેશ જોઈને તે યુવાન પુરુષ લાગતો હતો. પાસે લોખંડાનું ત્રિશળ અને કમંડળ પડ્યું હતું. બન્ને જણ સંન્યાસીને જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ મયા પ્રેટે પૂછ્યું:—“મહારાજ, આપ ક્યારના અહિંયાં આવ્યા છો? ઉત્તર મળ્યો:—“ઐપાળદેવ, હું તમારી રાહ જોઈને સમસ્ત રાત્રિ બેસી રહ્યો છું.”

પ્રેટે વિશેષ વિસ્મિત થઈને પૂછ્યું:—“શું આપ મને ઓળખો છો? હું તો આપને ઓળખી શકતો નથી.”

સંન્યાસીએ કહ્યું:—“તમે મને પૂર્વે જોયા નથી, તેથી ઓળખી શકતા નથી, પરંતુ હું તમને ઓળખું છું. મણિદત્તના શબને અગ્નિસંસ્કાર કરશો ને?”

અમે પિતા પુત્ર એજ વિચાર કર્યો હતો. આપે એ કેવી રીતે જાણ્યું?

કેટલાંક કારણોથી મારે અનેક અનાવશ્યક વાતો જાણવી પડી છે. તમને ધીમે ધીમે સઘળું સ્હમજશે. મંદિરની પાછળ ઘણાં સુકાં લાકડાં પડ્યાં છે, તે લઈને ચિતા તૈયાર કરો.”

મંદિરની પાછળ લાકડાના ઘણા ઢગલા કરેલા હતા. બન્ને જણે તેમાંથી લાકડાં લઈને ઘાટ ઉપર ચિતા ખડકી. ત્યાર પછી તેના ઉપર મણિદત્તનું મૃત શરીર મૂક્યું અને ચિતામાં અગ્નિ સંયોગ કર્યો. સંન્યાસીએ તેમને મદદ ન કરી. તે ચિતાથી થોડે દૂર ઘાટ ઉપર બેસી રહ્યો. જોત-જોતામાં મણિદત્તનો દેહ અસ્મિભૂત થઈ ગયો! ચિતા સળગાવીને બન્ને જણ સંન્યાસીની પાસે આવીને બેઠા હતા.

ઐપાળદેવે પૂછ્યું:—“પ્રભુ, શું પાસે કોઈ ગામ છે? અમે સાંધે ને ખોરાક લેતા આવ્યા હતા તે કાંસે જ પૂરો થઈ ગયો છે.”

સંન્યાસીએ કહ્યું:—“તમને ગામમાં લઈ જવા માટે જ હું અહિંયાં આવ્યો છું.”

“આપે કેવી રીતે જાણ્યું કે, હું અત્રે આવ્યો છું?”

“તે પછીથી કહીશ.”

અણિકમ્નો દેહ ભસ્મિભૂત થઈ ગયો હતો, ચિતા પણ એલવાઈ જવા આવી હતી. પિતા તથા પુત્રે લાગીસ્થીમાંથી પાણી લાવીને ચિતા ઉપર છાંટ્યું અને લાકડાના કકડા વડે મૃત દેહનો રહેલો ભાગ પાણીમાં નાખી દીધો. સંન્યાસી ઉડ્યો અને તેઓને સંબોધી બોલ્યો:—“મારી સાથે આવો.” પિતાપુત્ર ઘેડેસ્વાર થઈને સંન્યાસીની સાથે ચાલ્યા.

પ્રકરણ ૨ જી.

અરાજકતા.

રાજ માર્ગથી થોડે દૂર જંગલમાં કેટલાંક આશ્ર-વૃક્ષ નજરે પડતાં હતાં. પૂર્વે ત્યાં આગલથી એક રસ્તો નીકળીને પશ્ચિમ તરફ જતો હતો. પરંતુ ધીમે ધીમે ઘાસથી ઢંકાઈ ગયો હતો, એક બે જગ્યાએ ન્હાનાં ન્હાનાં ઝાડ પણ ઉગ્યાં હતાં. સંન્યાસીએ રાજમાર્ગ લજી દઈને એ ન્હાનો માર્ગ લીધો. તે રસ્તો આશ્રવનમાં થઈને પાછળ આવેલા એક ગામમાં જતો હતો. રાજમાર્ગ ઉપરથી ગામ જણાતું નહોતું, અત્યારે પણ દેખાતું નહોતું. મુસાફરો જે માર્ગે થઈને જતા હતા તે જોતાં તેઓને લાગ્યું કે, પહેલાં આ રસ્તે થઈને ઘણી ગાડીઓ આવજવ કરતી હોવી જોઈએ, પરંતુ કોઈ કારણથી ઘણા દિવસોથી આ રસ્તેથી ગાડી ચાલી નથી. આશ્રવન વટાવીને ત્રણ જણ ગામમાં આવી પહોંચ્યા. ગામની સીમામાં સૌથી આગળ ઘેટાતું આંધેલું એક ઘર તેઓની નજરે પડ્યું. એ મકાન જોઈને જોઈને નહોતું, તથાપિ ઘાસ, ઝાડીથી દિવાલ તથા છાપડે ભરાઈ ગયું હતું; સ્થામે બગિચામાં એટલાં બધાં ઝાડો ઉગ્યાં હતાં કે કોઈ હિંસ જતું સ્હેલાઈથી એમાં સંતાઈ રહે. મકાનને બારણાં નહોતાં. ત્રણ જણે તેમાં પ્રવેશ કર્યો. સ્થામે વિશાળ વાડો હતા, તે પણ વનથી ભરાઈ ગયો હતો. વાડાની પાસે પૂળનો મંડપ હતો, તેમાંથી બે શૃગાલ મનુષ્યનો પગરવ સાંભળીને પલાયન થઈ ગયા. મંડપમાં બે મનુષ્યનાં હાડપિંજરો પડ્યાં હતાં. ત્રણ આવનારાઓએ મકાનના દરેક ઓરડામાં શરીરો જોયું કે, હાડપિંજરો સિવાય વસ્તીતું નામ નીશાન નથી.

સંન્યાસીએ સહેજ હાસ્ય કરીને કહ્યું:—“ગોપાળદેવ, શું જુઓ છો?”

ગોપાળદેવે પૂછ્યું:—“શું રહેવાસીઓ શું દેહનો ત્યાગ કરીને ન્હાસી ગયા છે?”

ઉત્તર મળ્યો: “ મ’ડપમાં તથા ઓરડાઓમાં તો રહેવાસીઓને જોયા ? ! ”

ત્રણે જણ મકાનમાંથી બહાર નીકળી રસ્તામાં આવ્યા. સંન્યાસી પૂર્વ તરફ ચાલ્યો. રસ્તાની બન્ને બાજુએ માટીની ઉંચી ભીતો જણાતી હતી, છાપરા વિનાનાં ઘરો ઉભાં રહ્યાં હતાં, ભીંત ઉપર બળી ગયેલી વળીઓનો બાકી રહેલો ભાગ જણાતો હતો. રસ્તાની ડાબી બાજુએ આવેલા એક ઘર આગળ અથવા ઘરના ખંડીયેર આગળ નારીયેલતું વૃક્ષ હતું પણ અડધી બળેલી અવસ્થામાં ઉભું રહેલું નજરે પડતું હતું. સંન્યાસીએ તે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. બન્ને ઘોડેસ્વારો પણ તેની પાછળ ચાલ્યા. તેઓએ જોયું કે, વિશાળ વાડામાં મનુષ્યનાં માથાનો એક ઢગલો પડ્યો છે, તેની આસપાસ અસંખ્ય હાડપિંજરો આમ તેમ પડી રહ્યાં છે. વાડામાં ચોતરફ માટીની કેટલીક ઓરડીઓ જણાતી હતી; સંન્યાસીએ તેમાંથી એક ઓરડીમાં પ્રવેશ કર્યો. ઉપર છાપડું નહોતું. ઠેકાણે ઠેકાણે અર્ધદગ્ધ માંસના ટુકડાઓ પડેલા હતા. જમીન ઉપર અસંખ્ય પશુનાં દગ્ધ હાડપિંજરોનો ઢગલો પડેલો જણાતો હતો. ગોપાળદેવે વિસ્મિત થઇને પૂછ્યું:—“ પ્રભુ ! આજ વખતે શું ગામના લોકો પશુઓને બચાવી શક્યા નહોતા ? ”

સંન્યાસીએ ઉત્તર આપ્યો:—“ જેઓ તેમનું રક્ષણ કરે એવા હતા તેમના માથાનો ઢગલો એ વખતે વાડામાં થતો હતો ! ”

ત્રણે જણ ગુપ ગુપ ઘરમાંથી નીકળી રાજમાર્ગ ઉપર આવ્યા. રસ્તામાં આવીને ગોપાળદેવે પૂછ્યું:—“ પ્રભુ, આ ગામમાં શું હતું પણ કોઈ માણસ છે ? ”

“હા, ઠકત એક એ જણ છે.”

“અમને ત્યાં લઈ ચાલો, અમે ધણાજ ભૂખ્યા થયા છીએ.”

“ગામમાં આવીને ગામ-દેવતાનાં દર્શન કર્યા વિના જ ચાલ્યા જશો ?”

“દેવતાનું મંદિર ક્યાં છે ?”

“મારી સાથે આવો.” એમ કહીને સંન્યાસી માર્ગ દેખાડતો આગળ ચાલ્યો. વસ્તી વિનાનો ઉજ્જડ માર્ગ વટાવીને તેઓ ગામની વચ્ચે વચ્ચે આવી પહોંચ્યા. એ સ્થળે લીલા ધાસના ખેતરની વચ્ચે એક મંદિર હતું; મંદિરને આરણ્ય નહોતાં, દુરથી પાપાણની ચતુર્ભુજ વાસુદેવની પ્રતિમા જણાતી હતી. પિતા પુત્ર આગળ આવીને જોયું કે, ઘણાં મનુષ્યનાં હાડપિંજરો આમતેમ પડેલાં છે. એ ત્રણ સંપૂર્ણ હાડપિંજર દેવમૂર્તિને આલિંગન કરી રહ્યાં છે, એ જોઇને તેઓને ધણુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેઓ સ્પર્શ સમજ

મહત્વા કે મુત્યુની આશંકાથી તેઓએ ગામ દેવતાનો આશ્રય લીધો હતો. પિતાપુત્ર સ્તાંભિત થઈને મંદિરમાં ઉભા રહ્યા. સંન્યાસી મંદિરની બહાર ઉભો રહીને રાહ જોતો હતો, તે બોલી ઉઠ્યો:—“ગોપાળદેવ, શું જુઓ છો ? બોળાં ગ્રામવાસીઓએ ધાર્યું હતું કે, મંદિરમાં યજ્ઞો આવશે નહિ અને કદાપિ આવશે તો સ્વયં વાસુદેવ તેઓનું રક્ષણ કરશે. વાસુદેવે તેઓનું કેવું રક્ષણ કર્યું, તે જોયું ને ?”

“પ્રભુ, બરાબર જોયું, હવે વધારે જોવાની ઇચ્છા નથી. અમારે ખાવાનું અથવા આશ્રય જોઈતો નથી. આપને પ્રણામ કરી અમે અત્યારેજ આ સ્થળ ત્યજીને જતા રહેવા ઇચ્છીએ છીએ.” એમ કહીને ગોપાળદેવ મંદિરની બહાર આવ્યો.

સંન્યાસીએ તેનો હાથ ઝાલીને કહ્યું:—“ગભરાશો નહિ, તમે ગભરાઈ જશો તો દેશનું રક્ષણ કરવાના અન્ય કંઈ ઉપાય નહિં રહે. મારી સાથે આવો.”

ગોપાળદેવ તથા ધર્મપાલ સંન્યાસીની પાછળ પાછળ એક ન્હાની નદીના કિનારે આવી પહોંચ્યા. નદી કાંઠે ઉભા રહીને સંન્યાસીએ ખૂસ પાડી:—“ગૌર ! ” કોઈએ ઉત્તર ન આપ્યો. એ ત્રણ વાર ખૂસો પાડ્યા પછી શ્વેતકુંજમાંથી એકજણે ઉત્તર આપ્યો:—“કોણ બોલાવે છે? પ્રભુ ? ”

સંન્યાસીએ હસીને કહ્યું:—“ગૌર, ખિલશ નહિં, હું છું. તું અહિંયાં આવ.

ગોપાળદેવે ધ્યાનપૂર્વક જોયું કે, સ્થળ દુર્ભેદ છે, ન્હાની નદીને તેની ત્રણે તરફ વાળી લીધેલી છે. બીજી તરફ નદીનો પુરાતન પટ હતો, તે પણ વરસાદના પાણીથી ભરાઈ ગયો હતો. એ કીપને કિનારે કિનારે ધાડું વેળું કુંજ આવેલું હતું, તેથી ત્યાં કોઈ મનુષ્યની વસ્તી હોય એમ માલૂમ પડતું નહોતું. એટલામાં ગૌર તાલવટનો બનાવેલો ન્હાનો મછવો લઈને નદી ઓળંગી આવી પહોંચ્યો, અને ભૂમિક થઈને તેણે સંન્યાસીને પ્રણામ કર્યો; તેણે ગોપાળદેવ તથા તેના પુત્રના સ્થાને મ્હોં ફેરવીને નજર પણ ન કરી. તે માણસ પાતળો, નીચો તથા ધોર કૃષ્ણ વર્ણ હતો; કોઈ રસિકજને રમુજમાં તેનું નામ ગૌર રાખ્યું હશે. તેના શરીરના સંધળા અવયવોમાંથી તેનું નાક ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય હતું, કેમકે તે શરીરના માંસ હીનતાનો અભાવ પરિપૂર્ણ કરવાને પ્રયત્ન કરતું હતું. ગૌર સ્થિર થઈને સંન્યાસીની સ્થાને ઉભો રહ્યો.

સંન્યાસીએ પૂછ્યું:—“ગૌર, શું બુદ્ધિ છે ?”

ગૌર બોલ્યો:—“પ્રભુ, જે દેખાય છે તે જ જોઈ છે.”

સંન્યાસી બોલ્યો:—“તારી સ્થાને એ અતિથિ ઉભા છે તે જોતા નથી ?”

ગૌર બોલ્યો:—“અતિથિ ? પ્રભુ, હું ધણો દીન છું. શું અતિથિ-સેવાનું સૌભાગ્ય મને મળશે ?”

સંન્યાસી બોલ્યો:—“અરે પાગલ, એ ભૂખ્યા અતિથિ સ્થાને કિભા રહ્યા છે.”

ગૌર બોલી ઉઠ્યો:—“પ્રભુ, ત્યારે શું થશે ?” એમ કહીને ગૌરચંદ્ર રોવા લાગ્યો.

તે જોઈને સંન્યાસી આશ્ચર્ય પામી બોલ્યો:—“કેમ રે ગૌર, શું થયું છે ? રૂવે છે શા માટે ?”

ગૌરચંદ્ર સ્હેજ અનુનાસિક રૂદનમિશ્રિત સ્વરે બોલ્યો:—“પ્રભુ, મારી સાથે પ્રપંચ કરે છે ?”

સંન્યાસીએ અધિક આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું:—“કેમ ?”

ગૌર બોલ્યો:—“પ્રભુ, ઘરમાં એક મુઠ્ઠી પણ ચોખ્ખા નથી, તે જોઈને ભિક્ષા સારૂ ખઠાર જવાનો હું વિચાર કરતો હતો, એટલામાં પ્રભુ વળી એ ભૂખ્યા અતિથિ-દેવતાને લઈ મારા દ્વાર આગળ ઉપસ્થિત થયા !”

ગૌરચંદ્ર પુનઃ રોવાનો યત્ન કરતો હતો. તે જોઈને સંન્યાસીએ કહ્યું:—“અરે, એ શું કહેવાય ! એક અઠવાડિયા પહેલાં તો તને એક નૌકા ભરીને ચોખ્ખા લાવી આપ્યા હતા ! તેનું શું કર્યું ?”

ગૌર બોલ્યો:—“પ્રભુ, તે સંધળા થઈ રહ્યા છે !”

સંન્યાસીએ કહ્યું:—“શું આપણે ત્રણ જણ એક અઠવાડિયામાં એક નૌકા ભરીને ચોખ્ખા ખાઈ ગયા ?”

ગૌરે ઉત્તર આપ્યો:—“જી હા !”

સંન્યાસી ધણો જ ગુસ્સે થઈ ગયો. પરંતુ ખીજ જ કાણે કંઈક વિચાર કરીને મ્હોટેથી હસી પડ્યો. ગોપાળદેવ પુત્રની સાથે આશ્ર-વૃક્ષની નીચે ઉભો રહીને એ અભિનય નિહાળતો હતો. તેણે ધાર્યું કે, તેઓને લીધે અમલ્લિન ગૌરચંદ્રને માથે વિપદ આવી પડી છે. તે આગળ આવી સંન્યાસીની પાસે આગ્યો અને હાથ જોડીને બોલ્યો:—“પ્રભુ, તેને હેરાન કરવાનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી. હજી પણ સમય છે. અમારા પવનવેગી અધો અમને સત્વર કોઈ અન્ય ગામમાં પહોંચાડી દેશે.”

સંન્યાસી તેની વાત સાંભળીને પુનઃ હસી પડ્યો અને બોલ્યો:—“ગોપાળ-

દેવ, ગૌરચંદ્રની વાત ઉપર વિશ્વાસ રાખવાથી ચાલે તેમ નથી. ધરમાં પુષ્કળ ચોખા છે; પરંતુ તેણે ધાર્યું કે આ લાંબા પુરષો અવશ્ય ખસેર ત્રણ શેર ચોખા ખાઈ જશે, એટલા માટે તે તમને અહિંયાંથી દૂર કરવાનો યત્ન કરે છે. ”

ગૌરચંદ્ર ધણોજ ઝંખવાણો પડી જઈને નીચું મ્હોં કરી ઉભો રહ્યો. તે જોઈને સંન્યાસીએ કહ્યું:—“ ગૌર, તેઓને વિદાય કરવાથી ચાલશે નહિં. તેઓને માટે થોડા ચોખા વાપરવા જ પડશે. ”

એ સાંભળીને ગૌરચંદ્રે નિશ્વાસ નાંખતા કહ્યું:—“ જેવી આગા. ”

સંન્યાસી તથા ગોપાળદેવ તેનો ભાવ જોઈને મ્હોટેથી હસી પડ્યા. વનમાંના શૂગાલોનો પગરવ સાંભળીને અશ્વો ભડકવા લાગ્યા. અત્યાર સુધી તેમના તરફ ગૌરચંદ્રની દૃષ્ટિ ગઈ નહોતી. અશ્વોને જોઈ તેનું મુખ સુકાઈ ગયું. તેણે ધાર્યું હતું કે, ખસેર ત્રણ શેર ચોખામાં પીડા પતી જશે; પરંતુ હવે તેને સ્હમજણ પડી કે આજે તેનો ધણોજ ખરાબ દિવસ છે. મ્હોટા જોરાવર હાથી જેવા ખળવાન અશ્વા અવશ્ય દશ શેર ચણા ખાઈ જશે. તે વ્યાકુળ થઈને કંપિત સ્વરે બોલ્યો:—“ પ્રભુ ! ”

સંન્યાસી એ વખતે ગોપાળદેવની સાથે વાત કરતો હતો. તેણે મ્હોં ફેરવીને કહ્યું:—“ કેમ ? ”

ગૌરે ખિહતાં ખિહતાં એક પગલું આગળ ભરી કંપિત કંઠે પૂછ્યું:—

“ પ્રભુ, શું તેઓ પણ આહાર કરશે ? ”

સંન્યાસીએ આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું:—“ કોણ ? ”

ગૌર બોલ્યો:—“ જી, પેલા ચાર પગવાળા બંને અતિથિ ! ”

સંન્યાસીએ ગુસ્સે થઈને કહ્યું:—“ તેઓ નહિં ખાય તો ક્યાં જશે ? ”

ગૌરચંદ્રે પુનઃ લાંબો નિશ્વાસ નાંખી કહ્યું:—“ તેજ પૂછતો હતો. ”

આજે અનાજ વાપર્યા વિના છુટકોજ નથી એ જોઈને ગૌરે આજસનો ત્યાગ કર્યો અને મજવાને કાંઠે લાવી તેની પાસે ઉભો રહ્યો. સંન્યાસીએ કહ્યું:—“ ગૌર, તું અમને સ્હામે મૂકી આવીને બંને અશ્વોની પાસે ઉભો રહે. ”

ગૌરે કિતર આપ્યો:—“ જેવી આગા. ”

સઘળાં નદી પાર કરીને કિતર્યા એટલે સંન્યાસીએ વનમાં પ્રવેશ કર્યો. ગોપાળદેવ તથા ધર્મપાળે પણ તેનું અનુસરણ કર્યું. ઉભયે વિસ્મિત થઈને જોયું કે, વનમાં વેણુંકુંજની પાછળ એક મ્હોટું મકાન આવેલું છે. નદીના સ્હામે કાંઠેથી તે ખિલકુલ જણાતું નહોતું. મકાનના બારણાંની આગળ ઉભા રહીને સંન્યાસીએ ખૂમ પાડી:—“કાત્યાયની, બારણાં ઉઘાડ, હું આજ્યો છું. ” થોડીવારમાં એક ધુંધટવાળી પ્રાંઠા રમણીએ આવીને

બારણાં ઉઘાડ્યાં. સંન્યાસી બન્ને અતિથિઓને લઇને ઘરમાં ગયો.

મકાનની વચ્ચે વિશાળ ચોક હતો, તેની ચોતરફ ઘેટાના બાંધેલા ઝોરડાઓ હતા. સંન્યાસી પ્રથમ એ ત્રણ ઝોરડાઓ વટાવી ચોથા ઝોરડામાં આવ્યો. ગોપાળદેવ આશ્ચર્ય પામી ઝોરડાઓની શોભા નિહાળવામાં નિમગ્ન થઈ ગયો હતો. પ્રથમના ઝોરડામાં નાનાવિધ બખ્તરો તથા અસ્ત્ર શસ્ત્રો ભરેલાં હતાં, બીજા ઝોરડામાં નવાં તથા જૂનાં પહેરવાનાં વસ્ત્રો ગોઠવેલાં હતાં. ચોથા ઝોરડામાં વિશાળ કાળાસન ઉપર દૂધ સમાન સફેદ શય્યા બિછાવી હતી. સંન્યાસી તેના ઉપર બેઠો અને ગોપાળદેવને બેસવા કહ્યું. પુત્રની સાથે ગોપાળદેવે બખ્તર તથા અસ્ત્ર ઉતારી શય્યા ઉપર મુક્યાં અને આસન લીધું. પૂર્વ પરિચિતા પ્રૌઢા રમણી આવીને પગ ધોવા માટે પાણી મુકી ગઇ. હાથ પગ ધોઈ પુનઃ ત્રણે જણે આવીને શય્યા ઉપર બેઠા.

ગોપાળદેવે પૂછ્યું:—“ પ્રભુ, આ ઘર કોનું છે ? ”

સંન્યાસીએ હસીને ઉત્તર આપ્યો:—“ હાલમાં મારું છે. ”

ગોપાળદેવે અત્યંત આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યું:—“ આપનું ઘર છે ! આપના ઘરમાં આટલાં બધાં અસ્ત્ર શસ્ત્ર શામાટે રાખવામાં આવ્યાં છે ? ”

સંન્યાસીએ કહ્યું:—“ સમયને ઉપયોગી માત્ર ગૃહસજ્જા છે. તમે પ્રથમ આહાર કરી લ્યો, પછી સઘળું સ્થગનવીશ. કહેવા માટે તો તમને અહિંયાં લાવ્યો છું. ”

પ્રકરણ ૩ જી.

દુઃખીઓની વહારે.

સ્હા જે સંન્યાસી બન્ને અતિથિઓને લઇ પુનઃ તેજ ઝોરડામાં વિશ્રામ લેવા સારૂ આવ્યો. તેઓ પલંગ ઉપર બેઠા એટલે સંન્યાસી ગોપાળદેવને સંબોધી બોલ્યો:—“ ગોપાળદેવ ! તમે પૂછતા હતા કે,—“ આ ઘર કોનું છે ? આ ઘર જોઇને શું તમને એમ લાગે છે કે, આ સંન્યાસીનો આવાસ છે ? ”

ગોપાળદેવે ઉત્તર આપ્યો:—“ ના. જે પ્રમાણે દુર્ભેદ સ્થાને આ મકાન બાંધવામાં આવ્યું છે તે જોતાં તો એમજ માલુમ પડે છે કે, આમુલ-વ્યવસાયીનું ઘર છે. શત્રુના આક્રમિક આક્રમણથી આત્મરક્ષા કરવા માટે જળની વચ્ચે બાંધેલું છે. પ્રભુ ! આ તો ઘર નથી; પરંતુ એક સુરક્ષિત દુર્ભેદ દુર્ગ છે. ”

સંન્યાસી બોલ્યો:—“ ગોપાળદેવ ! તમારું અનુમાન સર્વોંશે સત્ય છે. ખરેખર આ ઘર યુદ્ધ-વ્યવસાયીનું છે. આ અહિંયાના જન્મનદારનેા દુર્ગ છે. આપણે મહારે જે ગામ જોઈ આવ્યા, તે આ દુર્ગસ્વામીના અધિકાર નીચે હતું. ”

ગોપાળદેવે કહ્યું:—“ શું દુર્ગસ્વામીના જીવતા ચોર લૂટારાઓ આટલા મોટા ગામને સ્થશાન કરીને ચાલ્યા ગયા, અને તે સઘળું દુર્ગસ્વામીએ ગુપચુપ જોમા કયું ? ”

સંન્યાસીએ કહ્યું:—“ ના, એ વાતનો સ્વીકાર કરવાથી મહાવીર નરવર્મા પ્રતિ અન્યાય કયાં કહેવાય. જ્યારે લૂટારાઓ ગામ લૂટવા માટે આવ્યા હતા, ત્યારે નરવર્માએ મહાપ્રસ્થાનને માર્ગે પ્રયાણ કર્યું હતું. એ વખતે દુર્ગ સ્વામીહીન હતો. દુર્ગસ્વામીની સાથે ઢેકરીના + સામંત રાજાઓના ધણાં વર્ષોના વિવાદ હતો. જ્યાં સુધી દેશમાં રાજા હતા, રાજશક્તિ શક્તિશાળી હતી, ત્યાં સુધી દુર્ગજ દુર્ગસ્વામીઓ પ્રખળના આસ-માંથી આત્મરક્ષા કરવાને સમર્થ હતા. પરંતુ જ્યારે દેશમાં સર્વત્ર અરાજક-તા —અધાધુધી વ્યાપી રહી, ત્યારે ઢેકરી—રાજે અનાયાસે દુર્ગસ્વામીના પ્રાણ લીધા. વડીલોની ભૂમિનું રક્ષણ કરવા જતાં વૃદ્ધ નરવર્માએ અધિકાર લઈ પોતાનો પ્રાણ ગુમાવ્યો. ત્યારથી આ ઘર નિજ્જન હતું. ”

ગોપાળદેવે પુછ્યું:—“ ત્યારે ગામ કોણે લૂટ્યું ? ”

સંન્યાસીએ ઉત્તર આપ્યો:—“ ઢેકરી—રાજા અવસ્ય ગામ લૂટવા સાર આવ્યો નહોતો. ચોર લૂટારાઓએ ગામનો નાશ કર્યો છે. ”

ગોપાળદેવ બોલ્યો:—“ શું ગામના નવા અધિકારીએ રૂંચતનું રક્ષણ કરવા સાર કંઈ યત્ન કર્યો નહિ ? ”

સંન્યાસીએ કહ્યું:—“ એ વખતે ગામનો અધિકારી કોણ છે તે વિષે આમવાસીઓ પોતે પણ જાણતા નહોતા. ઢેકરી—રાજા નરસિંહ એ વખતે ધણે દૂર દક્ષિણમાં સ્થામ આ બંકર લૂટવામાં રોકાયો હતો. જ્યારે તેના સૈનિકો કર ઉધરાવવા આવતા ત્યારે આમવાસીઓ કર આપતા હતા. પરંતુ તેઓ પોતાની ઈચ્છાનુસાર કદિ પણ કેમને કર આપતા નહોતા. તેથી વિપદની વખતે કેમ પણ તેમને મદદ કરવા માટે આવ્યું નહિ. ”

ગોપાળદેવ બોલ્યો:—“ આટલા મોટા ગામના અધિવાસીઓ શું આત્મરક્ષા કરવાને સમર્થ થઈ શક્યા નહિ ? ”

સંન્યાસીએ કહ્યું—“ હવે લૂટારાઓ સુશિક્ષિત સૈન્ય લઇને ગામ અથવા નગર ઉપર આક્રમણ કરે છે. તેઓના આક્રમણમાંથી ”—

સંન્યાસીનું વાક્ય પૂરું ન થયું એટલામાં દૂરથી ઘણા જોરમાં સીસોટીનો અવાજ આવ્યો. એ સાંભળીને સંન્યાસી ગભરાઈ જઈ ઉભો થયો. પુનઃ સીસોટીનો અવાજ સંભળાયો, તે સાંભળી સંન્યાસી બોલ્યો—“ગોપાળદેવ ! કંઈક વિપદ આવી હોય એમ જણાય છે. હું જઇને જોઈ આવું.”

ગોપાળદેવે પણ ઉભા થતાં કહ્યું—“ હું પણ આપની સાથે આવું છું. ”

પરંતુ તેઓ ઝોરડામાંથી બહાર નિકળે તે પહેલાંજ ગૌર પારણામાં આવીને ઉભો રહ્યો. તે સંન્યાસીને પ્રણામ કરવા જતો હતો, પરંતુ તેને તેમ કરતો અટકાવીને સંન્યાસીએ પૂછ્યું—“ ગૌર, શું થયું છે ? ”

ગૌર બોલ્યો—“ પ્રભુ ! વચલા પ્રભુ આવે છે. હું તેમને કિનારે રાખીને આપને કહેવા સારૂ આવ્યો છું. ”

સંન્યાસી બોલ્યો—“ તેમને કિનારે રાખીને શામાટે આવ્યો ? ”

ગૌર બોલ્યો—“ કદાચ આપ કંઈ કહો તેથી તેમને ત્યાં ઉભા રાખીને આવ્યો છું. ”

સંન્યાસીએ કહ્યું—“ જા, તેમને જલ્દીથી અહિંયાં લઈ આવ. ”

ગૌર બહાર આવ્યો ગયો. સંન્યાસીએ વિચારમગ્ન થઈ જઇને ગૈરિક વસ્ત્રો ઉપર બખ્તર પહેરવા માંડ્યું, તે જોઇને ગોપાળદેવે તથા ધર્મપાળે પણ પોતપોતાનાં બખ્તર લીધાં. એટલામાં બીજા એક સંન્યાસીએ આવી સંન્યાસીને પ્રણામ કર્યા. સંન્યાસીએ તેને પૂછ્યું—“ અમૃત, શા સમાચાર છે ? ”

આવનાર સંન્યાસીએ કિતર આપ્યો—“ પ્રભુ ! મ્હોટું સંકટ આવી પડ્યું છે. ગોકર્ણની ગ્રામ—સ્વામિનીએ સમાચાર મોકલાવ્યા છે કે, આજ રાત્રે ગામમાં લૂટારાઓ આવશે, તેમણે પ્રથમથી બખ્તર આપી છે. ગ્રામ-સ્વામી રઘુસિંહ એ વર્ષ પહેલાં—”

તેને વચ્ચેથીજ અટકાવીને સંન્યાસીએ કહ્યું—“ તે સમાચાર મને કહેવા ચાટે કેમ આવ્યો ? ”

નવિન સંન્યાસીએ કિતર આપ્યો—“ પ્રભુ ! અન્ય કંઈ ઉપાય ન જોઇને અત્રે આવ્યો છું. આપણા ગામમાં હવે કોઈ પણ નથી. સઘળા સેવકોને લઇને અમ્યુતાનંદ ભાગીરથી કિનારે અનાજ એકઠું કરવા

માટે ગયો છે. તે બે ત્રણ દિવસ પછી પાછો ફરશે. ”

“ગોવર્દનમાં તમે કેટલા જાણુ છો ?”

“એકલો હું જ હતો. એટલા માટેજ આપને સમાચાર કહેવાને આવ્યો છું. ગોકર્ણમાં સ્વામી-પુત્ર-હીના દુર્ગસ્વામિની સિવાય ખીજું કોઈ મ્હોલું માણસ નથી. ધણાખરા ગ્રામવાસીઓ દુકાળ તથા મહામારીમાં મરી ગયા છે. જેઓ બચ્યા હતા, તેઓ. પણ દેશ અરાજક બેઠ, ગામ સ્વામીહીન બેઠ, દેશાવરમાં નહાસી ગયા છે. ગામમાં બાળકો તથા સ્ત્રીઓનો મ્હોટો ભાગ રહેલો છે. જે કેટલાક મરદો છે તેઓ શત્રુઓની સ્લામે લાંબો વખત ટકી શકે તેમ નથી.”

સંન્યાસી માથે હાથ મૂકીને બેસી ગયો. તે લાંબો નિશ્વાસ નાખી બોલ્યો:- “અમૃત, ત્યારે શું કરીશું ?”

ગોપાળદેવ પુત્રની સાથે ઓરડાની એક બાજુએ ઉભો રહીને સઘળી વાતચિત સાંભળતો હતો, તે આગળ આવી સંન્યાસીને સંબોધી બોલ્યો:- “પ્રભુ ! યુદ્ધવ્યવસાયમાં સમસ્ત જીવન મેં વ્યતિત કર્યું છે, અને પુત્રને પણ એજ દિક્ષા આપી છે, તેથી અમે છોએ ત્યાંસુધી આપને મદદ માટે માલુસેાની ખોટ પડશે નહિ.”

સંન્યાસી નીચું માથું રાખીને વિચાર કરતો હતો. તેણે ગોપાળદેવના તરફ બેઠને કહ્યું:- “ગોપાળદેવ ! જેમણે પ્રથમથી આક્રમણના સમાચાર કહેવડાવ્યા છે, તેઓ કંઈ સાધારણ ચોર લૂટારા નહિ હોય. દેશ અરાજક થવાથી સદૈવ પ્રવળ દુર્બળનો ગ્રાસ કરે છે, તેને જ અરાજકતા કહેવામાં આવે છે. રઘુસિંહની વિધવાને અનાથ તથા આશ્રયહીન બેઠને તેના અધિકાર તરફ પાડોસના ધણા સામંતોની લોભી દૃષ્ટિ પડી છે. તેઓ જ દેશના ચોર લૂટારાઓ છે. નિર્બળ રાજશક્તિ બ્યારે અસાચારી જમીનદારોને કાબૂમાં રાખી શકતી નથી, ત્યારે સર્વ દેશોમાં આ પ્રમાણેની જ સ્થિતિ ઉપરિચિત થાય છે. અમૃત ! ગોકર્ણ લૂંટવાને કોણ આવે છે ?”

“શ્રીપુરનો નારાયણ બોસ.”

“વાસુદેવ બોસનો પુત્ર ?”

“હા.”

સંન્યાસી બોલ્યો:- “ગોપાળદેવ ! સેંકડો સુશિક્ષિત બખ્તરવાળાં સૈનિકોનું સૈન્ય લઈને નારાયણ બોસ ગોકર્ણ લૂટવાને આવશે. આપણે ચાર જણ તેઓને ક્યાં સધી રોકી રાખીશું ?”

ગોપાળદેવ બોલ્યો:—“પ્રભુ ! બીજું કંઈ થઈ શકશે કે નહિં, પણ એકવાર તો તેઓને રાહીશું. ગોકર્ણમાં શું દુર્ગ છે ?”

સંન્યાસીએ ઉત્તર આપ્યો:—“હા, છે. પરંતુ તે કંઈ હાનો નથી. તે દુર્ગનું રક્ષણ કરવા સારૂ ધણા માણસોની જરૂર છે.”

“ગામમાં કેટલા જણ અસ્ત્ર ધારણ કરી શકે એમ છે ?”

“પચીશ કરતાં વધારે નહિં નિકળે.”

“એટલાં બસ થશે. શું પાસે કોઈ ઠેકાણેથી મદદ મળી શકે એમ છે ?”

“હા, જો ઉદ્ધારણપુરમાં સમાચાર મોકલવામાં આવે તો કદાચ મળી શકે. પરંતુ ત્યાં સમાચાર કહેવાને કોણ જશે ?”

“કેમ, ગૌર છે ને ?”

“એ તો ભયથી રસ્તામાં જ મરી જશે.”

“ત્યારે આપના શિષ્યને જ ઉદ્ધારણપુરમાં મોકલો. આપણે ત્રણ જણ ગ્રામવાસીઓની સહાયતાથી સમસ્ત રાત્રિ દુર્ગનું રક્ષણ કરીશું.”

“થઈ શકશે શું ?”

“કરવુંજ નોંધશે. વિલમ્બ કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. અહિંયાંથી ગોકર્ણ કેટલું દૂર હશે ?”

“લગભગ ત્રણ ગાઉ હશે.”

“ધણું સારું ચાલો, અત્યારે જ પ્રયાણ કરીએ.”

ગૌર તેઓને મછવામાં એસાડી કિનારે મૂકી આવ્યો. ગોપાળદેવે કિનારે આવીને જોયું કે, તેમના અશ્વોની સાથે બીજા પણ બે અશ્વો બાંધેલા છે. ચારે જણ ઘોડેસ્વાર થઈને નિજ્જન ગામના માર્ગે ચાલ્યા. રાજમાર્ગમાં આવતાં નવિન સંન્યાસીએ તેઓની પાસેથી વિદાય લઈને દક્ષિણ તરફનો રસ્તો લીધો. તેઓ ત્રણે જણ ઝડપથી અશ્વો દોડાવતા ઉત્તર તરફ પ્રયાણ કરવા લાગ્યા. એક ગાઉનો માર્ગ કાપ્યા પછી સંન્યાસીએ સમગ્રામનો રાજમાર્ગ ત્યજી દીધો. રસ્તાની બન્ને બાજુએ આંખા તથા બાવળનું ઘાટું વન આવેલું હતું. તેમાં થઈને એક વાંકો સાંકડો માર્ગ પશ્ચિમ દિશા તરફ ગયો હતો. ત્રણે જણ એ જ માર્ગે ચાલ્યા. ગોપાળદેવે વિસ્મિત થઈને જોયું કે, લાંબા માર્ગમાં કયાંય મનુષ્યના રહેઠાણનું નામ નિશાન સુધ્ધાં જણાતું નથી; ઠેકાણે ઠેકાણે તાલ, તમાલ, આંબલીની ધનધોર છાયામાંથી ન્હાના ન્હાના ગામનાં ખડેરા નજરે પડે છે. માર્ગ વનથી મુક્ત થઈ જઈને એક પુરા-નન નદીગર્ભની પાસે થઈને ચાલ્યો જાય છે.

સંન્યાસીએ આંગળી દેખાડી કહ્યું:—“ ગોપાળદેવ, જુઓ, આ જ ભાગીરથીનો પુરાતન ગર્ભ છે. ”

માર્ગની બન્ને બાજુએ ગહન અરણ્ય આવેલું હતું, વેતસી લતાના ધન આચ્છાદનથી આચ્છાદિત થઈ રહ્યું હતું. સંધ્યા થવા પૂર્વે સંન્યાસીએ પૂછ્યું:—“ કોણ ? ”

ગોપાળદેવે વિસ્મિત થઇને ચોતરફ નજર કરી, પરંતુ કંઈ દેખાયું નહિં. તેણે આશ્ચર્ય પામી સંન્યાસીને પૂછ્યું:—“ પ્રભુ, કોની સાથે વાર્તાલાપ કરો છો ? ”

સંન્યાસીએ કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યા વિના તેના તરફ મ્હોં ફેરવ્યું. ગોપાળદેવે જોયું કે, બે હાથ લાંબું તીર સંન્યાસીની પાછડીમાં પેસી ગયું છે. ત્રણે જણના જીનની સાથે લોખંડી ટોપીઓ બાંધેલી હતી. તેમણે કંઈ પણ બોલ્યા વિના પાછડીઓ કાઢી નાંખીને લોખંડી ટોપીઓ માથે પહેરી લીધી. ધન આશ્રકુંજમાંથી ઉત્તર આવ્યો—“ તમે કોણ છો ? ”

સંન્યાસીએ હસીને ઉત્તર આપ્યો:—“ ભય નથી, હું વિશ્વાનંદ છું. ”

આશ્રકારમાંથી એક અખ્તરવાળી મનુષ્યાકૃતિ બહાર આવી. સંન્યાસીએ મસ્તિષ્ક ઉપરથી ટોપી ઉતારી નાંખી પોતાનું મ્હોં દેખાડ્યું. તે માણસે પ્રણામ કરીને કહ્યું:—“ પ્રભુ ! અપરાધ ક્ષમા કરજો. આમસ્વામિની આપની જ રાહ જુએ છે. ”

તે માણસે વસ્ત્રમાંથી વાંસની બનાવેલી સિસોટી બહાર કાઢીને વગાડી. તે સાંભળીને તેનાજ જેવા ચાર પાંચ જણ અખ્તરવાળા પુરૂષો હાથમાં ધનુષ્ય બાણ લઇને ઝાડ ઉપરથી નીચે ઉતર્યા. પ્રથમ અખ્તરવાળા પુરૂષે તેમનામાંથી એક જણને સંબોધી કહ્યું:—“ કેદાર ! ગોવર્દનમાંથી પ્રભુ આવ્યા છે. તું તેમને દુર્ગમાં લઇ જા. ” સૈનિક માર્ગ દેખાડતો આગળ ચાલ્યો. ત્રણે જણ તેની પાછળ ચાલ્યા.

આશ્રકુંજથી થોડેજ દૂર નદીગર્ભમાં ન્હાનો દુર્ગ આવેલો હતો. બ્યારે ભાગીરથી આ માર્ગે થઇને વહેતી હતી, ત્યારે નદીએ વાંકી વળીને આ સ્થળે એક ખૂણો પાડ્યો હતો, એ ખૂણા ઉપરજ આ દુર્ગ બાંધેલો હતો. દુર્ગની ચોતરફ ઇંટોનો કોટ બાંધી લેવામાં આવ્યો હતો. કોટની બે બાજુએ નદી, બીજી બે બાજુએ ખાઇ અને ખાઇની પેલી તરફ આશ્ર તથા વેણકુંજથી વિંટળાયેલું ગોકર્ણ ગામ હતું. ખાઇની ઉપર લાકડાનો બનાવેલો એક ન્હાનો પુલ હતો. દુર્ગવાસીઓએ શત્રુના આગમનના

ભયથી તે લઈ લીધો હતો. પૂલને બદલે એ મોટા નાંસ મૂકેલા હતા. ઘોડેસ્વારને જોઈને દુર્ગમાંથી એક જણે પૂછ્યું:—“ કાણ આવે છે ? ”

માર્ગ દેખાડનાર માણસે ઉત્તર આપ્યો:—“ હું કેદાર છું. ગોવર્દન-મઠમાંથી પ્રભુ વિશ્વાનંદ આવ્યા છે, પૂલ નાંખો. ”

તે માણસે દુર્ગમાંથી ઉત્તર આપ્યો:—“ મહારાણીની રજા સિવાય પૂલ નાંખી શકાય એમ નથી. તમે ઉભા રહો. ” થોડીવારમાં પાછા આવીને તેણે કહ્યું:—“ પૂલ નાંખું છું. ”

લોખંડની સાંકળોથી બાંધેલો પૂલ ધામે ધામે નાંખાયો. સૂર્યાસ્ત થયા પછી ત્રણે ઘોડેસ્વારો ગોકર્ણ દુર્ગમાં આવ્યા.

પ્રકરણ ૪ થું.

આગમાં.

તે જણે દુર્ગમાં આવીને જોયું કે, રસ્તાની બન્ને બાજુએ બપોર પહેરીને કેટલાક યોદ્ધાઓ ઉભા રહ્યા છે. તોરણની સન્મુખ એક વયોવૃદ્ધ યોદ્ધો તેમની રાહ જોતો ઉભો હતો તે પહેલાં સંન્યાસીને ઓળખી શક્યો નહિ. કેમકે એ વખતે ઘણુંજ અંધારું થઈ ગયું હતું. સંન્યાસી એ સ્થમજી ગયો અને તેણે એક ડગલું આગળ વધીને કહ્યું:—“ હું વિશ્વાનંદ છું; અને ગોવર્દનમઠમાંથી આવું છું. ”

તે વૃદ્ધ નામ સાંભળતાંજ પ્રભુમ કરીને બોલ્યો:—“ પ્રભુ, ક્ષમા કરજો. મેં આપને કદિ પણ બપોર પહેરતાં જોયા નથી, તેથી હું આપને ઓળખી ન શક્યો. ”

સંન્યાસીએ સ્થેજ હસીને કહ્યું:—“ તેમાં શું થઈ ગયું ? હું ધારું છું કે, તમે ઉદ્ધવધોસ છો ? ”

વૃદ્ધે ઉત્તર આપ્યો:—“ જી હા. ”

સંન્યાસીએ કહ્યું:—“ હાલ દેશની જેવી અવસ્થા થઈ છે, જેવો સમય આવ્યો છે, એવી વખતે સંન્યાસી અસ્ત્ર શસ્ત્ર ધારણ કરે એમાં કંઈ નવાઈ નથી. ઘણા સંન્યાસીઓએ બપોર ધારણ કર્યા છે, તેમને આત્મકાર્યનો ત્યાગ કરીને દેશકાર્યને માટે અસ્ત્ર ધારણ કરવાની ફરજ પડી છે. આજે મારે પણ આ વૃદ્ધ ઉમ્મરે બપોર પહેરવું પડ્યું છે. ઉદ્ધવ, આજે ગોવર્દન

મહામાં એવું કોઈ નથી કે જેને પ્રાતઃસ્મરણીય રત્નસિંહના આશ્રયહીન કુટુંબને મદદ કરવા માટે લઈ આવું. હું વિશ્વાનંદ,—મેં ઘણાજ અહંકારમાં કહ્યું હતું કે, જ્યાં સુધી ગોવર્દનમંડળું અસ્તિત્વ છે, ત્યાં સુધી દેશમાં મદદ માટે લોકોની ખોટ પડશે નહિ. પરંતુ આજે હું પણ નિરપાય, નિઃસહાય છું. અમૃતે આવીને કહ્યું કે, ગોકર્ણમાં લૂંટારાઓ આવે છે અને તે ખીજા કોઈ નહિ, પણ વાસુદેવ ધોસનો પુત્ર નારાયણ ધોસ આવે છે. જો કદાપિ નારાયણ ધોસને ખડકે તેનો પિતા આવત તોપણ હું ગભરાત નહિ. પરંતુ શું કંઈ, આજે હું અશક્ત છું. મહામાં કોઈ નથી. સઘળાં ભાગીરથીને કિનારે અનાજ એકઠું કરવા ગયાં છે. ”

ઉદ્ધવ બોલ્યો:—“ પ્રભુ ! અમે આપના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને ગામનાં આખાલ-વૃદ્ધ-વનિતાને લઈ આવી તેઓને દુર્ગમાં આશ્રય આપ્યો છે તેઓનું શું થશે ? આપના શિષ્યોની આશાથી મહારાણી પોતેજ દુર્ગનું રક્ષણ કરવા માટે તૈયાર થયાં છે; પરંતુ દુર્ગમાં ત્રીસ જણા કરતાં વધારે અસ્ત્રધારી સૈનિકો નથી. હવે શું કરીશું, પ્રભુ ? ”

સંન્યાસીએ કહ્યું:—“ ઉદ્ધવ, નારાયણ જે કરે તે ખરું. કંઈ ચિન્તા કરવા જેવું નથી. મેં અમૃતને ત્વરિત ચાલતો અશ્વ આપીને ઉદ્ધારણપૂરમાં મોકલ્યો છે. તે દેકરી-રાજનું સૈન્ય લઈને સત્વર આપણો ઉદ્ધાર કરવા સાર આવી પહોંચશે. તેઓ જ્યાં સુધી આવી ન પહોંચે, ત્યાં સુધી આપણે આપણો બચાવ કરવો પડશે. તમારું રક્ષણ કરવા માટે એક મહાપુરૂષની મદદ મળી ગઈ છે. વરેન્દ્ર મંડળના સામંતયકચૂડામણિ ગોપાળદેવનું નામ સાંભળ્યું છે કે ? મહારાજ ગોપાળદેવ પોતે તથા યુવરાજ ધર્મપાલદેવ તારી આગળ ઉપસ્થિત છે. તેમનો યથોચિત સત્કાર કર. ”

ગોપાળદેવે અટકાવીને કહ્યું:—“ પ્રભુ, સત્કાર કરવાની કંઈ જરૂર નથી. આ સત્કાર કરવાનો સમય નથી. ક્ષાત્રધર્મનું પાલન કરવામાં ક્ષત્રિય કદિ પણ પાછી ખેંચી કરતો નથી. રાત્રિ પડવા આવી છે. જોતજોતામાં શત્રુનું સૈન્ય આવી પહોંચશે. સૌથી પહેલાં દુર્ગનું રક્ષણ કરવાની વ્યવસ્થા કરેલી જોઈએ. ”

ઉદ્ધવધોસે અભિવંદન કરતાં કહ્યું:—“ મહાનુભવ, ગોડબંગાળામાં એવું કોણ છે કે જેણે આપના બલવીર્યની વાત સાંભળી ન હોય ? જ્યારે આપ આવ્યા છો ત્યારે ગોકર્ણને કંઈ ભય નથી. પ્રભુ ! આપ પોતે દુર્ગનું રક્ષણ કરવાનો ભાર લ્યો. હું મહારાણીને આપના આગમનના સમાચાર કહી આવું. ”

વૃદ્ધ ઉદ્ધવધોસ અભિવંદન કરીને ચાલ્યો ગયો. ત્રણે આવનારાઓ દુર્ગની ચોતરફ ફરવા લાગ્યા. તેમણે જોયું કે, દુર્ગની દિવાલોમાં સમારકામ કરી લેવામાં આવ્યું છે, દિવાલની પાસે ઠેકાણે ઠેકાણે મ્હોટા તાવડાઓમાં શત્રુ સૈન્યનો સત્કાર કરવા સારૂ તેલ કિન્દુ કરવામાં આવે છે, બપોતરથી સન્નિવૃત્ત થયેલું સૈન્ય સરખીહારમાં ઉભું રહીને ખાંધની પેલી તરફ ધ્યાન રાખે છે, અને દિવાલની પાસે અસ્ત્રશસ્ત્ર ગોઠવીને તૈયાર રાખે છે. એ સધળું જોઈને ગોપાળદેવ ધણો સંતુષ્ટ થયો. એટલામાં ઉદ્ધવધોસ પાછો આવીને બોલ્યો:—
“ પ્રભુ, મહારાણી આપની રાહ જુએ છે. ”

દુર્ગની વચ્ચે દુર્ગસ્વામીનું મકાન હતું. બારણું ઉપર પડેલો નાંખેલો હતો, પાસે એક દાસી હાથમાં દીવો લઈને ઉભી રહી હતી. ઉદ્ધવધોસની પાછળ પાછળ ગોપાળદેવ, ધર્મપાળ તથા સંન્યાસી દ્વારની આગળ આવીને ઉભા રહ્યા.

ઉદ્ધવ બોલ્યો:—“ મહારાણી, પ્રભુ વિશ્વાનંદ તથા વરેન્દ્રપતિ મહારાજ ગોપાળદેવ પુત્ર સહિત આવી પહોંચ્યા છે.”

પડદાની પાછળથી ઉત્તર આવ્યો:—“ પ્રભુ, આપની આશા ઉપર અમે હજી પણ ઉત્તર રાહમાં રહીએ છીએ. મારી અવસ્થા વિશે હું બીજું શું કહું ? મેં સાંભળ્યું છે કે, વરેન્દ્રરાજ પોતે મારી મદદે આવી પહોંચ્યા છે. તેમના હાથમાં આત્મસમર્પણ કરીને અમે નિશ્ચિંત થયા છીએ. જો કદાચ જરૂર પડશે તો રઘુસિંહની વિધવા, પિતૃહીના કલ્યાણી તથા ગોકર્ણની સધળી કુલવધૂઓ ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે અસ્ત્ર ધારણ કરશે.”

સંન્યાસીએ ઉત્તર આપ્યો:—“ માણ, કંઈ ચિન્તા નથી. રઘુસિંહના દુર્ગમાં પુરૂષોનો અભાવ છે, ગોવર્ધન મઠમાં માણસોનો અભાવ છે, સધળી ભગવાનની ઈચ્છા; પરંતુ વૃદ્ધ વિશ્વાનંદ જ્યાં સુધી જીવતો છે, ત્યાં સુધી આપને અસ્ત્ર ધારણ કરવાની જરૂર નથી.”

ગોપાળદેવે કહ્યું:—“ ઉદ્ધવદેવ, મહારાણીને જણાવો કે, ગોપાળ અથવા ધર્મપાળ જીવતા છે, ત્યાં સુધી ગોકર્ણદુર્ગમાં શત્રુનું સૈન્ય પ્રવેશ કરી શકશે નહિ.”

ઉદ્ધવને કંઈ કહેવું પડ્યું નહિ, પડદાની પાછળથી ઉત્તર આવ્યો:—
“ ભગવાન આપને વિજય આપો.”

દાસી દીવો લઈને ઘરમાં જતી રહી. સંન્યાસીની સાથે ઉદ્ધવ, ગોપાળદેવ તથા ધર્મપાળ દુર્ગના તોરણ તરફ ચાલ્યા. રસ્તામાં ગોપાળદેવે પૂછ્યું:—

“ ઉદ્ધવદેવ, શત્રુની ગતિવિધિની તપાસ રાખવા માટે દુર્ગ બહાર આપના માણસો છે, તે અમે જોયાં. શું બીજો કોઈ ઠેકાણે માણસો મૂક્યાં છે ? ”

ઉદ્ધવદેવે ઉત્તર આપ્યો:—“ હા, મૂક્યાં છે. રણગ્રામના ઘાટ ઉપર પાંચ સૈનિકો સંતાઈ રહ્યા છે. તેઓ શત્રુસૈન્યની સ્થાને થઈ શકશે નહિ; પરંતુ સૈન્ય ઉતરતું જોઈને સત્વર આવીને આપણને સમાચાર આપશે. ”

“ શું બીજો કોઈ ઠેકાણેથી આવવાનો રસ્તો નથી ? ”

“ ઉત્તરમાંથી આવતાં રણગ્રામ સિવાય બીજો કોઈ પણ ઠેકાણેથી ભાગીરથી પાર કરી શકાય તેમ નથી. ”

“ ધણું સાંઠું. શું રણગ્રામમાં મનુષ્યોનાં ઘર નથી ? ”

“ છે, પણ મનુષ્યો નથી. ”

જેતજેતામાં ચોતરફ અંધારું થઈ ગયું. દુર્ગમાં ઠેકાણે ઠેકાણે દીવા થઈ ગયા, પરંતુ ગોપાળદેવે તે ઓલવી નાંખવાની આજ્ઞા કરી. ગાઠ અંધકારમાં નિઃસ્તબ્ધ બની ગોઠ્ઠાવાસીઓ શત્રુના આવવાની રાહ જોવા લાગ્યા.

તોરણની પાસે ઉભા રહીને ત્રણે જણે શત્રુ સૈન્યના આગમનની રાહ જોતા હતા. એટલામાં અચાનક આત્રકુંજમાંથી એક દીવો દેખાયો. બીજા જ પળે ખાંધને કિનારે ઉભા રહીને કોઈ બોલી ઉઠ્યું:—“બારણા આગળ કોણ છે?”

ઉત્તર મળ્યો:—“ કોણ ? ”

“ હું કેદાર છું. ”

“ કેમ, શું સમાચાર છે ? ”

“ રણગ્રામથી માણસો આવ્યા છે. ”

“ અંદર આવવાનું કહે. ”

“ બહારની ચોકી રહે કે ઉઠી જાય ? ”

“ હમણાં રહો. ”

વાંસડાઓની મદદથી ચાર પાંચ માણસો ખાંધ ઓળંગીને તોરણના બારણાના ન્હાના માર્ગે થઈને દુર્ગમાં આવ્યા. ઉદ્ધવ, ગોપાળદેવ તથા સંન્યાસી તોરણની પાછળ જ ઉભા હતા. ગોપાળદેવે તેઓને પૂછવા માંડ્યું: “ કેટલા માણસો આવ્યા છે ? ”

“ આઠસો નવસો છે. ”

“ સઘળા કિનારે ઉતરી ગયા છે ? ”

“ છેલ્લી નૌકા રણગ્રામના ઘાટ આગળ આવી એટલે અમે ચાલ્યા આવ્યા છીએ. ”

“ એ વખતે કેટલો સમય થયો હતો ? ”

“ સંધ્યાકાળ થવા પહેલાં થોડીવારે. ”

“ બહુ સાફ. તમે થોડા જણ અહિં જ રહો. ઉદ્ધવદેવ ! ખહારની ચોકી ઉઠાડી લ્યો. ”

એક જણ વાંસડાઓની મદદથી ખાઈ ઓળંગી ચાલ્યો ગયો અને ક્ષણવારમાં પાંચ સૈનિકોને લઈને દુર્ગમાં આવી પહોંચ્યો.

ગોપાળદેવે પુત્રને સંબોધી કહ્યું :—“ ધર્મ ! આ પાંચ સૈનિકોને લઈને તું અંતઃપુરનું રક્ષણ કરવા માટે ચાલ્યો જા. ”

ધર્મપાળે કહ્યું :—“ અત્યારથી અંતઃપુરમાં સૈન્ય મોકલવાની શી જરૂર છે ? ”

ગોપાળદેવે ઉત્તર આપ્યો :—“ અંતઃપુર અરક્ષિત છે. તું આ લોકોને લઈ જઈ દુર્ગસ્વામિનીના ગૃહદ્વાર આગળ ઉભો રહે. કિલ્લાનું રક્ષણ કરવા માટે તેમની કદાપિ જરૂર પડશે તો હું તને ખબર આપીશ. ”

પિતાને પ્રણામ કરી પાંચ સૈનિકોને સાથે લઈ ધર્મપાળે તોરણનો ત્યાગ કર્યો. એ વખતે દૂરથી ઉજ્જવળ પ્રકાશ દેખાયો. દુર્ગવાસીઓ સ્થમ્ભ ગયા કે, શત્રુનું સૈન્ય આવી પહોંચ્યું છે. પ્રકાશ પાસે આવતાં ગોપાળદેવે દીવાના અજવાળામાં જોયું કે, લગભગ સહસ્ર જખ્તરવાળા સૈનિકો દુર્ગ તરફ ચાલ્યા આવે છે. સૌથી આગળ એક ઘોડેસ્વાર હતો અને તેની પાછળ જખ્તરવાળા યોદ્ધાઓ ચાલ્યા આવતા હતા. લગ્નની જાનની માફક એ સૈન્ય અત્યંત અવ્યવસ્થિત રીતે દુર્ગદ્વાર આગળ આવી પહોંચ્યું. તેઓને જોતાં એમ માલૂમ પડતું હતું કે, તેઓ યુદ્ધ કરવા આવ્યા નથી, પણ લગ્નમાં મોજમજાલ ભોગવવાને આવ્યા છે.

એક જણ ઘોડેસ્વાર તોરણની સ્થાને ખાઈને કાંડે ઉભો રહીને મ્હોટથી બોલ્યો :—“ દુર્ગમાં કોણ છે ? ” તોરણ મુક્ત કરો. ઉદ્ધવધોસ ક્યાં છે ? ”

ઉદ્ધવધોસ તોરણની પાછળ જ ઉભો હતો. તેણે ઉત્તર આપ્યો :—“ દુર્ગસ્વામિનીની આજ્ઞાથી તોરણનાં દ્વાર બંધ છે. ”

તે ઘોડેસ્વારે કહ્યું :—“ જલ્દીથી ખારણું ઉઘાડ, નહિ તો તને તથા તારી દુર્ગસ્વામિનીને કુતરાના મ્હોતે મરવું પડશે. તમે ધારતા હશે કે ગોવર્દન મઠનો સંન્યાસી આવીને તમારું રક્ષણ કરશે. પણ, તમને ખબર નથી કે, એ વૃદ્ધ શૃંગાલ વિશ્વાનંદ હવે દેશમાં નથી ? ”

સંન્યાસીએ કોટ ઉપર આવીને કહ્યું :—“ નારાયણ, દંતહીન વૃદ્ધ શૃંગાલ દેશમાં જ છે. જો બંધુ દુઃખિતો હોય તો પાછો ચાલ્યો જા. ”

સંન્યાસીના સ્વર સાંભળીને થોડેસ્વાર કાઢથી ઉન્મત્ત જેવો થઇ ગયો. તે બોલી ઉઠ્યો:—“ વૃદ્ધ, તને ધણીવાર મેં જવા દીધો છે; પરંતુ આવખતે તને તારા માણસોની સાથે ગોવર્દન મઠમાં પૂરીને મારીશ. ”

સંન્યાસીએ કહ્યું:—“ નારાયણ, વૃદ્ધ શૃંગાલની ગતિ રોકી શકાય તેવી નથી, તેને ઉત્તેજિત કરતો નહિ. ”

એ સમયે ગોપાળદેવે નીચેથી કહ્યું:—“ પ્રભુ ! વાદ્યુદ્ધ કરવાની કંઈ જરૂર નથી. આપ નીચે ઉતરી આવો. ”

પોતાના કાર્યમાં અડચણ પડેલી જોઇને નારાયણ ઘોસ ક્રોધથી અધીર થઈ ગયો અને તેણે દુર્ગ ઉપર આક્રમણ કરવાની આજ્ઞા આપી. વાંસડાઓનો પૂલ બનાવવામાં આવ્યો; પરંતુ પૂલ ઓળંગીને જેવું શત્રુઓનું સૈન્ય દુર્ગની નીચે આવ્યું કે તરત જ ઉપરથી ઉઠીને તેલ અગ્નિની માફક તેઓના ઉપર પડવા લાગ્યું. શત્રુના સૈન્યમાં ભંગાણ પડ્યું અને સૈનિકો પલાયન કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી એકજ વખતે ચાર ઠેકાણે ચાર પૂલ મૂકી નારાયણ ઘોસનું સૈન્ય ખાઈ ઓળંગવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યું. પરંતુ ઉઠીને તેલથી તેમજ દુર્ગવાસીઓના તીરના સખ્ત મારાથી તેઓને નહાસવાની ફરજ પડી. એ પ્રમાણે ચાર વાર નિષ્ફળતા મેળવીને નારાયણ ઘોસ પુનઃ દુર્ગ ઉપર આક્રમણ ન કરતાં ખસી ગયો. થોડીવારમાં ગામમાં આગ દેખાવા લાગી. વિદ્યુત્તતા વેગે એક ઘરથી બીજા ઘરમાં આગ પ્રસરવા લાગી. ક્યાંકથી પ્રબળ વાયુએ આવીને અગ્નિને મદદ કરી. ગામમાંથી સેંકડો પશુની ચિચિયારીઓ સંભળાવા લાગી, તે સાંભળી દુર્ગવાસીઓમાં હાહાકાર વ્યાપી રહ્યો. જ્યારે દુર્ગવાસીઓ ગૃહદાહ તથા ગૃહપાલિત પશુઓની ચિચિયારીઓથી બાકુળ થઇ ઉઠ્યા, ત્યારે લાગ જોઇને શત્રુ સૈન્યે પુનઃ દુર્ગ ઉપર આક્રમણ કર્યું. ચોતરફથી આક્રમણ થવાથી દુર્ગનું રક્ષણ કરનાર સૈન્ય ગભરાઇ ગયું. સંન્યાસી ગોપાળદેવ તથા ઉદ્ધવઘોસ ત્રણ ઠેકાણેથી કાર્ય સંભાળતા હતા. શત્રુસૈન્યે વારંવાર દુર્ગની દીવાલો ઉપર આક્રમણ કર્યું, છતાં તેઓ દુર્ગમાં પ્રવેશ કરી ન શક્યા.

ગામનાં મકાનોમાં આગ લાગી તે વખતે પ્રબળ વાયુના ઝપાટા લાગવા માંડ્યા હતા. અગ્નિની જ્વાળાઓએ ઝડપથી એક ઘરમાંથી બીજા ઘરમાં જઈને સમસ્ત ગામને ભસ્મિભૂત કરી નાંખ્યું. અંતે વાયુની મદદથી અગ્નિની જ્વાળાઓ દુર્ગમાં આવવા લાગી. રમણીઓ તથા બાળકો યથાશક્તિ યત્ન કરી આગ ઓલવવા લાગ્યા. પરંતુ તેમના સઘળા પ્રયત્નો નિષ્ફળ મળ્યા.

દુર્ગમાંની પર્ણશાળાઓ સળગી ઉઠી. જોતજોતામાં મકાનનાં બારણાં તેમજ બારીઓ સળગી ઉઠી. પુરમહિલાઓ ગભરાઈને બહાર નીકળી ગઈ. ધર્મપાળ પાંચ સૈનિકો લઈને દ્વાર આગળ ઉભો રહ્યો હતો. તેને જોઈને દુર્ગસ્વામિનીએ પૂછ્યું:—“તમે કોણ છો ?”

ધર્મપાળે ઉત્તર આપ્યો:—“માણ ! હું ધર્મપાળ,—ગોપાળદેવનો પુત્ર છું.”

“અહિંયાં શા માટે ઉભો છે ?”

“પિતાએ મને અંત:પુરનું રક્ષણ કરવા માટે મોકલ્યો છે.”

“બાપુ, અંત:પુર તો હવે રહ્યું નથી. તું પાંચ સૈનિકોને કિલ્લામાં મોકલી દે.”

ધર્મપાળની આજ્ઞાથી સૈનિકો કિલ્લા ઉપર ચાલ્યા ગયા.

દુર્ગસ્વામિનીએ કહ્યું:—“પુત્ર ! અમે અમારું રક્ષણ કરી શકીશું; પરંતુ આ બાલિકા ભયથી ગભરાઈ ગઈ છે તું તારાથી બને તે પ્રમાણે તેનું રક્ષણ કર.” એમ કહીને તેણે તેની પાછળ સંતાઈ રહેલી ભયથી વ્યાકુળ થઈ ગયેલી કન્યા તરફ આંગળી દેખાડી. ધર્મપાળે અભિવંદન કરીને પોતાની સંમતિ દેખાડી. એ સમયે શત્રુ સૈન્યના ભીષણ જયધ્વનિથી નહાતો દુર્ગ કંપી ઉઠ્યો. તેમણે ત્રણ ઠેકાણે નિસરણીઓ મૂકી દુર્ગના કોટ ઉપર અધિકાર મેળવ્યો. દુર્ગનું રક્ષણ કરનાર મુઠ્ઠીભર સૈનિકો તેઓને હડાવી શક્યા નહિ.

યુદ્ધ સમાપ્ત થવા આવ્યું છે એ જોઈને ગોપાળદેવ સૈનિકોને એકઠા કરી ધીમે ધીમે પાછળ હટવા લાગ્યો. દુર્ગમાં ઠેકાણે ઠેકાણેથી ઘડ, બાળક તથા રમણીઓ દુર્ગસ્વામિનીના બળી ગયેલા ઘર તરફ નહાસવા લાગ્યાં. દુર્ગસ્વામિનીએ ધર્મપાળને કહ્યું:—“પુત્ર ! હવે તું કલ્યાણીનું રક્ષણ કર. નદી કિનારે આત્રકુંજમાં બે અમ્મો તૈયાર છે, શત્રુ સૈન્ય એ તરફ નથી. જે ખાઈ ઓળંગી શકાય તો રક્ષણ થઈ શકશે. અમારી ચિંતા કરીશ નહિ.”

ધર્મપાળ વિના વિલમ્બે બેભાન કલ્યાણીને ખભે લઈ ખાઈની પાસે આવેલી બારી આગળ જઈને ઉભો રહ્યો. તેણે જોયું કે, હજી પણ ગામમાં અગ્નિ બળે છે; પરંતુ ત્યાં આગળ શત્રુસૈન્ય નહોતું. એ સમયે દુર્ગમાં શત્રુસૈન્યે જયધ્વનિ કર્યો. ધર્મપાળે ધાર્યું કે, દુર્ગના સૈન્યે આત્મસમર્પણ કર્યું. તે કમ્ભરબંધ જોરથી બાંધી કલ્યાણીને ખભે લઈ બારીના માર્ગેથી કૂદી પડ્યો. બ્યારે તે અધવચ્ચ આવ્યો, ત્યારે કોઈનો પરિચિત સ્વર તેના સાંભળવામાં આવ્યો:—“ભય નથી, ભય નથી.”

પ્રકરણ ૫ મું.

વિપદમાંથી ઉદ્ધાર.

નારાયણ ઘોસનું સૈન્ય જ્યારે જયોદ્ધાસમાં ઉન્નત બની જઈને લૂંટ ચલાવતું હતું, ત્યારે દુર્ગ બહાર બે ત્રણ વાર સિસોદીનો અવાજ થયો. તે સાંભળવા છતાં પણ શત્રુ સૈન્યે તેના તરફ દુર્લેક્ષ કર્યું. તેણે દુર્ગ ઉપર અધિકાર મેળવીને પૂલ પાડી નાંખ્યો હતો. બહાર વધારે માણસો રહ્યા નહોતા. સંન્યાસી તથા ગોપાળદેવ ઉદ્ધવઘોસ, રમણીઓ તથા બાળકોનું રક્ષણ કરવા માટે યત્ન કરતા હતા. તેઓની સાથે નવ દશ દુર્ગનું રક્ષણ કરનાર સૈનિકો પણ યુદ્ધ કરતા હતા. શત્રુસૈન્ય તેમના તરફ ધ્યાન ન આપતાં લૂંટ ચલાવવામાં રોકાઈ ગયું હતું અને તેથી જ તેઓ આત્મ-રક્ષા કરવાને સમર્થ થયા હતા.

ત્રીજીવાર સિસોદીનો અવાજ સાંભળતાં જ શત્રુ સૈન્ય ખૂસ પાડી ઉઠ્યું. તેમના અવાજને દાખી દઇ સેંકડો અધોનાં પગલાંનો અવાજ દુર્ગ-વાસીઓના સાંભળવામાં આવ્યો. ક્ષણવારમાં સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. વિજયી તથા પરાજિત સૈન્ય એક પળને માટે નવા આવનાર સૈન્ય તરફ જોઈ રહ્યું; ત્યાર પછી વિજયી સૈન્ય પલાયન કરવા લાગ્યું અને પરાજિત સૈન્યે તેમની પુંઠ પકડી. ઘોડેસ્વારોની દુકડીના મોખરે એક ગૈરિક વસ્ત્રધારી યોદ્ધા અથ્થ ઉપર ઉભો થઈને ઉચ્ચ સ્વરે કહેતો હતો:—“ભય નથી, ભય નથી, દુર્ગનું રક્ષણ થયું છે.” આરીમાંથી ઢૂંદી પડતી વખતે એ જ અવાજ ધર્મપાળના સાંભળવામાં આવ્યો હતો.

તેને જોઈ, તેની વાત સાંભળી સંન્યાસી દૂરથી જ ખૂસ પાડી ઉઠ્યો:—“અમૃત ! કોઈ નહાસી જઈ શકે નહિ, દુર્ગના તોરણનું રક્ષણ કર.”

ઘોડેસ્વાર તેના કંઠસ્વર સાંભળીને પાસે આવ્યો અને અથ્થ ઉપરથી ઉતરી સંન્યાસીને પ્રણામ કર્યા. આવનારે સંન્યાસીને જણાવ્યું કે, સહસ્ત્ર ઘોડેસ્વારોનો માત્ર ત્રીજો જ ભાગ દુર્ગમાં આવ્યો છે, બાકીનું સૈન્ય લઈને ઉદ્ધારણુ-પુરના કમળસિંહ દુર્ગની બહાર ઉભા રહ્યા છે. મહત્ત્વ સૈન્ય ભાગીરથીને કિનારેથી પાછું ફર્યું છે. તેઓ પગે ચાલતા આવે છે.

બીજણુ ઘુઠ્ઠ એ વખતે સમાપ્ત થઈ ગયું હતું. આકસ્મિક આક્રમણથી નારાયણ ઘોસનું સૈન્ય ક્ષણવારમાં પરાજિત થઈ ગયું. જેઓ જીવતા રહ્યા હતા, તેઓ અત્યંત લજ્જા દઈને પ્રાણુબિક્ષા માંગતા હતા; પરંતુ કોઈથી

ઉન્મત્ત બની ગયેલા ઘોડેસ્વારો તેમને અસ્થિહીન અવસ્થામાં કાપી નાંખતા હતા. ગોપાળદેવ, ઉદ્ધવ ઘોસ, અમૃતાનંદ તથા સંન્યાસી તેઓને મહા મુસ્કેલીથી અટકાવતા હતા. બચેલા સૈન્યની સાથે નારાયણ ઘોસ પણ બંધિવાન થયો.

જોતજોતામાં પૂર્વ દિશામાં સૂર્યનું અજવાળું થયું. ગોપાળદેવે બપોર કાઢી નાંખી ધવાયેલા ભાગ ઉપર પાટો બાંધતાં બાંધતાં કહ્યું:—“પ્રભુ ! ધર્મ ક્યાં છે ?”

સંન્યાસીએ ચોતરફ નજર કરી ઉત્તર આપ્યો:—“કોણ જાણે, ક્યાંય દેખાતો નથી !”

“યુદ્ધ પહેલાં તેને અંતઃપુરતું રક્ષણ કરવા માટે મોકલ્યો હતો, ત્યાર પછી મેં તેને જોયો નથી.”

“અંતઃપુરમાં તો કોઈ નથી. આગ લાગવાથી પુરમહિલાઓ અંતઃપુરથી નીકળી ગઈ છે. હું ઉદ્ધવને બોલાવી લાવું છું.”

સંન્યાસી ઉદ્ધવ ઘોસને શોધવા માટે ગયો. ગોપાળદેવ નાના પ્રકારની આશંકાથી વ્યાકુળ થઈ ગયો. સંન્યાસી અમૃતાનંદ તેની પાસે જ ઉભો હતો. તેણે ગોપાળદેવની અવસ્થા જોઈ પૂછ્યું:—“શું થયું છે ?”

“મારા પુત્ર ધર્મપાળ જણાતો નથી.”

“શું તે યુદ્ધની વખતે ઉપસ્થિત હતા ?

“યુદ્ધ શરૂ થયા પહેલાં અંતઃપુરતું રક્ષણ કરવા માટે તેને મેં મોકલ્યો હતો. હવે ક્યાંય જણાતો નથી.”

“હું શોધવા માટે જઈ છું. પ્રભુ આવે તો કહેજે કે, દુર્ગના દ્વાર આગળ કમળસિંહ રાહ જુએ છે. તેમની રજા સિવાય તે અંદર આવશે નહિ.”

“તમે શું મારા પુત્રને ઓળખી શકશો ?”

“મેં તેમને જોયા છે.”

“પણ, કેવળ ક્ષણવારને માટે જ તમે તેને જોયો હતો. તેના બપોરમાં સુવર્ણનું ધર્મચક્ર અંકિત છે.”

“આપની છાતી ઉપર જે ધર્મચક્ર દેખાય છે તેના જેવું જ ને ?”

“હા, એજ પાલવંશનું ચિહ્ન છે.”

સંન્યાસી અમૃતાનંદ ધર્મપાળને શોધવા માટે ચાલ્યો ગયો. ગોપાળદેવ શાંત ભાવે ત્યાં આગળ જ બેસી રહ્યો. થોડીવારે સંન્યાસીએ પાછા આવીને કહ્યું:—“ધર્મપાળદેવ તો અંતઃપુરમાં નથી !”

સંન્યાસીનો કંઠસ્વર સાંભળીને ગોપાળદેવનું બાલ્યજ્ઞાન પાછું આવ્યું. તેણે ઉભા થઇને કહ્યું:—“પ્રભુ! ચાલો, એકવાર સઘળાં શબ્દ તપાસી જોઇએ.”

સંન્યાસી ઉત્તર આપ્યા વિના તેની પાછળ આવ્યો. યુદ્ધ સમાપ્ત થઈ ગયા પછી બચેલા દુર્ગરક્ષકો મૃતદેહ એકઠાં કરીને નદીને કિનારે તેમની ચિતા તૈયાર કરતા હતા. બન્ને જણે દુર્ગના ઢાર આગળ આવીને જોયું કે, અમૃતાનંદ શબના શરીરમાંથી બપ્તરો કાઢીને તપાસતો હતો. ખાઈની પેલી તરફ કેટલાક ઘોડેસ્વારો ઘોડા ઉપરથી ઉતરીને વિશ્રામ કરતા હતા. તેઓ સંન્યાસીને જોઇને એકદમ ઉભા થઈ ગયા. તેમનામાંથી એક જણે દૂરથી સંન્યાસીને પ્રણામ કર્યો. સંન્યાસીએ પૂછ્યું:—“કાણુ, કુમળસિંહ?”

“હા હા.”

“તું દુર્ગમાં કેમ આવ્યો નહિ?”

“પ્રભુ! સિંહવંશીય કોઈ પણ વ્યક્તિને ગોકર્ણ દુર્ગમાં મિત્ર ભાવથી પ્રવેશ કરવાની મનાઈ છે. પ્રભુથી એ કાંઈ અનુમતિ નથી.”

“કુમળ! હવે પૂર્વેનો વિવાદ ભૂલી જા. હમણાં દેશ ઉપર મટાડું સંકટ આવી પડ્યું છે. આત્મવિરોધથી જ દેશની આવી દુદ્દશા થઈ છે. તું દુર્ગનું રક્ષણ કરવા આવ્યો, દુર્ગનું રક્ષણ કર્યું, અને દુર્ગમાં શા માટે નહિ આવે?”

“પ્રભુની આજ્ઞાથી દુર્ગનું રક્ષણ કરવા માટે આવ્યો છું. પ્રભુ આજ્ઞા આપશે તો દુર્ગમાં આવીશ; નહિ તો નહિ આવું.”

“હું આજ્ઞા કરું છું કે, દુર્ગમાં આવ. જે રઘુસિંહનો પુત્ર હોત તો તે વંશપરંપરાથી ચાલતો આવેલો કલહ જગતો રાખત. પરંતુ કુમળ! રઘુસિંહની વિધવા સ્ત્રી અથવા કુમારી કન્યાની સાથે તારાથી કલહ રાખી શકાય કે? એ ક્ષત્રિને ઉચિત વાક્ય નથી. કુમળસિંહ! તું વીર છે, વીર વંશમાં ઉત્પન્ન થયો છે. તારા મુખમાં આવા શબ્દો શોભતા નથી. તું પતિહીના વિધવાનું રક્ષણ કરવા માટે આવ્યો છું. ભવિષ્યમાં તેમના રક્ષણનો ભાર તારે પોતાને જ લેવો પડશે, એટલું સ્મરણમાં રાખજે; ક્ષત્રિ ધર્મથી પરાંદુરમુખ થતો નહિ.”

આ પ્રમાણે તિરસ્કાર થવાથી કુમળસિંહ શરમાઈ જઈ નીચું માથું રાખીને તોરણની નીચે આવીને ઉભો રહ્યો. એ વખતે ગોપાળદેવ ચિન્તામણ થઈ ગયો હતો. તેનું સમસ્ત શરીર લોહીથી તરબોળ થઈ ગયું હતું, બપ્તરમાં ઢેકાણે ઢેકાણે ભાંગેલાં તીર લટકી રહ્યાં હતાં. કુમળસિંહ તેને જોઈ વિસ્મિત

થઈને તેના મ્હેં તરફ જોઈ રહ્યો અને થોડીવાર પછી ધીમેથી સંન્યાસીને પૂછ્યું:—“ પ્રભુ ! એ કોણ છે ? ”

સંન્યાસીએ લજ્જિત થઈને કહ્યું:—“ કમળ ! હું નાના પ્રકારની ચિંતામાં વ્યાકુળ થઈ ગયેલો હોવાથી તમારી ઓળખાણ કરાવવાનું ભૂલી ગયો છું. એ વરેન્દ્રમંડળના અધિશ્વર ગોપાળદેવ છે ! ”

“ પ્રભુ ! વિશેષ પરિચય આપવાની આવશ્યકતા નથી. મેં બાહ્યકાળમાં ઉદ્ધારણપુરમાં ધણીવાર મહારાજને જોયા છે. ”

ગોપાળદેવ બોલ્યો:—“ હું તો તમને ઓળખી શકતો નથી. ”

“ હું ઉદ્ધારણપુરના અધિશ્વર સ્વર્ગસ્થ પુરુષોત્તમસિંહનો પુત્ર છું. ”

“ તમે પુરુષોત્તમના પુત્ર છો ? ”

એ સમયે અમૃતાનંદે આવીને કહ્યું:—“ પ્રભુ ! ધર્મપાળદેવ નિશ્ચય યુદ્ધમાં પડ્યા નથી; કેમકે મૃતદેહમાં તેમનું શરીર નથી. ”

સંન્યાસીએ કહ્યું:—“ અમૃત ! ધર્મપાળદેવના મૃત્યુને હજી ધણીવાર છે. તને તેમનો મૃતદેહ તપાસવા માટે કોણે કહ્યું ? ”

અમૃતાનંદે ઉત્તર આપ્યો:—“ હું ગોપાળદેવને ચિંતાકુળ જોઈને મારી મેળે જ તેમના પુત્રને શોધવા માટે ગયો હતો. ”

ગોપાળદેવે કહ્યું:—“ પ્રભુ, હું પણ ધર્મના મૃતદેહને શોધવા માટે જ બહાર આવતો હતો. આપને પણ તે વાત જાણાવી હતી. ”

સંન્યાસીએ ઉત્તર આપ્યો:—“ તમે ઘણા જ વ્યાકુળ થઈ ગયા છો તે જોઈને તમારી વાતનો મારાથી પ્રતિવાદ કરી શકાય તેમ નથી; પરંતુ દેવ ! ભવિષ્ય કદાપિ ખોટું પડતું નથી. ધર્મપાળદેવના મૃત્યુને હજી ઘણો વિલંબ છે. ”

એટલામાં ઉદ્ધવધોસે ત્વરિત પગલે દુર્ગમાંથી બહાર આવી સંન્યાસીને કહ્યું:—“ પ્રભુ ! ધર્મપાલદેવની ખબર મળી છે. મહારાણી આપને બોલાવે છે. ”

તેની વાત સાંભળીને સઘળા દુર્ગમાં આવ્યા. સંન્યાસીએ પાછળ દૃષ્ટિ કરીને જોયું કે, કમળસિંહ નીચે માથે સૌથી પાછળ દુર્ગમાં આવે છે. ગોમુર્છીદુર્ગમાં બળી ગયેલા અંત:પુરમાં વિધવા દુર્ગસ્વામિની તેઓની રાહ જોતી હતી. તે દૂરથી સંન્યાસીને જોઈ ઉભી થઈ ગઈ. સંન્યાસીએ દૂરથી પૂછ્યું:—“ માણ, શું તમને યુવરાજ ધર્મપાળના કાંઈ સમાચાર મળ્યા છે ? યુદ્ધ સમાપ્ત થઈ ગયા પછી પુત્રને ન જોવાથી ગોપાળદેવ ઘણા વ્યાકુળ થઈ ગયા છે. ”

દુર્ગસ્વામિનીએ માથાપરનું વસ્ત્ર આધું ઓઢીને ઉદ્ધવધોસને કહ્યું:—“ ઉદ્ધવ ! પ્રભુને નિવેદન કર કે, યુદ્ધ વખતે યુવરાજ અંત:પુરનું રક્ષણ કરવા

માટે ઉભા રહ્યા હતા. તે યુદ્ધમાં ધવાયા નથી. જ્યારે થતુ સૈન્યે દુર્ગ ઉપર અધિકાર મેળવ્યો હતો, ત્યારે મેં કલ્યાણીને તેમના હાથમાં સોંપી તેનું રક્ષણ કરવાનો ભાર લેવાને આગ્રહ કર્યો હતો. નારાયણ ઘોસના સૈન્યને અંતઃપુર તરફ આવતું જોઈને યુવરાજ કલ્યાણીને ખભે લઈ દક્ષિણ તરફની પારીના માર્ગેથી ખાઈમાં ફરી પડ્યા હતા. ”

સંન્યાસીએ કહ્યું:—“ ગોપાળદેવ ! પુત્રને માટે તમે જરા પણ ચિન્તા કરશો નહિ. હું હમણાં જ તેની શોધ કરું છું. અમૃત ! દુર્ગની દક્ષિણ તરફ એક માણસને મોકલ અને તેને ખાઈને કિનારે મનુષ્યનાં પગલાં શોધી કાઢવાનું કહે. ”

દુર્ગસ્વામિનીએ ઉદ્ધવઘોસને કહ્યું:—“ ઉદ્ધવ, પ્રભુને નિવેદન કર કે, કેદાર તથા ખીજા બે જણ વૃદ્ધ સૈનિકો ખાઈની પેલી તરફ બે ત્રણ અશ્વો લઈને રાહ જોતા ઉભા રહ્યા હતા. ”

સંન્યાસીએ પૂછ્યું:—“ માજી ! ખાઈને કાંઈ કેને માટે અશ્વો તૈયાર રાખ્યા હતા ?

“ પ્રભુ ! મેં વિચાર કર્યો હતો કે, જો કદાપિ દુર્ગનું રક્ષણ થઈ શકશે નહિ તો કેદારની સાથે કલ્યાણીને ગોવર્દનમહામાં મોકલી દઈશ. ”

“ અને તમે ? ”

“ પ્રભુ ! હું ક્યાં જાઉં ? હું માફે શ્વસુરગૃહ—સ્વામીનું ગૃહ ત્યજી ક્યાં જાઉં ? ”

“ માજી ! તમારી વાત સત્ય છે; પરંતુ એ રમણીની વાત છે ! તમે મરી જાત તો શું ગોર્ક્ષદુર્ગનું રક્ષણ થાત ? ”

“ પ્રભુ ! હું એક સાધારણ સ્ત્રી છું, મને એમાં કાંઈ વિશેષ સ્થાન જણ પડે નહિ. ”

“ માજી ! તમારી સાથે તર્ક કરી શકાય તેમ નથી. હાલમાં તમારે ત્યાં એક નવિન અતિથિનું આગમન થયું છે. ઉદ્ધારણપુરના દુર્ગસ્વામી કમળસિંહ તમારા દુર્ગનું રક્ષણ કરવા માટે સૈન્ય લઈને આવ્યા છે તેમના ઘોડે-સ્વાર સૈન્યે જ અંતે રક્ષણ કર્યું છે. જે તે આવી પહોંચ્યા ન હોત, તો નારાયણ ઘોસના સૈન્યે અત્યાર સુધી કોઈને પણ જીવતા રહેવા દીધા ન હોત. ”

“ પ્રભુ ! હું ધારું છું કે પુરોત્તમસિંહના પુત્ર શાંતિ-વિરોધ બૂલી ગયાં છે. મારી વર્તમાન સ્થિતિ જોઈને તેમના મનમાંથી વૈરભાવ નીકળી ગયો છે એમ લાગે છે. મારા શ્વસુર-વંશમાં હવે કોઈ રહ્યું નથી. આ ગોર્ક્ષ દુર્ગ તેમનો જ છે. ”

સંન્યાસી બોલ્યો:—“ કુમળ ! ”

કુમળસિંહે ધીમે ધીમે આગળ આવી વિધવાને પ્રણામ કર્યાં. રઘુસિંહની પત્નીએ કંઈ પણ બોલ્યા સિવાય તેના માથે હાથ મૂકીને આશીર્વાદ આપ્યા. એ વખતે નદી કિનારે પ્રચંડ ચિતા પ્રગ્વલિત થઈ હતી, અસંખ્ય નરનારીઓનાં હૃદયભેદક રૂદન ધ્વનિથી ગગન ભેદાઈ જતું હતું. ગોપાળદેવ, કુમળસિંહ, અમૃતાનંદ તથા ઉદ્ધવધોસ ધીમે ધીમે દુર્ગની બહાર આવીને ઉભા રહ્યા.

સંન્યાસીએ પૂછ્યું:—“ ગોપાળદેવ ! શું જુઓ છો ? ”

“ માનવદેહનું પરિણામ. ”

“ બીજું કંઈ દેખાય છે કે ? ”

“ બીજું શું પ્રભુ ? ”

“ અરાજકતાનું બીજું પ્રકરણ ? ”

“ ક્યાં ? ”

“ કેમ, દુર્ગની અંદર ! દુર્ગની બહાર ! ન્યાં બે આંખો ફેરવશો ત્યાં સર્વત્ર ! ”

“ સત્ય ! પ્રભુ ! શું તેને કંઈ ઉપાય નથી ? ”

“ અવશ્ય છે. જ્યારે જગન્નિયંતાએ વ્યાધિ ઉત્પન્ન કર્યો છે, ત્યારે તેનો ઉપાય પણ ઉત્પન્ન કર્યો છે જ. ”

“ શું ઉપાય ? ”

“ ઉપાય તમે પોતે જ. ”

“ હું ? ”

“ હા, તમે. તમારા સિવાય ગોડ બંગાળાનો બીજો કાંઈ ઉપાય નથી—”

સંન્યાસીની વાત સમાપ્ત થયા પહેલાં જ એક સૈનિકે આવી સંન્યાસીને અભિવંદન કરીને કહ્યું:—“ પ્રભુ ! દુર્ગની દક્ષિણ દિશામાં ખાઈને કિનારેથી આ શિરસ્ત્રાણુ—લોખંડી ટોપી તથા બાજર મળ્યું છે. ખાઈની પેલી તરફ અશ્વનાં પગલાં પડેલાં છે; પરંતુ અશ્વ અથવા મનુષ્ય નથી. ”

“ આ ધર્મપાળદેવનું બાજર છે. ગોપાળદેવ ! તમે ખરાબ ચિન્તાનો ત્યાગ કરો. તમારો પુત્ર કુશળ છે. અમૃત ! ”

“ પ્રભુ ! ”

“ આર ઘોડેસ્વારો લાઈને યુવરાજ ધર્મપાળ તથા કલ્યાણી-દેવીની શોધમાં જ. ”

અમૃતાનંદ પ્રણામ કરીને ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૬ કું.

ગૌડ રાજ્ય.

મહાનંદાને કિનારે ગૌડ નગરથી થોડે દૂર એક પ્રાચીન + અશ્વત્થ વૃક્ષની છાયામાં બેસીને એક બ્રાહ્મણ એકાગ્રતાથી વહેતી મહાનદીનો જળપ્રવાહ જોઈ રહ્યો હતો. એ વખતે દિવસનો ખીન્ને પ્રહર વીતી જવા આવ્યો હતો. પ્રખર સૂર્યકિરણો અશ્વત્થ-વૃક્ષની ઘટા બેદી તેની છાયાને ક્ષીણ કરી નાંખતા હતા. સ્થળ અત્યંત એકાંતમય હતું, પાસે મનુષ્યની વસ્તી નહોતી. વૃક્ષથી થોડે દૂર એક મંદિર આવેલું હતું. તેને જોતાં તે હમણાં જ બાંધ્યું હોય એમ લાગતું હતું. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે મંદિર ઘણું પ્રાચીન હતું. કોઈએ તેમાં સમારકામ કરાવ્યું હતું. પહેલાં મંદિરની ચોતરફ ઇંટોની બાંધેલી દિવાલ હતી, પણ કાળે કરીને તે ભાગી ગઈ હતી. જે માણસે મંદિર સમારાવ્યું હતું, તેણે મંદિરની દિવાલ સુધરાવી નહોતી. અશ્વત્થ-વૃક્ષ દિવાલના ધ્વંસાવશેષ ઉપર ઉગ્યું હતું, તેની શાખાઓ ઘણી વિસ્તાર પામી હતી, તેના મૂળ પ્રદેશમાં કેટલાંક શિવલિંગ અર્ધપર્ક પડ્યાં હતાં.

મંદિરમાંથી સ્ત્રીકંઠે કોઈએ બ્રાહ્મણને બૂમ પાડી કહ્યું:—“મહારાજ! વખત તો વીતી જવા આવ્યો, પછી પૂજા ક્યારે કરશો?”

બ્રાહ્મણે મ્હોં ફેરવ્યા વિના જ ઉત્તર આપ્યો:—“તું અકળાય છે શા માટે?”

રમણી પુનઃ બોલી:—“શું તમારા પેટનો અગ્નિ શાંત પડી ગયો છે? કોઈ દિવસ જરા મોડું થાય છે, ત્યારે તો કૂદકા મારવા લાગો છો?”

“પણ આજે તો એકાદશી છે.”

“કપાળ તમારું! રાજ્યને આખા દેશમાંથી ખીન્ને કોઈ બ્રાહ્મણ ન મળ્યો તેથી તમને મંદિરના પૂજારી તરિકે નીમ્યા છે. આજે તો તૃતીયા છે કે એકાદશી થઈ છે?” રમણી એમ બોલતી બોલતી મંદિરમાંથી બહાર નિકળી બ્રાહ્મણની પાસે આવી. બ્રાહ્મણ તેના તરફ જોઈને હસ્યો અને બોલ્યો:—“હિ: માધવી, ગુસ્સે શા માટે થાય છે? પહેલા મહિનામાં બેવાર એકાદશી થતી હતી; પરંતુ હાલમાં એકાદશીની સંખ્યા વધી ગઈ છે.”

“ કેમ ? તમને કંઈ પીડા થઈ છે ? ”

“ પીડા થાય નહિ તને—અરે, શું કહેતામાં શું કહેવાઈ ગયું ?— પિતાશયની પીડા થાય તારા શત્રુને. ” બ્રાહ્મણ પુનઃ બોલ્યો:—“ જો માધવી, તું તો મારી રામાયણની શકુંતલા છે ! જ્યારે તને મંદિરમાં જોઉં છું, ત્યારે મને એમ જ થાય છે કે જાણે હું પિતૃસત્યનું પાલન કરવા માટે વનવાસમાં આવ્યો છું. ”

રમણી બ્રાહ્મણની વાત સાંભળીને હસી પડી અને બોલી:—“ મહારાજ, એવું રામાયણ ક્યાંથી મળ્યું ? ”

“ કેમ, ગુરૂ પાસેથી ! પંદર વર્ષ પર્વત અભ્યાસ કર્યો હતો, ત્યારે તો ઉપાધિ મળી છે. ”

“ ગુરૂ ! ક્યાંથી શોધી કાઢ્યા હતા ? ”

“ ઘણે દૂર, યમુના તીરે કૈલાસ પર્વત ઉપર. અહીં શકુંતલે ! મારા મનમાં ઘણી જિહ્વક ઉત્પન્ન થાય છે કે, કદાચ કોઈ દિવસ દુર્યોધન આવીને તને અહિંયાંથી ઉપાડી જશે ! ”

રમણી બ્રાહ્મણની વાત સાંભળીને ખડખડાટ હસી પડી. એ જોઈ બ્રાહ્મણ ઉત્સાહિત થઈને નાના પ્રકારની રમુજ કરવા લાગ્યો.

રમણી વિરક્તિસૂચક સ્વરે બોલી:—“ જુઓ મહારાજ ! તમે ઘણીજ જીમ ચલાવો છો હોં ? મને એકલી જોઈને જ્યારે ત્યારે તમે જેમ મરજીમાં આવે છે તેમ શા માટે બોલ્યા કરો છો ? હું આજે જ મહારાણીને સઘળું કહી દઈશ. ”

“ ના, ના. માધવી ! એવું કરીશ નહિ; નહિ તો તને બ્રહ્મહત્યાનું મહાપાપ લાગશે, કેમકે હું ભયથીજ મરી જઈશ. ”

“ ત્યારે હવેથી આ પ્રમાણે ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લ્યો. ”

“ શું ન કરું ? ”

“ જે કરે છે તે. ”

“ શું ? ”

“ અભિનય ! ”

“ તે કેવી રીતે ? ”

“ કપાળ તમારું. હવે પૂનઃ કરવા આવો છો કે નહિ ? ”

“ ઉતાવળ શી છે ? આ જો, નદીનો પ્રવાહ કેવો કલ્ કલ્ કરતો પ્રવાહિત થાય છે ? ”

“ નદીનો પ્રવાહ જોઇને ખેસી રહેવાથી કંઈ માફ પેટ ભરાશે નહિ ? તમે બેઠાં બેઠાં નદીનો પ્રવાહ જોયા કરો. હું તો ઘરમાં જાઉં છું. મંદિરમાં પૂજની સંવર્ણી વ્યવસ્થા કરી મૂકી છે. જ્યારે તમારી મરજીમાં આવે ત્યારે પૂજમાં બેસજો. ” એમ કહીને રમણી ઝડપથી ચાલી ગઇ.

બ્રાહ્મણે હતાશ થઇને હાંક પાડી:—“ માધવી ! અલી શકુંતલે ! જતી નહિ—માધવી—અલી ઓ માધવી ! ”

રમણીએ મ્હોં ન ફેરવ્યું તે જોઇ બ્રાહ્મણે એક લાંબો નિશ્વાસ નાંખતા કહ્યું:—“ જા ત્યારે, પણ કાલે તો આ વખતે આવવું જ પડશે ! ”

બ્રાહ્મણ મ્હોં ફેરવીને નદીનો પ્રવાહ જોતો ખેસી રહ્યો. એ પ્રમાણે લગભગ અડધો કલાક ચાલ્યો ગયો, એટલામાં દૂરથી કોઈ ચીસ પાડી ઉઠ્યું:—“ મહારાજ, જલદી આવો. લૂટારા આવ્યા છે—બાપરે—ઓ—બાપરે! કોણ છે—”

બ્રાહ્મણે ગભરાઇને જન્યું કે, રમણી ઉંચે શ્વાસે દોડતી તેના તરફ આવે છે. તે વખત ન ગૂમાવતાં અશ્વત્થ-વૃક્ષ ઉપર ચઢી ગયો. રમણી તેને ત્યાં ન જોઇને મંદિરમાં ખેસી ગઇ અને બારણાં બંધ કરી દીધાં. બ્રાહ્મણે વૃક્ષ ઉપરથી જોયું કે, એક ઘોડેસ્વાર ઝડપથી મંદિર તરફ આવે છે. એ જોઇને તે ધીમે ધીમે ઉંચી ડાળ ઉપર ચઢવા લાગ્યો.

ઘોડેસ્વાર મંદિર પાસે આવી કોઇને ન જોવાથી ધણો જ વિસ્મિત થયો. મંદિરની ચાતરફ ફેરો ફરી દ્વારની આગળ આવીને તે અશ્વ ઉપરથી નીચે ઉતર્યો અને બંધ બારણાં ખખડાવવા લાગ્યો. એ સાંભળીને મંદિરમાંથી રમણી ઉંચે સ્વરે રોઈ પડી.

આવનારે કહ્યું:—“ તું બિહશ નહિ, હું શત્રુ નથી, પણ ગૌડ-વાસી છું. ”

પરંતુ રમણી તેની વાત ન સાંભળતાં ખૂસેની માત્રા વધારવા લાગી. એ જોઇ આવનાર નિરાશ થઇને મંદિરની છાયામાં બેઠો. તેણે બેઠાં બેઠાં જોયું કે, કોઇ માણસ અશ્વત્થ-વૃક્ષની ઉંચી ટોચ ઉપર સંતાઈ રહ્યો છે. તેણે વૃક્ષ નીચે જઈ બ્રાહ્મણને સંબોધી કહ્યું:—“ તું કોણ છે ? ”

બ્રાહ્મણે ઉત્તર ન આપ્યો. આવનારે ખીજવાર પૂછ્યું:—“ તું ઝાડ ઉપર શું કરે છે તે જલદીથી જણાવ. ”

પરંતુ બ્રાહ્મણે ઉત્તર જ ન આપ્યો. એ જોઇ આવનારે ગુસ્સે થઇને પીઠ ઉપરથી હાથમાં ધનુષ્ય તથા બાણ લઇને કહ્યું:—“ જલદીથી જવાબ આપ; નહિ તો હમણાં તને વીંધી નાંખીશ. ”

બ્રાહ્મણ ધનુર્બાણ જોધને ધ્રુવ ઉઠ્યો અને રોતાં રોતાં બોલ્યો: “બાપુ, હું કોઈ નથી. હું-હું—”

આવનારે પુનઃ પૂછ્યું:—“ તું કોણ છે ? ”

બ્રાહ્મણ ચુપ રહ્યો. આવનારે ધનુષ્ય ઉપર તીર ચઢાવ્યું તે જોધને બ્રાહ્મણ ભયથી બોલી ઉઠ્યો:—“કહું છું—બાપુ કહું છું. મારશો નહિ, હું બ્રાહ્મણ છું. ”

આવનાર તીવ્ર સ્વરે બોલ્યો:—“ જલદીથી નીચે આવ. ”

બ્રાહ્મણ શું કરવું તે નક્કી કરી શક્યો નહિ; તેથી તે વૃક્ષશાખા ઉપર થર થર ધ્રુજતો બેસી રહ્યો.

તેની એવી અવસ્થા જોધને આવનારે કહ્યું—“ મને લાગે છે કે તું મરવાનો થયો છે. ”

બ્રાહ્મણ ભયથી રોધ પડ્યો. તે બોલ્યો:—“ બાપુ, મારશો નહિ, તમને સોગમ છે. મારી પાસે પહેરેલાં વસ્ત્રો સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી. ”

આવનાર તેની વાત સાંભળી હસી પડ્યો, પરંતુ હાસ્યને રોકી રાખી બોલ્યો:—“ તું જલદીથી નીચે આવ—નહિ તો—”

બ્રાહ્મણ ગભરાધને વૃક્ષ ઉપરથી નીચે ઉતરવા લાગ્યો અને બોલ્યો:—“ નહિતોતું કંઈ કામ નથી, ઉતરું છું. ” થોડે સુધી ઉતરી બ્રાહ્મણે પૂછ્યું:—“ શું હજી પણ ઉતરવું પડશે કે ? ”

આવનારે ગુસ્સે થઈને કહ્યું:—“ કિમો રહે, તારે ઉતરવાની જરૂર નથી; હું જ તને ઉતારું છું. ” એમ કહી પુનઃ તીર ચઢાવ્યું. એ જોધને ભયથી બ્રાહ્મણનો પગ સરકી પડ્યો. તે ધખ લઈને નીચે પડ્યો અને શયની માફક પડી રહ્યો.

આવનાર બ્રાહ્મણ પાસે જઈને બોલ્યો:—“ મહારાજ, ધણું વાગ્યું કે ? ”

બ્રાહ્મણ ચુપ રહ્યો. આવનારે પરીક્ષા કરી જોયું કે, બ્રાહ્મણને વધારે વાગ્યું નથી. તે ભયથી બેશુદ્ધિને ઢાંગ કરીને પડી રહ્યો છે. તે જ્યારે તેને તપાસતો હતો, ત્યારે તેણે એક વાર આંખો ઉઘાડીને જોયું હતું, પણ પાછી તરત જ આંખો મીંચી દીધી હતી. આવનારે કહ્યું:—“ મહારાજ, ખિહશો નહિ. જરા આંખો ઉઘાડીને જુઓ. હું નંદલાલ છું. ”

બ્રાહ્મણ પ્રથમની માફક જ પડી રહ્યો. નંદલાલ સમજ્યો કે બ્રાહ્મણના મનમાંથી ભય નિકળી ગયો નથી. તેણે તેના હાથ ઝાલીને કહ્યું:—“ અરે પુરુષોત્તમ મહારાજ, મને શું ઓળખતા નથી ? ”

બ્રાહ્મણે તેના તરફ નજર કરીને કહ્યું:—“ના—હું તમને ઓળખતો નથી.”

“કેમ મહારાજ!—ફળાહાર કરતી વખતે એક એક ટંકે મારો સર્વ-નાશ કરતા હતા ને!”

“તે હું નહિ, બાપુ—બીજો કોઈ હશે.”

“શું તમે પુરૂષોત્તમ મહારાજ નહિ?”

“મારી યૌદ્ધ પેઢીમાં કોઈનું પણ નામ પુરૂષોત્તમ નથી. બાપુ, મને છોડી દે. મારી પાસે કંઈ પણ નથી.”

“મહારાજ, તમે જરા ધ્યાનપૂર્વક મને જુઓ. હું નંદલાલ,—*કૌશામ્બીના સૈન્યનો નાયક છું. હવે તો ઓળખ્યો ને?”

“બાપુ, તને બરાબર ઓળખ્યો છે. એક વર્ષમાં તારા જેવા દશ વીસ હજાર જેવા છે, અને પછી ઓળખી શકું નહિ? એક વાર કામરૂપ-માંથી આવ્યો હતો, બીજી વાર ગુર્જરદેશમાંથી આવ્યો હતો. હવે શું દ્રવિડ રાજ્યમાંથી આવ્યો છે? પરંતુ બાપુ મને છોડી દે. તમારા સમ, મારી પાસે કંઈ પણ નથી.”

“વાર તમને છોડી દઉં છું. તમે જાહો.”

બ્રાહ્મણે ઉડી ઊભા થઈને શરીર ઉપરથી ધૂળ ખંખેરી નાંખી અને ત્યાર પછી કહ્યું:—“બાપુ, તારો જય થાઓ. ત્યારે હવે હું જાઉં?”

આવનારે હસીને કહ્યું:—“જાઓ છો ક્યાં?”

બ્રાહ્મણ નહાસવાની તૈયારી કરતો હતો. તેની વાત સાંભળી પાછો ફરીને જિભો રહ્યો અને અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક બોલ્યો:—“આટલું કહીને છોડી દેશો?”

“જિભા રહ્યો. આપણે આટલા દિવસ પછી મળ્યા છીએ; સુખ દુઃખની વાત પણ નહિ કરો?”

બ્રાહ્મણ વિષણુ વદને જિભો રહ્યો. નંદલાલથી તેનો ભાવ જોઈને હાસ્ય રોડી રખાયું નહિ. તે બોલ્યો:—“મહારાજ, શું આજે આહાર કર્યો નથી?”

બ્રાહ્મણે માથું હલાવ્યું. નંદલાલે પુનઃ કહ્યું:—“વાર, મારે ઘેર આવવાનું આજે તમને આમંત્રણ બાપુ છું. તમને હું ઉત્તમ ભોજન આપીશ.”

* કૌશામ્બી=કૌશામ્બી પ્રાચીન ગૌડદેશના એક વિભાગનું નામ છે. એ મધ્યદેશના કૌશલીથી જૂડું છે.

બ્રાહ્મણથી હવે રહેવાયું નહિ, તે રોષ પડ્યો અને રોતાં રોતાં બોલ્યો:-
“બાપુ, મારે હવે ફળાહાર કરવો નથી, મને અહિંથી જવા દો તો કૃપા.”

નંદલાલે તેને આશ્વાસન આપવા સારૂ ધણો યત્ન કર્યો; પરંતુ કંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ.

માધવી મંદિરમાંથી તેઓની વાતચિત સાંભળતી હતી. તે વારંવાર નંદલાલનું નામ સાંભળવાથી જાણીમાં આવીને ઝિઝી રહી. નંદલાલ ગૌડનો એક અત્યંત વિશ્વાસુ નાયક હતો. તેને તે સારી પેઠે ઓળખતી હતી. તેણે જાણીમાંથી જોયું કે તે આવનાર ખરેખર નંદલાલ જ છે. તેથી તે મંદિરનાં બારણાં ઢિઢાડીને બહાર આવી અને બ્રાહ્મણને સંબોધી બોલી:-“મહારાજ, ખિંદશો નહિ. આ નંદલાલ પોતે જ છે.”

એ સાંભળી બ્રાહ્મણે આંખો લુછી નાંખી તેના તરફ જોયું અને કહ્યું:-“વાહ, ખરેખર નંદલાલ જ છે!”

નંદલાલ હસીને બોલ્યો:-“ડીક, હવે આટલી વારે ઓળખાણ પડી! મહારાજ ક્યાં છે?”

“તે તમને ખબર.”

“શું તે પાછા આવ્યા નથી?”

“તે પાછા ફરે તો ગૌડના સધળા જાણુને રામકવચ લેવાં પડશે!”

“મહારાજ મરી ગયા નથી, જીવે છે.”

માધવી બોલી:-“હે! નાવિકોએ આવીને તો એમ કહ્યું કે, ઢાલ-સમુદ્રના તોફાનમાં નૌકા ડૂબી ગઈ છે. મહારાજ તથા કુમાર બચી શક્યા નહિ.”

“નૌકા ડૂબી ગઈ એ વાત ખરી છે, પરંતુ તેઓ બચી ગયા છે. એક વણિકની નૌકામાં મહારાજ, યુવરાજ અને હું સપ્તઘ્રામમાં આવ્યા હતા. બંદરથી સ્થળ માર્ગે આવવાનું નક્કી કર્યું હતું. હું બંદરથી તેમની સાથેથી છૂટો પડી ગયો અને ફરી તેમને શોધી શક્યો નહિ.”

“શું ત્યારે મહારાજ તથા યુવરાજ જીવતા છે?”

“હા.”

“નંદલાલ, તમારે હવે વિશ્રામ કરવાની જરૂર નથી. હમણાં જ જઈને મહારાણીને આ સમાચાર જણાવવા પડશે.”

સધળા મંદિરનો ત્યાગ કરીને નગર તરફ ચાલ્યા. તે દિવસે મહાદેવની પૂજા થઈ નહિ.

પ્રકરણ ૭ મું.

શુભ સમાચાર.

ગૌ ૩ નગરના મુખ્ય રાજમાર્ગ ઉપર થઈને ત્રીજા પહોરે રાજ-
પુરોહિત પુરોહિતમ દેવને ઝડપથી જતા જોઈ નાગરિકો
વિસ્મિત થઈ ગયા. તે પછી જ્યારે મહારાણીની દાસી માધવીને પાછળ આ-
વતી જોઈ, ત્યારે ગૌડવાસીઓ ભય પામ્યા. એ વ્યાપારીઓ ગભરાઈને દુકા-
નનાં બારણાં બંધ કરવા લાગ્યા; એક એ નાગરિકોએ ઘરનાં બારણાં બંધ
કરી દઈને કુટુંબનું રક્ષણ કરવા માટે હાથમાં હથિયાર લીધાં અને સઘળા
આમ્રહૂર્વક પુરોહિતમદેવને પૂછવા લાગ્યા:—“મહારાજ, શું થયું છે?”

રાજપુરોહિત પરસેવાથી તરખોળ થઈ ગયેલા શરીરે બની શકે તેટલી
ત્વરાથી રાજમહેલ તરફ દોડતો જતો હતો. નાગરિકોને ઉત્તર આપવાની
ધમ્મકા હોવા છતાં પણ તેનાથી તેમ થઈ શકે એમ નહોતું. કારણ ઝડપથી
દોડવાને લીધે તેને શ્વાસ ચઢી આવ્યો હતો. ગૌડવાસીઓએ ભય તથા વિસ્મ-
યતા સહિત જોયું કે, એક ધૂળથી ખરડાયેલો ઘોડેસ્વાર એક જીર્ણ થાકી
ગયેલા ઘોડાની લગામ જાલીને પુરોહિત તથા માધવીની પાછળ આવ્યો
આવે છે. પ્રથમ તેને જોઈને સઘળા બોલી ઉઠ્યા કે લૂટારા આવે છે.
જેઓ ત્યાં આગળ બેઠા રહ્યા હતા તેઓ રાજમાર્ગનો ત્યાગ કરીને
નહાસી ગયા. ગૃહસ્થો હાથમાં હથિયાર ધારણ કરીને ગૃહનું રક્ષણ
કરવા માટે તૈયાર થઈ ગયા અને મૂલ્યવાન વસ્તુઓને જમીનમાં સંતાડી
દેવા લાગ્યા. એ ગરબડમાં પણ એક એ ચિંતાશીલ નાગરિકોએ આવનારને
પૂછ્યું:—“તમે કોણ છો ? ક્યાંથી આવો છો ?”

આવનારે ઉત્તર આપ્યો:—“હું ગૌડવાસી છું, હમણાં સપ્તગ્રામમાંથી
આવું છું. તમે શા માટે ગભરાઓ છો ? બહીશો નહિ.” પરંતુ ગરબડ શાંત
ન થતાં ધીમે ધીમે વધતી જ ગઈ.

રાજપુરોહિત પુરોહિતમદેવને રાજમાર્ગે થઈને ઝડપથી દોડતો જોઈ
એક તંબોળીએ દુકાનમાંથી પૂછ્યું:—“કેમ મહારાજ, આટલા ઉતાવળા
ક્યાં જાઓ છો ?”

તેનો પ્રશ્ન સાંભળીને બ્રાહ્મણ ધણા સંકટમાં આવી પડ્યો. તે સૌથી
પ્રથમ મહારાણીને એ મંગળસંવાદ કહેવાતો ઝડપથી જતો હતો. તેણે ધાર્યું
હતું કે આ, શુભ સમાચાર સાંભળીને મહારાણી અવશ્ય મહેલ ફાટીને

ગોઠવણુ કરશે. એટલા માટે જ સેંકડો નાગરિકોના પ્રશ્ન ઉપર ધ્યાન આપ્યા વિના તે એકાગ્રતાથી રાજમહેલ તરફ દોડ્યો જતો હતો; પરંતુ આ વખતે તેને પાછા ફરવું પડ્યું, કેમકે તંબોળી તેની સાથે સારી પેઢે મિત્રાચારી રાખતો હતો, તે હમ્મેશાં તેને વિનામૂલ્યે પાન બનાવી આપતો હતો અને પૈસાને માટે કદાપિ ઉધરાણી કરતો નહોતો. બ્રાહ્મણને પાછા ફરવાની ફરજ પડી. તંબોળીએ તેને પૂછ્યું:—“ આટલા કિતાવળા ક્યાં જતા હતા ? ”

“ રાજમહેલમાં, મહારાણીને સમાચાર કહેવા. ”

“ શું સમાચાર છે, તે તો મને કહો. ”

“ ઘણા સારા સમાચાર છે. તું એ સરસ પાન તૈયાર કરીને મુક. સૌથી પહેલાં હું એ સમાચાર જાણવીશ તો મને કિતમ રીતે ફળાહાર મળશે. ”

“ વાર, હું સરસ પાન તૈયાર કરીને મુકું છું, પણ સમાચાર શું છે તે પહેલાં કહો. ”

“ અરે, શુભ સંવાદ છે, શુભ સંવાદ. મહારાજ શુવતા છે. ”

“ હે ! શું કહો છો ? તમને કોણે કહ્યું ? ”

“ મને સેનાનાયક નંદલાલે કહ્યું. તે હમણાં જ આવ્યો છે. ” બ્રાહ્મણ વધારે રોકાયા વિના રાજમહેલ તરફ ઝડપથી ચાલ્યો. તંબોળી દુકાનમાંથી ફદ્દો મારીને રાજમાર્ગ ઉપર આવી બિભો રહ્યો અને મ્હોટથી બોલી કહ્યો:—
“ જય, મહારાજનો જય. ”

એ જયધ્વનિ સાંભળીને જોતજોતામાં સેંકડો નરનારીઓ તેની આસપાસ વિંટળાઈ વળ્યા અને પૂછવા લાગ્યા:—“ હરિનાગ, શું થયું છે ? ”

હરિનાગ કેવળ મ્હોટથી બોલવા લાગ્યો:—“ જય, મહારાજનો જય. જય, ગોપાળદેવનો જય. નાગરિકો, ખિહશો નહિ. ગભરાશો નહિ. ”

એ સાંભળીને સેંકડો નાગરિક નાગરિકાઓ ઉંચે સ્વરે જયધ્વનિ કરી કહ્યાં. જોતજોતામાં એ શુભ-સંવાદ સમસ્ત ગૌડનગરમાં ફેલાઈ ગયા. ભય પામવાથી ઘરમાં સંતાઈ રહેલાં નરનારીઓ બારણું ઉઘાડી રાજમાગ ઉપર આવીને જયધ્વનિ કરવા લાગ્યાં. ગૌડનગર કોલાહલથી કપી કહ્યું.

પુરૂષોત્તમે રાજમહેલના તોરણ આગળ આવીને જોયું કે, દ્વાર બંધ છે અને પ્રતિહારો વિશ્રામ કરે છે. પરદેશી શત્રુઓના વારંવાર હુમલા થતા હોવાથી પ્રતિહારો પ્રાસાદનાં તોરણ-દ્વાર ઉઘાડ્યાં રાખવાની હિમ્મત કરી શકતા નહોતા. બ્રાહ્મણે તોરણ-દ્વાર ઉપર જોરથી આઘાત કર્યો. અંદરથી એક પ્રતિહારે પૂછ્યું:—“ કોણ ? ”

બ્રાહ્મણે વિરક્ત થઇને કહ્યું:—“ હું છું, એકદમ જલદીથી બારણાં ઉઘાડ.”

“ તમે કોણ છો ? ”

“ અરે, બાપુ હું છું ! ”

“ નામ કહ્યા વિના હું તમને કેવી રીતે ઓળખી શકું ? ”

“ હું પુરુષોત્તમ શર્મા, રાજપુરોહિત છું. ”

“ કેમ મહારાજ, આટલા ઉતાવળા કેમ છો ? ઊભા રહો, બારણાં ઉઘાડું છું. ”

“ ઊભા રહેવાનો વખત નથી. ”

“ પ્રતિહારે તોરણ-દ્વાર ઉઘાડ્યાં. બ્રાહ્મણ પવનવેગે તેની પાસે થઇને પ્રાસાદમાં ચાલ્યો ગયો. મહારાણી દેદેવી બોધિસત્વ લોકનાથના મંદિરમાં પૂજા કરતાં હતાં. તેમનો નાનો કુમાર વાઙ્મુખ મંદિરની સ્થાને છાયામાં ઊભો હતો. પુરુષોત્તમ મહારાણીને તેમના ઓરડામાં ન જોવાથી વ્યાકુળ બની જઇને આમતેમ ફરતાં હતાં. તેણે મંદિરની બહાર મહાકુમારને ઉભેલો જોઈ ખૂંસ પાડીને પૂછ્યું:—“ કુમાર, મહારાણી ક્યાં છે ? ”

કુમારે તેની અવસ્થા જોઈ ભય પામીને પૂછ્યું:—“ મહારાજ, શું થયું છે ? માજી અહિંયાં જ છે. ”

બ્રાહ્મણ તેના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યા વિના મંદિરના બારણા આગળ આવીને ઊભો રહ્યો અને મહારાણીને જોઈ મ્હોટેથી બોલી ઉઠ્યો:—“ મહારાણી, શુભ સમાચાર છે, મહારાજ જીવે છે. ”

મહારાણીએ તેની વાત સાંભળીને પૂજા કરવી પડતી મૂકી અને ઊભા થઇને પૂછ્યું:—“ મહારાજ, શું કહ્યો છો ? ”

બ્રાહ્મણ દોડવાથી બ્રાહ્મણનો શ્વાસ રૂંધાઈ જવા આવ્યો હતો. તે મહા મહેનતે બોલ્યો:—“ મહારાજ—જીવે-છે—”

“ તમને કોણે કહ્યું ? ”

“ નંદલાલે. ”

“ નંદલાલ કોણ છે ? ”

બ્રાહ્મણ ઉત્તર આપે તે પહેલાં જ માથવી હાંફતી હાંફતી આવીને બોલી ઉઠી:—“ મહારાજનો જય થાઓ. બા, મહારાજ જીવે છે. ”

પુરુષોત્તમે એ સાંભળી ગભરાઇને કહ્યું:—“ મહારાણીનો જય થાઓ, હું સૌથી પહેલાં સમાચાર લાવ્યો છું. ”

મહારાણીએ માથવીને પૂછ્યું:—“ તને આ શુભ સમાચાર કોણે કહ્યા ? ”

“સૈન્યનાયક નંદલાલે.”

“નંદલાલ કોણ છે?”

મંદિર આગળ કોલાહલ સાંભળીને પુરવાસીઓ રાણી તથા પુરપોત્તમની ચોતરફ વિંટળાઈ વળ્યા હતા. મહારાણીનો પ્રશ્ન સાંભળી પાછળથી કોઈએ ઉત્તર આપ્યો:—“નંદલાલ મહારાજનો એક સૈન્યનાયક છે, તે મહારાજ તથા યુવરાજની સાથે નીલાચલમાં ગયો હતો.”

બોલનારનો સ્વર સાંભળી પુરવાસીઓ એકદમ ખસીને સન્માનપૂર્વક ઊભા રહ્યા. મહારાણીએ જોયું કે, તે માણસ ગૌડ રાજ્યનો મહા અમાત્ય ગર્ગદેવ શૂરમાં છે. મહારાણીએ પૂછ્યું:—“દેવ, શું આ શુભ સમાચાર સત્ય છે?”

“આપ ગભરાશો નહિ. હું તપાસ કરી આવું છું. નંદલાલ ક્યાં છે?”

માધવીએ ઉત્તર આપ્યો:—“તે પાછળ આવે છે.”

ગર્ગદેવ પ્રાસાદની બહાર આવ્યો. તેણે તોરણની બહાર આવીને જોયું કે, નાગરિકો પ્રાસાદની આસપાસ વિંટળાઈ વળીને તુમુલ જયધ્વનિ કરી ગગનને ભેદી નાંખે છે. ગર્ગદેવ પોતાની સાથે ત્રણ ચાર પ્રતિહારો લઈને નંદલાલની શોધમાં નિકળ્યો. એ અરસામાં માધવીએ મહારાણીને જણાવ્યું કે, મહારાજની નૌકા સમુદ્રમાં ડૂબી જવાથી તેમને તથા યુવરાજને એક વ્યાપારીના વહાણમાં આશ્રય મળ્યો હતો. તે વણિકે તેઓને સમગ્રામના બંદરે ઉતાર્યા હતા, ત્યાંથી તેઓ સ્થળમાર્ગે ગૌડ તરફ પાછા આવે છે. મહારાણીએ તેની વાત સાંભળી સંતોષ પામીને કંઈમાંથી મૂલ્યવાન મોતીની માળા ઉતારી માધવીને આપી. એ જોઈ પુરપોત્તમ મહારાજથી રહેવાયું નહિ. તે બોલી ઉઠ્યો:—“અને હું?”

“તમારે શું છે?”

“હું જ સૌથી પહેલાં સમાચાર લાવ્યો છું, માફ-ઈનામ?”

“તમારે શું જોઈએ છે?”

“ભોજન અને સુવર્ણ દક્ષિણા.”

“વાર, તમને પણ મળશે.”

બ્રાહ્મણ નિશ્ચિંત થઈને જમીન ઉપર બેઠો.

જે માણસ ગેપાળદેવના જીવતા હોવાના શુભ સંવાદ લઈને ગોડમાં આવ્યો હતો, તે ધીમે ધીમે રાજમાર્ગ ઉપરની માણસોની મહોટી બીડ ભેદીને પ્રાસાદ તરફ આવતો હતો. તે મુસાફરીના પરિશ્રમથી તેમ જ ભૂખ-તરસથી અત્યંત વ્યાકુળ થયેલો હતો, તેથી તેને માણસોની બીડમાંથી આવતાં ઘણી જ મુશ્કેલી પડતી હતી. એટલામાં પ્રાસાદ તરફની દિશામાંથી

એક નવો કોલાહલ સભળાતો તેના તરફ આવ્યો. નાગરિકો એક બીજને પૂછવા લાગ્યા:—“ નંદલાલ કોણ છે? નંદલાલ ક્યાં છે? ”

તેમનામાંથી એક જણે નંદલાલને પૂછ્યું:—“ નંદલાલ ક્યાં છે તે તમે કહી શકશો? ”

નંદલાલ વિપાદપૂર્ણ હાસ્ય કરીને બોલ્યો:—“હું પોતે જ નંદલાલ છું.”

એ સાંભળી તે માણસ સત્યાસત્યનો વિચાર કરવાની રાહ જોયા વિના જ ઉઘે સ્વરે બોલી ઉઠ્યો:—“ આ નંદલાલ રહ્યા, અહિંયાં જ છે. ”

માણસોનાં ટાળાંએ વિદ્યુતના વેગે એ સમાચાર પ્રાસાદ તરફ મોકલાવ્યા. ગર્ગદેવ, નંદલાલ મળ્યો છે એ સાંભળીને તોરણમાંથી બહાર આવ્યો. નાગરિકોએ ખસી જઈને તેને માર્ગ આપ્યો. તેણે નંદલાલની પાસે આવી પૂછ્યું:—“ શું તમારું જ નામ નંદલાલ છે? ”

નંદલાલ મહામંત્રીને ઓળખતો હતો. તેણે પ્રણામ કરીને કહ્યું:—
“ જી હા. ”

“ શું તમે જ મહારાજના સમાચાર લઈને આવ્યા છો? ”

“ હા. ”

“ મહારાજની સાથે તમે જ નીલાચલમાં ગયા હતા, નહિ? ”

“ હા. ”

“ ત્યાર પછી શું થયું? ”

“ દેવસમુદ્રના તોફાનમાં નૌકા ડૂબી ગઈ. એક વણિકે પોતાની નૌકામાં મહારાજ, યુવરાજ તથા મને લઈ લીધા અને અમને ત્રણે જણને સમગ્રામ સુધી પહોંચાડ્યા. ”

“ શું મહારાજે તમને સમાચાર કહેવા માટે મોકલ્યા છે? ”

“ ના; સમગ્રામમાં આવીને મહારાજે મને એક અશ્વ લઈ આપ્યો હતો. તે અશ્વ ઉપર હું તેમની પાછળ પાછળ ચાલતો હતો. પરંતુ લોકોની બીડમાંથી હું છૂટા પડી ગયો અને તેમને ફરીથી શોધી શક્યો નહિ. મેં ધાર્યું કે, મહારાજ મારી આગળ જ નિકળી ગયા હશે, તેથી હું પણ બંદર છોડીને ચાલ્યો આવ્યો. ”

“ મહારાજે કયે રસ્તે થઈને આવવાનું કહ્યું હતું, તેની કાંઈ ખબર છે? ”

“ તે રાહના પૂરાતન રાજમાર્ગે થઈને ગૌડ તરફ આવવાનું કહેતા હતા. ”

“ તમે કયે રસ્તે થઈને આવ્યા? ”

“ હું થોડે સુધી ભાગીરથીના પશ્ચિમ કિનારે કિનારે ચાલ્યો હતો. પરંતુ ત્યારપછી એક વણિકે ચાંચીયાઓના બચથી મને તેની નૌકાનું રક્ષણ કરવા

સાર રાખી લીધો હતો. હું તેની નોકામાં રાહની ઉત્તર સીમા સુધી આવ્યો અને ત્યાંથી બાકીના વીસ ગાઉનો માર્ગ મેં ઘોડા ઉપર કાપ્યો છે.”

“શું રસ્તામાં મહારાજના કાંઈ સમાચાર સાંભળવામાં ન આવ્યા?”

“ના.”

“તમે મારી સાથે અંતઃપુરમાં આવો. અરે, તમારામાંથી કેાઈ તેમના અશ્વને ઝાલી રાખો.”

“એકને બદલે દશ નાગરિકો અશ્વની લગામ પકડી રાખવાને આગળ આવ્યા. નંદલાલ ગર્ગદેવની સાથે પ્રાસાદમાં ગયો. મહારાણી હજી પણ લોકનાથના મંદિરે આગળ રાહ જોતાં જિભાં હતાં. ગર્ગદેવ નંદલાલને ત્યાં આગળ લઈ આવ્યો. નંદલાલે સમસ્ત વૃતાંત કહી સંભળાવ્યો અને તેના બદલામાં હીરકમંડિત સુવર્ણકંકણ પુરસ્કારમાં મેળવ્યું. તે જોઈને પુરુષોત્તમ બોલી ઉઠ્યો:—“અને હું?”

ગર્ગદેવે પૂછ્યું:—“તમારે વળી શું છે?”

“હું સૌથી પ્રથમ સમાચાર લઈને આવ્યો છું.”

“તમારે શું જોઈએ છે?”

“નંદલાલના જેવું સુવર્ણકંકણ.”

મહારાણીએ કંઈ પણ બોલ્યા વિના ખીજ હાથમાંથી કંકણ કાઢીને બ્રાહ્મણને આપ્યું, પુરવાસીઓએ જયધ્વનિ કર્યો. મહારાણીએ ગર્ગદેવને કહ્યું:—“દેવ, મહારાજને શોધવા માટે કેને મોકલશો? તમે અથવા વાકપાલ બન્નેમાંથી કોઈ નગરનો ત્યાગ કરશો નહિ.”

“દેવી, હું ભાગીરથીના પૂર્વ તથા પશ્ચિમ કિનારા તરફ તથા જળ-માર્ગે મહારાજને શોધવા સાર માણુસો મોકલું છું.”

ગર્ગદેવ વિદાય લઈને આવ્યો ગયો. મહારાણીએ પુરુષોત્તમને પૂછ્યું:—“મહારાજ, આજે શું આહાર કરશો?”

પુરુષોત્તમે કહ્યું:—“દહિં, ભાત, શર્કરા અથવા થોડું મધ, એટલું જ ખસ છે.”

મહારાણી ત્યાંથી ચાલ્યાં ગયાં એટલે માધવીએ પૂછ્યું:—“મહારાજ, આજે શું ફળાહાર કરશો? આજે તો તમારે એકાદશી છેને?”

બ્રાહ્મણે કહ્યું:—“શકુંતલે, હવેથી મહિનામાં બે વાર એકાદશી થશે, કારણ મહારાજ પાછા આવે છે.”

પ્રકરણ ૮ મું.

ગહન કાનનમાં.

કલ્યાણીદેવીને ખભાપર લઈ યુવરાજ ધર્મપાળ જ્યારે ખારીના માર્ગે થઇને નીચે ફેરી પડ્યો, ત્યારે ચોતરફ અંધારું વ્યાપી રહ્યું હતું. દુર્ગના કોટ નીચે ખાઇતું પાણી સૂકાઇ ગયેલું હોવાથી જમીન કાઢવવાળી થઈ ગઇ હતી, તેથી તેને શરીરે વાગ્યું નહિ. તેણે જોયું કે કલ્યાણીદેવી ભયથી બેશુદ્ધ થઈ ગઇ છે. ધર્મપાળે ધીરે ધીરે ખભા ઉપરથી કુમારીના દેહને જમીન પર મૂકી ઝડપથી અખતરનાં અંધન છોડી શિરસ્ત્રાણ, અંગરક્ષ, જનુત્ર આદિ અખતરના વિભાગો કાઢી જમીન પર નાંખ્યા, ત્યાર પછી ખાઇમાંથી પાણી લઈ કલ્યાણીને શુદ્ધિમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પરંતુ કુમારીને શુદ્ધિ ન આવવાથી પુનઃ તેના દેહને ખભે મૂકી પાણીમાં પડ્યો. પાસે લાકડાના એક બે ટુકડા તરતા હતા, તેમાંથી એક લાકડું પકડી લઇને તેને આધારે તે ખાઇના કિનારે આવ્યો. વેણુ-કુંજમાં એક નોકર ત્રણ અશ્વો લઇને ઊભો રહ્યો હતો. ધર્મપાળે તેની પાસેથી એક અશ્વ લીધો અને તેના ઉપર સ્વાર થઈ બેશુદ્ધ કલ્યાણીદેવીના દેહને લઈ અશ્વ દોડાવી મૂક્યો.

ચોતરફ ગાઢ અંધકાર જણાતો હતો. માર્ગ નજરે પડતો નહોતો. ધર્મપાળે નિરૂપાય થઇને અશ્વની લગામ ઢીલી મૂકી દીધી. અશ્વ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલવા લાગ્યો. ગોકર્ણ મૂકીને એક ગાઉ આવ્યા પહેલાં જ રાત્રિ વીતી ગઈ. પ્રભાતના પ્રકાશમાં ધર્મપાળે જોયું કે, અશ્વ ભાગીરથીના પુરાતન પટ પાસે થઇને ચાલે છે. પ્રભાતના શીતલ સમીરણથી કલ્યાણી-દેવીને શુદ્ધિ આવી. તેણે આંખો ઉઘાડીને પુછ્યું:—“તમે કોણ છો?”

ધર્મપાળનું મ્હોં રક્તવર્ણ થઇ ગયું. તેણે કહ્યું:—“દેવી, ખિહશો નહિ. હું ધર્મપાળ છું.”

કલ્યાણીદેવીનાં ચક્ષુ પુનઃ મિચાઇ ગયાં. તેણે માથે ધુંધટ તાણી લીધો. ધર્મપાળે અશ્વનું મુખ ફેરવી વનમાં પ્રવેશ કર્યો અને સૂર્યોદય વખતે એક નિર્જન ગામની સીમા આગળ તેઓ આવી પહોંચ્યાં. ગામની બહાર એક મ્હોટું તળાવ હતું, તે કુમુદ વનથી ભરપૂર હતું. તળાવની ચારે બાજુએ ચાર પુરાતન ઘાટ હતા. તે વપરાશ વિના લીલા ધાસથી ઢંકાઈ ગયા હતા. ધર્મપાળે અશ્વ ઉપરથી ઉતરી કલ્યાણીદેવીને નીચે ઉતારી. અશ્વને તળાવ-

માંથી પાણી પીવડાવી તેને ચરવા સાર ધાસના ખેતરમાં છૂટો મૂકી દીધો. કલ્યાણીદેવી તળાવમાં હાથ મ્હોં ધોઈ આવી.

ધર્મપાળે પૂછ્યું:—“દેવી, હું ગામમાં અશ્વ શોધવા સાર જાઉં કે? તમે એકલાં રહી શકશો?”

કલ્યાણીએ ઉત્તર ન આપતાં ધુંધટ આગળ ખેંચ્યો. ધર્મપાળે થોડી વાર રાહ જોઈને પુનઃ પૂછ્યું:—“હું જાઉં?”

ધુંધટમાંથી ધીમા સ્વરે ઉત્તર મળ્યો:—“ના.”

દિવસ ચઢી ગયો, પરંતુ તળાવ ઉપર કોઈ રમણી પાણી ભરવાને આવી નહિ, કે ગોવાળીયાઓ ગાય બેસોનું ઘણું લઈને મેદાનમાં ચરાવવાને પણ આવ્યા નહિ.

ધર્મપાળદેવ ઘાટ ઉપર લીલા ધાસ ઉપર ખેતી રહ્યો. ઘાટની પાસે એક મ્હોટા અશ્વસ્થ-વૃક્ષની નીચે કલ્યાણીદેવી બેઠી હતી. થોડી વાર પછી ધર્મપાળે જોયું કે, કલ્યાણીદેવી વૃક્ષ નીચે સુકાં પાંદડાં ઉપર જાંઘી ગઈ છે. તેને પેટમાં ઘણી ભૂખ લાગી હતી. તે કલ્યાણીદેવીને જાંઘી ગયેલી જોઈ સંભાળથી ઉઠીને ખોરાકની શોધ માટે ગામમાં ગયો. ગામની ચારે તરફ પ્રદક્ષિણા કરી ધર્મપાળે જોયું કે, ગામમાં મનુષ્યની બિલકુલ વસ્તી નથી. ઘણા થોડા દિવસો પહેલાં જ રહેવાસીઓ ગામનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યાં ગયાં હોય એમ લાગતું હતું, કારણ મનુષ્યને ઉપયોગી વસ્તુઓ હજી પણ સારી સ્થિતિમાં પડી રહેલી જણાતી હતી. ધાસથી બાંધેલાં ઘરો અગ્નિથી નાશ પામ્યાં હતાં. પણ ઈંટપથરનાં મકાનને ઘણું નુકસાન થવા પામ્યું નહોતું. ધર્મપાળે એક ઈંટના મકાનમાં પ્રવેશ કરીને જોયું કે, એક બે મનુષ્યની હાડપિંજરો આમ તેમ પડ્યાં છે, પરંતુ ઓરડામાં મનુષ્યના આહારની ઉપયોગી સઘળી વસ્તુઓ ભરેલી છે. કોઈએ તેને હાથ અડકાડ્યો નથી. આંગણામાં બે ત્રણ કેળો ઉગી હતી, પાકેલાં કેળાંની લૂઓ ભારથી નીચી નમી ગઈ હતી. તે ઘરમાંથી એક બાંગેલા વાસણમાં ચોખ્ખા તથા મીઠું અને વૃક્ષ ઉપરથી કેળાંની એક લૂમ લઈને તે તળાવ તરફ પાછો ફર્યો. તેણે ઘાટ પાસે આવતાં જોયું કે, કલ્યાણી નિદ્રામાંથી ઉઠી છે; પરંતુ બયથી વ્યાકુળ થઈ ગયેલી કુમારી લાકડાની પુતળીની માફક અશ્વસ્થ વૃક્ષ નીચે બેઠી રહી છે. ધર્મપાળ દૂરથી તેની એવી અવસ્થા જોઈને બોલી ઉઠ્યો:—“દેવી! ખ્હીશો નહિ, હું આવ્યો છું.”

ધર્મપાળ પાસે આવતાં કલ્યાણીએ ધુંધટ ખેંચી લીધો, તે જોઈને

ધર્મપાળે કહ્યું:—“દેવી, આપણે જે અવસ્થામાં આવી પડ્યાં છીએ, તેમાં તમારે લજ્જાનો ભાગ કરીને મારી સાથે વાતચિત કરવી પડશે, નહિ તો આપણને ધણી જ અડચણ પડશે.”

કલ્યાણીએ કંઈ પણ બોલ્યા વિના માથું નીચું નમાવી દીધું.

ધર્મપાળ પુનઃ બોલ્યો:—“હું એક હાંડલું અને થોડા ચોખ્ખા લાવ્યો છું. તમે જરા પણ ખ્હીશો નહિ. અહિંયાં ઊભાં રહો. હું વનમાંથી થોડાં મુકાં લાકડાં લઈ આવું.”

કલ્યાણી માથું ઊંચી કરી બોલી ઉઠી:—“તમે મને અહિં એકલી મૂકીને જશો નહિ, મને ધણી ખ્હીક લાગે છે.”

ધર્મપાળે જોયું કે થાકી ગયેલાં નેત્રોમાં જળ ભરાઈ આવ્યું છે. તે બોલ્યો:—“એમાં ભય પામવા જેવું શું છે? હું જલદી આવીશ.”

પરંતુ કલ્યાણીએ કહ્યું:—“ના, તમે જશો નહિ.”

ધર્મપાળ નિરૂપાય થઈને જમીન ઉપર ખેડો અને કલ્યાણીને પૂછ્યું:—“તમે રાત્રિથી કંઈ પણ આહાર કર્યો નથી, આખો દિવસ પણ શું ઉપવાસ જ કરશો?”

કલ્યાણીદેવીએ કંઈ ઉત્તર ન આપ્યો. ધર્મપાળદેવે તળાવમાંથી બે પદ્મપત્ર લઈ આવી તેમાં કેળાંના બે ભાગ કરીને મૂક્યા અને એક ભાગ કલ્યાણીની આગળ મૂકી તેને ખાવાનો આગ્રહ કર્યો. તે લજ્જાથી ધ્રુવટ ખેંચી લઈ મ્હોં ફેરવીને ખેડી. તે જોઈ ધર્મપાળે સ્હેજ હસીને કહ્યું:—“ત્યારે હું દૂર જાઉં?”

તરત જ ઉત્તર મળ્યો:—“ના.”

“મને લાગે છે કે હું અહિં છું તેથી તમે આહાર કરશો નહિ!”

ઉત્તર ન મળ્યો. ધર્મપાળે ઊભા થઈને કહ્યું:—“ત્યારે હું દૂર જાઉં છું.”

એક સુંદર ચંપકવર્ણ હસ્ત વસ્ત્રમાંથી બહાર આવ્યો અને પદ્મપત્ર ઉપર પડ્યો. ધર્મપાળ તે જોઈને ઊભો રહ્યો. પરંતુ હસ્ત ઉપડ્યો નહિ, પદ્મપત્ર ઉપર જ પડી રહ્યો; તે જોઈ ધર્મપાળે પૂછ્યું:—“તમે ક્યાં ખાઓ છો? હું જાઉં છું.”

ચંપકળી સમાન આંગળીઓ વડે એક કેળું ઉપડી જઈને વસ્ત્રની અંદર ગયું. ધર્મપાળે જોયું કે એક કેળું તો યથાસ્થાને ગયું, પરંતુ બીજું જવું નથી. તેથી તેણે પૂછ્યું:—“કેમ, શું થયું?”

ધુંધટપટમાંથી ઉત્તર આવ્યો:—“ મને ભૂખ નથી. ”

“ ભૂખ લાગી હોવી જ જોઈએ. જે તમે આહાર નહિ કરો તો હું ચાલ્યો જઈશ. ”

ખીજું એક કેળું વચ્ચની અંદર અટક્ય થઇ ગયું. એ પ્રમાણે ધર્મ-પાળે ધણી જ મુશ્કેલીથી કલ્યાણીદેવીને થોડો ધણો આહાર કરાવ્યો, પરંતુ તે ધણો જ થોડો હતો. ધર્મપાળ પોતે પણ થોડાં કેળાં ખાઇ વિશ્રામ સાર અશ્વસ્થ-વૃક્ષ નીચે સ્ત્રી. જેતજેતામાં સૂર્યનો તાપ ધણો જ સખ્ત થયો, ધીમે ધીમે ધર્મપાળદેવને નિદ્રાદેવીએ ઘેર્યો. તે વૃક્ષની છાયામાં ઊંઘી ગયો. તેને ઊંઘી ગયેલો જોઇ કલ્યાણીદેવીના મનમાં ધણી ખિંક લાગવા માંડી. તે ધર્મપાળની પીડ આગળ આવીને બેઠી. ધીમે ધીમે વૃક્ષની છાયામાં પણ તાપ અસહ્ય થઇ પડ્યો. કલ્યાણીદેવીને પુનઃ નિદ્રા આવવા માંડી અને અંતે તે પણ ધર્મપાળદેવની પાસે ઊંઘી ગઈ.

દિવસનો ત્રીજો પ્રહર વીતી જવા આવ્યો, પરંતુ બંને થાકેલાં મુસાફરોમાંથી કોઈ જાગ્યું નહિ. નિર્જન ગામમાં મનુષ્યનો પગરવ સંભળાયો; પરંતુ યુવક-યુવતી ઊંઘમાંથી ઊઠ્યાં નહિ. થોડી વારમાં સૈનિકનાં વસ્ત્રો પહેરેલા બે માણસો ગામનાં માર્ગેથી ઘાટ આગળ આવી પહોંચ્યા. તેમનામાંથી એક જણ બોલ્યો:—“ ભાઈ, આ તો ગામનો છેડો દેખાય છે, પરંતુ આપણે મનુષ્યનું ચિહ્ન પણ જોયું નહિ. ”

બીજો સૈનિક બોલ્યો:—“ ખરી વાત છે, પેટમાં ભૂખ પણ કકડીને લાગી છે. ”

“ આહારનું તો કંઈ ડેકાગું જ દેખાતું નથી. ”

“ આપણે એક વાર ઘરોમાં જઈને જોઈએ, ત્યાંથી કંઈ મળે છે કે નહિ ? ”

“ તારી બુદ્ધિ પણ હાથીના જેટલી સૂક્ષ્મ છે ! જેઓ ઘર બાળી મૂકીને જતા રહ્યા છે, તેઓ તારે માટે પચાસ મણુ અન્ન મૂકીને ગયા હશે, કેમ નહિ ? ”

“ ઈંટાનાં એક બે મકાન જણાય છે. આપણે એક વાર તપાસ તો કરીએ ? ”

“ ભાઈ તારે જવું હોય તો જા, હું કંઈ આવતો નથી. હું તો આ વૃક્ષની છાયામાં બેસું છું.—અરે ! ”

સૈનિક વૃક્ષ નીચે ધર્મપાળ તથા કલ્યાણીદેવીને જોઈને દસ ડગલાં પાછો ખસી ગયો. તે જોઈ ખીજ સૈનિકે ગભરાઈને પૂછ્યું:—“ કેમ, વાઘ છે કે શું ? ”

સૈનિકે હોડ ઉપર આંગળી મૂકી તેને બોલતો અટકાવ્યો અને ધણી જ ધીમા સ્વરે કહ્યું:—“ વૃક્ષની નીચે બે માણસો સ્ત્રીલાં જણાય છે. ”

એ સાંભળી તેના સાથી ન્હાસવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. બન્ને જણ અશ્વસ્થ-વૃક્ષથી દૂર ગિભા રહીને વિચાર કરવા લાગ્યા. બીજો સૈનિક બોલ્યો:-
“મેં તો તને તે જ વખતે કહ્યું હતું કે, ભૂતના દેશમાં વનમાં પેસવાનું કંઈ કામ નથી.”

“વનમાં ન આવ્યા હોત તો ભૂખે મરી જવું પડત.”

“પણ વનમાં આવીને એકલી હવા ખાઈએ છીએ !”

“જા ભાઈ, તું દૂરથી તેઓને જોઈ આવ—”

“વાહ ! તારી વાત સાંભળીને હું જાણી જોઈને મૃત્યુના મુખમાં જઈ ! તેઓ કદિ પણ જીવતા માણસો નથી.”

“તું જ્યારે આટલો ખીલે છે, ત્યારે યુદ્ધ કેવી રીતે કરીશ ?”

“જો જીવતા માણસોની સાથે યુદ્ધ કરવાનું હોય તો હું કરું, પણ ભૂતની સાથે યુદ્ધ કરવાનું કંઈ માફ કામ નથી.”

“ત્યારે હું જઈને જોઈ આવું છું, તું અહિંયાં ગિભો રહે.”

“ભાઈ, હું પણ તારી સાથે આવું છું.”

“કેમ ?”

“કદાચ ભૂત આવે તો આપણ બન્ને જણાને ખાય.”

“ચાલ, ત્યારે આવ.”

બન્ને જણ ધીમે પગલે બિલકુલ અવાજ કર્યા વિના ઘાટ તરફ ચાલ્યા. ધર્મપાળ તથા કલ્યાણીદેવીને ગાઢ નિદ્રા આવી ગઈ હતી. ધીમા પગરવથી તેઓની ઊંધ ઉડી નહિ. બન્ને સૈનિકોએ આગળ આવીને જોયું કે, ઘાટ ઉપર એક ભાંગેલું હાંડલું પડ્યું છે. પ્રથમ સૈનિકે ઘણી જ સંભાળપૂર્વક હાંચકી લઈને જોયું કે, તે ચોખ્ખી ભરેલું છે. તેણે આનંદમાં આવી જઈ પોતાના સાથીને તે દેખાડ્યું. બીજા સૈનિકે બોલ્યા વિના તેમાંથી એક મુઠ્ઠી ભરીને મ્હોંમાં મૂકી દીધી. તે જોઈ તેના સાથી બ્રહ્મટિ ચઢાવી બોલ્યો:-
“શા માટે ખાધા ?”

તેના સાથીએ કિતર આપ્યો:-“ભાતિક છે કે કેમ, તેની પરીક્ષા કરી જોઈ છું.”

પ્રથમ સૈનિક ગુસ્સે થઈને બોલ્યો:-“તને યાદ છે કે સેનાપતિએ બે દિવસથી આહાર કર્યો નથી ?”

તેના સાથીએ કહ્યું:-“આપણે બન્ને એટલે બસ.”

પ્રથમ સૈનિકે હાંડલું લઈ અશ્વસ્થ-વૃક્ષ આગળ આવીને જોયું કે,

જેઓ સ્થ રહ્યા છે તેઓ મરી ગયા નથી, પણ જીવે છે. કંમકે બન્ને જળુનો શ્વાસ ચાલે છે. તેણે પાસે જઈને જોયું કે ઘાટના પહેલા પગથિયા ઉપર પદ્મપત્રમાં કેટલાંક પાકેલાં કેળાં પડ્યાં છે. એ જોઈને તેનાથી લોભને લીધે રહેવાયું નહિ. તે ધીમે ધીમે આગળ ગયો. ઇંટાથી બાંધેલા ઘાટ ઉપર કેટલેક ઠેકાણે ઘાસ ઉગ્યું નહોતું, ત્યાં આગળ કેટલાંક કેળાંનાં છોતરાં પડ્યાં હતાં. તે ઉપર સૈનિકનો પગ પડતાં જ તે જમીન પર પટકારી પડ્યો. તેના પડવાના અવાજથી ધર્મપાળ તથા કુત્યાણીની ઉંઘ ફડી ગઈ. તે બંન્હને બીજો સૈનિક “બાપરે” કરતો ત્યાંથી ન્હાસી ગયો.

સૈનિક ઉભો થાય તે પહેલાં જ ધર્મપાળે તેના ગળા ઉપર તરવાર મૂકીને કહ્યું:—“ખબરદાર, બોલો થતો નહિ, બોલો થઈશ તો મરી જઈશ.”

સૈનિક મૃત સમાન પડી રહ્યો. ધર્મપાળે પૂછ્યું:—“તું કોણ છે, તે જો ખરેખર કહીશ તો હું તને મારીશ નહિ.”

સૈનિક બોલ્યો:—“હું ગૌડરાજ ગોપાળદેવના સૈન્યમાં પાયદળ-સૈનિક છું.”

ધર્મપાળે આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યું:—“શું કહ્યું?”

સૈનિકે ધાર્યું કે મારા બોલવા ઉપર અવિશ્વાસ આવે છે. તે બોલ્યો:—“પ્રભુ, હું સત્ય કહું છું. હું ગૌડવાસી છું અને ગૌડરાજ ગોપાળદેવનો સૈનિક છું.”

ધર્મપાળે તેના ખભા ઉપરથી તરવાર ઉપાડી લઈને કહ્યું:—“તું ઉડીને બેસ.”

સૈનિક ઉડીને બેઠો થયો ને બોલ્યો:—“મહારાજ, હું અસત્ય બોલતો નથી. જુઓ, મારા તીર તથા તરવાર ઉપર ધર્મચક્ર અંકિત છે. એ ગૌડરાજવંશનું નિશાન છે.”

ધર્મપાળે તીર તથા તરવાર તપાસી જોઈ રહેજ હસીને પૂછ્યું:—“તમે ક્યાં જતા હતા?”

“અમે મહારાજને શોધવા માટે ગૌડથી સમગ્રામ તરફ જઈએ છીએ. અમારા સૈન્યમાં ત્રણસો ઘોડેસ્વાર તથા બસો પાયદળ સૈનિકો છે. રાઢદેશ એવો અરણ્યમય બની ગયો છે કે, કોઈ પણ ઠેકાણેથી ખાવાનું મળતું નથી. તેથી સેનાપતિએ પાયદળ સૈનિકોની ટૂંકડીઓને ખોરાકની શોધમાં મોકલી છે.”

“તમારો સેનાપતિ કોણ છે?”

“ ઘોડેસ્વાર સૈન્યનો ઉપરી પ્રભુદત્ત છે અને અમારો ઉપરી વિમલ-
નંદી છે. ”

“ તેઓ કેટલે દૂર છે ? ”

“ પ્રાચીન રાજમાર્ગની પાસે. ”

“ તું ધ્યાનપૂર્વક જો, મને ઓળખી શકે છે ? ”

“ સૈનિક જ્યારે જમીન પર પટકાઈ પડ્યો હતો, ત્યારે તેના હાથમાંથી
ઓખાનું હાંડલું પડી જઈને ભાંગી ગયું હતું અને તેથી ચોતરફ ઓખા
વેરાઈ ગયા હતા. ભૂખ્યા થયેલા સૈનિકે એક મુઠ્ઠી ભરી લઈને એ વખતે
મ્હોંમાં મૂક્યા. ” ધર્મપાળે તે જોયું.

તેણે સૈનિકને પૂછ્યું:—“ શું તને ઘણી જ ભૂખ લાગી છે ? ”

સૈનિકે ઉત્તર આપ્યો:—“ મહારાજ, બે દિવસથી બિલકુલ ખાધું નથી. ”

ધર્મપાળે કહ્યું:—“ ઓખા શા માટે ખાય છે ? કેળાં ખાઈશ ? ”

સૈનિક આનંદથી હસી પડ્યો. ધર્મપાળે કેળાંથી ભરેલું પદ્મપાત્ર
સૈનિકના હાથમાં મૂક્યું. તે એક જ ક્ષણમાં કેળાં ખાઈ ગયો અને તળાવમાં
જઈને ખોખો ભરી પાણી પી આવ્યો.

ધર્મપાળે તેને પુનઃ પૂછ્યું:—“ તું મને ઓળખી શકે છે ? ”

સૈનિકે ઉત્તર ન આપતાં તેના તરફ જોયું. ધર્મપાળે કોષમાંથી લાંબી
તરવાર બહાર કાઢી તેનું પાતું સૈનિકના હાથમાં મૂક્યું. રજતશુભ્ર ખડ્ગ
ઉપર સુવર્ણ રેખાથી પડભૂજ ધર્મચક્ર અંકિત હતું, તે જોઈ સૈનિકે પોતાની
તરવાર લગાડે અડકાવીને અભિનંદન કર્યું અને કહ્યું:—“ મહારાજ, આપ અવશ્ય
કોઈ ગૌડીય મહા સામંત છે, પરંતુ હું આપને ઓળખી શકતો નથી. ”

ધર્મપાળે માથા ઉપરથી પાઘડી કાઢી નાંખી, લાંબા ગુચ્છાદાર કૃષ્ણ
કેશ તેની પીઠ પર વિખરાઈ પડ્યા. તેણે પૂછ્યું:—“ હવે જો. ”

સૈનિકે તરવાર નાંખી દઈ ઘુંટણીએ પડી હાથ જોડીને કહ્યું:—“ દેવ,
હવે આપને ઓળખ્યા, આપ મહાકુમાર યુવરાજ ધર્મપાળ દેવ છે. અમે
મહારાજ તથા આપની શોધમાં જ નીકળ્યા છીએ. ”

ધર્મપાળે કહ્યું:—“ તું મને જલદીથી વિમલનંદીની પાસે લઈ જા.
મહારાજ ઘણા સંકટમાં છે. ”

“ મહારાજ ક્યાં છે ? ”

“ તે ગોકળ દુર્ગનું રક્ષણ કરવા જતાં લૂટારાઓના હાથમાં બંદિ-
વાન થયા છે. ”

સૈનિકે ઉભા થઈને કહ્યું:—“ ચાલો, પણ મહાદેવી કેવી રીતે આવશે ? ”

ધર્મપાળ કલ્યાણીની મહાદેવીની આખ્યા સાંભળી હસી પડ્યો પરંતુ બોલ્યો:—“ મહાદેવીને અશ્વ ઉપર બેસાડી હું પગે ચાલતો આવીશ.”

“ શું રાજપુત્રવધૂ અશ્વ ઉપર આવી શકશે ? ”

“ હા. ”

ધર્મપાળ તથા સૈનિકના છેલ્લા શબ્દો સાંભળીને કલ્યાણીદેવીનું મ્હોં દ્વાલચોળ થઈ ગયું. તેણે માથે ધુધટ બેંચી લીધો. અશ્વ તળાવને કાંઠે ચરતો હતો. ધર્મપાળે તેને પકડી લાવી કલ્યાણીને તેના ઉપર બેસાડી અને પોતે અશ્વની લગામ કાઢીને પગે ચાલ્યો. સૈનિક માર્ગ દેખાડતો આગળ ચાલવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

પુનર્મિલન.

ગૌ કસમગ્રામનો રાજમાર્ગ નિર્જન હતો, સંધ્યા વીતિ જવા આવી હતી, માર્ગની બન્ને બાજુએ વનમાંથી અસંખ્ય તમરાઓનો તીણો સ્વર નિર્જન પ્રદેશમાં ગુંથ રહ્યો હતો. વનમાંથી એક માણસે બહાર નિકળી એક વાર ચોતરફ નજર કરી અને તરતજ પુનઃ વનમાં સંતાઈ ગયો. ત્યાર પછી થોડી વારમાં જ કેટલાક ઘોડેસ્વાર રાજમાર્ગે થઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેઓ ત્યાં આવતાં જ ઘોડેસ્વારો તેમજ પાયદળ સૈન્યની ટૂંકડીએ બહાર આવી તેઓને ઘેરી લીધા. આવનારાઓની પાસે અસ્ત્ર હોવા છતાં પણ તેઓ યુદ્ધ કર્યા વિના બંધીવાન થયા. ઘોડેસ્વાર તેમજ પાયદળ સૈન્યે તેઓને સાથે લઈ પુનઃ વનમાં પ્રવેશ કર્યો. વનમાં તંબૂની આગળ કાષાસન—ખુરસી ઉપર બેસીને એક પ્રાંઠ બીજન કેટલાક માણસોની સાથે વાર્તાલાપ કરતો હતો. પાંચે બંધીવાન સૈનિકોને તેની આગળ લાવવામાં આવ્યા.

તે પ્રાંઠ માણસે પૂછ્યું:—“ તમે કોણ છો ? ક્યાં જતા હતા ? ”

પાંચે બંધીવાન સૈનિકોએ એકે અવાજે કિત્તર આપ્યો:—“ અમે નારાયણી સૈનિકો છીએ.”

તે પ્રાંઠ માણસ એ સાંભળીને હસી પડ્યો અને બોલ્યો:—“ બાપુ, દ્વાપરયુગના અંતમાં તો નારાયણી મેનાતો અંત આવી ગયો છે. વળી

પુનઃ નારાયણી સેના ક્યાંથી આવી ? વાર, ગમે તેમ હોય, તમે ક્યાંથી આવો છો અને ક્યાં જાઓ છો ? ”

બંધીવાનોમાંથી એક જણે ઉત્તર આપ્યો:—“ અમે સાધારણ રીતે કોઇના પણ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા નથી. પરંતુ અમે ઘણી જ વિપદમાં આવી પડ્યા છીએ. જો સત્ય વાત જણાવ્યાથી છોડી દો તો કહીએ. ”

“ વાર, છોડી દઇશું. ”

“ અમે ગોડેશ્વર ગોપાળદેવની આજ્ઞાથી યુવરાજ ધર્મરાજ ધર્મપાળની શોધમાં ગયા હતા. ”

પ્રૌઢ માણસ બંધીવાનની વાત સાંભળી એક ફૂફડો મારી આસનનો ત્યાગ કરીને બંધીવાનની પાસે આવ્યો અને તેણે પૂછ્યું:—“ શું કહ્યું ? ફરીથી બોલ. ”

કેદી જે બોલ્યો હતો, તે ફરીથી બોલી ગયો.

પ્રૌઢ માણસે વ્યાકુળતાથી પૂછ્યું:—“ મહારાજ ક્યાં છે ? ”

“ ગોકર્ણદુર્ગમાં. ”

“ ગોકર્ણદુર્ગમાં ? તમારા મ્હોં ઉપરથી જણાય છે કે તમે અસત્ય બોલતા નથી. તેમનાં બંધન છોડી નાંખો. ”

“ અમૃતાનંદ કદિ પણ મિથ્યા બોલતો નથી. હવે અમે જઇએ કે ? ”

“ ના, ઉભા રહો. અમે ગોડમાંથી મહારાજ ગોપાળદેવની શોધમાં આવ્યા છીએ. અમને સાથે લઈ ચાલો. આ નિર્જન પ્રદેશમાં અમને બે દિવસથી બિલકુલ આહાર મળ્યો નથી, અમને કંઈ ખોરાક આપી શકશો ? ”

“ આહાર મળવો મુશ્કેલ છે. ગોકર્ણમાં અથવા ગોવર્દનમાં પહોંચ્યા વિના તે મળી શકે તેમ નથી. ”

અમૃતાનંદને જોઇ પ્રૌઢના મનમાં આશા ઉત્પન્ન થઇ હતી, પણ તે જતી રહી. તે કાળાસન ઉપર બેસી ગયો.

અમૃતાનંદે કહ્યું:—“ અહિંયા વિલમ્બ કરવાથી શું લાભ છે ? ”

“ ઘોડેસ્વારો તથા પાયદળ સૈન્યની ટૂંકડીઓ ખોરાકની શોધમાં ગઇ છે. તેમના આવ્યા વિના કેવી રીતે જવાય ? ”

“ વાર, ત્યારે અમે જઇએ છીએ; પરંતુ અમારામાંથી એક જણને અહિંયાં મૂકતા જઇએ છીએ. તે તમને માર્ગ દેખાડશે. ”

“ ઘણું સાફ. ”

“ ત્રણ સાથીદારોને લઈ અમૃતાનંદ ગોકર્ણદુર્ગ તરફ ચાલ્યો. સંધ્યા વખતે ચોતરફથી ગોડીય સેના પાછી ફરવા લાગી. કોઇ બે વેંગણ, કોઈ

એકાદ દૂધી, કોઈ વળી કેટલાંક કંદમૂળ લઈ આવ્યા હતા. સૈનિકો ઠેકાણે ઠેકાણે અગ્નિ સળગાવીને તે રાંધી કુધા શાંત પાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. રાત્રિની પ્રથમ ઘંડી વીતી ગયા પછી એક સૈનિકે આવી સમાચાર આપ્યા કે, “ બે સૈનિકો એક રમણીને લઈ આવે છે.”

તે પ્રૌઢ માણસે આજ્ઞા આપી:—“ વાર, તેમને અહિંયાં લઈ આવો.”

થોડા વખતમાં ધર્મપાળદેવ, સૈનિક તથા કલ્યાણીદેવીની સાથે ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો. ધર્મપાળે એક સૈનિકને પૂછ્યું:—“ અહિંયાં કોણ છે ?”

સૈનિકે ઉત્તર આપ્યો:—“ સેનાનાયક પ્રભુદત્ત.”

ધર્મપાળે આગળ આવી ખૂમ પાડી:—પ્રભુદત્ત !”

પ્રૌઢ કંઠસ્વર સાંભળી ગભરાઈને ઊભો થયો અને તેણે પૂછ્યું:—“કોણ ?”

ઉત્તર મળ્યો:—“ હું ધર્મપાળ.”

પ્રભુદત્તે આવેશપૂર્વક દોડી ધર્મપાળનો ખમો ઝાલ્યો અને એકવાર તેના મુખ તરફ જોઈ તેને બાંધી પડ્યો. પ્રથમ સંભાષણ સમાપ્ત થતાં પ્રભુદત્તે ધર્મપાળને બાહુપાશમાંથી મુક્ત કરીને કહ્યું:—“ ધર્મ, મારી ભુલ થઈ છે. હવે તું કાંઈ નહીંના બાળક નથી; પરંતુ યુવરાજ છે. તને રીત પ્રમાણે અભિવંદન કરવું પડશે.”

ધર્મપાળ બોલ્યો:—“ એવી ગાંડા જેવી વાતો કરશો નહિ. હું તમારા તંખૂમાં એક અતિથિને લઈ આવ્યો છું.”

પ્રભુદત્તે પૂછ્યું:—“ કોને ? મેં સાંભળ્યું છે કે, તારી સાથે કોઈ રમણી છે.”

જે સૈનિક ધર્મપાળને તંખૂમાં લઈ આવ્યો હતો, તે એકદમ બોલી ઊઠ્યો:—“ નાયક, તે રાજપુતવધૂ છે.”

પ્રભુદત્ત સૈનિકની વાત સાંભળી મ્હોટાટથી હસી પડ્યો અને બોલ્યો:—“ધર્મ, વિવાહમાં આ વૃદ્ધને બોલાવ્યો પણ નહિ કે ?”

ધર્મપાળ કિંકર્તવ્ય વિમુદ્ધ થઈને ઊભો રહ્યો. પ્રભુદત્ત પુનઃ બોલ્યો:—“ આમ ઊભો ન રહીશ. મહાદેવી ક્યાં છે ? તેમને લઈ આવ.”

ધર્મપાળે અશ્વ ઉપરથી કલ્યાણીદેવીને જમીન પર ઉતારી. પ્રભુદત્તે આગળ આવી તેને અભિવંદન કરીને કહ્યું:—“ દેવી, હું તમારો સેવક છું. તમારા શ્વસુરકુળનો ઘણા દિવસનો નોકર છું. અહિંયાં તમારો યોગ્ય સત્કાર કરી શકું એવી મારી શક્તિ નથી. હું ધારું છું કે, તમે મુસાફરીના પરિશ્રમથી થાકી ગયાં છો. આ તંખૂમાં આરામ લ્યો.”

ધર્મપાળ કંઈ પણ નક્કી કર્યા વિના બોલી ઉઠ્યો:—“ પ્રભુદત્ત ! શું કરો છો ? ગાંડાની માફક જેમ મ્હેંમાં આવે છે, તેમ શું બક્યા કરો છો ? ”

પ્રભુદત્ત ગુસ્સે થઈ ઉઠ્યો અને ધર્મપાળદેવના તરફ તિરસ્કાર દર્શાવી બોલ્યો:—“ જો ધર્મ, તું યુવરાજ હો કે ગમે તે હો; પરંતુ મારી આગળ તો તું તે જ ધર્મ છે. મારે આવા નિર્જન અરણ્યમાં તારી વધ્ધનું મ્હેં જેવું પડયું, એ દુઃખ હું મરતાં પણ ભૂલી શકીશ નહિ. ” ત્યાર પછી કલ્યાણીદેવીને સંબોધી બોલ્યો:—“ દેવી, અમારી સાથે કોઈ સ્ત્રી નથી, દાસીના અભાવે તમને ઘણી અડચણ પડશે. તમે તંબૂમાં જાઓ. યુવરાજ તમને વસ્ત્ર વગેરે આપી જશે. ” કલ્યાણી તંબૂમાં ગઈ.

તંબૂની આગળ કાળાસન ઉપર બેસી ધર્મપાળ પ્રભુદત્તની સાથે વાતચિત કરવામાં મશ્ગુલ થઈ ગયો. ધર્મપાળે કહ્યું કે, “ જ્યારે નારાયણે લગભગ દુર્ગ ઉપર અધિકાર મેળવ્યો હતો, ત્યારે હું કલ્યાણીને લઈ દુર્ગમાંથી નિકળી ગયો હતો, તેથી પિતાની કેવી સ્થિતિ થઈ એ વિષે હું સર્વથા અજ્ઞાન છું. ”

પ્રભુદત્ત બોલ્યો:—“ હમાણુંજ એક સંન્યાસી આવ્યો હતો. તે કહેતો ગયો હતો કે, મહારાજ ગોકર્ણદુર્ગમાં છે; પરંતુ મહારાજ વિપદમાં છે એ વિષે તો તેણે કંઈ કહ્યું જ નહિ ? ”

“ એ સંન્યાસીનું નામ શું ? ”

“ અમૃતાનંદ. અમને માર્ગ દેખાડવા સારૂ તે પોતાની ટૂંકડીમાંથી એક સૈનિકને અહિયાં મૂકતો ગયો છે. ”

“ તે માણસ ક્યાં છે ? ”

પ્રભુદત્તની આજ્ઞાથી એક ગાંડીય સૈનિક અમૃતાનંદના અનુચરને બોલાવવા સારૂ ગયો. ધર્મપાળે પૂછ્યું:—“ મેં સાંભળ્યું છે કે તમારી સાથે વીમલનંદી પણ આવ્યો છે ? ”

“ હા. તને કોણે કહ્યું ? ”

“ જે સૈનિકની સાથે હું અહિં આવ્યો તેણે મને કહ્યું. નંદી ક્યાં છે ? ”

“ તે ક્ષુધા સહન ન કરી શકવાથી શિકારે ગયો છે. ”

“ ઘણું સારૂ, ત્યારે તો કંઈ ખાવાનું મળશે. ”

“ તમારી પણ શું અમારા જેવીજ સ્થિતિ થઈ છે ? ”

“ કાલ બપોરે અન્ન મળ્યું હતું; આજ રહવારમાં ચોખ્ખા, લવણ તથા હાંડણું મળ્યું હતું; પરંતુ લાકડાં વિના રંધાયું નહિ. ”

“ શું વનમાંથી લાકડાં મળી શક્યાં નહિ ? ”

“ ના,—તેમ નહિ, દેવીએ કહ્યું કે મારાથી એકલાં રહેવાશે નહિ. ”

“ બન્ને સાથે શા માટે ન ગયાં ? ”

“ તમે તો બધી વાતમાં મસ્કરી જ કરો છો. હું ખરું કહું છું. કલ્યાણીદેવીની સાથે મારો વિવાહ થયો નથી, કેવળ ગઇ રાત્રે ગેઝર્ડની દુર્ગસ્વામિનીએ મને દેવીનું રક્ષણ કરવા સારું નિમ્મે છે. ”

“ બાપુ, ક્ષત્રિયને માટે એજ વિવાહ બસ છે. દુર્ગસ્વામિનીએ કન્યાનું રક્ષણ કરવાનો બાર સોંપ્યો, એટલે ગાંધર્વ વિવાહ થઇ ગયા. ”

“ જાઓ, તમે તો ઘણા ખરાબ છો. ”

“ હા બાઈ, ખરી વાત છે. મનમાં સંતાડી રાખેલી વાત બહાર કઢાવી એટલે ઘણા ખરાબ થયા. વાર, જે કર્યું તે સારું જ કર્યું છે. મહારાણીની આગળ વધુ સહિત પુત્રને હાજર કરીશ એટલે પુરુષકાર તરિકે રત્ન મળશે. ધર્મ, તને ચોખ્ખા ક્યાંથી મળ્યા હતા ? ત્યાં કેટલા ચોખ્ખા છે ? ”

“ ઘણા છે. ”

“ તે સ્થળ અહિંથી કેટલું દૂર છે ? ”

“ ત્રણ ચાર ગાઉ હશે. ”

“ કઈ તરફ ? ”

“ હું ચોક્કસ કહી શકતો નથી. મન લાગે છે કે તે ઉત્તર પશ્ચિમમાં આવેલું છે. ”

પ્રભુદત્તે એક સૈનિક મારફતે યુવરાજને લઈ આવનાર સૈનિકને બોલાવી મંગાવ્યો. તેને પૂછ્યું:—“ તને જે કેકાણે યુવરાજ મળ્યા હતા, તે અહિંથી કેટલું દૂર હશે ? ”

“ લગભગ ત્રણ ગાઉ. ”

“ રાત્રે રસ્તો જડશે ? ”

“ હા. ”

“ તમારામાંથી કેમ સંન્યાસીના અનુચરને બોલાવી લાવો. ”

એટલામાં અમૃતાનંદનો અનુચર આવી પહોંચ્યો. પ્રભુદત્તની આજ્ઞાથી સૈનિકે તેને નિર્જન ગામ સંબંધી પૂછ્યું. તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, એ રસ્તે થઇને જ ગેઝર્ડમાં જવું પડશે. તે સાંભળી પ્રભુદત્ત બોલ્યો:—“ ધર્મ, નંદી આવે એટલે આપણે અહિંથી ઉપડીશું. આજે આહાર કર્યા વિના સૈનિકો ચાલી શકશે નહિ. મહારાજનો પત્તો મળ્યો છે, એટલે હવે વિલમ્બ કરવાનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી; બીજી પણ બે ટૂંકડીઓ તેમની શોધમાં ફરે છે. ”

“ જોઈએ નંદિપુત્ર શું લાઈને આવે છે. ”

થોડી વારમાં એક સૈનિકે આવીને સમાચાર આપ્યા કે, વિમલનંદી બે મહોટા મહિષ મારીને લઇ આવે છે. એ સાંભળી ધર્મપાળદેવે પૃછ્યું:— “પ્રભુદત્ત ! શું બોલેા મહિષનું માંસ ખાય છે ?”

પ્રભુદત્તે કિત્તર આપ્યો:—“ ભાઇ, બોહની વાત રહેવા દે. બુદ્ધદેવ પોતે ખુદાપામાં શકરનું માંસ ખાઇને મરણ પામ્યા હતા. ”

વિમલનંદીએ રસ્તામાં જ યુવરાજના આગમનના સમાચાર સાંભળ્યા હતા. તેણે આવી યુવગજને અભિવંદન કર્યું. ત્રણે જણે મસલત કરી નક્કી કર્યું કે, અત્યારે જ ગોઝાણું તરફ પ્રયાણ કરવું યોગ્ય છે. ગોડીય સૈન્યે રાત્રિના બીજે પહોરે ડાવણી ઉપાંડી લઇ કુચ કરી. બીજે દિવસ સ્થવારમાં નિર્જન ગામમાં આવતાં ભૂખ્યા સૈનિકોને પૂરતા પ્રમાણમાં ખોરાક મળ્યો. આહાર કરી રહીને તેમણે રાજપુત્રવધૂનો ન્યધ્વનિ કરી ગગન ભેદી નાંખ્યું; કેમકે તેઓને ખાત્રી થઇ કે, તંબૂમાં લક્ષ્મીનાં પગલાં આવ્યાથી જ તેઓને અન્ન મળ્યું, નહિ તો કદાપિ મળત નહિ.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

વિચાર અને દંડ.

એ દિવસમાં ધર્મપાળ દેવનો કંઈ પણ પત્તો ન મળ્યો. જેઓ તેને શોધવા સાર ગયા હતા, તેમનામાંથી ઘણા જણ નિષ્ફળ થઇને પાછા આવ્યા હતા, પરંતુ અમૃતાનંદ હજી સૂધી પાછો ફર્યો નહોતો. સ્થવારમાં દુર્ગનાં દ્વાર આગળ ઝાડ નીચે ગોપાળદેવ, સંન્યાસી વિશ્વાનંદ, ઉદ્ધવધોસ તથા કમળસિંહ બેઠા હતા. ગોપાળદેવ ચિંતાતુર થઇ ગયો હતો, બાકીના સૌ દીલગીર જણાતા હતા. કેટલીકવારે ગોપાળદેવે કહ્યું:—“ પ્રભુ, હજી કેટલા દિવસ સૂધી શાંતપણે બેસી રહીશું ? ધર્મ હવે મળવાનો સંભવ નથી. જો તે જીવતો હોત તો પાછો આવત અથવા સમાચાર મોકલાવત. ”

સંન્યાસી બોલ્યો:—“ મહારાજ ! હવે એક દિવસ રાહ જુઓ. અમૃતને આવવા ધા. ”

ગોપાળદેવે નિરાશ થઇને કહ્યું:—“ વાડ, તેમ કરો. ” ત્યાર પછી તે ગંભીર ચિંતામાં ડૂબી ગયો.

તે જોઈને સંન્યાસી બોલ્યો:—“ મહારાજ ! એક કાર્ય મુલતવી રાખવાથી રીક થતું નથી. ”

ગોપાળદેવે પૂછ્યું:—“ શું ? ”

“ નારાયણધોસનો વિચાર. ”

“ કેવો વિચાર પ્રભુ ! કેવી રીતે તેનો વિચાર કરીશું ? ”

સંન્યાસીએ કહ્યું:—“ આ અરાજક દેશમાં રાજશક્તિને નાશ પામેલી જોઈ જુલમી જમીનદારોએ જે જે અભ્યાચાર કર્યા છે, તેનું કળ મેં મારી આંખોથી વારંવાર જોયું છે. તેઓને જુલમ કરતાં અટકાવવા સારૂ અમે લાગ મળતાં તેમને શિક્ષા કરીએ છીએ. અપરાધીની સમાન સ્થિતિવાળા બે ત્રણ જમીનદારો વિચાર ચલાવે છે અને સર્વ સાધારણની સમક્ષ તેઓને શિક્ષા કરવામાં આવે છે. નાના પ્રકારના ઉપાયો લીધા છતાં દેશમાં શાંતિ સ્થાપી શકાઈ નથી. દક્ષિણમાં દેકરીયરાજ અને ઉત્તરમાં વનવાસી અર્ધરજનિ અપરાધીઓને આશ્રય આપી તેઓને ઉશ્કેરે છે. જો વિલંબ થશે તો વળી કંઈ બીજી વિપદ આવી પડશે, માટે આજે જ તેનો ચૂકાતો કરી નાંખવાની આજ્ઞા આપો. ”

ગોપાળદેવે કહ્યું:—“ પ્રભુ ! મારી આજ્ઞાના શી આવશ્યકતા છે ? હું તો માત્ર અતિથિ છું. ”

સંન્યાસી બોલ્યો:—“ મહારાજ, આપ એક મુખ્ય સાક્ષી છો. ”

ગોપાળદેવે કહ્યું:—“ દેવ, જે મેં જોયું છે, તે વિચારકની આગળ નિવેદન કરીશ. ”

સંન્યાસીની આજ્ઞાથી ગંગા કિનારે અશ્વત્થ-વૃક્ષની નીચે આસન પાથરવામાં આવ્યું. કમળસિંહ, વિશ્વનાંદ તથા ઉદ્ધવધોસ તે ઉપર બેઠા. તેઓની પાસે બીજા એક આસન ઉપર ગોપાળદેવ બેઠો. કેટલાક સૈનિકો દુર્ગમાંથી લોખંડની બેડીથી બંધાયેલા નારાયણધોસને લઈ આવ્યા. કેદીને સંન્યાસીએ પૂછ્યું:—“ નારાયણ, અમે તારો વિચાર કરીશું. તું અસત્ય ન બોલવાના સોગંદ લે. ”

નારાયણધોસ વિકટ હાસ્ય કરીને બોલ્યો:—“ તું મારો વિચાર ચલાવનાર કોણ છે ? ”

કમળસિંહ ગુસ્સે થઈ કહ્યું:—“ બોલ, સોગંદ લઈશ કે નહિ ? ”

નારાયણધોસ બેડીથી બંધાયેલા હાથ દેખાડીને બોલ્યો:—“ શું બેડીને સ્પર્શ કરીને સોગંદ લઉં કે ? ”

સંન્યાસીની આજ્ઞાથી નારાયણધોસને બંધનમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યો, પરંતુ તેણે શપથ ન લીધા. એ જોઈ ગોપાળદેવ બોલ્યો:—“આપણે ગંગાને કિનારે જ બેઠા છીએ, શપથ લેવાની શી જરૂર છે ?”

નારાયણ તિરસ્કાર સહિત થુંક્યો. ગોપાળદેવ તેનો ભાવ જોઈ કંપી ઉઠ્યો અને તેણે સંન્યાસીને પૂછ્યું:—“પ્રભુ, શું આ માણસ ગાંડો છે ?”

સંન્યાસીએ હસીને ઉત્તર આપ્યો:—“ગાંડો નથી, પણ કૃષ્ણસર્પ છે.”

ગોપાળદેવ બોલ્યો:—“પણ ગંગાજળ તરફ આ પ્રમાણે ધિક્કાર શા માટે દેખાડે છે ?”

સંન્યાસીએ કહ્યું:—“નારાયણ xવજ્યાનીય ઐશ્વર્ય છે.”

“શું આપણે પણ ઐશ્વર્ય નથી કે ?”

“તમે તો *મહાયાન-મતાવલમ્બી છો.”

“ત્યારે આ માણસ શપથ નહિ લે એમ જણાય છે.”

“મલ્લે ન લે.”

ત્યાર પછી સંન્યાસીએ નારાયણને પૂછ્યું:—“તું શામાટે ગોકર્ણમાં આવ્યો હતો ?”

નારાયણધોસે ઉત્તર આપ્યો:—“કુલ્યાણીને લઈ જવા માટે.”

“શા માટે લઈ જવાને ઇચ્છતો હતો ?”

“તેને દાસી બનાવવા સાર.”

“તેની સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા કેમ ન કરી ?”

“મારી મરજી.”

સંન્યાસીએ ગોપાળદેવને પૂછ્યું:—“મહારાજ, આપે શું જોયું છે ?”

ગોપાળદેવે કહ્યું:—“આ માણસે લગભગ સહસ્ત્ર સૈનિકો લઈને ગોકર્ણદુર્ગ ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું.

“દુર્ગમાં કેટલું સૈન્ય હતું ?”

“સાઠ અથવા સીત્તેર માણસો હતા.”

એટલામાં દૂરથી અશ્વોના પગલાનો અવાજ સંભળાયો, ક્ષણવારમાં ત્રણ ઘોડેસ્વારોની સાથે અમૃતાનંદ આવી પહોંચ્યો. સંન્યાસી તથા ગોપાળદેવ ગભરાઈને આસન ઉપરથી ઉઠી ઉભા થયા. સંન્યાસીએ પૂછ્યું:—“અમૃત, શા સમાચાર છે ?”

* વજ્યાન-ઐશ્વર્યના એક વિભાગનું નામ.

* મહાયાન-ઐશ્વર્યના, એક વિભાગનું નામ.

અમૃતાનંદે પ્રણામ કરીને કહ્યું :—“ યુવરાજનો ક્યાંય પતો મળતો નથી. ”

ગોપાળદેવ હતાશ ચંદ્રને બેસી ગયો. તે જોઈ અમૃતાનંદ બોલ્યો :—
“ મહારાજ, જોડમાંથી એક સેનાનાયક મ્હોટું સૈન્ય લઈને આપની શોધમાં નિકળ્યો છે. ”

ગોપાળદેવ ચુપ રહ્યો. પરંતુ સંન્યાસીએ પૂછ્યું :—“ તેઓ ક્યાં છે ? ”

અમૃતાનંદે ઉત્તર આપ્યો :—“ પાર્થસારથિના મંદિરની પાસે. ”

“ તેઓને શા માટે તારી સાથે ન લાવ્યો ? ”

“ બે દિવસથી આહાર કર્યો ન હોવાથી તેઓ વ્યાકુળ થઈ રહ્યા છે. તેમના સૈન્યમાંથી ઘણા જણા ખોરાકની શોધમાં નિકળી પડ્યા છે; સઘળા પાછા ફરશે એટલે તેઓ આ તરફ આવશે. તેમને માર્ગ દેખાડવા સારૂ આપણો એક માણસ આપ્યો છે. હું ધારું છું કે તેઓ સ્થાન પહેલાં અહિં આવી પહોંચશે. ”

સંન્યાસીની આગાથી અમૃતાનંદ ત્યાં આગળ બેઠો. તે પણ એક સાક્ષી હતો. તેણે જણાવ્યું કે, એક દિવસ પહેલાં નારાયણધોસે ગોકર્ણદુર્ગ ઉપર આક્રમણ કરવાના સમાચાર મોકલ્યા હતા; પરંતુ તેણે દૂતના મ્હોંચે કલ્યાણીદેવીના સંબંધમાં કાંઈ પણ કહેવડાવ્યું નહોતું.

સંન્યાસી બોલ્યો :—“ ચાલો, વિચાર પૂરો થઈ ગયો લાગે છે. ”

કુમળસિંહે પૂછ્યું :—“ શું શિક્ષા કરશો ? ”

“ આ અપરાધ માટે પ્રાણદંડ વિના બીજી કંઈ પણ શિક્ષા નથી. અગ્નિ, અને કળ્પ ન થાય તો પછી ફાંસી. ”

ગોપાળદેવ ખિન્નવદને બેસી રહ્યા હતા. તે શિક્ષાની વાત સાંભળી ધ્રુજી ઉઠ્યો અને બોલ્યો :—“ શું તમે સામાન્ય ચોર લૂટારાની માફક નારાયણધોસને મારી નાંખશો ? ક્ષાત્રધર્મના રિવાજ પ્રમાણે કાર્ય કરવાથી શું સારું ન થાત ? ”

સંન્યાસી બોલ્યો :—“ મહારાજ, નારાયણધોસ રાજા હોવા છતાં પણ એક લૂટારો છે. નિરપરાધીઓને હેરાન કરવા એ શું રાજધર્મ છે કે ? રમણી તથા બાળક, અસહાય તથા વૃદ્ધના ઉપર જીલ્લમ કરવો એ શું રાજધર્મ છે કે ? ”

ગોપાળદેવ ચુપ રહ્યા. સંન્યાસીએ નારાયણધોસને પૂછ્યું :—“ નારાયણ, શું તું અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીને પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરીશ ? ”

નારાયણધોસ મર્જના કરી ઉઠ્યો:—“ શા દુઃખે હું અગ્નિમાં પ્રવેશ કરું ? વૃદ્ધ સૃગાલ, જે તારામાં હિંમત હોય તો વાસુદેવધોસના પુત્રને મારી નાંખ. પરંતુ માદ રાખજે કે, શ્રીપુરની સેના તારા ગોવર્દનની એક ઈટિ પણ રહેવા દેશે નહિ. ”

સંન્યાસી હસીને બોલ્યો:—“ જે કરવું હોય તે પછી કરજે; પરંતુ હમણાં ભગવાનનું નામ સ્મરણ કર. ”

ગંગા કિનારે વૃક્ષની ડાળ ઉપર દોરડું બાંધી નારાયણધોસને તેનાં કરેલાં કૃત્ય માટે ફાંસી દેવામાં આવ્યો. ગોપાળદેવ નદી કિનારેથી ઉઠી દુર્ગમાં આવ્યો.

બપોર પહેલાં થોડીવારે કેદારે આવી ઉદ્ધવધોસને જણાવ્યું કે, અસંખ્ય ઘેડેસ્વારો નદીના કિનારે થઈને દુર્ગ તરફ આવે છે, તેઓની સાથે એક સંન્યાસી છે. ઉદ્ધવધોસે ગોપાળદેવને જણાવ્યું કે, ગોડીય સૈન્ય આવી પહોંચ્યું છે. એ વખતે ગોપાળદેવ ખાધને કાંઠે પૂલ ઉપર બેઠો હતો. થોડીવાર પછી ધર્મપાળ, પ્રભુદત્ત તથા વિમલનંદીએ આવીને તેને પ્રણામ કર્યા. ધર્મપાળને જોઈને ગોપાળદેવ પ્રથમ વિસ્મિત થયો હતો, પણ પછી પુત્રને આસિંબન કરી કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. ઉદ્ધવધોસે આનંદિત થઈને મ્હોટેથી કહ્યું:—“ યુવરાજ આવ્યા છે—ધર્મપાળદેવ મળ્યા છે—મંગળધ્વનિ કરવાનું કહો. ”

પિતાપુત્ર ભેટી રહ્યા એટલે પ્રભુદત્તે નમ્રતાપૂર્વક ગોપાળદેવને કહ્યું:—“ મહારાજ, ધર્મના વિવાહ થઈ ગયા છે, એ હું જાણતો નહોતો. ન્યારે ધર્મ નવવધૂને સાથે લઈને વનમાં મારી પાસે આવ્યો, ત્યારે વધુ ઘોડા ઉપર હતી. નિર્જન પ્રદેશમાં પાલખી ક્યાંથી લાવું ? તેથી તેમને ઘોડા ઉપર જ આજીવે દૂર આવવું પડ્યું છે. ”

ગોપાળદેવે વિસ્મિત થઈને કહ્યું:—“ વિવાહ ! વહુ ! પ્રભુ, તું આ શું બોલે છે ? ”

પ્રભુદત્ત બોલ્યો:—“ મહારાજ, ધર્મ નવી વહૂને લઈને આવતો હતો. રસ્તામાં તેને મારો પત્તો મળવાથી અમારો મેળાપ થયો છે. ”

ગોપાળદેવે પૂછ્યું:—“ ધર્મ, શું તે દુર્ગને ત્યાગ કરીને લામ કર્યું છે ? ” ધર્મપાળ લજ્જાથી નીચું જોઈ ગયો.

ગોપાળદેવે પ્રભુદત્તને પૂછ્યું:—“ પ્રભુ, વહુ ક્યાં છે ? ”

“ દુર્ગદ્વાર આગળ. ”

“ જા, લાઇ આવ. તમે આવ્યા અને તેને શામાટે ન લાવ્યા ? ”

પ્રભુદત્ત સત્વર જઇને કલ્યાણીદેવીને લાઇ આવ્યો અને બોલ્યો:—“દેવી, આ તમારા શ્વસુર છે, તેમને પ્રણામ કરો. ”

કલ્યાણી લજ્જાથી સંકોચાઇને ઉભી રહી. ગોપાળદેવે પૂછ્યું:—“ ધર્મ, એ કોની કન્યા છે ? ”

ધર્મપાળે નીચું મ્હોં રાખી મૃદુસ્વરે કહ્યું:—“ પિતાજી ! એ કલ્યાણી-દેવી છે. ”

એ સાંભળી ઉદ્ધવધોસે કલ્યાણીનો ધુંધટ ઉઘો કરી કહ્યું:—“ હા, ખરી વાત. આ તો કલ્યાણી જ છે. ”

ગોપાળદેવે કહ્યું:—“ આપણે કલ્યાણીની તો વાત જ બૂલી ગયા હતા. ”

ઉદ્ધવધોસે કલ્યાણીને લઇને દુર્ગમાં ચાલ્યો. ગોપાળદેવ, પ્રભુદત્ત તથા વિમલનંદીને ગોડના સમાચાર પૂછવા લાગ્યો. થોડા વખતમાં ઉદ્ધવધોસે પાછા આવી ગોપાળદેવને કહ્યું કે:—“ મહારાજ, કલ્યાણી ખરેખર આપની પુત્રવધૂ થઇ છે. દુર્ગસ્થામિનીએ કહ્યું કે, તેણે યુદ્ધની રાત્રિએ યુવરાજના હાથમાં કન્યા સોંપી હતી; અને વેવાઇ પોતાની પુત્રવધૂને લઇ જવાની વ્યવસ્થા કરે એમ પણ કહેવડાવ્યું છે. ”

ગોપાળદેવ હસી પડ્યો. ધર્મપાળ લજ્જાથી લાંથી ચાલ્યો ગયો.

દ્વિતીય ખંડ.

પ્રકરણ ૧ બું.

ગોડમાં અતિથિ.

ગોડમાં આજે ધણી ધામધૂમ ચાલી રહી હતી. ધણી દિવસે પછી રાજ ગોપાળદેવ દેશમાં પાછો ફર્યો હતો. નગરના તોરણે તોરણે મંગળવાદ વાગી રહ્યાં હતાં. નાગરિકોએ રાજમાર્ગ ઉપર ઠેકાણે ઠેકાણે આસોપાલવનાં તોરણ બાંધી દીધાં હતાં. લોકો જાત જાતના પોશાક પહેરીને રાજમહેલ તરફ જતા હતા. દેવતુલ્ય ગોપાળદેવનાં દર્શન દુર્લભ નહોતાં, એથી પ્રજાજનો પ્રવાસમાંથી પાછા ફરેલા રાજનાં દર્શન કરવા સાર ઉલટભેર જતા હતા.

રાજમહેલના વિશાળ ચોકમાં મ્હોટા ચંદરવા નીચે રાજસભા બેઠી હતી. વચ્ચે રૂપાના ઉંચા આસન ઉપર ગોપાળદેવ બેઠો હતો. તેના પગ નીચે ચંદનકાષ્ઠના આસન ઉપર યુવરાજ ધર્મપાળ બેઠો હતો. તેની પાસે જમીન પર ૧ મહાકુમાર વાકુપાલ, ૨ મહા સૈન્યાધ્યક્ષ, ૩ હંડપાશિક, ૪ ચૌરો-હરણિક, ૫ નૌકાધ્યક્ષ, ૬ તરિક વગેરે રાજપુરુષો આસન ઉપર બેઠા હતા. ડાબી તરફ થોડે દૂર કુશાસન ઉપર ગર્મદેવ બેઠો હતો. મુસાફરીના પરિશ્રમથી ગોપાળદેવના મુખમંડળ ઉપર ચાકનાં ચિહ્ન જણાતાં હતાં. અમાત્ય ગર્મદેવ વ્યાકુળ થઇ રહ્યા હતા. એટલામાં મંડપના દ્વાર આગળથી ૭ મહા પ્રતીહારે આવીને ગર્મદેવના કાનમાં ધીમેથી કંઈક કહ્યું. એ સાંભળી મહા-અમાત્ય ખભરાઇને ગોપાળદેવની પાસે આવ્યો. રાજ તથા મંત્રીએ ધણી

૧ મહાકુમાર—સમ્રાટપુત્ર.

૨ મહા સૈન્યાધ્યક્ષ—મુખ્ય સેનાપતિ.

૩ હંડપાશિક—શાંતિ રક્ષકોનો અધ્યક્ષ.

૪ ચૌરોહરણિક—પોલીસનો અધ્યક્ષ.

૫ નૌકાધ્યક્ષ—દરિયાઈ સૈન્યનો અધ્યક્ષ.

૬ તરિક—ન્દાની નૌકાનો અધ્યક્ષ.

૭ મહા પ્રતીહાર—નગરપાલ, નગર રક્ષકોનો સેનાપતિ (Prefect of the city)

વખત સુધી ધીમા સ્વરે કંઈક મસલત ચલાવી. કેટલીકવાર પછી ગોપાળ-
દેવની આજ્ઞાથી ધર્મપાળદેવ તથા મહાસેનાપતિ સભામંડપનો ત્યાગ કરીને
ચાલ્યા ગયા. શું થયું છે એ જાણવા સાર સભામંડપમાં બિરાજેલા મનુષ્યો
ઉત્સુક થઈ રહ્યા. લગભગ પોણા કલાક વિત્યા પછી હજી સભાનું કામકાજ
પૂરું થયું નહોતું, એટલામાં મહાપ્રતીહારે આવીને જણાવ્યું કે, યુવરાજની
સાથે એક સંન્યાસી આવી મંડપના દ્વાર આગળ રાહ જીએ છે. તે રાજ
દર્શન માટે પ્રાર્થના કરે છે. એ વખતે ગોપાળદેવ એક સામાન્ય પ્રજાજનની
સાથે વાતચિત કરવામાં રોકાયો હતો. મહાપ્રતિહારનાં વાક્યો તેના કાનમાં
પ્રવેશ કરવા પામ્યા કે કેમ તે સંદેહજનક હતું. તેણે વિચારમગ્ન સ્થિતિમાં જ
કહ્યું:—“લઈ આવ.” મહાપ્રતીહાર અભિવંદન કરી પાછો ચાલ્યો ગયો.

યુવરાજની સાથે એક ઉંચો ગૌરવર્ણુ ગૈરિક વસ્ત્રધારી સંન્યાસી
સભામંડપમાં આવ્યો. તેને જોઈ પ્રભુદત્ત તથા વિમળનંદી આસન પરથી
ઊઠી ઉભા થઈ ગયા. ગોપાળદેવે પહેલાં તેને જોયો નહિ. જે માણસની
સાથે તે વાતચિત કરતો હતો તે ચાલ્યો ગયો. એટલે દ્વાર તરફ મ્હોં
ફેરવતાં જ તેણે જોયું કે, સંન્યાસી સિંહાસન તરફ આવે છે. ગોપાળદેવ
સિંહાસન ઉપરથી ઉઠ્યો, તે જોઈને સભામાં બિરાજેલા સઘળા ઉભા થઈ
ગયા. રાજાએ આમળ આવી સંન્યાસીને પ્રણામ કર્યાં. તેણે આશીર્વાદ ન
આપતાં ગોપાળદેવને આલિંગન કર્યું. સંન્યાસી ગોવર્દન મઠનો વિશ્વાનંદ હતો.

ગર્ગદેવની આજ્ઞાથી તે દિવસે પ્રજાવૃંદને માટે રાજાનાં દર્શન બંધ
થયાં. જેઓ રાજાનાં દર્શન કરવાને ભાગ્યશાળી થયા નહોતા, તેઓ મંડપ-
ની બહાર ઊભા રહીને જયધ્વનિ કરવા લાગ્યા. અતે ધર્મપાળે તેઓને
સ્હમજાવ્યા કે, સ્હાંજે રાજા પુનઃ સભામાં બિરાજશે એ વખતે તમને દર્શન
દેશે. પ્રજાજનો થોડા ધણા શાંત થઈને પોતપોતાના ઘર તરફ ચાલ્યા ગયા.
સંન્યાસી ગર્ગદેવની પાસે કુશાસન ઉપર બેઠો.

ગોપાળદેવે પૂછ્યું:—“પ્રભુ, જ્યારે ગૌડમાં પધાર્યા ત્યારે પ્રથમથી
મને સમાચાર શામાટે ન જણાવ્યા વાર ?”

સંન્યાસી બોલ્યો:—“કેમ મહારાજ, મેં ગોકર્ણમાં તો તમને જ-
ણાવ્યું હતું કે, ગૌડમાં આપણે પાછા મળીશું.”

ગોપાળદેવે દુઃખિત સ્વરે કહ્યું:—“પ્રભુ, આપ ક્યારે આવવાના છો
તેની જો ખબર હોત તો આ દાસ આપને ગૌડની સીમામાં મળી નગરમાં
લઈ આવત.”

સંન્યાસી બોલ્યો:—“ મહારાજ, દુઃખી ન થશો. આજે હું ગૌડેશ્વરની પાસે ભિક્ષા માગવા આવ્યો છું. હું આજે માનનીય અતિથિ તરિકે આવ્યો હોત તો શું યોગ્ય કહેવાત ? ”

ગોપાળદેવે કહ્યું:—“ પ્રભુ, આપને આપવા જેવું મારી પાસે શું છે ? આપે વારંવાર અમારા પ્રાણનું રક્ષણ કર્યું છે. ”

સંન્યાસીએ કહ્યું:—“ કોણે કોના પ્રાણનું રક્ષણ કર્યું છે તેનો વિચાર ભગવાન કરશે. મહારાજ, હાલમાં નગરના દ્વાર આગળ તેમ જ રાજ્યની સીમા ઉપર ઘણા અતિથિ આપનાં દર્શન કરવા સાર રાહ જુએ છે. ”

“ પ્રભુ, આપની સાથે કોણ કોણ આવ્યા છે ? ”

“ નગરના દ્વાર આગળ ગોવર્દન મંદિરના સહસ્ત્ર સંન્યાસીઓ સહિત અમૃતાનંદ રાહ જુએ છે. ”

ગોપાળદેવે કહ્યું:—“ ધર્મ, તું તેઓને શામાટે ન લાવ્યો ? ”

ધર્મપાળે ઉત્તર આપ્યો:—“ દેવ ! પ્રભુએ મને તેઓને માટે કંઈ પણ કહ્યું નહોતું. હું હમણાં જ તેઓને લઈ આવું છું. ”

સંન્યાસી બોલ્યો:—“ યુવરાજ, ઉભા રહો. મહારાજ, ગૌડરાજ્યની સીમામાં પદ્મપ્રધારાજ જયવર્દન, દંડબુક્તિરાજ રણસિંહ, ઢેકરીયરાજ પ્રમથસિંહ, ઉદ્ધારણપુરરાજ કમલસિંહ, દ્વવ્રામનો વીરદેવ તથા ઉદ્દન્ડપુરના ભીખદેવ રાહ જુએ છે. તેઓ સામાન્ય સૈન્ય લઈને રાજદર્શન કરવા સાર આવ્યા છે. તેઓ આપની રજા વિના ગૌડમાં પ્રવેશ કરી શકે તેમ નથી. ”

વિશ્વાનંદની વાત સાંભળી ગોપાળદેવ સ્તાંભિત થઈને સિંહાસન ઉપર બેસી ગયો. એ જોઈ ગર્ગદેવ આસનપરથી ઉઠી સિંહાસન પાસે આવીને બોલ્યો:—“ મહારાજ ! હમણાં જ તેઓનો સત્કાર કરવાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. ”

ગોપાળદેવની ચમક ભાંગી ગઈ. તેણે અમાત્યની વાતનો ઉત્તર ન આપતાં સંન્યાસીને પૂછ્યું:—“ શું ! તેઓ મને મળવા માટે આવ્યા છે ? ”

સંન્યાસીએ ઉત્તર આપ્યો:—“ હું જ્યાં સુધી જાણી શક્યો છું, ત્યાં સુધી મને લાગે છે કે તેઓ એ ઉદ્દેશથી જ આવ્યા છે. ”

ગોપાળદેવે કહ્યું:—“ પ્રભુ, મને મળવાને ગૌડમાં આવવાની શી જરૂર હતી ? દૂતના મુખે સમાચાર મોકલાવ્યા હોત તો ચાલત ! મને આમાં કંઈ પણ સ્થંભજણ પડતી નથી. ”

સંન્યાસીએ કહ્યું:—“ મને આ કરતાં વિશેષ ખબર નથી. ”

ગોપાળદેવ બોલ્યો:—“ પ્રભુ ! દેશના આવા નખળા દિવસોમાં, આટલું દુઃખ-કષ્ટ ભોગવીને વળી પાછું કંઈ પ્રપંચમાં સપડાવું તો નહિ પડે ? ”

સંન્યાસીએ કહ્યું:—“ મહારાજ, તમે અને હું સામાન્ય મનુષ્ય છીએ. આપણે એમાં શું સ્થમજી શકીએ ? ”

એ સમયે ગર્ગદેવ પુનઃ બોલ્યો:—“ મહારાજ ! હવે વધારે વિલમ્બ કરશો નહિ. તેઓનો સત્કાર કરવા સારૂ ગોઠવણ કરો. ”

ગોપાળદેવે કહ્યું:—“ તેઓનો સત્કાર કેવી રીતે કરવો તેની મને કંઈ સ્થમજી પડતી નથી. ”

“ રાજાઓ સામાન્ય સૈન્ય લઈને મિત્રભાવથી ભેટવા આવ્યા છે, તેથી તેમનો યથાયોગ્ય આદરસત્કાર કરવાની જરૂર છે. ”

ગોપાળદેવે બોલ્યો:—“ ગુજ્જરપતિ મિત્રભાવથી ગોહમાં આવ્યા હતા. પરંતુ તે જ્યારે પાછા ફર્યા હતા, ત્યારે પ્રજાજનોના રક્તથી ભૂમિ તૂમ થઈ ગઈ હતી અને સેંકડો ગામડાંઓ ભસ્મીભૂત થઈ જઈ દેશ વેરાન થઈ ગયો હતો. પણ પ્રભુ વિશ્વાનંદ છે તેથી કંઈ અનિષ્ટ નહિ થાય એવી આશા છે. ”

સંન્યાસીએ કહ્યું:—“ મહારાજ ! આજે એ બધી ગઈ ગુજરી વાતોને ન સંભારો. દ્રવિડ ગુજ્જરપતિની મિત્રતાની વાત ભૂલી જાઓ. ”

ગોપાળદેવે કહ્યું:—“ અમાલ્ય ! તમે ધર્મને સાથે લઈ સીમા ઉપર જાઓ. હું નગરમાં તેમનો સત્કાર કરવાની સઘળી વ્યવસ્થા કરું છું. પ્રભુ ! સઘળાંની સાથે કુલ કેટલું સૈન્ય આવ્યું છે ? ”

સંન્યાસીએ ઉત્તર આપ્યો:—“ એ હજાર કરતાં વધારે નહિ હોય. ”

ગર્ગદેવ તથા ધર્મપાળ જવાની તૈયારી કરતા હતા. સંન્યાસીએ તેઓને અટકાવી કહ્યું:—“ ઊભા રહો, હું પણ તમારી સાથે આવું છું. ”

ગોપાળદેવે વિસ્મિત થઈને પૂછ્યું:—“ આપ શામાટે જાઓ છો ? ”

સંન્યાસીએ કહ્યું:—“ મને કંઈ ખાસ કામ છે. ”

ગોપાળદેવે વધારે પૂછ્યું નહિ. ગર્ગદેવ, વિશ્વાનંદ તથા ધર્મપાળ સભામંડપમાંથી બહાર નિકળ્યા. તે દિવસને માટે સભા વિસર્જન થઈ.

પ્રકરણ ૨ બું.

સામ્રાજ્યની સ્થાપના.

બી જે દિવસ રહવારમાં સૂર્યોદય થયા પહેલાં જ સભામંડપ લોકોથી ભરાઈ ગયો હતો. ગોડવાસીઓ જૂઠા જૂઠા દેશના રાજાઓના આગમનના સમાચાર સાંભળી કૌતુકવશ થઈને સભામંડપમાં આવ્યા હતા. મંડપની વચ્ચે વેદી ઉપર આઠ સુવર્ણ-સિંહાસનો ગોઠવ્યાં હતાં. ચોતરફ રાજમાત્ય તથા રાજવંશીઓને માટે ઘણાં સુંદર આસન મંડપમાં ગોઠવી દેવામાં આવ્યાં હતાં. ગર્ગદેવ, મહાપ્રતિહાર તથા નગરપાલની સાથે ચક્રિત થઈને આમતેમ ફરતો હતો. ભપકાદાર પોશાક પહેરીને રાજપુરુષ * મહત્તર તથા x મહત્તમગણ એકે એકે આવી પહોંચ્યા.

સભામંડપની બહાર હળરો નાગરિકો એકઠા થયા હતા. ગોડીય સૈનિકોનાં ટોળે ટોળાં આવીને હારબંધ ગોઠવાઈ ગયાં. પ્રતિહારો રાજમાર્ગની બન્ને બાજુએ ઉભા રહીને લોકોની બીડ ઓછી કરવા સારૂ પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. વિદેશી સૈનિકોની ટૂંકડીઓ એક પછી એક આવીને ગોડીય સૈનિકોની પાસે હારબંધ ઊભી રહેતી હતી. ગોડીય નાગરિકો વિસ્મિત થઈને તેમના તરફ જોતા હતા. તેઓને જોઈ નાગરિકો વિચાર કરતા હતા કે કોઈ પર-દેશી રાજા આવ્યો; પરંતુ તેઓને શાંત રીતે ગોડીય સૈન્યની બાજુએ સ્થાન લેતાં જોઈ તેઓ નિરાશ થઈ જતા હતા.

સૂર્યોદય થયા પહેલાં થોડીવારે ગોપાળદેવ સભામંડપ આગળ આવી પહોંચ્યો. નાગરિકો તથા સૈનિકો તેને જોઈને જયધ્વનિ કરી ઉઠ્યા. તે હાથી ઉપરથી નીચે ઉતરી સભામંડપ આગળ ઉભો રહ્યો. વિદેશી તથા દેશી સૈનિકોનાં ટોળેટોળાં આવીને સભામંડપની ચોતરફ ઉભા રહેવા લાગ્યાં. એ જોઈ ગોપાળદેવ ચિંતાતુર બની ગયો. તેણે ગર્ગદેવને પાસે બોલાવી પૂછ્યું:-
“ પ્રધાનજી ! રાજવંશીઓની સાથે કેટલું સૈન્ય આવ્યું છે ? ”

“ એ હળર કરતાં વધારે નથી. ”

“ ગોવર્દનના સંન્યાસી સૈનિકો કેટલા છે ? ”

“ એક હળર. ”

“ આપણી પાસે કેટલું સૈન્ય તૈયાર છે ? ”

* મહત્તર—જમીનદાર.

x મહત્તમગણ—મોટા જમીનદાર.

“ ઘોડેસ્વાર તથા પાયદળ સહિત કુલ પંદર હજાર કરતાં વધારે હશે. ”

“ બીજા કાંઈ સમાચાર આવ્યા છે ? ”

“ હા. ચોતરફથી દૂતો સમાચાર લઈને આવ્યા છે કે કોઈ પણ ઠેકાણે સૈન્ય એકઠું થયું હોય. એમ જણાતું નથી. મહારાજ ! આપ નિશ્ચિંત રહો. રાજવંશીઓ શામાટે આવેલા છે તે જો કે સ્થમજી શકાતું નથી, તથાપિ એટલું તો ચોક્કસ છે કે તેમના મનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો દુષ્ટ હેતુ નથી. તેઓની સાથે જે થોડું લસ્કર આવ્યું છે તેને આપણું સૈન્ય ધણી જ સહેલાઈથી પરાજિત કરી શકશે. નંદલાલ તથા પ્રભુદત્તની સાથે વાકપાલ સૈન્યનો કારભાર કરે છે. વિમલનંદી નગરના કોટનું રક્ષણ કરે છે. તે સિવાય અસ્ત્ર ધારણ કરી શકે એવા સધળા ગૌડવાસીઓ હથિયારબંધ આવેલા છે. ”

ગોપાળદેવ ચુપ બિભો રહ્યા; પરંતુ તેના મનમાંથી ખરાબ ચિન્તા દૂર ન થઈ. ગર્ગદેવ પુનઃ સભામંડપમાં આવ્યો. એ સમયે એક ઘોડેસ્વાર સંન્યાસી ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ગોપાળદેવે તેને ઓળખ્યો, તે અમૃતાનંદ હતો. રાજાએ પૂછ્યું:—“ શા સમાચાર છે ? ”

અમૃતાનંદે કહ્યું:—“ મહારાજ, આપ સભામંડપ આગળ કેમ બિભો રહ્યા છો ? ”

“ હું રાજાઓના આગમનની રાહ જોઉં છું. ”

“ પ્રભુ કહેતા હતા કે, કદાચ આપ રાજાઓને માટે સભામંડપ આગળ બિભો રહ્યા હશે, પણ અહિં ઉભા રહેવાની કંઈ જ જરૂર નથી. તેઓને આવતાં મોડું થશે. આપ સભામાં જઈને આસન ઉપર બિરાજો. યુવરાજ ત્યાં હાજર છે. રાજાઓને આવવાનો વખત થશે એટલે તે આપને ખબર આપશે. ”

એટલું કહીને અમૃતાનંદ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. ગોપાળદેવ સભામંડપમાં આવી સિંહાસન ઉપર બેઠો. જેઓ કાલે રાજાનાં દર્શન કરી શક્યા નહોતા તેઓ વારાફરતી આવી રાજાનાં દર્શન કરવા લાગ્યા. દિવસનો પ્રથમ પ્રહર વીતી ગયો, મંગળવાદ્ય વાગી રહ્યાં. નાગરિકોએ જયધ્વનિ કર્યો. ગોપાળદેવે વ્યાકુળ થઈને કારણ જાણવા સારૂ ગર્ગદેવને મંડપની બહાર મોકલ્યો.

મંત્રી સભામંડપ આગળ આવ્યો તે પહેલાં જ સભાસદો આસન પરથી ઉઠ્યા. ઢેકરીયરાજ પ્રમથસિંહ તથા હંડલુકિતરાજ રણસિંહ સભામંડપમાં આવ્યા. ગોપાળદેવ એકદમ ઉઠીને ઉભો થયો. પ્રમથસિંહ તથા રણસિંહની પાછળ વૃદ્ધ ભીષ્મદેવ તથા દાનવ જેવો જોરાવર જયવર્દન,

યુવાન કમલસિંહ તથા પાતળો વીરદેવ અને સૌથી પાછળ વિશ્વાનંદ તથા ધર્મપાળે મંડપમાં પ્રવેશ કર્યો. ગોપાળદેવ ઝડપથી વેદી ઉપરથી નીચે ઉતર્યો. મહારાજ પ્રમથસિંહે તેને સંબોધી ઉંચા સ્વરે કહ્યું:—“ મહારાજધિરાજ ! આપ આસનનો ત્યાગ ન કરશો. ”

ગોપાળદેવે વિસ્મિત થઇને પૂછ્યું:—“ કેમ મહારાજ ? ”

“ કંઈ ખાસ કારણ છે. ”

ગોપાળદેવે નીચે ઉભા રહીને કહ્યું:—“ મહારાજ ! શું એ સંભવિત છે ? આપ કૃપા કરીને આ દાસને ઘેર પધાર્યા છો, હું કેવી રીતે સિંહાસન ઉપર બેસી રહું ? ”

પ્રમથસિંહ ઉત્તર આપ્યા વિના વેદીની પાસે આવ્યો અને લીખ્મદેવની મદદથી ગોપાળદેવનો હાથ ઝાલી તેને વેદી ઉપર બેસાડ્યો. પરંતુ ગોપાળદેવે કોઈ પણ પ્રકારે સિંહાસન ઉપર બેસવાનું સ્વીકાર્યું નહિ. સધળા રાજાઓએ વેદીની નીચે સરખી હારમાં ઉભા રહીને મ્યાનમાંથી પોતપોતાની તરવારો બહાર કાઢી અને તે લલાટ ઉપર અડકાડી ગોપાળદેવના ચરણ આગળ મૂકી. ગોપાળદેવ પણ મ્યાનમાંથી તરવાર કાઢતો હતો, પણ વિશ્વાનંદે તેનો હાથ ઝાલી રાખ્યો. સાતે સામંતરાજ સરખે સ્વરે બોલી ઉઠ્યા:—“ મહારાજધિરાજનો જય. ” સભાસદો પણ કારણ સમજ્યા વિના બોલી ઉઠ્યા:—“ મહારાજધિરાજનો જય. ” મંડપની બહાર જોયો ઉભા રહ્યા હતા તેઓ પણ સરખે સ્વરે બોલી ઉઠ્યો:—“ મહારાજધિરાજનો જય. ” દેશી તથા વિદેશી જેટલા સૈનિકો મંડપની બહાર ઉભા રહ્યા હતા તેમણે પણ નમસ્કાર કર્યો. રાજાઓની પાછળ ધર્મપાળ તથા ગુર્જદેવ સ્તંભિત થઇને ઉભા રહ્યા હતા. જનકોલાહલ જરા શાંત પડ્યો એટલે વિશ્વાનંદે ધર્મપાળને કહ્યું:—“ યુવરાજ, છત્ર લઈ આવો. ”

યુવરાજે ઉંઘમાંથી ઉઠેલા માણસની માફક પૂછ્યું:—“ છત્ર ક્યાં છે ? ”

વિશ્વાનંદે કહ્યું:—“ તોરણ આગળ અમૃતની પાસે છે. જાઓ, જલદીથી લઈ આવો. ”

ધર્મપાળદેવ મંત્રમુગ્ધની માફક મંડપમાંથી બહાર નિકળ્યો.

ગોપાળદેવ પાપાણુ પ્રતિમાની માફક વેદી ઉપર ઉભો રહ્યો હતો. લીખ્મદેવે આગળ આવી હાથ જોડીને કહ્યું:—“ મહારાજધિરાજ, હું ગૌડવંગાળાના સામંતરાજાઓ તરફથી આપનો આશ્રય મેળવવા માટે ભિક્ષા માણું છું. સમસ્ત દેશમાં અરાજકતા વ્યાપી રહી છે, પ્રાચીન રાજવંશ નિર્મૂળ થઈ ગયો છે, રાજા વિના દરિદ્ર પ્રજાજનોનો નાશ થતો જાય છે.

આપ રક્ષા નહિ કરો તો અન્ય કંઈ ઉપાય બાકી રહ્યો નથી.” એમ કહી વૃદ્ધ માથા પરથી પાઘડો ઉતારી ગોપાળદેવના ચરણ આગળ મૂકી. એ જોઈ બીજા સર્વ રાજાઓએ પોતપોતાની પાઘડીઓ ઉતારી સિંહાસન આગળ મૂકી. ગોપાળદેવ ધ્રુજતો ધ્રુજતો સિંહાસન ઉપર બેસી ગયો અને ધીમા સ્વરે બોલ્યો:—“ ભીષ્મદેવ, આપ જ્યેષ્ઠ તથા વયોવૃદ્ધ છો. આપ આ શું કરો છો ? ”

ભીષ્મદેવે કહ્યું:—“ મહારાજાધિરાજ, હું વૃદ્ધ છું, મારે રક્ષણ કરવાને અશક્ત છું, તેથી આત્મરક્ષા કરવા સારૂ યતન કરું છું. ”

સંન્યાસી વિશ્વાનંદ વેદી સમીપ આવીને બોલ્યો:—“ મહારાજાધિરાજ, રાજાઓ આપની આગળ આશ્રય માટે ભિક્ષા માંગે છે. શું તેમની પ્રાર્થના આપ પૂર્ણ નહિ કરો ? ”

ગોપાળદેવે બોલ્યો:—“ પ્રભુ, શું આ સ્વપ્ન છે ? હું તો કંઈ સમજી શકતો નથી. ”

સંન્યાસી બોલ્યો:—“ ગોપાળદેવ, સ્વપ્ન નથી, પણ સમજી સંત્ય છે. ”

ગોપાળદેવે સિંહાસનનો ત્યાગ કરી ઊભો થયો અને બોલ્યો:—“ આપ સૌ જણુ આસન ઉપર બિરાજો. ”

ભીષ્મદેવે બોલ્યો:—“ જો આપ આશ્રય આપશો તો અમે આસન ગ્રહણ કરીશું. ”

ગોપાળદેવે ઉત્તર આપ્યો:—“ ભીષ્મદેવ, આપ અન્યાયપૂર્વક બોલ્યો છો. આપ સર્વ જણુ પ્રબળ પરાક્રમી છો. મારા કરતાં અધિકારમાં આપનાં માંથી કોઈ પણ ઉતરતા નથી. હું આપ સર્વ જણુને શું આશ્રય આપી શકીશ ? ”

“ મહારાજાધિરાજ, અમે ગૃહવિવાદ કરવામાં નિપણુ છીએ; પરંતુ અમારું રક્ષણ કરવાને સર્વથા અસમર્થ છીએ. અમે પાડોસીનાં ઘર લૂંટી શકીએ, પરંતુ જો કોઈ વિદેશીઓ અમારા ઉપર ચઢી આવે તો અમે આત્મ-રક્ષણ કરી ન શકીએ. દેશમાં કોઈ રાજા નથી અને રાજશક્તિ વિના દેશનો સર્વનાશ થાય છે. ”

“ હું શું કરીશ ? ”

“ આપ આશ્રય આપી અમારું રક્ષણ કરજો. ”

“ શું મારામાં એટલી શક્તિ છે ? ”

પાછળથી વિશ્વાનંદ બોલી ઉઠ્યો:—“ હા, છે. ”

ગોપાળદેવે થોડીવાર વિચાર કરીને કહ્યું:—“જો આપ સધળા એકઠા થાઓ તો શું દેશનું રક્ષણ ન થઈ શકે ? ”

સંન્યાસીએ હસીને કહ્યું:—“ઘણી સારી રીતે થાય—જ્યારે કામરૂપના સૈન્યે આવી વરેન્દ્રમંડળ, ઉત્તરરાદા તથા દક્ષિણરાદા બાળી નાંખ્યું હતું, ત્યારે જયવર્દન તથા પ્રમથસિંહે જેવી રીતે રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું હતું, તેવી જ રીતે રક્ષણ થઈ શકે ! ”

જયવર્દન તથા પ્રમથસિંહ શરમથી નીચું જોઈ ગયા. સંન્યાસી આગળ બોલવા લાગ્યો:—“જ્યારે હૃર્વદેવ દિગ્વિજય કરવા સાર બહાર નિકળ્યો, ત્યારે ગૌડખંગાળાના સધાના સામંતોએ કેવી રીતે એકઠા થઈ યુદ્ધ કર્યું હતું, તે ગોપાળદેવે જોયું છે. ગુર્જરા જ્યારે આર્યાવર્તના એક પ્રાંતમાંથી બીજા પ્રાંત સુધી સધળાં ગામ તથા નગરોનો નાશ કરી જતા રહ્યા, ત્યારે તેઓને કેણે અટકાવ્યા હતા ? ”

કોઈએ સંન્યાસીના પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપ્યો. તે જોઈ સંન્યાસી પોતેજ બોલી ઉઠ્યો:—“જેણે તેઓને રોક્યા હતા, તેનો જ આજે રાજાઓએ આશ્રય લીધો છે.” સભાસદોએ જયધ્વનિ કર્યો. કોલાહલ શાંત પડ્યો એટલે ગોપાળદેવ બોલ્યો:—“મેં હમેશાં ગૌડીયસેનાનું સેનાપતિત્વ ભોગવ્યું છે, તે જ પ્રમાણે માર્ માર્કીનું આયુધ્ય પણ વિતાડી શકું તો હું સુખી થઈશ.”

સંન્યાસી બોલ્યો:—“એ અસંભવિત છે. આપનામાં અદ્ભુત વીરત્વ હોવા છતાં પણ વીરદેવ સૈન્ય લઈને નહાસવાથી ગુર્જરાના હાથે ગૌડખંગાળાનું સૈન્ય પરાજિત થયું હતું. જો રાષ્ટ્રકૂટરાજ ધ્રુવે દયા કરી રક્ષણ કર્યું ન હોત, તો આજ ગૌડખંગ મરૂભૂમિ સમાન થઈ ગયું હોત. જમીન ઉપર આપનો અધિકાર જમાવ્યા વિના સામંતો આપની આજ્ઞાનું પાલન કરશે નહિ અને તેથી દેશનું રક્ષણ થઈ શકવું અશક્ય છે.”

ગોપાળદેવ બોલ્યો:—“પ્રભુ, શું સમ્રાટ્વંશમાંથી કોઈ પણ જીવતું નથી ? ”

સંન્યાસીએ કહ્યું:—“ગોપાળદેવ, પ્રાચીન ગુપ્તવંશનો પિંડલોપ થઈ ગયો છે. યશોવર્માએ જ્યારે પાટલિપુત્રનો નાશ કર્યો, ત્યારે તેણે સમુદ્ર-ગુપ્તના વંશજોને કૂરતાથી મારી નાંખ્યા હતા. શ્વેતછત્રદય આજ દિવસ સુધી ગદાધરના મંદિરમાં પડ્યા હતા. ચંદ્રાત્રેયરાજે મણિમુક્તા તથા સુવર્ણના લોભથી ગરૂડધ્વજ ભાગી નાંખ્યો છે, સિંહાસન શૂન્ય છે, પ્રાસાદ શૂન્ય છે, પાટલિપુત્ર શૂન્ય છે.”

ગોપાળદેવે કહ્યું:—“ પ્રભુ, શું બીજું કોઈ નથી ? ”

લીળદેવ બોલ્યો:—“ મહારાજાધિરાજ, અમ આત્મરક્ષા કરવાને અ-
સમર્થ છીએ, અમે આશ્રય ભિક્ષા માંગીએ છીએ. ”

ગોપાળદેવ ઉત્તર ન આપતાં યુપ રહ્યો.

એટલામાં ધર્મપાળ છત્ર લઈને આવી પહોંચ્યો. પ્રમથસિંહ જીર્ણ-
શ્વેતછત્રદ્વય ઉધાડી ગોપાળદેવના માથે ધરીને ઊભો રહ્યો. જયવર્દ્ધન તથા
વીરદેવ નોકરોના હાથમાંથી ચામર લઈને પવન નાંખવા લાગ્યા. વિશ્વનાદ
સુવર્ણ ચંદ્રુમાંથી ગંગાજળ લઈને ગોપાળદેવના માથા પર રેડ્યું. સભાસદો
વારંવાર જયધ્વનિ કરવા લાગ્યા. અંત:પુરમાં સેંકડો શંખ વાગી ઉઠ્યા.
ગોપાળદેવ સમ્રાટની પદવી પ્રાપ્ત કરીને ચિતરેલા પુતળાની માફક સિંહાસન
ઉપર બેસી રહ્યો.

પ્રકરણ ૩ જી.

મણિદત્તનું ગુપ્તગૃહ.

ધણી મોડી રાત્રે ધર્મપાળ ધણેજ થાકી જવાથી સૂઈ ગયો હતો.
અભિષેકના ઉત્સવમાં આખો દિવસ અને રાત્રીનો કેટલોક ભાગ
વીતી ગયો હતો. યુવરાજ થાકી જવાથી સૂઈ રહેવા માટે અંત:પુરમાં ન
જતાં ત્યાં સભામંડપમાં જ સૂઈ રહ્યો હતો. તેની ચોતરફ નોકર, * પ્રતિહાર,
દંડધર વગેરે રાજસેવકો જમીન પર સૂઈ ગયા હતા. રાજમહેલમાં શાંતિનું
સામ્રાજ્ય સ્થપાઈ ગયું હતું. મહેલના ધણાખરા દીવા ઓલવાઈ ગયા હતા.
એક ઉંચો માણસ અંધારામાં સભામંડપમાં થઈ જ્યાં યુવરાજ ધર્મપાળ
સૂતો હતો ત્યાં આગળ આવ્યો અને તેના શરીર ઉપર હાથ મૂકી તેને ઉઠા-
ડ્યો. ધર્મપાળ ગાઢ ઉંઘમાં હતો, તેથી તે જાગત ન થયો. તે લાંબા માણસે
તેનો હાથ ઝાલી તેને ખેંચ્યો. યુવરાજે ગભરાઈ ઉઠીને ખેડા થતાં પૂછ્યું:—
“ કોણ ? ”

ધીમેથી ઉત્તર મળ્યો:—“ ધર્મ, હું છું. ”

યુવરાજ પથારીમાંથી ઉઠી ઊભો થયો. તેણે દીવાના મંદ પ્રકાશમાં
જોયું કે વિશ્વનાદ ઊભો છે. ધર્મપાળે વિસ્મયપૂર્વક પૂછ્યું:—“ પ્રભુ, આટલી
રાત્રે શા માટે ખૂમ પાડી ? શું કંઈ સંકટ આવી પડ્યું છે ? ”

* પ્રતિહારશાંતિરક્ષક અથવા દ્વારપાલ.

સંન્યાસીએ હસીને કહ્યું:—“ધર્મ, બિહાર નહિ, સધળું મંગળ છે. તારે હમણાં મારી સાથે નગર બહાર આવવું પડશે. તું ગુપત્યુષ બહાર ચાલ્યો આવ.” બન્ને જણ જરા પણ પગનો અવાજ કર્યા વિના પ્રાસાદમાંથી બહાર નિકળી નિદ્રાવશ થયેલા ગૌડના અંધકારમય રાજમાર્ગમાં આવીને ઊભા રહ્યા.

અંધકારમાં મુખ્ય રાજમાર્ગ વટાવીને બન્ને જણ લાગીરથીના કિનારે આવી પહોંચ્યા. વિશ્વાનંદે ઘાટ ઉપર ઊભા રહીને સીસોટી વગાડી. તે સાંભળતાં જ નદી કિનારે આવેલા આત્રવૃક્ષમાંથી એક ન્હાની નૌકા ઘાટ આગળ આવીને ઊભી રહી. સંન્યાસીએ ધર્મપાળને તેમાં બેસવા કહ્યું. યુવરાજે વિરિમત થઇને પૂછ્યું:—“પ્રભુ, ક્યાં જઈશું ?”

સંન્યાસીએ કહ્યું:—“મેં તને પ્રથમથી જ જણાવ્યું છે કે, આપણે નગર બહાર જવાનું છે.”

“સ્થવાર પડવાને હવે કાંઈ વાર નથી, કદાચ પિતાજી શોધ કરશે તો શું કરીશું ?”

“આપણે રાજસભા એકત્ર થશે તે પહેલાં જ પાછા આવીશું.”

“માતાને સમાચાર કહેવડાવ્યા હોત તો ઠીક ન થાત !”

“ધર્મ, શું તને મારા ઉપર અવિશ્વાસ આવે છે ?”

“ના.”

“તારે નૌકામાં આવ.”

યુવરાજ તથા સંન્યાસી નૌકામાં બેઠા. નૌકા ચાલવા લાગી. ગૌડ નગરના સેંકડો ઘાટ વટાવીને તે એક જીર્ણ પુરાતન ઘાટ આગળ આવી પહોંચી. સંન્યાસી નાવિકોને નૌકા ઘાટ આગળ ઊભી રાખવાનું કહી ધર્મપાળનો હાથ ઝાલી નૌકામાંથી ઉાર્યો અને ઘાટના પગથિયાં ચઢી એક જીર્ણ મકાનમાં આવ્યો. મકાનમાં ઘણું અંધારું હતું તેમજ કોઈ માણસની વસ્તી પણ જણાતી નહોતી. મકાનના કોઈ પણ કક્ષ અથવા બારીને દ્વાર નહોતાં. એ મકાન સંન્યાસીને પરિચિત હોય એમ લાગતું હતું, કેમકે તે ધર્મપાળનો હાથ ઝાલી ઘણા ઓરડા તથા ચોક વટાવી ગયો. થોડે દૂર ચાલ્યા પછી સંન્યાસીની ગતિ મંદ પડી. ધર્મપાળે સ્પર્શથી જાણ્યું કે સહાએ દિવાલ છે. બન્ને જણે રસ્તો શોધી કાઢવા સારૂ ઘણી મહેનત કરી; પરંતુ માર્ગ બળ્યો નહિ. તેઓને લાગ્યું કે ઓરડાની ચારેતરફ દિવાલ આવેલી છે. તેઓ જે માર્ગે થઇને આવ્યા હતા તે રસ્તો પણ જડ્યો નહિ.

સંન્યાસી વિરિમત થઈ ઉભો રહ્યો. તેઓની પાછળ કોઈ ખડખડાટ

કરીને હસી પડ્યું. એ સાંભળી ધર્મપાળ ધૂળ ઉડ્યો. સંન્યાસીએ તીવ્ર સ્વરે પૂછ્યું:—“ કોણ ? ”

અંધારામાં પુનઃ કોઈ હસી પડ્યું. સંન્યાસીએ ફરીથી પૂછ્યું:—“ તમે કોણ છો ? ”

અંધારામાંથી ઉત્તર મળ્યો:—“ હું. ”

“ તમે કોણ ? ”

“ હું. ”

“ તમારું નામ શું ? ”

“ મારું નામ હું, તમે કોણ છો ? ”

“ હું ચક્રરાજ વિશ્વાનંદ છું. ”

“ સાથે કોને લઇને આવ્યા છો ? ”

“ મણિકાન્તના ઉત્તરાધિકારીને લાવ્યો છું. ”

“ તે કોણ છે ? ”

“ યુવરાજ ભટ્ટારક ધર્મપાળદેવ. ”

“ સાક્ષી કોણ ? ”

“ હું—ચક્રરાજ વિશ્વાનંદ. ”

અચાનક ઓરડામાંથી અંધારું જતું રહ્યું. ઓરડો તેજપૂર્ણ ભૂરા રંગથી પ્રકાશીત થઈ ગયો. સંન્યાસી તથા ધર્મપાળે બેયું કે, વિશાળ ઓરડાના એક ખૂણામાં તેઓ ઉભા છે. તે ઓરડાની બીજી તરફ દેવમૂર્તિની આગળ એક જરા ઊર્ણ શીર્ણ પ્રુદ્ધો ઉભો છે. દેવમૂર્તિની પાછળથી ઉજ્જવળ ભૂરો પ્રકાશ ઓરડામાં પ્રકાશમાન થયો હતો. વૃદ્ધ તેમની સ્થિતિ જોઈને ખડખડાટ હસી પડ્યો અને બોલ્યો:—“ જિહ્વા નહિ, આ તરફ આવો. ”

બન્ને જણ આગળ આવી પ્રતિમાની સહામે ઉભા રહ્યા.

વૃદ્ધ બોલ્યો:—“ પ્રણામ કરો. ”

બન્ને જણ પ્રતિમાને પ્રણામ કર્યા. પછી વૃદ્ધે યુવરાજને પૂછ્યું:—“ તું મણિકાન્તનો કોણ છે ? ”

ધર્મપાળે કહ્યું:—“ કોઈ નહિ. ”

“ ત્યારે તેનું ધન લેવા કેમ આવ્યો છે ? ”

“ તે મરતી વખતે મને આપી ગયા છે. ”

“ શા માટે આવ્યું હતું ? ”

“ તે હું બાણતો નથી. ”

“ શું તે કંઈ તેના ઉપર ઉપકાર કર્યો હતો ? ”

“ ના, જરા પણ નહિ. ”

“ ખોટી વાત. ”

“ અચાનક પ્રકાશ જતો રહ્યો. અંધકારમાં પુનઃ શબ્દ થયો:—

“ ખોટી વાત. ”

સંન્યાસી અંધારામાં બોલી ઉઠ્યો:—“ ધર્મ, શું તેં મરતી વખતે મહિદત્તને પાણી પીવડાવ્યું નહોતું ? ”

યુવરાજે કહ્યું:—“ હા, એ વાત તો હું ભૂલી જ ગયો. ”

અંધકારમાં શબ્દ થયો:—“ ત્યારે ? ”

યુવરાજે કહ્યું:—“ હું ભૂલી ગયો હતો. ”

પુનઃ ભૂરો પ્રકાશ જણાયો. બન્ને જણે આશ્ચર્ય સહિત જોયું કે, વૃદ્ધ ત્યાં આગળ જ ઉભો રહ્યો છે. તેના બોલાવ્યાથી બન્ને જણ દેવમૂર્તિની પાછળના ભાગમાં ગયા. વૃદ્ધ દેવમૂર્તિને આગળ ખસેડી. ધર્મપાળ તથા વિશ્વાનંદે જોયું કે, ઓરડાની જમીન પરથી એક પથ્થર તેની જગ્યાએથી ખસી ગયો છે અને નીચે ઉતરવાનાં પગથિયાં દેખાય છે. વૃદ્ધ નીચે ઉતર્યો અને બન્ને જણને પોતાની પાછળ આવવા સાડ ઇશારો કર્યો. ધર્મપાળે સંન્યાસીના મ્હોં તરફ જોયું. સંન્યાસીએ ઇશારાથી તેને પોતાની પાછળ આવવાનું જણાવી પોતે નીચે ઉતર્યો. બન્ને જણ પગથિયાં ઉતરીને જેવા નીચે આવ્યા કે તરત જ પથ્થર જરા પણ અવાજ કર્યા વિના પોતાની જગ્યાએ ઝોઢવાઈ ગયો.

તેમણે જોયું કે, તેઓ જે સ્થળે આવ્યા છે તે પાષાણનો બનાવેલો એક ન્હાનો ઓરડો છે. નિસરણી સિવાય ત્યાં આવવાનો બીજો કોઈ માર્ગ નથી. તે ઓરડાની પાસે પાણીનો ઝરો હોય એમ લાગતું હતું, કેમકે ઓરડાની દિવાલની તડમાંથી પાણી અંદર આવતું હતું તથા ઓરડામાં ઝરણાનો કલ્ કલ્ શબ્દ સંભળાતો હતો. ઉપરના ઓરડાની માફક જ તે ઓરડામાં પણ તેજેમય ભૂરો પ્રકાશ જણાતો હતો. વૃદ્ધ ઓરડાની વચ્ચે ઉભો રહ્યો હતો.

વૃદ્ધ ધર્મપાળને સંબોધી બોલ્યો:—“ આ જ મહિદત્તનો ભંડાર છે. ”

યુવરાજ તથા વિશ્વાનંદે ઓરડામાં ચોતરફ નજર કરી; પરંતુ ક્યાંય ધનતું ચિહ્ન જણાયું નહિ. વૃદ્ધ તેમની સ્થિતિ જોઈ રહેજ હસીને બોલ્યો:—“ શું વિચાર કરો છો ? મહિદત્તે ખોટું કહ્યું છે એમ વિચાર

કરેા છો ? અહિંયાં એટલું ધન છે કે જે વડે રાજાનું રાજ્ય પણ ખરીદી શકાય. ”

સંન્યાસી વિસ્મિત થઇને બોલ્યો:—“ અમે તો કંઈ જોઇ શકતા નથી ? ”

વૃદ્ધ હસી પડ્યો અને બોલ્યો:—“ મણિદત્ત વણિક હતો. તે પોતાના વડીલોનું એકઠું કરેલું ધન લોકોની આંખોથી દૂર રાખીને મર્યો છે. તમે કેવી રીતે જોઇ શકશો ? ”

યુવરાજ વિરક્ત થઇને બોલ્યો:—“ ત્યારે અમને અહિંયાં શા માટે લાવ્યા ? ”

વૃદ્ધ બોલ્યો:—“ દેખાડવા સાર. ”

વૃદ્ધે ઓરડાની દિવાલ આગળ જઇને એક પથ્થર ઉપર આઘાત કર્યો, ભીંતમાં અદૃશ્ય રહેલું લોખંડનું બારણું ઉઘડી ગયું. સંન્યાસી તથા ધર્મપાળે જોયું કે બારણાની પાછળ એક જૂની લોખંડની પેટી છે. વૃદ્ધે સહેલાઈથી તેનું ઢાંકણું ઉઘાડ્યું. સંન્યાસી તથા ધર્મપાળે તેની પાસે જઇને જોયું કે તે સુવર્ણમુદ્રાથી ભરેલી છે. વૃદ્ધે દિવાલમાં ખીજાં પણ ગુપ્તદ્વાર ઉઘાડી ત્રણ ચાર લોખંડની મ્હોટી પેટીઓ દેખાડી. તેમાંથી કોઇમાં સુવર્ણ, કોઇમાં હીરા, કોઇમાં નાના પ્રકારનાં મણિમુક્તા લિલમ ભરેલાં હતાં. વિશ્વાનંદ તથા ધર્મપાળ પુષ્કળ ધન જોઇને સ્તાંભિત થઇ ગયા. એ અરસામાં વૃદ્ધે સઘળાં ગુપ્તદ્વાર બંધ કરી દીધાં.

કેટલીકવાર પછી ધર્મપાળદેવે પૂછ્યું:—“ આટલું બધું ધન હમણાં કેવી રીતે લઇ જવાશે ? ”

વૃદ્ધ બોલ્યો:—“ ક્યાં લઇ જઇશ ? ”

“ કેમ, વળી ઘેર ? ”

“ હમણાં કંઈ લઇ જવાશે નહિ. ”

“ કેમ, મણિદત્તે તો મને આપી દીધું છે. ”

“ હજી તું તેને યોગ્ય થયો નથી. ”

“ શું કરવાથી યોગ્ય થઈ શકાશે ? ”

“ જ્યારે સર્વ સત્વહિતાર્થે જીવન અર્પણ કરીશ, ત્યારે તું આ ધનનો અધિકારી થઈ શકીશ. ”

“ હું કેવી રીતે સહમત શકીશ ? ”

“ એની મેળે જ સમજાશે. કોઇને પણ કહેતું નહિ પડે. ”

યુવરાજે સંન્યાસીને સંબોધી કહ્યું:—“ જો આપણે બળાત્કારે મણિ-
દત્તા બંડારમાંથી સધળું ધન લઈ જઈએ, તો આ વૃદ્ધ આપણને શું
કરી શકશે ? ”

સંન્યાસી ઉત્તર આપે તે પહેલાં જ વૃદ્ધ બોલી ઉઠ્યો:—“ સાવધાન
યુવરાજ ! કેાઁ પણ પ્રકારનો બળાત્કાર કરીશ તો સહવારે જીવતો પાછો
ફરીશ નહિ. ”

અચાનક પ્રકાશ જતો રહ્યો. અંધારામાં વિશ્વાનંદે ધર્મપાળનો હાથ
ઝાલી કહ્યું:—“ ધર્મ, ઉદ્ધતા છોડી દે. આ ધણું જ ભયંકર સ્થાન છે.
વૃદ્ધની મદદ વિના અહિંથી બહાર નિકળવાની આશા નથી. ”

ધર્મપાળદેવે ઘણી જ વિનંતિપૂર્વક કહ્યું:—“અમે બળાત્કાર કરીશું નહિ.”

પુનઃ પ્રકાશ જણાયો. બન્ને જણે જોયું કે વૃદ્ધ પહેલાંની માફક ઊભો
રહ્યો છે. તેણે કહ્યું:—“ હવે પાછા ફરો. જો બહાર જઇને બળાત્કાર કરવાનો
જરા પણ પ્રયત્ન કર્યો તો આ ગુપ્તગૃહ શોધ્યું જડશે નહિ. ” બન્ને જણ
વૃદ્ધની પાછળ પાછળ ઉપર આવ્યા. વૃદ્ધે પ્રતિમાને પાછી તેની જગ્યાએ
ઝાલી દઇ તેઓને આજ્ઞા જવાતું કહ્યું. તેમણે જોયું કે જે ખૂણામાં તે-
ઓને બારણું જડતું નહોતું, તે ખૂણામાં જ બારણું હતું. બન્ને જણે ઓર-
ડામાંથી બહાર નિકળ્યા. તેમણે એકવાર પાછળ ફરીને જોયું. તરૂં ઉપાના
મંદ પ્રકાશમાં તેઓને જણાયું કે, તેમની પાછળ દ્વારનું નામ નિશાન
પણ જણાતું નથી.

પ્રકરણ ૪ થું.

આશ્રયલિખારી.

વારાણસીમાં વરૂણસંગમ આગળ આદિકેશવના ઘાટ ઉપર
એસીને એક બ્રાહ્મણ સ્નાન કરી રહ્યા પછી ઇષ્ટમંત્રનો જપ
કરતો હતો. એ વખતે દિવસનો પ્રથમ પ્રહર વીતિ ગયો હતો, તાપથી ઘાટ
પરના પથરો તપી ગયા હતા. આદિકેશવના મંદિરમાં વારંવાર ઘંટાનાદ
થમા કરતો હતો. સેંકડો યાત્રાળુઓ પતિતપાવની ભાગીરથીના પંકિલ પ્રવાહ-
માં સ્નાન કરી જીવનનાં પાપ ધોઈ નાંખી દેવદર્શન કરવા સારૂ મંદિરમાં
આવતા હતા. બ્રાહ્મણની પાછળ થોડે દૂર એક છડીદાર ઊભો હતો. તે યાત્રા-
ળુઓને વારંવાર આધા સહેવાની ચેતવણી આપ્યા કરતો હતો. તેની પાસે

ચાંદીના હાથાવાળું છત્ર લઇને એક નોકર ઊભો રહ્યો હતો. બાદ ઉપર અશ્વ-
ત્ય-વૃક્ષની નીચે પતથરના બનાવેલા એક આસન ઉપર એક યોદ્ધો બેઠો હતો.

બ્રાહ્મણને ધણું મોડું થતું હતું તે જોઈ તે બોલી ઉઠ્યો:—“મહારાજ, હજી
ક્યાં સુધી જપ કર્યા કરશો? જલદીથી આટોપી લ્યો. કદાચ અત્યારસુધીમાં
કોઈ મારા બેઠા પણ ચોરી ગયું હશે.”

બ્રાહ્મણે ઉત્તર ન આપ્યો. કેવળ તેણે એકવાર તેના તરફ ગુસ્સાથી
જોયું અને પુનઃ પોતાના ઈષ્ટ કાર્યમાં નિમગ્ન થઈ ગયો. યોદ્ધો ખિન્નવાદને
બળકવા લાગ્યો:—“કાશીમાં આવ્યા પછી બ્રાહ્મણુ ધણો જ ધાર્મિક થઈ ગયો
છે. દેશમાં તો અત્યારસુધીમાં ત્રણ વાર ભોજન કરી લેતો હતો.”

એ સમયે એક પ્રૌઢ તથા એક યુવક વૃક્ષ નીચે આવ્યા. પ્રૌઢ બોલ્યો:—
“તમે હમણાં જ નદી ઉતરીને જતા રહો, પછી કંઈ પણ સંકટ નહિ આવે.”

યુવક દુઃખીત સ્વરે બોલ્યો:—“જયસિંહ, નદી ઓળંગીને હવે હું ક્યાં
જાઉં? હું આશ્રયહીન છું, મને એક જ દિવસ વારાણસીમાં રહેવા ધ્યા.”

પ્રૌઢ બોલ્યો:—“યુવરાજ, હું તમારા પિતાના અન્યથી ઉછરીને મોટો
થયો છું. હું તમારા ભલાને માટે જ તમને વારાણસીના ત્યાગ કરવાને કહું
છું. તમે નગરમાં હશો તો તમારા ઉપર તેમજ મારા ઉપર વિપદ આવી
પડશે. તમે તમારા કાકાની આજ્ઞા તમારા કાને જ સાંભળી છે; તમે નગરમાં
છો તેની ખબર પડવાથી તથા તમને નજરે જોયા છતાં પણ કેદ ન કર્યા એ
સાંભળીને ઇન્દ્રરાજ મારો પ્રાણુ લેશે. સ્થામે કિનારે કાન્યકુબ્જની સત્તા નથી,
માટે તમે સ્વતંત્રતાથી સૈન્ય એકઠું કરી શકશો.”

“શું ત્યારે મારા પિતાના રાજ્યમાં મને રહેવાનો અધિકાર નથી?”

“યુવરાજ, શું કહું? વિધાતા આપણી શત્રુ બની છે.”

“ત્યારે યુવરાજ કહીને મારી મરકરી કરશો નહિ. જયસિંહ, હું ફક્ત
એકજ વસ્ત્ર પહેરીને પ્રતિજ્ઞાન દુર્ગમાંથી નહાસી આવ્યો છું. મારી પાસે ધન
નથી, માણસો નથી. હું કેવી રીતે પરદેશમાં જાઉં? મેં ધાર્યું હતું કે તમે
મને આશ્રય આપશો, તેથી વારાણસીમાં આવ્યો છું.”

“યુવરાજ, હું એક સામાન્ય નગરપાલ છું, હું ધનવાન નથી. મારી
પાસે થોડું ધણું ધન છે, તેમાંથી હું તમને થોડું આપી શકીશ. એ લઈને
તમે એકદમ કાન્યકુબ્જની સરહદમાંથી નિકળી જાઓ.”

* વારાણસી-કાશી અથવા બનારસ.

x પ્રતિજ્ઞાન-પ્રયાગ અથવા અન્હાબાદનું પ્રાચીન નામ.

“ એકલો કેવી રીતે જાઉં ? ”

“ યુવરાજ, તમે રાજપુત્ર છો, તમને અસ્ત્ર ધારણ કરતાં આવડે છે, બાળકની માફક બીહો નહિ. ”

“ જયસિંહ, મેં સાંભળ્યું છે કે વારાણસી વિશ્વનાથનું નગર છે, ત્યાં કોઈ રાજાની સત્તા નથી, દેવાદિદેવના નગરમાં કોઈ ભૂખ્યું રહેતું નથી, કોઈ આશ્રયહીન થતું નથી, ત્યારે શું એ બધું ખોટું જ કે ? આ વિશાળ નગરમાં હજારો ભિક્ષુકો તેમજ લાખો યાત્રાળુઓને રહેવા માટે જગ્યા છે. પરંતુ શું મારા જેવા નિરાધાર અનાથને માટે ક્યાંય જગ્યા નથી ? ”

બ્રાહ્મણ જપ કરી રહ્યો હતો. તેણે ઘાટ ઉપર આવીને જોયું કે, થોડો એકચિત્તે યુવક તથા પ્રાંતની વાતચિત સાંભળી રહ્યો છે. યુવક કહેતો હતો:— “ સાંભળો જયસિંહ, હું મારા પિતાનું રાજ્ય ત્યજીને ક્યાંય પણ જઈશ નહિ. હું વિશ્વનાથની પાષાણ પ્રતિમાને બાંધી રહીશ. તમે મને કેદી બનાવી કાન્યકુબ્જમાં મોકલાવી દો. જો વિશ્વનાથના પાષાણ શરીરમાં ખરેખર પ્રાણ હશે તો તે માફ રક્ષણ કરશે. ”

જયસિંહ બોલ્યો:—“ ચક્રાયુધ, ગાંડા ન થાઓ. તમે વારાણસીમાં રહેશો તો હું તમને બચાવી શકીશ નહિ; હું તમારું બધું ચાહનાર છું. જેમ બને તેમ જલદીથી તમે વારાણસીમાંથી જતા રહો. ”

એ સમયે બ્રાહ્મણે આગળ આવી યુવકને પૂછ્યું:—“ ભાઈ, તું કોણ છે, તને શું થયું છે ? ”

યુવકે દુઃખીત સ્વરે કહ્યું:—“ હું આશ્રય-ભિખારી છું. આ વિશાળ કાન્યકુબ્જ રાજ્યમાં આશ્રય મળતો નથી. ”

“ કેમ ? ”

“ એક દિવસ હું આ રાજ્યનો યુવરાજ હતો. જ્યારે હું નહાનો હતો, ત્યારે મારા કાકા સિંહાસન ઉપર બેઠા હતા, હવે રાજ્યમાં મારો કાંઈપણ અધિકાર નથી. ”

બ્રાહ્મણે આગળ આવી યુવકના ખભા પર હાથ મૂક્યો અને કહ્યું:— “ ખિંહરો નહિ, હું તમને આશ્રય આપીશ. ”

યુવક તથા જયસિંહે આશ્ચર્ય પામી એકે અવાજે પૂછ્યું:—“ આપ કોણ છો ? ”

બ્રાહ્મણે ઉત્તર આપ્યો:—“ માફ નામ પુરુષોત્તમ શર્મા છે અને હું ગૌડનો મહાપુરોહિત છું. ”

“આપ આશ્રય આપશો તો કદાચ જૌડેશ્વર ગુસ્સે નહિ થાય ?”

“અમારા જૌડેશ્વર કાંઈ જેવા તેવા જૌડેશ્વર નથી. તે ગોપાળદેવના પુત્ર ધર્મપાળ છે. ગોપાળદેવતું નામ સાંભળ્યું છે કે ?”

જયસિંહ બોલ્યો:—“હા, સાંભળ્યું છે. જૌડની પ્રજાએ તેમને પોતાની ઇચ્છાથી રાજપદ આપ્યું હતું, તેમણે ગુર્જરેતે વારંવાર હરાવ્યા હતા.”

યુવક નીચું માથું રાખીને વિચાર કરતો હતો, તે આ વખતે બોલી ઉઠ્યો:—“પણ ધર્મપાળ, કાકાની વાત સાંભળી મને પકડાવી દેશે નહિ ?”

એ સાંભળી બ્રાહ્મણે ક્રોધસૂચક સ્વરે કહ્યું:—“યુવક, સાંભળો. અમારા મહારાજ ધર્મપાળદેવ કાંઈ હલકા સ્વભાવના નથી. તમને આશ્રય આપશે એટલું જ નહિ પણ તમને તમારા સિંહાસન ઉપર બેસાડશે.”

એ સાંભળી યુવકે વિષાદપૂર્ણ હાસ્ય કર્યું. તે બોલ્યો:—“મહારાજ, એ સર્વથા અશક્ય છે. આખા આર્યાવર્તમાં મારો એવો એક પણ મિત્ર નથી કે જે મારે માટે ઇન્દ્રરાજની સહામે યુદ્ધ કરે.”

બ્રાહ્મણ વધારે ગુસ્સે થઈને ઘાટ ઉપરથી પાણીમાં ગયો અને મ્હોટેથી બોલ્યો:—“સાંભળો, હું પુરુષોત્તમ શર્મા જૌડનો મહાપુરોહિત, જાનહવીના જળમાં ઊભો રહીને, વારાણસી ક્ષેત્રમાં વિશ્વેશ્વર આદિ-કેશવને સાક્ષીરાખી શપથ લઉં છું કે, જૌડેશ્વર ધર્મપાળદેવની સહાયતાથી તમારું ગયેલું રાજ્ય તમારા કાકા પાસેથી તમને પાછું અપાવીશ.”

યુવક શપથ સાંભળીને સ્તબ્ધ થઈ ગયો. એ વખતે પ્રથમ જાણવેલો ચોક્કો બ્રાહ્મણની પાસે આવી ધીમેથી બોલ્યો:—“મહારાજ, આ શું કર્યું ? આટલી મ્હોટી પ્રતિજ્ઞા શા માટે લીધી ? મહારાજ શું દહેશે ? હું અત્યાર સુધી એમ જ જાણતો કે તમે કેવળ ભોજન કરવામાં જ હુશિયાર છો: પરંતુ આજે મેં જાણ્યું કે તમે વચન આપવામાં પણ વિલક્ષણ છો ! પણ તમે પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કેવી રીતે કરી શકશો ?”

બ્રાહ્મણ ઘણા જ ગંભીર સ્વરે બોલ્યો:—“નંદલાલ ! દરેક વખતે મસ્કરી સારી લાગતી નથી.”

ચોક્કો ઝંખવાણો પડી જઈને વધારે કંઈ બોલ્યો નહિ.

બ્રાહ્મણ તથા ચોક્કાને વાંચકો સારી પેઠે ઝોળામે છે. ગોપાળદેવને સમ્રાટની પદવી પ્રાપ્ત થયાને ત્રણ વર્ષ વ્યતીત થયાં છે. એ ત્રણ વર્ષ નવિન સામ્રાજ્યને દૃઢ પાયા ઉપર સ્થાપવામાં નિષ્ણા ગયાં હતાં. પૂર્વમાં કામરૂપ, ઉત્તરમાં હિમાદ્રિની તળેટી સુધી, દક્ષિણમાં મહાસમુદ્ર તથા પશ્ચિમમાં

શોણ નદી સૂંધી નવિન સામ્રાજ્ય ફેલાયું હતું. ધર્મપાળદેવની સાથે કલ્યાણી-દેવીના વિવાહ નક્કી થયા હતા, પણ યોગ્ય અવસર આવતો ન હોવાથી હજી સૂંધી લગ્ન થયાં નહોતાં. હાલમાં ગોપાળદેવનું મૃત્યુ થયું હતું. તેના શ્રાદ્ધ વખતે ગૌડસામ્રાજ્યની સીમા ઉપરના રાજ્યોને આમંત્રણ કરવા સાર પુરૂષોત્તમ શર્મા તથા નંદલાલને મોકલવામાં આવ્યા હતા. તેઓ નિમંત્રણ આપીને ગૌડ તરફ પાછા ફરતા હતા, એ વખતે રસ્તામાં વારાણસીમાં તેઓની સાથે યુવરાજ ચક્રાયુધનો મેળાપ થયો.

હર્ષવર્દનના મૃત્યુ પછી તેના મામાનો પુત્ર ભન્ડિ કાન્યકુબ્જના સિંહાસન ઉપર આવ્યો હતો. તેના વંશજો હજી પણ કાન્યકુબ્જના સિંહાસન ઉપર અધિષ્ઠિત હતા. વિક્રમાદિત્ય નરપતિના અભિષેકના આઠમા સૈકા પછી ભન્ડિના વંશજ ઇન્દ્રરાજે ગુર્જરપતિ વત્સરાજની સહાયતાથી જ્યેષ્ઠ ભ્રાતાના બાળકપુત્ર ચક્રાયુધનું સિંહાસન બળાત્કારે પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધું હતું. ચક્રાયુધ જ્યારે મ્હોટી ઉંમરનો થયો, ત્યારે કાન્યકુબ્જમાંથી ન્હાસી ગયો અને સૈન્ય એકઠું કરી પોતાના પિતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવા માટે મહેનત કરવા લાગ્યો. વત્સરાજની મદદથી ઇન્દ્રરાજ અથવા ઇન્દ્રાયુધે તેને વારંવાર હરાવ્યો. અંતે ચક્રાયુધ ગંગા-યમુના-સંગમે પ્રતિષ્ઠાન દુર્ગમાં આવીને રહ્યો. તેણે છ માસ રહીને જ્યારે જોયું કે યુદ્ધમાં જય મળવાની બીલકુલ આશા નથી, ત્યારે તે ત્યાંથી ન્હાસી વારાણસીમાં આવ્યો. નગરપાલ જયસિંહ તેના પિતાનો જૂનો નોકર હતો. તેણે ધાર્યું હતું કે, વારાણસીનો જયસિંહ અવશ્ય તેને મદદ આપશે. તે જ દિવસે વારાણસીમાં આવ્યો તે જ દિવસે આદિ-કેશવના મંદિર આગળ ભાગીરથીના કિનારે પુરૂષોત્તમ શર્માની સાથે તેનો મેળાપ થયો.

યુવરાજ ચક્રાયુદ્ધ હજી પણ સ્તંભિત થઈને ઊભો રહ્યા હતા. જયસિંહ પુરૂષોત્તમની પાસે આવીને બોલ્યો:—“ મહારાજ ! આપ ખરા બ્રાહ્મણ છો ! આપનામાં અત્યંત ઉદારતા રહેલી છે, એ જોઈને હું ધણા જ આશ્ચર્ય પામ્યો છું. યુદ્ધ વ્યવસાય કરીને મારા વાળ સફેદ થઈ ગયા છે, હાથમાં તરવાર લઈને હું આર્યાવર્તના એક પ્રાંતમાંથી બીજા પ્રાંત સૂંધી ફર્યો છું; મેં ધણા રાજા, ધણા વીર જોયા છે; પરંતુ આપના જેવો ઉદાર પુરૂષ હજી સૂંધી મેં કદાપિ જોયો નથી. આશ્રિતનું રક્ષણ કરવું એ મહાન પુરૂષનો ધર્મ છે. આ યુવક કાન્યકુબ્જના રાજપુત્ર છે. પરંતુ આજે આખા કાન્યકુબ્જ રાજ્યમાં એવો એક પણ માણસ નથી કે જે તેમને એક મુઠ્ઠી અન્ન આપી શકે અથવા એક રાત્રિને માટે આશ્રય આપી તેમના પ્રાણનું

રક્ષણ કરે. તેમના પિતાના અન્નથી હું ઉછરીને મ્હોટો થયેલો છું, પરંતુ મારામાં એટલું સાહસ નથી કે, વિશ્વનાથના નગરમાં એક દિવસને માટે પણ તેમને આશ્રય આપી શકું. ખરી વાત છે કે, વિશ્વનાથના નગરમાં કાંઈ ભૂખ્યું રહેતું નથી; પરંતુ અન્નપૂર્ણાના મંદિરમાં અવિમુક્ત ક્ષેત્રમાં યુવરાજ ચક્રાયુધને અન્ન મળતું નથી. આપે તેમને આશ્રય આપી નિઃસ્વપ્ન પાણીને જે પરિચય કરાવ્યો છે તે ખરેખર પ્રસંશનીય છે; પરંતુ આ સૈનિકની સલાહ માન્ય કરો. તમે હમણાં જ મન્દરાજની સરહદમાંથી નિકળી જાઓ. ”

“ આપનું કહેવું ખરું છે. અમે હમણાં જ નગરમાંથી ચાલ્યા જાએ છીએ. ”

જયસિંહ બોલ્યો:—“ વિશ્વનાથ આપનું ભલું કરે. ચક્રાયુધ, મને ધિક્કારશો નહિ. વૃદ્ધ જયસિંહે જે નિમક ખાધું છે તે ભૂલી ગયો નથી. જે કદાચ પાછા મન્દરાજની સાથે યુદ્ધ કરવાને આવો, ત્યારે તમે જોશો કે જયસિંહ ચક્રાયુધને ભૂલી ગયો નથી. તેની તરવાર ચક્રાયુધના શત્રુઓનો સંહાર કરવામાં જ નિયુક્ત છે. ”

વૃદ્ધ આંખોમાં આંસુ સહિત ચક્રાયુધને આલિંગન કરી વિદાય થયો. પુરુષોત્તમ તથા નંદલાલ ચક્રાયુધની સાથે વારાણસીમાંથી નિકળી ગૌડ તરફ ચાલ્યા. ઉત્તરાપથની રાષ્ટ્રનીતિના સ્થિર સરોવરમાં જે ઢેકું પડ્યું તેમાંથી એક મોળું ઉત્પન્ન થઈને ગૌડના સિંહાસન સન્મુખ પહોંચ્યું. બીજું મોળું કાન્યકુબ્જ તથા *શિશ્વમાલમાં પહોંચ્યું. †મરૂમાડમાં વત્સરાજ તથા ‡મહોદયમાં મન્દ્રાયુધે જાણ્યું કે, ચક્રાયુધને ગૌડરાજ્યમાં આશ્રય મળ્યો છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

ગૌડ નગરમાં.

૨ત્રિનો ચોથો પ્રહર લગભગ પૂરો થવા આવ્યો હતો, એ વખતે ગૌડ-નગરના મધુસૂદનના મંદિરના ઘાટ આગળ એક મ્હોટી નૌકા આવી ને ઉભી રહી. તેના પહેલાં ઘાટ આગળ એક ન્હાની નૌકા બાંધેલી હતી. મ્હોટી

* શિશ્વમાલ-વર્તમાન શિશ્વમાલ, એ દક્ષિણ રજપુતાનામાં આવેલું છે.

† મરૂમાડ-વર્તમાનનું મારવાડ.

‡ મહોદય-કાન્યકુબ્જ અથવા કનોજનું બીજું નામ.

નૌકાના ખલાસીઓએ દૂરથી મ્હોટે સ્વરે નૌકા ખસેડી લેવાનું કહ્યું, પરંતુ એ વખતે ન્હાની નૌકાના સઘળા માણસો ઊધી ગયા હતા, તેથી તેમણે કંઈ પણ સાંભળ્યું નહિ. જ્યારે મ્હોટી નૌકા ઘાટ આગળ આવી પહોંચી, ત્યારે તેના ધક્કાથી ન્હાની નૌકા ફૂટી જઈને ભાગીરથીના પાણીમાં તરવા લાગી. એક ઉંચો માણસ ન્હાની નૌકામાંથી ફૂટકો મારી કિનારે ઉતર્યો.

મ્હોટી નૌકામાંથી એ માણસો દીવા લઈને નિકળ્યા. બીજા એ માણસોએ નૌકાથી ઘાટના પગથિયા સુધી લાકડાનો ન્હાનો સરખો પુલ ગોઠવી દીધો. નૌકામાંથી એક બ્રાહ્મણ અને એ હથિયારબંધ માણસો ઉતર્યા, તેમની પાછળ ત્રણ ચાર નોકરો તથા ધણા હથિયારબંધ સૈનિકો નૌકામાંથી ઉતરી ઘાટના પગથિયા આગળ આવીને ઊભા રહ્યા. જે માણસ ન્હાની નૌકામાંથી કિનારે ફૂટી પડ્યો હતો, તે ઘાટના મંડપમાં સ્તાંભની પાછળ ગાઢ અંધકારમાં સંતાઈને ઊભો રહ્યો હતો. બ્રાહ્મણ તથા બંને અસ્ત્રધારી પુરૂષો જેવા ઘાટ ઉપર ચઢ્યા તેવો જ તે માણસ મંદિરના મંડપમાં જતો રહ્યો.

ઘાટ ઉપર મધુસૂદનનું મંદિર આવેલું હતું. વિશાળ મંદિરનું ગગન-સ્પર્શી શિખર ગૌડ નગરથી દશ ગાડિના અંતર ઉપરથી દેખાતું હતું. ઘાટનાં પગથિયાં મંડપની નીચે આવીને પૂરા થતાં હતાં. બ્રાહ્મણ તથા બંને અસ્ત્રધારી પુરૂષો મંડપની નીચે આવીને ઊભા રહ્યા. જે માણસ મંડપના અંધકારમાં સંતાઈ રહ્યો હતો તે લપાતો લપાતો તેઓની પાસે આવ્યો અને તેમની વાતચિત સાંભળવા માટે આતુર થઈ રહ્યો. બ્રાહ્મણ બોલ્યો:—“મહારાજ ! આપણે પહેલાંથી મહારાજને સમાચાર કહેવડાવ્યા નથી, તેથી તે આપનો સત્કાર કરવા સાડ આવ્યા નથી. જે સમાચાર મોકલાવ્યા હોત તો તે જરૂર ઘાટ ઉપર આવત. તેમને બદલે હું કાન્યકુબ્જ રાજ્યનો સત્કાર કરું છું. મહારાજ ગૌડપુરમાં બસે પધાર્યા.” તે એક અસ્ત્રધારી માણસને સંબોધી એ પ્રમાણે બોલ્યો.

તે અસ્ત્રધારી માણસે તેના ઉત્તરમાં કહ્યું:—“મહારાજ ! શું આપ મારી મશ્કરી કરો છો ? કાન્યકુબ્જનો રાજા કોણ છે ? આ દીન દરિદ્ર માર્ગનો ભિખારી ભૂખથી વ્યાકુળ થઈને ગૌડ નગરના રાજમાર્ગમાં એક પડેલું અન્ન શોધવાને આવ્યો છે. શું રાજધિરાજ મહારાજ ધર્મપાળદેવ મારો સત્કાર કરવા માટે આવશે ?”

બ્રાહ્મણ એ સાંભળી વ્યાકુળ થઈને બોલ્યો:—“મહારાજ, આપ શું બોલો છો ? આપ ગૌડના એક માનવંતા મહેમાન છો. આપ આ પ્રમાણે બોલી દરિદ્ર ગૌડવાસીઓને શરમાવશો નહિ.”

અન્નધારી પુરૂષ કાન્યકુબ્જનો યુવરાજ અથવા મહારાજ ચક્રાયુધ છે, અને બ્રાહ્મણ ગૌડનો મહાપુરોહિત પુરૂષોત્તમ શર્મા છે.

ચક્રાયુધ બોલ્યો:—“ મહારાજ ! આપે કૃપા કરી આશ્રય આપ્યો છે, તેને માટે હું સદૈવ આપનો આભારી છું. મને આ પ્રમાણે કહી અપરાધી કરશો નહિ. ”

એ સમયે બીજે અન્નધારી માણસ પુરૂષોત્તમની પાસે આવી તેના કાનમાં બોલ્યો:—“ અરે મહારાજ ! રાજસભામાં જઈને વાક્યાતુરિ તો ઘણી સારી શિખી લાવ્યા હો એમ જણાય છે. રાત્રિ વીતિ જવા આવી છે, ઘેર જવું છે કે નહિ ? તમારે તો જાણે ત્રણ કુળમાં કોઈ નથી, જે છે તે પેલી રાજવાડીની—”

પુરૂષોત્તમ ગભરાઈને બોલ્યો:—“ નંદલાલ, ચુપ કર. ”

“ ચાલો. ત્યારે ઘેર જઈએ. ”

“ પણ ઘેર કેવી રીતે જઈશું ? મહારાજને ક્યાં ઉતારીશું ? ”

“ ખરી વાત; પરંતુ અહિં ઉભા રહેવાથી શું લાભ થશે ? ચાલો નગરમાં જઈએ. ”

ત્રણે જણ મંડપ મૂકી મંદિર તરફ ચાલ્યા. એ વખતે બહારના શત્રુઓ તથા લૂટારાઓના ભયથી નગરના દરવાજા રાત્રિના વખતે બંધ કરવામાં આવતા હતા. નગરપાલની આજ્ઞા વિના રાત્રિના વખતે કોઈથી પણ શહેરમાં આવી શકાતું નહિ. મધુસૂદનના મંદિરમાં રહેનારાઓ સંધ્યા વખતે મંદિરના દરવાજા બંધ કરી નિશ્ચિંત થઈને સૂઈ રહેવા જતા હતા. નંદલાલે મંદિરનાં બારણાં ખખડાવી તેઓને જાંબમાંથી ઉઠાડ્યા. એક જણે હાથમાં દીવો લઈ મંદિરના ઝરખામાં ઉભા રહીને પૂછ્યું:—“ તમે કોણ છો ? ”

નંદલાલે કહ્યું:—“ અમે શહેરના માણસો છીએ. હું સેનાનાયક નંદલાલ છું અને આ મહાપુરોહિત પુરૂષોત્તમ શર્મા છે, તથા આ કાન્યકુબ્જરાજ ચક્રાયુધ છે. અમારી સાથે ચાર પાંચ નોકરો તથા ત્રીસ પાયદળ સૈનિકો છે. બારણાં ઉઘાડો, અમારે શહેરમાં જવું છે. ”

“ ભાઈ, નગરપાલની આજ્ઞા વિના રાત્રિના વખતે આટલા બધા હથિયારબંધ માણસોને શહેરમાં આવવા દેવાય નહિ. રાત્રિ લગભગ વીતિ જવા આવી છે, માટે હમણાં મંડપમાં જઈને બેસો. સહવારે બારણાં ઉઘાડશે. ”

“ તમે તો ઘણા સારા માણસ દેખાઓ છો. અમે ગૌડના માણસો છીએ તોપણ શું શહેરમાં જઈ શકાશે નહિ ? તમારા અમારી સાથે કાન્ય-

કુખ્જના મહારાજ છે, તેમને કેવી રીતે મંડપમાં બેસાડી મૂકીએ ? તમે મંદિરના માલિકને ખબર આપો. ”

તે માણસ ઝરૂખામાંથી જતો રહ્યો. થોડીવાર પછી હાથમાં દીવો લઈને એક પ્રાઠ સંન્યાસી ઝરૂખામાં આવ્યો. નંદલાલે તેને પૂછ્યું:—“ શું આપ મંદિરના માલિક છો ? ”

ઉત્તર મળ્યો:—“ હા. તમે કોણ છો ? ”

“ હું ગૌડનો સેનાનાયક નંદલાલ છું. ”

“ શું જોઈએ છે ? ”

“ અમારે શહેરમાં જવું છે. ”

“ રાત્રિના વખતે હથિયારબંધ માણસોને શહેરમાં જવા દઈ શકાય તેમ નથી. હમણું મંડપમાં જઈને બેસો. સહવારમાં શહેરમાં જજો. ”

“ અમારી સાથે કાન્યકુખ્જરાજ ચક્રાયુદ્ધ આવ્યા છે. પહેલાંથી સમાચાર કહેવડાવ્યા ન હોવાથી તેમનો સત્કાર કરવા સારું કંઈ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી નથી. તેઓ કેવી રીતે મંડપમાં સહવાર પડવાની રાહ જોતાં બેસી રહે ? ”

“ ત્યારે એ સિવાય બીજો કંઈ રસ્તો નથી. મહારાજને માટે યોગ્ય આસન મોકલાવું છું. ”

“ અમારી પાસે આસન છે એટલે તેની કંઈ જરૂર નથી. મંદિરનાં બારણાં ઉઘાડવાની આજ્ઞા કરો. ”

“ તેમ નહિ બને. ”

“ શું આપ મને ઓળખતા નથી ? ”

“ ઓળખું છું છતાં બારણાં ઉઘાડી શકાય તેમ નથી. ”

“ વાર, ત્યારે અમે બારણાં ભાંગી નાંખીને નગરમાં પ્રવેશ કરીશું. ”

મંદિરના માલિકે મ્હોં ફેરવી મંદિરમાં બિભેલા એક માણસને પૂછ્યું:—
“ તાવડામાં તેલ ઉઠું છે કે ? ”

તે માણસે ઉત્તર આપ્યો:—“ હાજી. ”

એ સાંભળી પુરૂષોત્તમ, નંદલાલ તથા ચક્રાયુદ્ધનો હાથ જાલી તેઓને ખેંચતો ખેંચતો ઉંચે થાસે ધાટ તરફ નાઠો. એટલામાં જે માણસ મંડપના અંધારામાં સંતાઇ રહ્યા હતા તે મંદિરના બારણાં આગળ આવીને બોલ્યો:—
“ હરેશ્વર ? ”

મંદિરનો માલિક ચમકીને બોલ્યો:—“ તમે કોણ છો ? ”

આવનારે ઉત્તર આપ્યો:—“ હું ચક્રરાજ છું. ”

“ પ્રભુ ? ”

“ હા. ”

“ પ્રભુ, દાસનો અપરાધ ક્ષમા કરજો. પ્રમાણ શું ? ”

“ મંદિરમાં રૂપાની હરિહર મૂર્તિ ઉઘાડીને જુઓ. ”

“ અસ. પ્રભુ, આજ્ઞા આપો. ”

“ બારણાં ઉઘાડો. ”

વિના વિલંબે મંદિરનાં બારણાં ઉઘાડી ગયાં. તે આવનારે મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. મંદિરના માલિકે બારણાં વાસી તેને પ્રણામ કર્યા. આવનારે કહ્યું:—“ હરેશ્વર, તેઓને નગરમાં જવા દો. તેઓ ગૌડના માણસો છે એ હું સારી પેઠે જાણું છું. ”

“ પ્રભુ ! મહારાજાધિરાજનો પોતાનો હુકમ છે કે રાત્રિના વખતે કોઈ પણ અસ્થધારી પુરુષને નગરમાં આવવા ન દેવો. ”

“ તમે જરા પણ ખિંડશો નહિ. હું આજ્ઞા કરું છું કે, બારણાં ઉઘાડો. ”

મંદિરના માલિકની આજ્ઞાથી બારણાં ઉઘાડવામાં આવ્યાં. તે આવનારે ઘાટ ઉપર જઈ નંદલાલને કહ્યું:—“ તમે આવો. મંદિરના માલિક તમને બોલાવે છે. ”

પુરુષોત્તમ બોલી ઉઠ્યો:—“ કેમ ? શું કહ્યું તેલ નાંખવા માટે કે ? ”

“ ના, ખિંડશો નહિ. મંદિરનાં બારણાં ઉઘાડ્યાં છે. ”

સઘળા મંદિરમાં આવી શહેર તરફ ચાલ્યા. મંદિરના માલિકે આવનારને પૂછ્યું:—“ પ્રભુ, બારણાં ઉઘાડાં રાખું ? ”

આવનારે કહ્યું:—“ હરેશ્વર, થોડીવાર કિમા રહો. હું હમણાં જ પાછો આવું છું. ”

એમ કહી તે ઝડપથી ઘાટનાં પગથિયાં ઉતરીને પાણી પાસે આવ્યો. ન્હાની નૌકાના માણસો જગી ઉઠેલા હોવાથી નૌકાને ઘાટ આગળ પાછી લાવ્યા હતા. નૌકાના આગલા ભાગમાં એક જણ પગથી માથા સુધી વસ્ત્ર ઓઢીને બંધી ગયો હતો. આવનારે તેની પાસે જઈ ધીમેથી ખૂમ પાડી:—
“ ઝાર ! ”

તે માણસ તરત જ બિભો થઈને બોલ્યો:—“ જી. ”

“ તમે નૌકા લઈને પ્રાસાદના ઘાટ તરફ ચાલ્યા જાઓ. ”

“ જેવી આજ્ઞા. ”

“ કાલે રાત્રિના ધીબ પ્રહરે એક ન્હાની નૌકા લઇને સિંહવાહિની મંદિરની નીચે મારી રાહ જોતો ઊભો રહેજે. ”

“ જેવી આજ્ઞા. ”

આવનાર માણસ પાછો ફરવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં ગૌરે ખૂબ પાડી:—“ પ્રભુ ! ”

“ કેમ ? ”

“ ચોખ્ખા થઇ રહ્યા છે. ”

આવનારે સહેજ હસીને કહ્યું:—“ કાલ એકાદશી છે, માટે ઉપવાસ કરજે. ”

ગૌર એક લાંબો નિશ્વાસ નાંખી પાછો સ્ફૂર્ત ગયો.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

ગૌડના માર્ગે.

નગરમાં પ્રવેશ કરી પુરૂષોત્તમ તથા નંદલાલ કિં કર્તવ્યવિમુદ્ધ થઇને ઊભા રહ્યા હતા. ચક્રાયુદ્ધને લઈ ક્યાં જવું, એ વિષે તેઓ કંઈ નક્કી કરી શક્યા નહિ. શહેરવાસીઓ નિદ્રાવશ થઇ ગયા હતા, સૂર્યોદય થવાને હજી વાર હતી. હમેશના સિવાજ પ્રમાણે સૂર્યોદય પહેલાં રાજમહેલનાં દ્વાર ઉઘડે તેમ નહોતાં, તેથી તેને લઇને રાજમહેલમાં જવાનો કંઈ ઉપાય નહોતો. તેઓ કાન્યકુબ્જના યુવરાજને પોતાને ત્યાં લઈ જવાની પણ હિંમત કરી શકતા નહોતા. એટલામાં આગંતુક તેમની પાસે આવ્યો. તેને ડિન્કડ રાજમાર્ગમાં જઈ પુરૂષોત્તમદેવ એકદમ ચમકી ઉઠ્યો; પરંતુ નંદલાલ તેને જોઇને બોલ્યો:—“ અમે હમણાં જ આપને મધુસૂદનના ઘાટ ઉપર જોયા હતા, કેમ નહિ વાર ? ”

આવનારે ઉત્તર આપ્યો:—“ હા. ”

“ આપ ક્યાં જશો ? ”

“ રાજમહેલમાં. ”

“ રાજમહેલમાં ? ત્યાં અત્યારે કેવી રીતે જઈ શકશો ? ”

રાજમાર્ગની પાસે આવેલા એક નાગરિકના ઘરમાં દીવો બળતો હતો, તેનો પ્રકાશ બારી માર્ગે થઇને આવનાર માણસના મ્હોં પર પડ્યો. દીવાના પ્રકાશમાં તેનું મ્હોં જોઇને પુરૂષોત્તમ ચમકી ઉઠ્યો. તેણે આવનાર માણસની

સ્થાને આવી તેને પૂછ્યું :—“ આપ કોણ છો ? ”

તે માણસે સ્હેજ હસીને કહ્યું :—“ પુરુષોત્તમ. હો જો, હું કોણ છું ? ”

રાજપુરોહિત તે માણસના પગ આગળ રાજમાર્ગની ધૂળમાં આ-
જોટી પડ્યો અને બોલ્યો :—“ પ્રભુ, અપરાધ ક્ષમા કરજો. આપને અંધા
રામાં હું ઝોળખી શક્યો નહિ. ”

“ હવે ઝોળખ્યો ? ”

“ હા, આપ પ્રભુ વિશ્વાનંદ છો. પ્રભુ, ગૌડમાં ક્યારે પધાર્યા ? ”

“ તમારા આવ્યા પહેલાં. બે પ્રહરથી નૌકામાં બેસીને હું રાહ
જોતો હતો. ”

“ પ્રભુ, નારાયણે આપનાં દર્શન કરાવ્યાં છે. અમે રાજ-અતિથિને
લઘ મહા મુસ્ફેલીમાં આવી પડ્યા છીએ. ”

“ રાજ-અતિથિ ક્યાંથી મળ્યા ? ”

“ વારાણસીમાંથી. ”

પુરુષોત્તમે ચક્રાયુધને આશ્રય આપ્યાની તથા પોતાની પ્રતિજ્ઞાની સર્વ
વિગત વિશ્વાનંદને જણાવી.

વિશ્વાનંદ બોલ્યો :—“ ઘણું સાંઝું કર્યું. પુરુષોત્તમ, તમે ગૌડરાજ-
પુરોહિતને યોગ્ય કાર્ય કર્યું છે. મને ખબર નહોતી કે તમારામાં આટલી
બધી દયા રહેલી છે. તમારા માથામાં આટલી બધી વિચારશક્તિ ભરેલી
છે, તે વિષે ગૌડરાજ્યમાં કોઇને પણ ખબર હશે કે કેમ તેનો મને સંદેહ છે. ”

“ પણ પ્રભુ—”

“ કેમ પુરુષોત્તમ ? ”

“ પ્રભુ, મેં બીજું પણ એક કાર્ય કર્યું છે. ”

“ તે શું ? ”

“ પ્રભુ, મેં મનના આવેગને વશ થઈ જઈ જાનહીના જળમાં ઊભા
રહીને પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, કોઈ પણ પ્રકારે ચક્રાયુધને તેના પિતાનું રાજ્ય
પાછું અપાવીશ. ”

“ શું કહ્યું ? ”

“ પ્રભુ, આગળ પાછળનો જરા પણ વિચાર કર્યા વિના મેં પ્રતિજ્ઞા
કરી લીધી. પ્રભુ, હવે મારી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કેવી રીતે થઈ શકશે ? મારી
પ્રતિજ્ઞાનું પાલન નહિ થાય તો માંડું અપમાન થશે, એટલુંજ નહિ પણ તેની
સાથે ગૌડરાજ્યનું પણ અપમાન થશે. ”

“ પુરુષોત્તમ, શાંત થાઓ. તમે શું કહ્યું એ હું સારી પેઠે સહમન્યો નથી. ”

“ પ્રભુ, મેં અવિમુક્તક્ષેત્રમાં આદિ-કેશવના ઘાટ ઉપર પવિત્ર જાનહ-વીના જળમાં ઊભા રહીને પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે, યુવરાજ ચક્રાયુધને તેના પિતાનું રાજ્ય કોઇ પણ પ્રકારે હું પાછું અપાવીશ. ”

સંન્યાસી પુરુષોત્તમની પ્રતિજ્ઞા સાંભળી ઉત્તર આપ્યા વિના વિચાર કરવા લાગ્યો. પુરુષોત્તમ ઉત્તરની રાહ જોતો તેના મ્હેં રહામે જોઇને ઊભો રહ્યો. થોડે દૂર યુવરાજ ચક્રાયુધ તથા નંદલાલ તેમને માટે રાહ જોતા હતા. નોકરો તથા સૈનિકો તેમની પાછળ ઊભા રહ્યા હતા. એ વખતે પૂર્વ દિશામાં થોડું ઘણું અજવાળું થયું હતું. રાજમાર્ગ ઉપર એક એ જાણ ચાલવા લાગ્યા હતા. ધીમે ધીમે પૂર્વ દિશામાં નીલ આકાશ ઉપાના પ્રકાશથી શુભ ચંદ્ર ગયું, તારાઓ તેલ વિનાના દીવાની માફક એકે એકે મંદ પડી જતા રહ્યા. વિશ્વાનંદ હજી પણ રાજમાર્ગની વચ્ચે ઊભો રહીને વિચાર કરતો હતો.

યુદ્ધિહીન દયાળુ પુરુષોત્તમે વારાણસીમાં આદિ-કેશવના ઘાટ ઉપર જાનહવીના જળમાં ઊભા રહીને જે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તેનું શું થશે. પુરુષોત્તમે અવશ્ય આગળ પાછળનો જરા પણ વિચાર કર્યા વિના જ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. તેનું કેમજી હૃદય આશ્રયહીન યુવકની દુઃખ ભરેલી વાતો સાંભળીને પિગળી ગયું; પરંતુ તેણે ચક્રાયુધને ફક્ત આશ્રય આપવાની જ પ્રતિજ્ઞા કરી હોત તો ચાલત. તેને બીજી પ્રતિજ્ઞા લેવાની શી જરૂર હતી? કાન્ય-કુબ્જરાજ ઇન્દ્રાયુધને હરાવી વન્નયુધના પુત્રને પિતૃસિંહાસન ઉપર પુનઃ બેસાડવો એ કંઈ રહેલું કાર્ય નથી. પરાક્રમશાળી ગુર્જરાજ ઇન્દ્રાયુધની સાથે સંધિસૂત્રથી બંધાયેલો છે. ઇન્દ્રાયુધને સિંહાસન ઉપરથી પદબ્રજ કરવા જતાં અવન્તિ તથા ભિક્ષમાલની સાથે પણ યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવશે. પુરુષોત્તમની પ્રતિજ્ઞાનું કેવી રીતે પાલન થઈ શકશે? એટલામાં માર્ગની પાસે આવેલ વૃક્ષોની પાછળ સંતાઇને અધિકારમાંથી વિશ્વાનંદના માનસિક સંભાષણનો પ્રતિધ્વનિ કરી કોઇ બોલી ઉઠ્યું:—“ થશે. ”

વિશ્વાનંદે એ સાંભળવા છતાં પણ જાણે સાંભળ્યું નહિ. તેની વિચાર-માળા અટકી નહિ. તે વિચાર કરવા લાગ્યો—શું ગૌડરાજ્યમાં એવી શક્તિ છે કે જેના બળવડે ધર્મપાળ રણમાં બહાદુર જાતિની સહામે થઈ શકે? શું આ બાળક સામ્રાજ્યના બંડારમાં એટલું ધન છે કે જેના વડે સમસ્ત આર્યા-વર્તમાં વિજય મેળવવાને જે ખર્ચ થાય તે પૂરો પડી શકે? તેના મનના વિચારો જાણી જઇને અધિકારમાંથી જાણે કોઈ બોલી ઉઠ્યું:—“ હા, છે. ”

એ શબ્દ સાંભળીને વિશ્વાનંદ ચમકી ઉઠ્યો; પરંતુ ઝડપથી વૃક્ષ પાસે જતાં કોઈ પણ જણાયું નહિ. દ્વરથી કોઈ બોલી ઉઠ્યું:—“ ચક્રરાજ, વખત થયો છે! રાત્રે મહિદતના ધરમાં આવજો. ”

વિશ્વાનંદ જે તરફથી શબ્દ આવ્યો તે તરફ ઝડપથી દોડ્યો. તે જોઈ પુરૂષોત્તમ, નંદલાલ તથા ચક્રાયુદ્ધ પણ દોડી આવ્યા; પરંતુ હજી બરાબર અજાણું થયેલું ન હોવાથી અંધારામાં કોઈપણ દેખાયું નહિ.

વિશ્વાનંદે પુરૂષોત્તમને પૂછ્યું:—“ મારી સાથે કોણે વાત કરી ? ”

“ કોઈ બોલ્યું તો નથી ? ”

“ મને લાગે છે કે જાણે કોઈ મારી સાથે બોલ્યું ! ”

“ હોય નહિ, મેં તો કંઈ પણ સાંભળ્યું નથી. ”

અચાનક વિશ્વાનંદનું મોં આનંદથી પ્રકુલિત થઈ ઉઠ્યું. તેણે પૂછ્યું:—

“ કાન્યકુબ્જરાજ ક્યાં છે ? ”

પુરૂષોત્તમે ચક્રાયુદ્ધને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. તેણે આવ્યાને સંન્યાસીને દંડવત્ પ્રણામ કર્યા.

વિશ્વાનંદે આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું:—“ મહારાજનો જય થાઓ. ”

ચક્રાયુદ્ધ તથા નંદલાલ વિસ્મિત થઈને તેના મોં તરફ જોઈ રહ્યા. અવસર જોઈ પુરૂષોત્તમે સંન્યાસીને પૂછ્યું:—“ પ્રભુ, શું થશે ? ”

“ પુરૂષોત્તમ, તમારી પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ થશે. ”

સરળ મનના દયાળુ બ્રાહ્મણ રાજમાર્ગની ધૂળમાં સંન્યાસીના પગ આગળ આજોટી પડ્યો. સઘળા રાજમહેલ તરફ ચાલ્યા.

પ્રકરણ ૭ મું.

આશ્રિત-રક્ષણ.

૨૬ વારમાં સૂર્યોદય થયા પછી થોડીવારે મહારાજનધિરાજ ધર્મ-પાળદેવ પ્રાસાદના ઘાટ ઉપર સ્નાન કરતા હતા. આજે સ્વર્ગીય મહારાજનધિરાજ ગોપાળદેવનું શ્રાદ્ધ છે. ગંગા દિનારે એક નોકર નવાં વસ્ત્રો લઈને ઊભો છે. પગથિયા ઉપર પ્રતિહારીઓ માર્ગમાં ઊભા રહેલા બિખારી-ઓને દૂર ખસેડે છે. મહારાજનધિરાજ સ્નાન કરી રહ્યા પછી દાન કરશે. એ સાંભળીને એ ત્રણ દિવસથી ગૌડ નગરમાં અપ્રમોદ્ય દીન, અનાથ, દરિદ્ર

ભિક્ષુકો એકઠા થયા હતા. ઘાટના પગથિયા ઉપર +મહાધર્માધ્યક્ષ તથા +ભાન્ડાગારાધિકૃત ગભા રહ્યા છે. ઘાટની એક બાજુએ ન્હાના ઋજત-ખંડથી ભરેલી અસંખ્ય થેલીઓ ગોઠવીને મૂકેલી છે. બીજી બાજુએ એક ટીંગણો ગોઠીય બ્રાહ્મણુ ગભો રહ્યો છે. તે આજે જાનહવીતીરે મહારાજાધિરાજ ગૌડેશ્વરની પાસેથી એક ગામ દાન તરિકે મેળવશે. તેની પાસે થોડે દૂર એક શુદ્ધ ‘મહાબ્રાહ્મણુ’ ઉભો છે. એ વખતેપણુ ઉંચી જાતિના બ્રાહ્મણુ દરેક વખતે દાન સ્વરૂપ સુવર્ણુ લેતા નહોતા. મહાબ્રાહ્મણુ શ્રાદ્ધ આદિનું દાન ગ્રહણુ કરતા તેથી તેઓને ‘મહાબ્રાહ્મણુ’ કહેવામાં આવતા હતા. જે મહારાજાધિરાજ ગૌડેશ્વર તરફથી એ મહાબ્રાહ્મણુને સુવર્ણુદાન આપવામાં ન આવે તો આજે કોઈ પણ બ્રાહ્મણુ તેનું દાન લે નહિ.

એક ઉંચો ગૈરિકવસ્ત્રધારી સંન્યાસી ધીમે ધીમે માણસોની ભીડમાં થઈને ઘાટ તરફ આવતો હતો. તેની ભવ્ય ઉંચી આકૃતિ તથા તેજ્ઞેમ્ય મુખમંડળ જોઈને ભિખારીઓ ભયથી નાશી જતા હતા. સંન્યાસી ધીમે ધીમે ઘાટ પાસે આવતો હતો. તેને જોઈ પ્રતિહારીઓ નમન કર્યું. તે ઘાટ આગળ આવ્યો એટલે મહાધર્માધ્યક્ષ ચન્દ્રનાથ શર્મા તથા ભાન્ડાગારાધિકૃત રવિદત્તે પ્રણામ કર્યાં. સંન્યાસીએ આશીર્વાદ આપીને પૂછ્યું:—“શું મહારાજા સ્નાન કરી રહ્યા છે?”

“રવિદત્તે ઉત્તર આપ્યો:—“પરમેશ્વર પરમભદ્રારક મહારાજાધિરાજ સર્વ ગૌડેશ્વર શ્રીમાન ધર્મપાલદેવ સ્નાન કરે છે.”

ધર્મપાળે સ્નાન કરી રહી ઘાટના પગથિયા ઉપર ગભા રહીને વસ્ત્ર બદલ્યાં. રવિદત્તે સુવર્ણુમુદ્રાથી ભરેલી કોથળી તેના હાથમાં મૂકી. મહારાજા ગંગાજળથી ભરેલું સુવર્ણુ પાત્ર લઈ જમીન પર જળધારા કરીને મહાબ્રાહ્મણુને સુવર્ણુનું દાન આપ્યું. એ જોઈ એકઠા થયેલા ભિખારીઓ જયધ્વનિ કરી ઉઠ્યા. ત્યાર પછી ચન્દ્રનાથ શર્મા લખેલો હુકમ લઈને આગળ આવ્યો. એ સમયે સુવર્ણુ મુદ્રાની થેલીઓ પાછળથી સંન્યાસી ધર્મપાળની રહામે આવ્યો. તેને જોઈ ગૌડેશ્વરે પ્રણામ કર્યાં.

+ મહાધર્માધ્યક્ષ અથવા પ્રધાન નિચારપતિ, Chief Justice ઋજતખંડ અથવા રૂપાના સિક્કા. * ભાન્ડાગારાધિકૃત અથવા ભંડારી.

+ પરમેશ્વર પરમવૈષ્ણવ વંશરે ઉપાધિનો ઉપયોગ રાજા અથવા જ્યેષ્ઠ રાજપુત્રના નામની આગળ કરવામાં આવતો. યુવરાજ ભદ્રારક અથવા મહાકુમાર જ્યેષ્ઠ રાજપુત્રની (Heir-Apparent) અથવા (Crown Prince) ઉપાધિ ગણાતી હતી.

સંન્યાસીએ ગૌડેશ્વરનો હાથ ઝાલી તેને ડિહાડતા કહ્યું:—“ મહારાજન-ધિરાળ, આજ પુણ્યના દિવસે વિશ્વાનંદ બિક્ષા માટે ગૌડેશ્વરની આગળ આવ્યો છે. ”

ધર્મપાળે સહેજ હસીને કહ્યું:—“ પ્રભુ, આ ગૌડરાજ્યમાં એવું શું છે કે જે આપના અધિકારમાં નથી ? મારી પાસે આપને આપવા જેવું શું છે ? ”

“ ધર્મ, હું જે માગવા માટે આવ્યો છું તે કાંઈ સહેલું નથી, છતાં આપી શકાય એવું છે. ”

“ પ્રભુ, જે તેમ હોય તો આપના માગ્યા પહેલાંજ તે આપનું થઈ ચૂક્યું છે. ”

“ ધર્મ, હું તારી પાસે એક અતિથિને આશ્રય આપવાની બિક્ષા માગવા સાર આવ્યો છું. પ્રયળના અત્યાચારમાંથી દુર્બળનું રક્ષણ કરવા માટે તને બલામણુ કરવાને આવ્યો છું. શું તું મારી વિનંતિ કબૂલ કરીશ ? ”

“ પ્રભુ, હું આપનું કહેવું સહમતી શક્યો નથી. પણ આશ્રયહીનને હું અવશ્ય આશ્રય આપીશ તથા પ્રયળના અત્યાચારમાંથી દુર્બળનું રક્ષણ કરવા સાર યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરીશ. પરંતુ આપ કેને માટે કહો છો ? ”

“ ગૌડેશ્વર, કાન્યકુબ્જરાજ સ્વર્ગીય વન્દ્યુદ્ધનો પુત્ર ચક્રાયુદ્ધ તેના કાકાના પ્રપંચથી સિંહાસનચ્યુત થયો છે અને અત્યાચારના ભયથી નહાસી આવ્યો છે. ચક્રાયુદ્ધ આજે આશ્રયહીન થઈને ગૌડનગરમાં આવ્યો છે. શું તું તેને આશ્રય આપી રક્ષણ કરીશ ? ”

“ પ્રભુ, યુવરાજ ચક્રાયુદ્ધ લોકપ્રસિદ્ધ બંડીનો વંશજ છે. તે ગૌડ-નગરમાં આવ્યો છે, તેની મને ખબર નહોતી. તે ક્યાં છે ? ”

“ અહિં પાસે જ છે; પરંતુ મહારાજધિરાજ, તમે જ્યાં સુધી તેને આશ્રયદાન આપવાનું કબૂલ નહિ કરો ત્યાં સુધી હું તેને અહિં લાવીશ નહિ. ”

“ પ્રભુ, હું તેને અવશ્ય આશ્રય આપીશ. ”

“ પણ, ધર્મ, વિચાર કર. જે તું તેને આશ્રય આપીશ તો તારે કાન્ય-કુબ્જરાજ ઈન્દ્રાયુધનો રોષ વહેરી લેવો પડશે; એટલું જ નહિ પણ સરમાડમાં પરાક્રમશાળી ગુર્જરરાજ પણ તારા વિરોધી થશે. ”

“ પ્રભુ, આશ્રિતનું રક્ષણ કરવું એ રાજનો ધર્મ છે. ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ ભારતવંશે આશ્રિતનું રક્ષણ કરવા માટે સર્વસ્વ ગુમાવ્યું હતું. જે કદાપિ નવું ગૌડસામ્રાજ્ય ગુમાવ્યું પડે, વંશપરંપરાનું પિતૃરાજ્ય પારકાના હાથમાં સમ-ર્પણ કરવું પડે, તોપણ એ મને કબૂલ છે; પરંતુ જ્યાંસુધી ધર્મપાળના દેહમાં પ્રાણ રહેશે, ત્યાં સુધી ચક્રાયુદ્ધ આશ્રયચ્યુત થશે નહિ. હું સ્વર્ગસ્થ પિતાનું પવિત્ર નામ લઈને પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે, હું ચક્રાયુદ્ધનો કદાપિ ત્યાગ કરીશ નહિ. ”

“ સાધુ ! ધર્મ, સાધુ ! આ પ્રમાણે સાંભળીશ એમ ધારીને જ હું તારી પાસે ગંગાતીરે આવ્યો હતો. બીજી એક પ્રાર્થના છે, અને આશા રાખું છું કે ગોપાળદેવના પુત્રની પાસેથી વિમુખ થઇશ નહિ. ”

“ શું પ્રભુ ? ”

“ વ્યકાયુધને કન્યકુળજના સિંહાસન ઉપર પુનઃ બેસાડવો પડશે. ”

“ પ્રભુ, યુદ્ધમાં જય-પરાજય મળવો અનિશ્ચિત છે. તોપણ આ બનહવાનું જળ હાથમાં લઇ માર્તન્દ્રદેવ તથા નરહી નારાયણ બ્રાહ્મણને સાક્ષી રાખી હું શપથ લઉં છું કે, જ્યાંસુધી ધર્મપાળના દેહમાં રક્તનું એક પણ ડીપું રહેશે, ગોડરાજ્યમાં એક મુઠ્ઠી અન્ન રહેશે, મારી સાથે અસ્ત્ર ધારણ કરી શકે એવો એક પણ સૈનિક રહેશે, ત્યાં સુધી વ્યકાયુધને માટે યુદ્ધકરવામાં કદાપિ પાછી પહાની નહિ કરું. જો કદાપિ આખું જગત મારી રહામે થશે, તોપણ ગોપાળદેવનો પુત્ર ભન્ડીના વંશજને માટે હાથમાં હથિયાર પકડશે. ”

સંન્યાસીએ સ્તંભિત થઇને ધર્મપાળદેવની બીજણ પ્રતિજ્ઞા સાંભળી અને થોડીવાર પછી ઉચ્ચરવે કહ્યું:—“ જય મહારાગ્નધિરાજનો જય, જય ગોડેશ્વર ધર્મપાળનો જય. ધર્મ, મેં ખરું અનુમાન કર્યું હતું. તું ખરેખર આર્યાવર્તનું ગૌરવ છે. ”

સંન્યાસી ગાલી રહ્યો તે પહેલાં જ જયધ્વનિ સાંભળીને હજારો બિશુકો એકી સાથે જયધ્વનિ કરી ઊઠ્યા. ગોડેશ્વરે પૂછ્યું:—“ પ્રભુ, યુવરાજ વ્યકાયુધ ક્યાં છે ? ”

“ તે મહાપુરોહિત પુરૂષોત્તમ શર્માની સાથે બહાર બેઠો છે. ”

“ તેમને અહિં લઇ આવવાની આજ્ઞા આપો. ”

વિશ્વનાંદની આજ્ઞાથી રવિદત્ત વ્યકાયુધને શોધવા માટે ચાલ્યા ગયો. વ્યકાયુધની સાથે પુરૂષોત્તમદેવ આવી હાજર થયો. ધર્મપાળદેવે વ્યકાયુધને આલિંગન કરી તેની આગળ પુનઃ પ્રતિજ્ઞા લીધી. ત્યાર પછી દાન આપવાનું શરૂ થયું.

પ્રકરણ ૮ મું.

મરૂપ્રાંતમાં.

રીયાળા વિશાળ પંચનદX પ્રદેશની દક્ષિણમાં વેરાન, ધાસપાલા વિનાને, રેતાળ પ્રદેશ આવેલો છે. પ્રાચીન કાળમાં તેનું જ નામ મરૂમાડ હતું. ખિસ્તાબદના આઠમા સૈકાના અંતકાળમાં પરાક્રમશાળી ગુર્જર

જાત એ વિશાળ મર્યાદા ઉપર અધિકાર ચલાવતી હતી. એ સમયે હુણ-
પર નામધારી ગુર્જરાએ સદૈવ બરફથી ઢંકાયેલા રહેતા ગાંધારથી નર્મદાના
કિનારા સુધી સમગ્ર પ્રદેશ ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપ્યો હતો. લાંબો વખત
આર્યાવર્તમાં રહેવાથી બર્બર લોકોએ આર્ય ભાષા શ્રદ્ધા કરી હતી અને
તેઓ ધીમે ધીમે કુરુવર્ણની રીતભાત ભૂલી જતા હતા.

ઈ. સ. ના આઠમા સૈકાના મધ્યકાળથી મર્યાદા ગુર્જરા અત્યંત
બળવાન થઈ ગયા. તેઓ મર્યાદામાં રહેવાથી અત્યંત બળવાન તથા દુઃખ
સહન કરવાને શક્તિવાન થયા હતા, અને તે વખતે કળદ્રુપ પંચનદ-
વાસી ગુર્જરા દરેક પ્રસંગે તેમનાથી પરાજિત થતા હતા. માળવાની પાસેના
મર્યાદા પ્રદેશથી ગુર્જરાઓએ ધીમે ધીમે સરસ્વતી કિનારે સ્થાપ્તીશ્વર
તથા જાનહવી કિનારે ઘણે દૂર કાન્યકુબ્જ પર્યંત પોતાનો અધિકાર સ્થાપ્યો
હતો. એ વખતે ગુર્જર રાજધાનીનું બીજું નામ *લિલ્લમાલ હતું.

મર્યાદાની દક્ષિણ સીમા ઉપર લિલ્લમાલ નગર આવેલું હતું. વિશાળ
વેરાન મર્યાદામાં પર્વત માળાની તળેટી ઉપર દુર્ભેદ દુર્ગથી વિંટળાયેલી
ગુર્જરાઓની શાસન હતી. ગુર્જરાઓની નહાની નગરી હતી, તેનો
ઘેરાવો એક ગાંઠનો હતો અને ખોળાઈ માત્ર પાંચસો હાથની હતી; પરંતુ
તેનો ચાતરફ ભયંકર જળાતા પથ્થરોની દિવાલ તથા ઊંડી ખામ આવેલી
હતી, અને લોખંડના બનાવેલા ત્રણ ત્રણ દરવાજા હતા અને તેની પાછળ નહાના
નહાના દુર્ગ આવેલા હતા.

હેમંતઋતુની એક બપોરે લિલ્લમાલ નગરના કોઠથી ત્રણ ગાઉ દૂર
એક મુસાફર માર્ગની બાજુએ ખજુરકુંજની આછી છાયામાં બેસીને વિશ્રામ
લેતો હતો. તેની સહાએ એ ઊંટ લાંબી ગરદન નીચી નમાવીને ખજુરકુંજની
પાસે આવેલા મેલા જળાશયમાંથી લાંબા વખત પછી પાણી પીતા હતા.
ઊંટની માફક કષ્ટ સહન કરનાર જાનવર ઘણાં થોડાં હોય છે; એ ઊંટ બ્યારે
લાંબી ગરદન જમીન પર અડકાડી વિશ્રામ કરે છે, ત્યારે ઊંટનો
સ્વામી સહમજી જાય છે કે તેની સહિષ્ણુતાનો અંત આવી રહ્યો છે. સૂર્યના
પ્રખર તાપથી તપેલા રેતીના મેદાનમાંથી ઉંઠેા ધગધગતો વાયુ તથા
રેતીની કણીઓ આવીને મુસાફરને દગ્ધ કરી મૂકતી હતી. તે માણસ
જળાશયમાંથી વારંવાર લુગડું પલાળી લાવીને મ્હોંટા તથા માથા

* ગાંધાર અથવા કંદહાર. * લિલ્લમાલ અથવા લિન્માલ; તે શ્રીમાલ
તરિકે પણ બોળાયા છે.

ઉપર ફેરવતો હતો. પાછળ જળાશયની સ્થાને એક પ્રાચીન દેવાલય હતું, તેની ફક્ત દિવાલ બાકી રહી હતી. મધ્યાન્હનો વખત હતો. તેથી જીર્ણ દેવાલયના કોઇપણ સ્થળે છાયાનું ચિહ્ન પણ નહોતું. અકસ્માત કોઇનો પગરવ સંભળાયો તેથી મુસાફરે પાછળ ફરીને જોયું કે, જીર્ણદેવાલયના તોરણમાં એક ગૈરિકવત્સધારી સંન્યાસી બિભો રહ્યો છે. તેને જોઇ મુસાફર ચમકી ઉઠીને બિભો થયો; કેમકે જ્યારે તે જળાશયમાં આવ્યો હતો, ત્યારે ત્યાં આગળ કોઈ પણ નહોતું. સંન્યાસીએ વસ્ત્રમાંથી બિક્ષાપાત્ર બહાર કાઢીને બિક્ષા માગી; પરંતુ મુસાફરે માથું હલાવીને જણાવ્યું કે તે બિક્ષા આપી શકશે નહિ.

સંન્યાસીએ કહ્યું:—“ મારે પૈસા જોઇતા નથી, ખાવાનું જોઇએ છે. ”

મુસાફર ગુસ્સે થઇને બોલ્યો:—“ મારી પાસે કંઈ નથી, પણ પેલું નગર જણાય છે ત્યાં મળશે. ”

સંન્યાસીએ હસીને કહ્યું:—“ એ હું જાણું છું, તમારે કહેવાની કંઈ જરૂર નથી. હજી શહેરમાં જતાં એક પ્રહર લાગશે. આજે આખો દિવસ કંઈ ખાવાનું મળ્યું નથી એટલા માટે તમારી પાસે બિક્ષા માગી. શિવ શંભો ! સહવારે કંઈ ન મળ્યું, હવે સહાંજે કોણ જાણે મળી શકે છે કે નહિ. હું લોકોને નકામા હેરાન કરતો નથી. એક દિવસ તમારે પણ મારી માફક જ બિક્ષા માગવી પડશે. ”

સંન્યાસીની વાત સાંભળી મુસાફર ઘણો જ ગુસ્સે થઇને બોલ્યો:—

“ તમે શું મને શાપ આપો છો ? તમને બિક્ષા ન આપી તેથી—”

“ બાપુ, શાંત થાઓ. અમે સંન્યાસી, કામ-કોધ-લોભ-મોહ વગેરે-થી મુક્ત રહીએ છીએ. અમે કદાપિ કોઇને શાપ આપતા નથી. પણ—”

“ મહારાજ, સાંભળો. તમારું એ પણ રહેવા ઘો અને કહું છું કે શાપ આપશો નહિ. ”

“ બાપુ, હું કહું છું તે સાંભળો. ચક્રના પરિવર્તનથી તમે આજે રાજ્યચક્રવર્તી છો; પરંતુ કાલે કદાચ દીનદરિદ્ર બિખારીના કરતાં પણ અધમ થઇ જાઓ.—”

“ વળી શાપ આપો છો ! મહારાજ, જો જો હોં ! કહું છું કે સાંઈ નહિ થાય ! ”

“ બાપુ, તમે હમણાં તો કંઈ રાજ્યચક્રવર્તી નથી ને ? ”

“ અને કદાચ થાઉં તો ? ”

“ બાઈ, હમણાં જ થાઓ ! એમાં મને કંઈ વાંધો નથી. ”

“ વાર. ”

“ પરંતુ—”

“ વળી શું છે ? ”

“ તમે કદિ પણ રાજચક્રવર્તી થઈ શકશો નહિ, એ જ નહિવા જતો હતો. ”

“ મહારાજ, શું આપને સામુદ્રિક વિદ્યા આવડે છે ? ”

“ જે થોડી ઘણી આવડતી હતી તે પણ અત્યારે તો ભૂખ તરસને લીધે ભૂલી ગયો છું. ” એમ કહીને સંન્યાસીએ વસ્ત્રમાંથી એક ચામડાની થેલી બહાર કાઢી તથા જળાશયમાંથી પાણી લઈ હાથ પગ ધોયા. મુસાફર આશ્ચર્યચકિત નેત્ર તેના કાર્ય તરફ જોવા લાગ્યો. સંન્યાસીએ ચામડાની થેલીમાંથી સ્નેહન દ્રાવણ રંગનો પ્રવાહી પદાર્થ બિક્ષાપાત્રમાં કાઢી તેની સાથે થોડું પાણી મેળવ્યું અને પછી પી ગયો. એ જોઈ મુસાફરે આતુરતાથી પૂછ્યું.—“ મહારાજ, એ શું છે ? ”

સંન્યાસીએ ઉત્તર આપ્યા વિના બિક્ષાપાત્ર ધોઈ નાંખીને વસ્ત્રમાં મૂકી દીધું અને હાથમાંના દંડને ટેકા દઈ કબો થયો. મુસાફરે પુનઃ પૂછ્યું:—
“ મહારાજ, ક્યાં જાઓ છો ? ”

સંન્યાસીએ ગંભીર અવાજે ઉત્તર આપ્યો:—“ જ્યાં બિક્ષા મળી શકે છે ત્યાં—નગરમાં. ”

“ હું આપને એક વાત પૂછું ? ”

“ એકને બદલે સો વાત પૂછો; પરંતુ બાપુ, મારો વખત ઘણો થોડો છે. હજી ત્રણ ગાંઠોનો માર્ગ કાપવો પડશે. ”

“ જો આપ કૃપા કરીને મારી સાથેના એક ડાંટ ઉપર સ્વાર થાઓ. તો આપણે નગરમાં ઘણા જલદી પહોંચી જઈએ. ”

“ બાપુ, તમે એક મુઠ્ઠી અન્ન પણ ન આપ્યું અને જો તમારા ડાંટ ઉપર બેસવાની હું ઇચ્છા કરું તો તો તમે માંડે માથું જ કાપી નાંખો. ”

“ દેવ, મારી ભૂલ થઈ છે. આ સેવકનો અપરાધ ક્ષમા કરો. ”

“ મને તમારા બોલવા ઉપર બિલકુલ ગુસ્સો આવતો નથી. તમારે જે પૂછવું હોય તે ખુશીથી પૂછો. ”

“ મહારાજ, શું આવા સખ્ત તાપમાં આપ પગે ચાલતા નગરમાં જશો ? ”

“ હા, ગુરૂના પ્રતાપથી જે અમૃતરસનું પાન કર્યું છે, તેના બળથી ભૂખ, તરસ, તાપ, થાક વગેરે ઉપર જય મેળવ્યો છે. ”

“ શું ખરી વાત છે ? ”

“ આપુ, શું હું તમને જૂઠી વાત કહેવા માટે આવા મધ્યાહ્ન વખતે આ પ્રાચીન દેવમંદિર આગળ આવ્યો છું ? ”

“ ના, ના, મારોથી એમ કેવી રીતે કહી શકાય ? ”

“ ત્યારે બીજું શું ? ”

“ હું એમ કહેતો હતો કે મારો નિવાસ કાન્યકુબ્જમાં છે. જો કે હું કાન્યકુબ્જનો રહેવાસી છું; પરંતુ પ્રતિજ્ઞાનમાં રહું છું. આટલો બધો સમય તાપ સહન કરવાનો મને અન્યાસ નથી. તેથી જ કહેતો હતો કે, પ્રભુની કૃપા થાય તો પ્રભુના પ્રસાદ તરિકે—”

“ શું તમે અમૃતરસ પીવા ઇચ્છો છો ? ”

“ હા, પ્રભુનો પ્રસાદ મળે તો હું મને કૃતાર્થ થયેલો માનું. ”

“ વારૂ, હું હમણાં જ તમને આપું છું. ” એમ કહીને સંન્યાસીએ વસ્ત્રમાંથી ચામડાની થેલી બહાર કાઢી અને તેમાંથી થોડો પ્રવાહી પદાર્થ બિક્ષાપાત્રમાં રેડ્યો અને જળાશયમાંથી પાણી લાવી બિક્ષાપાત્ર ભરી દધને મુસાફરના હાથમાં આપ્યું. મુસાફર એકદમ ગટગટાવી ગયો. બિક્ષાપાત્ર ખાલી કરીને મુસાફર બોલ્યો:—“ પ્રભુ, અમૃતરસ થયો જ મીઠો છે.

સંન્યાસીએ કહ્યું:—“ હવે તમે જૂખ, તરસ, શાંતિ, તાપ સધળું ભૂલી જશો. ”

મુસાફરે સ્હેજ ઉત્તેજિત થઇને કહ્યું:—“ પ્રભુ, ખરું કહો છો. મને એમ લાગે છે કે જાણે કુંજવનમાંથી મંદ મંદ કરતો શીતળ સમીરણ આવે છે. વળી જુઓ—અહા, કેવી ચંદની રાત છે, મને થોડી થોડી ટાઢ વાય છે. ” એમ કહીને મુસાફર ખજુરીના થડને ટેકો દધને બેઠો અને તેણે સ્હેજ હસીને સંન્યાસીને કહ્યું:—“ સખી, તું કાણ છે ? ”

સંન્યાસીએ પાસે આવી મુસાફરને પૂછ્યું:—“ કેમ, નગરમાં આવવું નથી ? ”

મુસાફર અર્ધ મિચ્છી દીધેલાં નેત્રાથી જોઇ બોલ્યો:—“ તું કાણ છે, અત્યારે રસમાં ભંગ પાડવાને ક્યાંથી આવ્યો છે ? જા, હમણાં જતો રહે. ઘણી ઠંડી છે, ઉન્હાળામાં આવીશ. ” એમ કહીને મુસાફર વેરાન મર-જૂમિની ધગધગતી રેતાળ જમીન પર સૂઈ ગયો. એક ઘડી પછી તેના નાકનાં નસકોરાં બોલવા લાગ્યાં.

સંન્યાસીએ જ્યારે જોયું કે તે બરાબર એશુદ્ધ બની ગયો છે, ત્યારે

ઊંઠની પીઠ ઉપર તેનો જે સામાન હતો તે ધીમે ધીમે જમીન પર ઉતારવા લાગ્યો. તે એક પશુ વસ્તુ ચોરી લીધા વિના સઘળું તપાસવા લાગ્યો. સઘળું બરાબર તપાસી લીધા પછી બન્ને ઊંઠની પીઠ ઉપરના ઢાંઢા સુધ્ધાં તપાસી જોયા. અંતે સંન્યાસી મુસાફરના પહેરેલાં વસ્ત્રો તપાસવા લાગ્યો. તેણે લુગડાં, કટિબન્ધ, પાધડી, અંગરક્ષ, શિરસ્ત્રાણુ સગળું તપાસી લીધું. સંન્યાસી હતાશ થઈને મુસાફરના પગમાંથી ઢાટી ગયેલાં પગરખાં કાઢીને તીક્ષ્ણ ધારવાળી છરી વડે તપાસવા લાગ્યો. પગરખાના તળીયામાંથી એ નરમ ચામડાના ટૂંકડા મળ્યા. સંન્યાસીએ ચામડા ઉપર લખેલી લીપિ વાંચી લઈને તે પુનઃ પગરખાની અંદર બરાબર મૂકી દીધી. એ વખતે મુસાફર પાણીની સાથે મેળવેલા માદક પદાર્થના ગુણથી ઘેર નિદ્રામાં પડ્યો હતો.

સંન્યાસીએ ખજુરકુંજમાંથી બહાર આવી સિસોટી વગાડી. દૂર પર્વત જોવા જણાતા રેતીના ઢગલાની પાછળથી એક ઘોડેસ્વાર પોતાની સાથે બીજો અથ્થ લઈને તેની પાસે આવ્યો. સંન્યાસીએ તેને કહ્યું:—“ નંદ, તારૂં કહેવું ખરૂં નિકળ્યું. એ માણસ ઇન્દ્રાયુધનો ફત છે. તેના પગરખાંની અંદર ઇન્દ્રાયુધનો પત્ર સંતાડેલો હતો. તે અમૃતરસના ભ્રમથી માદક પદાર્થ પી જઈને ઘેર નિદ્રામાં બેસી થઈને પડ્યો છે. ”

બન્ને જણ અશ્વોની ખરીજોથી ઊતરી ધુળમાં અદસ્ય થઈ ગયાં.

પ્રકરણ ૯ મું.

ગુર્જર-રાજસભા.

૭ મંન ઋતુની પ્રભાતના મૃદુ સૂર્યકિરણોએ જ્યારે વિંધ્ય પર્વતના ઉંચા શિખરોને સુવર્ણમય બનાવી મૂક્યા, ત્યારે નગરના તોરણે તોરણે વાગી રહેલા મંગળવાદ્યધ્વનિથી ગુર્જરપતિની નિદ્રામાં ભંગ પડ્યો. તરણુ અરણુકિરણો જ્યારે પર્વતમાળાઓની તળેટી ઉપર આવેલી શિલ્પમાલ નગરીમાંનાં ઉંચા મકાનો ઉપર પડ્યાં, ત્યારે ગુર્જરરાજ નાગભટ્ટે સભામંડપ માં પ્રવેશ કર્યો. ચિત્ર વિચિત્ર વસ્ત્રો તથા રંગમેરંગી પાધડીઓ પહેરી ગુર્જર પ્રધાનો સભામંડપમાં બેઠા હતા, મંડપની બહાર તેમના અસ્ત્રધારી અનુચરો કોલાહલ મચાવી મૂકતા હતા. તેઓની પાછળ શિલ્પમાલના નૌઝ-રિકો તથા ગુર્જરદેશના ખેડૂતો રાત્રનાં દર્શન કરવા સારૂ રાહ બેઠા હતા.

રહ્યા હતા. રાજ્યએ રાજસભામાં પ્રવેશ કર્યો એટલે પ્રધાનો પોતપોતાના આસન ઉપરથી ઉઠી ઊભા થયા. તેમના અનુચરોનો કોલાહલ થોડો ધણો શાંત પડ્યો, પરંતુ પ્રભાતે રાજના દર્શનનો લાભ મળી શક્યો નહિ.

સર્વ પ્રધાનો પુનઃ પોતપોતાના આસન ઉપર બેસી ગયા, એટલે ગુર્જર રાજ્યના *મહાસન્ધિવિગ્રહિક કુકુકે રાજની આગળ નિવેદન કર્યું કે, કાન્ય-કુબ્જપતિ ઇન્દ્રાયુધ નરકથી ફરત આવ્યો છે. ગુર્જર નરેશ નાગભટ્ટે અપ્રસન્ન મુખે કાન્યકુબ્જરાજના ફરતે સભામાં લઈ આવવા માટે આજ્ઞા આપી. ગુર્જર મહાપ્રતીહાર બાકિ મંડપના ચારણા આગળ ઊભા રહેલા, પાકવર્ગના પૂર્વ-પરિચિત મુસાફરને સભામાં લઈ આવ્યો. એ વખતે પણ કાન્યકુબ્જરાજના ફરતાં બન્ને નેત્રો માદક પદાર્થના પ્રભાવથી લાલચોળ જણાતાં હતાં. તેણે ગુર્જરનરેશને રિવાજ પ્રમાણે નમન કરી તેના હાથમાં ઇન્દ્રાયુધનો પત્ર મૂક્યો. રાજની આજ્ઞાથી પ્રધાન અમાત્ય બાહુકધવલે નીચે પ્રમાણે પત્ર વાંચ્યો:-

“ પરમેશ્વર પરમભાણેશ્વર પરમવૈષ્ણવ પરમભદ્રારક મહારાજાધિ-રાજ શ્રીમદ્ નાગભટ્ટદેવની સમીપમાં સમરત આર્યાવર્તક્ષૌણોશ ચક્રવર્તી ભન્ડિ-કુલવંશજ મહોદયધિપતિ પરમેશ્વર પરમભદ્રારક મહારાજાધિરાજ ઇન્દ્રાયુધદેવ નિવેદન કરે છે કે, રાજદ્રોહથી અપરાધી થયેલો, સ્વર્ગસ્થ મહારાજાધિરાજનો પુત્ર, રાજ-આજ્ઞાથી કાન્યકુબ્જેશ્વરની હદમાંથી નહાસી જઈને વંશપરંપરાથી થતા આવેલા રાજદ્રોહી અને સમ્પ્રતિ સમ્રાટ-ઉપાધિધારી ગૌડપતિના આશ્રય નીચે ગયો છે. વારાણસીભુક્તિ તથા વારાણસીમંડળના ઋતરિકે તેમજ કુમા-રામાત્યોએ મહોદયમાં સમાચાર મોકલાવ્યા છે કે વિદ્રોહી ગૌડપતિના પુરોહિતે પવિત્ર વારાણસી ક્ષેત્રમાં પૂતસલિલા જાનહવીના જળમાં ઊભા રહીને પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે ગૌડપતિ જીવનપર્યંત રાજઅપરાધી ચક્રાયુધનું રક્ષણ કરશે અને તેને મહોદયના સિંહાસન ઉપર બેસાડશે.

રાજની આજ્ઞાથી,

લિં. મહાકુમારામાત્ય તક્ષદત્ત. ”

પત્ર પૂરો વંચાઈ રહ્યો એટલે નાગભટ્ટ હસી પડ્યો અને બોલ્યો:-
“ ફરત, શું કાન્યકુબ્જપતિ આશ્રયદીન ભત્રિજના બચથી ગાંડા બની જશે ? ”

ફરત ચૂપ રહ્યો. નાગભટ્ટે બાહુકધવલને પૂછ્યું:- “ બાહુક, ગૌડ દેશ ક્યાં આવેલો છે ? સરસ્વતી તીરે કે દુષકતી+ તીરે આવ્યો છે ? ”

* મહાસન્ધિવિગ્રહિક-રાજમંત્રિઓમાંથી મુખ્ય ઋતરિક-નહાની નોકાનો અધ્યક્ષ.

+ હાલમાં આ નદીને કંગર કહેવામાં આવે છે.

પ્રધાન અમાત્યે ઉત્તર આપ્યો:—“ ભટ્ટારક, ગૌડદેશ મગધની પૂર્વ સીમા ઉપર આવેલો છે. કદાચ મહારાજાધિરાજને યાદ હશે કે, ગૌડખંડના રહેવાસીઓએ સ્વર્ગસ્થ મહારાજાધિરાજ વત્સરાજના પ્રયજ્ઞ પ્રતાપથી બ્હી નબળે યુદ્ધના બદલામાં તેમના તરફ ગૌડખંડનાં જ ધવલ રાજચત્રદ્વય પોતાની ઇચ્છાથી મોકલી આપ્યાં હતાં. ”

બાહુકધવલની વાત સાંભળી ગુર્જર પ્રધાનો પહેલાં મ્હોટેથી હસી પડ્યા; પરંતુ તરત જ ગંભીર બની ગયા. ગૌડખંડવાસીઓએ વત્સરાજની બીકથી જે શ્વેત રાજચત્રદ્વય યુદ્ધ કર્યા વિના આપ્યાં હતાં, તે રાષ્ટ્રકુટરાજ દ્રુવધારાવર્ષ વત્સરાજને હરાવી માન્યક્ષેત્રમાં લઇ ગયો હતો. એ પરાજય હજી પણ ગુર્જરાની છાતીમાં સ્પર્શ સમાન શાલતો હતો.

થોડીવાર સૂધી ચુપ રહીને નાગભટ્ટે પૂછ્યું:—“ ગૌડમાં ક્યારથી સત્રાટ્થ થયા છે ? ”

કાન્યકુબ્જરાજના દૂતે ઉત્તર આપ્યો:—“ મહારાજાધિરાજ, સમસ્ત ગૌડના પ્રધાનોએ એક સામંતને સત્રાટ્થની પદવી આપી છે. ”

“ એ સામ્રાજ્યની હદ ક્યાં સૂધી વિસ્તાર પામી છે ? ”

“ લૌહિત્ય તીરથી હિરણ્યવહા સૂધી સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર થયો છે. ”

નાગભટ્ટે પુનઃ હસીને કહ્યું:—“ એ સામ્રાજ્યના સત્રાટ્થના બચથી જે મહોદયપતિ ગ્રિહતા હોય તો તેમને વાનપ્રસ્થ લઈ લેવાનું કહેજે. ”

ગુર્જરાજની વાત સાંભળી ગુર્જર પ્રધાનો મ્હોટેથી હસી પડ્યા. કાન્યકુબ્જરાજનો દૂત લગ્નજથી લાલચાળ થઇ ગયેલા નેત્રે નીચું માથું કરીને ઉભો રહ્યો. થોડીવાર પછી નાગભટ્ટે પૂછ્યું:—“ તમે કેટલા દિવસ થયા કાન્યકુબ્જમાંથી નીકળ્યા છો ? ”

“ ચાર મહિનાથી. ”

“ શું ભિક્ષુમાલમાં આજે જ આવ્યા છો ? ”

“ ના, કાલે નગરની સીમામાં આવ્યો હતો. ”

“ ત્યારે કાલે જ નગરમાં શા માટે ન આવ્યા ? ”

“ મહારાજાધિરાજ, નગરની સીમામાં હું વિપદમાં સપડાઈ ગયો હતો. ”

“ શું તમે દૂત છો ? તમને વળી વિપદ કેવી ? ”

“ મહોદયપતિની આજ્ઞાથી હું હનુવેશમાં આવ્યો છું. ”

“ ભલે તમે ગમે એવા વેશમાં આવ્યા હોય; પણ નગરની સીમામાં તમારા ઉપર શી વિગદ આવી હતી ? ”

“એક સંન્યાસીએ મર્યાદામાં જલાશયના કિનારે મને કંઈક માદક પદાર્થ મિશ્રિત પાણી પીવડાવીને ત્રણ પ્રહર સુધી બેશુદ્ધ બનાવી દીધો હતો.”

“શું તમારી કંઈ વસ્તુ ચોરાઈ ગઈ છે ?”

“ના, કંઈ પણ ગયું નથી.”

“ત્યારે તેણે તમને શામાટે માદકતું સેવન કરાવ્યું ?”

“કંઈ સહમજી શકાતું નથી.”

“વાર, હમણાં તમે વિશ્રામ લ્યો. કાલે સહવારમાં કાન્યકુબ્જપતિના પત્રનો ઉત્તર મળશે. એ અરસામાં ચોરની તપાસ કરાવું છું.”

કાન્યકુબ્જનો દૂત નમન કરીને ચાલ્યો ગયો.

નાગલદે બાહુકધવલને પૂછ્યું:—“બાહુક, નગરની સીમામાં રાજદૂતને માદક પદાર્થ મિશ્રિત પાણી પીવડાવીને કાણે બેશુદ્ધ બનાવ્યા હશે ? દૂતની એક પણ વસ્તુ ચોરાઈ નથી, ત્યારે તેને બેશુદ્ધ કરનારનો ઉદ્દેશ શો હશે ?”

પ્રવીણ અમાત્યે નીચું માથું રાખી કહ્યું:—“મહારાજાધિરાજ, મને આ બાબતમાં બિલકુલ સહમજી પડતી નથી.”

એ સમયે સભામંડપની ખીજ બાજુએથી વૃદ્ધ પુરોહિત પ્રહ્લાદ શર્માએ કુશાસન પરથી ઉઠી ક્રોધથી ધ્રુજતા સ્વરે કહ્યું:—“મહારાજ, વશિષ્ઠોત્તર સદૈવ ગુર્જરપ્રતિહારવંશનું શુભેચ્છક છે, તેથી વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું બોલવું માફ કરજો. ચાલુક્યવંશના અમાત્યરાજ બાહુકધવલ સહમજી શકતા નથી કે, વિશાળ ગુર્જર રાજ્યમાં એવી શી સમસ્યા છે ? સાંભળો, બાહુક ધવલ, લગ્નને લીધે રાજ આગળ અસત્ય ન બોલશે. આર્યાવર્ત તથા દક્ષિણાત્યમાં દેવતા તથા બ્રાહ્મણના શત્રુ કાણ છે તે શું તમે જાણતા નથી કે ? બાન્દીના વંશ તથા અગ્નિકુળ કેાનું આશ્રયસ્થાન છે ? હર્ષના મૃત્યુ પછી કાણ ચોર લૂંટારાની માફક અધારામાં રસ્તે રસ્તે ભટક્યા કરે છે ? તેઓ-એજ કાન્યકુબ્જના રાજદૂતને માદક પદાર્થ પીવડાવી બેશુદ્ધ કરીને પત્ર વાંચી લીધો છે.”

વૃદ્ધ પુરોહિતની વાત સાંભળી સભામાં ખીરાજેલા સઘળા યુવ બેસી રહ્યા. કેવળ વૃદ્ધ અમાત્ય બાહુકધવલ સિંહાસનની આગળ પાષાણની પ્રતિમા પેઠે સ્થિર થઈને બેઠો રહ્યો. ક્રોધથી નાગલદેનું મ્હોં લાલચોળ થઈ ગયું. તે ધ્રુજતા પગે સિંહાસન પરથી નીચે ઉતર્યો.

પ્રહ્લાદ શર્મા પુનઃ બોલ્યો:—“મહારાજ, પિતૃબન્ધુનો ઉપદેશ માન્ય કરો. બાહુક લોકો જ રાજ્યના ખરા શત્રુઓ છે. તેથી બાહુકનો વિનાશ કરી દેવતા તથા બ્રાહ્મણની મર્યાદાનું રક્ષણ કરો. નૃગ, નહુસ, જન્મતિ તથા

અંબરીપની માફક ત્રિભુવનવાસી આ ચન્દ્રાદર્શકક્ષિતિ સમકાલ આપનાં યશોમાન ગવાશે. ”

નાગભટ્ટે કહ્યું:—“બ્રાહ્મણ, તમારી વાત સત્ય છે. જોઈ લોકો જ આર્યાવર્તના ખરા શત્રુઓ છે. તેમનો વિનાશ કરવામાં નહિ આવે તો અવશ્ય આપણી પડતી થશે. હું વત્સરાજનો પુત્ર છું. તેઓ મને પણ આ પ્રમાણે અપમાનિત કરતાં પાછા હટ્યા નથી. આ અપમાન સહન થઈ શકે એવું નથી. બાઉક—”

“મહારાજધિરાજ !”

“વિહારસ્વામી નાગસેન ક્યાં છે ?”

“મહારાજ, તે આ નગરમાં જ છે.”

“જાઓ, હમણાં જ તેને બંદીવાન બનાવીને મારી પાસે લઈ આવો.”

મહાપ્રતિહાર બાઉક નમન કરીને મંડપમાંથી ચાલ્યો ગયો. તેના ગયા પછી પ્રવીણ અમાત્યમાં બોલવાની શક્તિ આવી. તેણે ગુર્જરપતિનો હાથ ઝાલીને કહ્યું:—

“મહારાજધિરાજ, સ્મરણમાં રાખજો કે, હું પણ આપના પિતાનો મિત્ર છું; મારા વડીલો ધણા લાંબા વખતથી પ્રતિહાર વંશની સેવા કરતા આવ્યા છે. મહારાજ હું જોઈ છું, તે આપ જાણો છો, સર્વ જાણે છે; પરંતુ જગતમાં એવું કોઈ પણ નથી કે જે એમ કહી શકે કે બાહુકધવલ પ્રતિહાર વંશનું અમંગળ ઘટ્ટે છે. મહારાજ, જે જોઈદાચાર્ય નાગસેને અથવા કોઈ અમલુ કે બિહુએ કાન્યકુબ્જના રાજ-દૂતને માદક પદાર્થ મિશ્રિત પાણી પીવડાવીને અયોગ્ય રીતે રાજપત્ર વાંચી લીધો હોય, તો તેને અવશ્ય શિક્ષા કરવી જોઈએ. આપ રાજ છો, પ્રજાવંદના જીવન-મરણના સ્વામી છો. આપની આંગળી લાંબી થશે તો સમસ્ત આર્યાવર્ત જોઈ રક્તથી તરબોળ થઈ જશે. એક અપરાધીને લીધે સેંકડો અપરાધીઓનાં માથાં આપના પગ તળે રજાશે. આપ વિદ્વાન તથા યુદ્ધિમાન છો; ધૈર્ય અને શાન્તિ ધારણ કરો, ક્રોધને તાબે થઈ જઈ અયોગ્ય આચરણ કરશો નહિ. આપ યોગ્ય રીતે વિચાર કરી અપરાધીને શિક્ષા કરો એટલી જ આ પ્રજા ચાલુક્યની વિનંતિ છે.”

ગુર્જરપતિએ કહ્યું:—“બાહુક, હું ગુસ્સે થયો છું તે ખરૂં છે, હું તમને સ્પર્શ કરી પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે, યોગ્ય વિચાર કર્યા વિના હું કોઈના પણ પ્રાણ લેવાની આજ્ઞા આપીશ નહિ. મહાધર્માધિકૃત તથા મહાદંડનાયક નાગસેનનો વિચાર કરશે.”

ગુર્જરાજનું સંભાષણ સાંભળી મહાપુરોહિત પ્રહલાદ શર્મા લાંબો નિશ્વાસ નાંખી પુનઃ પોતાના આસન ઉપર બેઠો. એક પ્રતિહારીએ આવીને જણાવ્યું કે, મહાપ્રતિહાર બાહક ઐશ્વર્ય નાગસેનને લઈ તોરણ આગળ રાહ જુએ છે. એ સાંભળી બાહુકધવલે તરત જ સભા મંડપનો ત્યાગ કર્યો. તે જ વખતે નાગસેન તથા બાહકે થઈને સભા મંડપમાં પ્રવેશ કર્યો. મહાપ્રતિહારે સિંહાસન આગળ બેઠા રહી નાગભટ્ટને નમ્રતાપૂર્વક નમન કરી કહ્યું:—“ મહારાજાધિરાજ, દાસાનુદાસનો અપરાધ ક્ષમા કરશો. આચાર્ય નાગસેનને બંદીવાન બનાવવાની આજ્ઞા મળવાથી હું ઘોડેસ્વાર થઈને સર્વાસ્તિવાદીય વિહારમાં જતો હતો એટલામાં રસ્તામાં જ આચાર્ય નાગસેનની સાથે મારો મેળાપ થયો. તેમણે મને જણાવ્યું કે, હું પોતે જ રાજદર્શન કરવા સાર આવું છું, તેથી તેમને મેં બંદીવાન ન કર્યા. ”

નાગભટ્ટે તેની વાત બિપર ધ્યાન ન આપતાં નાગસેનને પૂછ્યું:—
“ આચાર્ય, આપ રાજસભામાં શા માટે આવતા હતા ? ”

“ આપની સન્મુખ નગરપાલની વિરૂદ્ધમાં અરજ કરવા સાર હતું આવતો હતો. ”

“ શું કરવા ? ”

“ ગદ્ય રાત્રે બે ભિક્ષુઓ નગરપાલની આગાથી નગરમાં પ્રવેશ કરી શક્યા નહિ. ”

“ તેઓ ક્યાં ગયા હતા ? ”

“ ગામડાઓમાં ભિક્ષા માંગવા માટે ગયા હતા. ”

“ બહુ સાઈ. તમારી અરજ ઉપર પછીથી ધ્યાન આપવામાં આવશે. હાલમાં મારી પાસે ઐશ્વર્યની વિરૂદ્ધમાં એક મહાન મુકરદમો આવ્યો છે. ”

“ મહારાજ, કયો મુકરદમો ? ”

“ હાલ બપોરે કાન્યકુબ્જરાજ મહારાજાધિરાજ ઈન્દ્રાયુધ તરફથી એક દૂત પત્ર લઈને મારી પાસે આવતો હતો. નગરની સીમા ઉપર આપે અથવા આપની ટાળીમાંના કોઈ માણસે તે રાજદૂતને માદક પદાર્થ મિશ્રિત પાણી પીવડાવી બેશુદ્ધ બનાવી દઈને છાનામાના પત્ર વાંચી લીધો છે. ”

“ મહારાજ, ધર્મ સર્વત્ર વિદ્યમાન છે. હું ધર્મની સાક્ષી રાખીને કહું છું કે, આ મુકરદમો સર્વથા અસલ છે. ”

“ તમે નિર્દોષ છો તે સાબિત કરી દેખાડો. ”

“જે મુકરદમો માટે છે, તે જ પ્રથમ અપરાધ સાબિત કરી આપે.”

“વારૂ, પણ પ્રમાણ એકઠાં કરવા માટે વખત લાગશે. જ્યાંસુધી આ આબતનો સંપૂર્ણ નિકાલ આવી ન જાય, ત્યાંસુધી આપને કેદમાં રહેવું પડશે.”

“શું મારે ?”

“કેવળ તમારે જ નહિ, પણ ગુર્જરરાજ્યમાં રહેતા સઘળા જૈન બિશ્વકોને પણ કેદમાં રહેવું પડશે.”

“પ્રભુની ઇચ્છા પૂર્ણ થાઓ. ”

પ્રકરણ ૧૦ મું.

મણિદત્તનું દાન.

શ્રી હ થઈ રહ્યા પછી મહારાજાધિરાજ ધર્મપાળદેવ ઝરખામાં વિશ્રામ લેતા બેઠા હતા. ગર્ગદેવ એકઠા થયેલા બ્રાહ્મણોને યોગ્ય દાન આપી તેઓનું સન્માન કર્યું હતું. પ્રાસાદની પેલી તરફ મહાકુમાર વાદપાલ તથા પ્રધાન રાજપુરુષો લક્ષ બ્રાહ્મણ ભોજનની વ્યવસ્થા કરતા હતા. એ સમયે સંન્યાસી વિશ્વાનદે ધીમે ધીમે ઝરખામાં પ્રવેશ કર્યો. ધર્મ-પાળ સુખાસનમાં બેસી હાથ ઉપર માથું મૂકીને વિચાર કરતો હતો. તે વિશ્વાનંદન જોઈ આસન ઉપરથી ઉઠીને બોલો થયો.

વિશ્વાનદે ધર્મપાળની પાસે આવી ધીમેથી કહ્યું:—“ધર્મ, તું આજે સંધ્યા પછીથી અંતઃપુરમાં જતો નહિ.”

સમ્રાટે આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું:—“કેમ, પ્રભુ ?”

“આજે સંધ્યા પછી તને હું એક સ્થળે લઈ જઈશ. ”

“ક્યાં પ્રભુ ? આજ શ્રાદ્ધનો દિવસ છે. આજે બહારગામ જવાની મનાઈ છે, નદી પાર જવાની પણ મનાઈ છે. ”

“બહારગામ જવું નહિ પડે, તેમ જ નદી પણ ઝોળંગવી નહિ પડે.”

“પ્રભુ, ત્યારે ક્યાં લઈ જશો ?”

“આ નગરમાં. ”

“આ નગરમાં ?”

“હા. ધર્મ, ઝાડનગરમાં જ એક સ્થળે જવાનું છે. સાથે હથિયાર ન લાવીશ. ”

“કેમ, પ્રભુ ?”

“ એથી ઉદ્દેશ સાધી શકાશે નહિ. ”

“ આત્મરક્ષા કરવાની જરૂર નહિ પડે ? ”

“ ધર્મ, જ્યાંસુધી વિશ્વાનંદ જીવે છે, ત્યાંસુધી તારા શરીરને કોઇ સ્પર્શ કરી શકશે નહિ. ”

“ પ્રભુ, મારા અવિવેકપણા માટે ક્ષમા કરજો, પરંતુ આપણે જે રથને જવાના છીએ તે જાણવા સારું હું ધણો જ ઇત્સુક થઇ રહ્યો છું. ”

“ જતી વખતે પ્રાસાદની બહાર ગયા પછીથી હું તને કહીશ. ”

સંધ્યાકાળ પહેલાં થોડીવારે બ્રાહ્મણભોજન પૂરું થયું. ગૌડેશ્વર ભોજન કરી આવ્યા પછી પુનઃ ઝરૂખામાં આવીને બેઠા. હજી પ્રાસાદના યોગાનમાં એકઠો દરિદ્ર અનાથ ભિખારીઓ ભોજન કરતા હતા. ગર્ગદેવ તથા વાકપાલનું કામ હજી પણ પૂરું થયું નહોતું. અંધારું થઇ જવાથી ચોતરફ દીવા સળગાવવામાં આવ્યા, પરંતુ ગૌડેશ્વરે ઝરૂખાના દીવા ઝોલવી નાંખવાની આજ્ઞા કરી. થોડીવાર પછી ધીમેથી સંન્યાસી વિશ્વાનંદે ઝરૂખામાં પ્રવેશ કર્યો. આજે સંન્યાસીએ જે રંગનાં વસ્ત્રોને બદલે રાતાં વસ્ત્રો પહેરી હતાં. તેના ગળામાં રૂદ્રાક્ષની માળાને બદલે મહા શંખની માળા તથા હાથમાં હાડકાની બનાવેલી લાકડી હતી. તેને આવતો જોઇને ધર્મપાળદેવ ઉઠ્યો. વિશ્વાનંદે દ્વરથી પૂછ્યું:—“ ધર્મ, તું તૈયાર થયો છે કે ? ”

ઉત્તર મળ્યો:—“ હા, પ્રભુ. ”

“ વાડ, ચાલ. ”

બન્ને જણ દીપમાળાથી શોભી રહેલા રાજમહેલમાંથી બહાર નિકળી રાજમર્ગમાં આવી પહોંચ્યા. વિશ્વાનંદ પોતાની સાથે બે ઉત્તરીય વસ્ત્રો લેતો આવ્યો હતો. બન્ને જણે માથાથી પગ સુધી વસ્ત્ર ઝોલી લઇને પ્રયાણ કર્યું. રાજમહેલની હદ ઓળંગી ગયા.

પછી ધર્મપાળે પૂછ્યું:—“ પ્રભુ, આજે ક્યાં જવાનું છે ? ”

સંન્યાસીએ ધીમેથી કહ્યું:—“ મણિદત્તના ઘરમાં. ધર્મ, આજે મણિદત્તનું દાન ગ્રહણ કરવું પડશે. ”

“ પ્રભુ, તેમણે હમણાં તે આપવાની ના પાડી છે. હું હજી સુધી તે ધનને માટે લાયક થયો નથી. ”

“ તું બાળકથી એ ધનને માટે સર્વથા લાયક થયો છે. ”

“ કેવી રીતે પ્રભુ ? ”

“ સહવારની વાત યાદ કર. ”

“ કઈ વાત ? ”

“ ચક્રાયુદ્ધને આશ્રય દાન. ”

“ ઓહ, શું એ તેમના કાન સૂધી પહોંચી ગઈ છે ? ”

“ હા, જરૂર તેમને પહોંચી છે. ”

બન્ને જણુ વિશેષ ન બોલતાં વિશાળ રાજમાર્ગ ત્યજી દઈ એક સાંકડી ગલીમાં થઈને ચાલવા લાગ્યા. અંધારામાં વાંકો ચૂંકો માર્ગ વટાવતે લગભગ અડધા કલાક પછી તેઓ એક જીર્ણ ઘર આગળ આવી પહોંચ્યા. ધર્મપાળે એ ઘર ઓળખી લીધું. તે જ ઘર વણિક મણિહત્તનું હતું.

તે ઘરના બારણામાં કોઈ નહોતું, મકાનને દરવાજા નહોતા. નગરના તે ભાગમાં આવેલાં ઘરોમાં અંધારું હતું. સઘળા લોકો ગ્રાંધી ગયા હતા. ચોતરફ શાંતિનું સામ્રાજ્ય સ્થપાઈ ગયું હતું. વચ્ચે વચ્ચે એક બે નિશાયર પક્ષીઓ શબ્દ કરી આકાશ માર્ગે ઉડી જતા હતા. ધર્મપાળે હમેશની ટેવ મુજબ કમર ઉપર હાથ નાંખ્યો. કમરમાં તરવાર ન જોતાં તે ચોંકી ઉઠ્યો, પરંતુ તરત જ તેને યાદ આવ્યું કે, હું વિશ્વાનંદની આશાથી રાજમહેલમાં હથિયાર મૂકતો આવ્યો છું.

વિશ્વાનંદે અંધકારમય ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. થોડે દૂર ચાલ્યા પછી બન્ને જણુ સ્થિર થઈને ઉભા રહ્યા, કેમકે ત્યાં આગળથી ધણા મનુષ્યોનાં પગલાં સંભળાતાં હતાં. ચોતરફ ભીષણ સૂચીભેદ અંધકારનો વિસ્તાર થઈ રહ્યો હતો. તે જૂના ઘરમાં માટીના જડા થરો જામી ગયા હતા તેથી તેમાં તેમના પગો ખેસી જતા હતા. ધર્મપાળે સ્થિર થઈ ઉભા રહીને પૂછ્યું:—
“ પ્રભુ, આપને કંઈ સંભળાય છે ખરું ? ”

સંન્યાસીએ ધીમેથી ઉત્તર આપ્યો:—“ હા, સંભળાય છે, પરંતુ ખિંદશ નહિ. ”

ગોરેશ્વરે હસીને કહ્યું:—“ ના, ખિંદતો નથી. જાણુ એમ લાગે છે કે ધણાં માણસો માર્ગમાં ચાલે છે, પણ ઘરમાં અંધારું છે, તથા માટીના જડા થરથી ભરેલું છે. જાણુ ધણા વખતથી કોઈએ અહિં પગ જ મૂક્યો ન હોય એમ જણાય છે. ”

“ ખરેખર આજે અહિંયાં ધણા માણસો એકઠા થયા છે. આપણે થોડા વખતમાં જ તેઓને જોઈ શકીશું. ”

બન્ને જણુ પાછા આગળ ચાલવા લાગ્યા. થોડે દૂર ચાલ્યા પછી તેઓ એક અંધકારમય ઓરડામાં આવ્યા, પરંતુ અંદર પ્રવેશ કરતાં જ તે દિવસની સાફક બારણું બૂલી ગયા. ચોતરફ ઇંટાની દિવાલ હોય એમ

જણાયું, જાણે તેમાં પ્રવેશ કરવાના કંઈ ઉપાય જ નથી. એ વખતે દરથી નગરના દરવાજા ઉપર રાત્રિના બીજા પ્રહરનાં મંગળવાદ્ય વાગી ઉઠ્યાં, દેવ-મંદિરોમાં મધ્યરાત્રિની આરતીના શબ્દો ધીમે ધીમે અવાજ તેમના કાન ઉપર પડ્યો. તોરણનાં વાદ્ય વાગી રહ્યાં તેની સાથે જ અંધારામાંથી કોઈએ પૂછ્યું:—“તમે કોણ છો?”

સંન્યાસીએ ઉત્તર આપ્યો:—“હું ચક્રરાજ વિશ્વાનંદ છું.”

“બીજું કોણ છે?”

“ગૌડેશ્વર મહારાજાધિરાજ ધર્મપાળદેવ.”

“સ્વાગત.”

ગંભીર નિઃસ્તબ્ધ અંધકારને ભેદી કરણ કોમળ કંઠે ક્ષીણ સંગીત ધ્વનિથી ગૃહ ગાજી ઉઠ્યું. ધર્મપાળે જાણ્યું કે ધણે દૂર સ્ત્રી કંઠે કોઈ ગાય છે. સંગીત પૂરું થયું. અંધારામાંથી પુનઃ પ્રશ્ન થયો:—“ચક્રરાજ વિશ્વાનંદ તથા ગૌડેશ્વર ધર્મપાળ, તમારે શું જોઈએ છે?”

“વણિક મણિદત્તની મિલકત.”

અચાનક ભૂરા પ્રકાશથી આંખો ઝારડો પ્રકાશિત થઈ રહ્યાં. ધર્મપાળે જોયું કે પહેલાં તેઓ જે ઝોરડામાં આવ્યા હતા તે જ ઝોરડામાં અત્યારે તેઓ ઉભા હતા. ઝોરડાની એક તરફ દેવમૂર્તિ હતી, તેની પાછળથી ભૂરો પ્રકાશ આવતો હતો અને પ્રતિમાની આગળ તેઓના પૂર્વ પરિચિત ખુંધી પીડવાળો ડીંગણો વૃદ્ધ ઝિભો રહ્યો હતો. ઝોરડો પ્રકાશિત થયો એટલે વૃદ્ધે કહ્યું:—“સ્વાગત.” ત્યાર પછી તેણે ધ્રુવણીયે પડીને ધર્મપાળદેવને પ્રણામ કર્યા. વિશ્વાનંદ તરફ તેણે મિલકુલ નજર ન કરી. વૃદ્ધે ઝિભા થઈને કહ્યું:—“મહારાજાધિરાજ, દાસનો અપરાધ ક્ષમા કરશે. મહાસંગીતની આજ્ઞાથી આપને અંધારામાં ઝિભા રાખવા પડ્યા હતા. આજે આર્યાવર્ત તથા દક્ષિણાત્યની ભદ્રારક-આર્ય મહાસંગીત ભદ્રારકની સાથે સાક્ષાત્ કરવા સારું રાહ જુએ છે. આપ આ રસ્તે થઈને આવો.”

ધર્મપાળ તથા વિશ્વાનંદ આગળ ચાલ્યા, પરંતુ તેઓને વધારે દૂર જવું પડ્યું નહિ. તેઓની રહામેથી ચિત્રપટની માફક ઝોરડાની એક તરફથી બીંત ખસી ગઈ. ધર્મપાળે વિસ્મિત થઈને જોયું કે, રહામે દીપમાળાથી સજ્જિત વિશાળ ઝોરડો છે, તેમાં શતાધિક મંડિતશીર્ષ ભિક્ષુઓ અર્ધ ગોળાકારમાં ઝિભા રહ્યા છે. ઝોરડામાં જમીન ઉપર સુવર્ણની બનાવેલી વેદી

હતી અને તેના ઉપર એક ન્હાનો ચરકુંડ, એક પુસ્તક તથા યુદ્ધની પ્રતિમા પડેલી હતી. ધર્મપાળ તથા વિશ્વાનંદ સાંધાંગ થઈને એ ત્રિરત્નને પ્રણામ કર્યા.

ભિક્ષુમંડળીમાંથી એક ભિક્ષુએ આગળ આવી કહ્યું:—“ગૌડેશ્વર, સ્વાગત. ભારતવર્ષની ભટ્ટારક આર્ય મહાસંગીતિ આપનાં દર્શન કરવા સાડ આજે અત્રે એકત્ર થઈ છે.”

ધર્મપાળદેવે ભિક્ષુઓને પ્રણામ કર્યા. તેની સાથે એકઠાં થયેલાં વયો-વૃદ્ધ *મહારથવિરોએ પણ ગૌડેશ્વરને પ્રણામ કર્યા. એ જોઈ ધર્મપાળને ધણું જ આશ્ચર્ય થયું. પ્રથમ જણાવેલા ભિક્ષુએ આગળ આવી ધર્મપાળનાં હાથ ઝાલ્યો અને તેને વેદીની પાસે લઈ જઈને બોલ્યો:—“ગૌડેશ્વર, આ ત્રિ-રત્નને સ્પર્શ કરી પ્રતિજ્ઞા લ્યો કે, હું આજે જે કંઈ જોઈશ અથવા સાંભળીશ તે કદાપિ જનસમાજમાં જણાવીશ નહિ.”

ધર્મપાળે ત્રિરત્નને સ્પર્શ કરી તેના કહેવા પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા લીધી.

વૃદ્ધ ભિક્ષુએ દૂર ખસી જઈને કહ્યું:—“ગૌડેશ્વર, હું મહાસંગીતિનો આચાર્ય છું. મારું નામ યુદ્ધભદ્ર છે. આપની સહામે જે ડાબા છે, તે જ આચાર્યવર્તી તથા દાક્ષિણાત્ય બૌદ્ધસંઘના નેતા છે. આજે એક ખાસ હેતુથી અમે અહિંયા એકઠા થયા છીએ. થોડા દિવસ પહેલાં ગૌડવાસી વણિક મણિહત્તે રાઢમાં, ગંગાના કિનારા ઉપર આપને પોતાની અતુલ સંપત્તિનું દાન કર્યું છે. કેમ, ખરું છે ને?”

“હા.”

“આપ તથા ચક્રરાજ વિશ્વાનંદ થોડા દિવસ પહેલાં મણિહત્તનું ધન લેવા સાડ અત્રે આવ્યા હતા. કેમ નહિ?”

“હા.”

“એ વખતે સંઘની આજ્ઞાથી આ વૃદ્ધે આપણું જણાવ્યું હતું કે, હમણાં ધન મળશે નહિ, પણ જ્યારે તેને માટે લાયક થશે ત્યારે જ મળશે. ખરું ને?”

“હા.”

“આજે કાન્યકુબ્જના આશ્રયદીન રાજકુમારને આશ્રય આપી આપ મણિહત્તના ઉત્તરાધિકારી થવાને સર્વથા લાયક થયા છો. આપે દુર્ભાગના અધિકાર પ્રણામના પંજામાંથી છોડાવવા માટે જે પ્રતિજ્ઞા કરીને આપની ઉદ્ધારતાનો પરિચય કરાવ્યો છે, તે ઉપરથી આચાર્યેને સ્પષ્ટ ખાતરી થઈ ચૂકી

છે કે, આપના હાથે મણિહત્તની મિલકતનો ગેરઉપયોગ થશે નહિ. ગૌડેશ્વર, આર્યાવર્તમાંથી સદ્ધર્મનો લોપ થતો જાય છે. બાંગ તથા લાઠદેશમાં શાક્ય-રાજ કુમારના ધર્મનું કેવળ ચિહ્ન રહ્યું છે, તે પણ હવે નાશ પામવા આવ્યું છે. દક્ષિણપથમાં અનાર્ય નહીનયાન પ્રચલિત છે, ત્યાં પણ મહાયાનનું માન નથી. સદ્ધર્મ લગભગ લુપ્ત થઈ ગયો છે. સદ્ધર્મ માત્રની એવી ઇચ્છા છે કે જીવ જન્મ-મર્ધન મુક્ત થઈને ખરો નિર્વાણ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત કરે. મહારાજાધિરાજ હર્ષદેવના દેહત્યાગ પછીથી આર્યાવર્તમાં સદ્ધર્મ આશ્રયહીન થઈ ગયો છે. એ સમયથી મહાસંગીતિ આશ્રય શોધે છે. આર્યાવર્તમાં વૈશ્યો સદ્ધર્મના અનુરાગી છે, સદ્ધર્મ પ્રમાણે પુત્રહીન વૈશ્યની સંપત્તિ સદ્ધર્મની સેવામાં ખર્ચાય છે, તેથી મણિહત્તની મિલકત મહાસંગીતિની મિલકત છે. મહાસંગીતિએ ઘણો વિચાર કર્યા પછી એવું નક્કી કર્યું છે કે, જો એ સંપત્તિ સદ્ધર્મની સેવામાં ખર્ચાય તો તેઓ સર્વ સંપત્તિ આપના હાથમાં અર્પણ કરવાને કબૂલ છે.”

“ સદ્ધર્મની સેવા કેવી રીતે થઈ શકે ? ”

“ બૌદ્ધોનું રક્ષણ કરવાથી. ”

“ સદ્ધર્મનું રક્ષણ કરવા જતાં ખીજા ધર્મને હેરાન કરવાની જરૂર તો નહિ પડે ને ? ”

“ ના. ”

“ વારૂ, તો પછી એમાં મને કંઈ પણ અડચણ નથી. ”

“ ગૌડેશ્વરની આગળ મહાસંગીતિની ખીજ એક અરજ છે. ”

“ શું ? ”

ગૌડેશ્વર બૌદ્ધધર્મ અનુરક્ત, પરાક્રમશાળી તથા ન્યાયી છે. મહાસંગીતિ પ્રાર્થના કરે છે કે ગૌડેશ્વર સમસ્ત ભારતવર્ષમાં અત્યાચારથી પિડાતા બૌદ્ધોનું રક્ષણ કરવાનો ભાર પોતાને શિરે ઉપાડી લ્યો. ”

“ હું એ કાર્ય આનંદપૂર્વક ગ્રહણ કરું છું. ”

“ ખીજવાર વિચાર કરી જુઓ. ”

“ એમાં મને કંઈ અડચણ જણાતી નથી. ”

“ ત્રીજવાર સંપૂર્ણ વિચાર કરી જુઓ. ”

“ દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરું છું. ”

ધર્મપાળની વાત પૂરી થતાં જ એકત્ર થયેલા સર્વ આચાર્યો તથા યુદ્ધ-
ભદ્રે ધર્મપાળને સાક્ષાંગ પ્રણામ કર્યા. યુદ્ધભદ્ર બોલ્યો:—

“ મહારાજાધિરાજ, સત્યનું રક્ષણ કરવા સાડ બીજીવાર શપથ લેવા
પડશે. બોલો, હું મહારાજાધિરાજ જોપાળદેવના પુત્ર, પરમેશ્વર, પરમસાગત
પરમમદારક મહારાજાધિરાજ જોડેશ્વર ધર્મપાળ ત્રિરત્નને સ્પર્શ કરી પ્રતિજ્ઞા
કરું છું કે, આજથી મેં ઐશ્વર્યધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે તથા તેની સેવામાં
જીવન ક્તિસર્ગ કર્યું છે. ”

ધર્મપાળ યુદ્ધભદ્રના શબ્દો પુનઃ બોલી ગયો. શપથ લેવાઈ રહ્યા
એટલે સાથે શ્રેણીમદ્દ બિહુ તથા બિહુણીઓએ કક્ષમાં સંગીત શરૂ કર્યું. તેની
સાથે પ્રવેશ કરી ત્રિરત્ન તથા ધર્મપાળની ત્રણવાર પ્રદક્ષિણા કરી. સંગીત
સમાપ્ત થયું એટલે યુદ્ધભદ્રે ત્રિશરણ મંત્રનો ઉચ્ચાર કર્યો.—

“ શુદ્ધ શરણં ગચ્છામિ ”

“ ધર્મ શરણં ગચ્છામિ ”

“ સંઘ શરણં ગચ્છામિ ”

સૌએ ત્રિશરણ મંત્રનો ઉચ્ચાર કરી ત્રિરત્નને પ્રણામ કર્યા. યુદ્ધભદ્ર
બોલ્યો:—“ મહારાજાધિરાજ, ભંડારમાં આવો. ”

ધર્મપાળ આગળ ચાલ્યો. એ વખતે નગરના દરવાજા ઉપર રાત્રિના
ચોથા પ્રહરનાં મંગળવાદ્ય વાગી ઉઠ્યાં. દેવળોમાં પ્રાતઃ આરતિનો ધંટાનાદ
સંભળાયો. ધર્મપાળે વિશ્વાનંદને પૂછ્યું:—“ પ્રભુ, હજી કેટલી રાત્રિ છે ? ”

સંન્યાસીએ કહ્યું:—“ રાત્રિ લગભગ પૂરી થવા આવી છે. ”

યુદ્ધભદ્ર, વિશ્વાનંદ તથા ધર્મપાળે ભંડારમાં આવીને જોયું કે તે
તદ્દન ખાલી છે. ધર્મપાળે વિસ્મિત થઈને પૂછ્યું:—“ મહાસ્થવિર, મણિ-
હત્તનું ધન ક્યાં છે ? ”

વૃદ્ધ આચાર્યે હસીને કહ્યું:—“ તે સિંહવાહિની ઘાટ આગળ નૌકામાં
મોકલી દીધું છે. નૌકા પ્રાસાદમાં લઈ જાશે. ”

તૃતીય ખંડ.

પ્રકરણ ૧ હું.

અમ દૈત્ય.

રજ પુરોહિત પુરુષોત્તમ શમ્ભા પ્રાતઃકાળમાં ઘણા જ વહેલા ઊઠીને ગૌડ નગરના રાજમાર્ગે થઈને ઝડપથી રાજ મહેલ તરફ જતા હતા. હજી સુધી ગૌડવાસીઓ ઊઠ્યા નહોતા, માર્ગમાં કેવળ એક બે માણસો જણાતા હતા. એ વખતે એક રમણી પૂજની સામગ્રી લઈને રાજમહેલ તરફથી આવતી હતી, તે પુરુષોત્તમ શમ્ભાને ઝડપથી આવતા જોઈને ઊભી રહી અને પુરોહિત પાસે આવતાં તેણે પૂછ્યું:—
“કોણ, પુરુષોત્તમ મહારાજ છે કે? આટલા વહેલા ઝડપથી ક્યાં જાઓ છો?”
પુરોહિતે તેની વાત સાંભળવા છતાં પણ તે તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ. બ્રાહ્મણને આશ્ચર્ય જતો જોઈને રમણી પુનઃ બોલી:—“મહારાજ, ઓ મહારાજ! આટલા વહેલા વહેલા ક્યાં જાઓ છો?”

બ્રાહ્મણ ગુસ્સે થઈને બોલો રહ્યો, પણ મ્હોમાંથી એક પણ શબ્દ બોલ્યો નહિ. રમણીએ પુનઃ કહ્યું:—“કેમ મહારાજ, કંઈ ઝોળખાણ પડતી નથી કે?”

બ્રાહ્મણે ક્રોધસૂચક હાવભાવ કરીને પૂછ્યું:—“તું કોણ છે?”

રમણીએ હસીને ઉત્તર આપ્યો:—“હું છું. વાહ રે! શું આવી રીતે માણસને બૂલી જાઓ છો?”

“પણ તું કોણ છે? મેં તો તને કદાપિ જોઈ નથી. તું આવી રીતે રાજમાર્ગમાં ઊભી રહીને આ પ્રમાણે મારી સાથે કેમ વાર્તાલાપ કરે છે? તું મને ઝોળખે છે કે?”

“હા, હા. હું તમને સારી રીતે ઝોળખું છું. તમે જ્યારે યુદ્ધા શિવની પૂજા કરતા હતા, ત્યારે તમને જોઈ જોઈને મેં મારી બે આંખો ગૂમાવી છે. તમે તે જ પુરુષોત્તમ મહારાજને? હમણાં રાજવાડીમાં પુરોહિત તરિકે નિમાયા છો તેથી અહંકારને લીધે જમીનપર પગ પણ મૂકતા નથી. હવે મહારાજના પુરોહિત થઈને મને ઝોળખી શકતા નથી? વાહ! હવે મારી સાથે વાર્તાલાપ કરતાં પણ તમને શરમ આવે છે? વાહ. બ્રાહ્મણ, ઊભો રહે. હમણાં

જ હું ગોડ નગરના રસ્તે રસ્તે તારી વિધા સૌ લોકને જણાવી દઉં છું—”

પુરુષોત્તમ વચમાં જ બોલી ઉઠ્યા:—“ બસ—આગળ બોલે તો તને સમ છે. —માધવી—માધુ—અલી ઓ માધિ—મારી બહુ થઈ છે—ધણી જ મહોદી બહુ થઈ ગઈ છે. હજી ખૂબ અંધ ઉડી નથી તેથી હું તને ઓળખી શક્યો નહિ. માધવી, તને શું ગુસ્સો આવ્યો ? ”

“ હવે બસ કરો. જાઓ, તમારા ખુશામતીયા શબ્દો મારે સાંભળવા નથી. ”

“ માધુ—તારો હાથ ઝાલું છું; ના ના—તારે પગે પડું છું— હવે કદિ પણ આ પ્રમાણે નહિ કરે. જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. તું આ વખતે મને માફ કર. ”

તેની સ્થિતિ જોઈને માધવી મનમાં હસી, પરંતુ ધણી જ ગંભીરતાથી બોલી:—“ મહારાજ, આટલા વહેલા ઊઠીને ક્યાં જતા હતા?”

આહાણે હર્ષપૂર્વક હસતાં હસતાં કહ્યું:—“ શું તેં નવા સમાચાર સાંભળ્યા નથી ? મહારાજના વિવાહ છે, તેથી મારે હમણાં જ નારી-યેળ લઈને ગોઠવું તરફ જવાનું છે. હમણાં ગંગામાં સ્નાન કરી આવ્યો. હવે મહાદેવીની પાસે પત્ર લેવા સાડાં જઈ છું. પ્રથમ પ્રહર વીતી ગયા પહેલાં અહિંથી પ્રયાણ કરીશ. ”

માધવીએ પૂછ્યું:—“ પાછા મારે આવશો ? ”

“ દશ દિવસમાં પાછો આવીશ. ”

માધવીએ કટાક્ષપૂર્ણ કહ્યું:—“ હમણાં શું રાજમહેલમાં જશો ? ”

“ હા. ”

“ શું એકલા જઈ શકશો ? ”

“ કેમ ? ”

“ રસ્તામાં ભય છે એ શું ભૂલી ગયા કે ? ”

“ ક્યાં ? હું તો કંઈ જાણતો નથી. ”

“ ત્યારે તમારે સાંભળવાની કંઈ જરૂર પણ નથી. ”

“ ના ના—કહે તો ખરી; માધવી, માધવી, મારા સમ છે. ભયની વાત સાંભળીને મારે માથું ફરે છે. ”

“ ભય જેવું શું છે, પણ લોકો કહે છે કે, ચંડી મંદિરના શિખર ઉપર વડમાં એક અહિદેવ રહે છે. ”

રમણીની વાત પૂરી થયા પહેલાં જ પુરુષોત્તમ સમ્મતિએ તેના હાથ પકડીને કહ્યું:—“ માધવી, ઓ માધવી ! ”

“ કેમ ? ”

“ હું જઈ શકીશ નહિ. ”

“ હું શું કરું ? ”

“ તું મને પહોંચાડવા સારૂ આવ. ”

“ હું શિવમંદિરમાં ન જઈ કે ? ”

“ તું જરા મોડેથી જાજે. ”

“ તે કેવી રીતે જાને ? તમારે બહાર જ પૂજારી આવ્યો છે તે ધણો જ ખરાબ છે. ”

એ વખતે વેગળે અશ્વનાં પગલાં સાંભળવામાં આવ્યાં. એ સાંભળીને પુરુષોત્તમ “ આપરે ” કરી જૂમ પાડી ઝડપથી નાડો. થોડીવાર પછી એક ઘોડેસ્વાર અશ્વની ખરીઓથી ઉડતી ધૂળથી રાજમાર્ગને અધકારમય કરી રાજમહેલ તરફ ચાલ્યો ગયો. તેના ગયા પછી તરત જ માધવી પુરુષોત્તમનો કંઠસ્થર સાંભળીને તે તરફ ગઈ અને થોડે દૂર જઈને તેણે જોયું કે, બ્રાહ્મણ રસ્તામાં ધૂળમાં પડીને ભયથી હાંફતો પડેલો છે. પુરુષોત્તમે માધવીનો પગરવ સાંભળી સ્ટેજ આંગો ઉઘાડી તેને જોઈ લીધી અને પછી વધારે વેગથી હાંફવા લાગ્યો. એ જોઈ માધવીએ પ્રશ્ન્યું:—“ મહારાજ, શું થયું છે ? ”

કેટલીકવારે પુરુષોત્તમે કહ્યું:—“ બ્રહ્મદૈત્ય ! ”

માધવી બોલી:—“ એક બ્રહ્મદૈત્યને જોયો. પાણી હજી પીતો દશ આવે છે. ”

એ સાંભળી પુરુષોત્તમ શરૂમાં વધારે ન બોલતાં ઉઘે શ્વાસે ત્યાંથી નાડો.

પ્રકરણ ૨ જી.

મિલનમાં વિધન.

વૃદ્ધ અમાત્ય ઉદ્ધવધોસ ગોકર્ણદુર્ગદ્વાર આગળ એક વિશાળ અશ્વત્થ વૃક્ષ નીચે સુખાસન ઉપર બેઠો હતો. એક એ વૃદ્ધ સૈનિકો, એક એ જૂના નોકરો અને એક એ પ્રજાજનો વૃક્ષ નીચે ચોક્કસ કરેલી જમીન પર બેઠા હતા. તેઓ કલ્યાણીદેવીના લગ્ન સંબંધમાં વાતચિત કરતા હતા. એક વૃદ્ધ પ્રજાજન કહેતો હતો કે, કુમારીએ યૌવનની સીમામાં પગ મૂક્યો છે, તેથી હવે તેને અવિવાહિત અવસ્થામાં રાખવી યોગ્ય નથી. એ સાંભળી ઉદ્ધવધોસ બોલ્યો:—“ કુમારી વિવાહ લાયક થઈ છે. મહારાજ-

ધિરાજને સમય મળતાં શુભકાર્ય સમાપ્ત થઈ જશે. હવે મારી પણ ઉમર થઈ છે, આજ છું અને કાલે નથી, મનુષ્યની જીંદગીનું કંઈ પણ ઠેકાણું નથી. મારા જીવતાં કુમારીનું લગ્ન થઈ જાય તો ધણું સારું.”

એક વૃદ્ધ સૈનિક બોલ્યો:—“ હું ધારું છું કે કલ્યાણીદેવીના વિવાહ ખીજે કોઈ ઠેકાણે કરવામાં આવ્યો હોત તો ઠીક થાત.”

ઉદ્ધવધોસે વ્યાકુળ થઈને પૂછ્યું:—“ કેમ ? ”

વૃદ્ધ સૈનિકે ઉત્તર આપ્યો:—“ શુભકાર્યમાં એ ત્રણવાર વિદ્ય પડ્યું, તેથી કુલમહિલાઓ કહે છે કે, આ વિવાહમાં શુભ પરિણામ આવશે નહિ.”

ઉદ્ધવધોસ બોલ્યો:—“ ના, ના. કોઈ પણ પ્રકારનું વિદ્ય નડ્યું નથી. પ્રથમવાર જ્યારે સ્વર્ગીય મહારાજ ગોઝામાંથી રાજધાનીમાં પાછા ફર્યા હતા, ત્યારે વિવાહનું શુભ મુહૂર્ત ન હોવાથી આરંભ—ક્રિયા કરવામાં આવી હતી. સ્વર્ગીય મહારાજ ગોપાળદેવ ગોઝામાં પાછા ફરતાં જ દેશના સઘળા સામંતોએ એકઠા થઈ તેમને સમ્રાટની પદવી આપી. આપણા ગોવર્દનમહાના વિશ્વાનંદ સ્વામી જ તેનું મૂળ છે. સમ્રાટની પદવી પ્રાપ્ત કર્યા પછી નવિન રાજ્યમાં શાંતિ સ્થાપવામાં આટલાં વર્ષો નિકળી ગયાં. આટલા દિવસ સઘળા યુદ્ધ વિગ્રહમાં રોકાયેલા હતા. તે વિના ખીજે ઉપાય પણ શું હતો ? કેમ, કેશવદાસ ! તમે શું કહો છો ? ચાર લૂટારાને તથા લૂટારા જેવા એક એ રાજ્યએને યોગ્ય શિક્ષા કર્યા વિના દેશમાં નિરાપદે રહેવાનો કંઈ ઉપાય નહોતો.”

ગોઝવર્ણવાસી વૃદ્ધ ખેડૂત કેશવદાસ, અમાત્યની સલામે જમીન પર એટલો હતો. તેણે એક લાંબો નિશ્વાસ નાંખીને કહ્યું:—“ પ્રભુ, મને અંધું યાદ છે. શું એ હું કદિ પણ ભૂલી જઈશ ! મહારાજ, મેં એ વખતે એ પુત્ર અને પાંચ પૌત્રો ગુમાવ્યા છે ! ”

ઉદ્ધવધોસ લલિજત થઈને બોલ્યો:—“ કેશવદાસ, તમારું કહેવું ખરું છે. અરાજકતાની કથા સૌ કરતાં તમને જ વધારે દિવસ યાદ રહેશે. એ પછી જ્યારે દેશમાં સર્વત્ર શાંતિ સ્થપાઈ હતી, ત્યારે કલ્યાણી દેવીનાં લગ્ન નક્કી થયાં હતાં; પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ વિવાહ પહેલાં જ અચાનક સ્વર્ગીય મહારાજે પરલોકગમન કર્યું. હવે મહારાજનું શ્રાદ્ધ વગેરે થઈ ગયું છે, તેથી કદાચ સત્વર કલ્યાણીદેવીનાં લગ્ન કરી નાંખવામાં આવશે. જો, સાંભળ બાળદેવ, હું ગોઝામાંથી આવકાલ દૂત અથવા ગૌર આવવાની આશા રાખું છું.”

પ્રથમ જણાવેલા વૃદ્ધ સૈનિકે પૂછ્યું:—“ શું કંઈ પ્રથમથી ગોઝામાંથી સમાચાર આવ્યા છે ? ”

ઉદ્ધવદાસ બોલ્યો:—“ ના, કંઈ સમાચાર આવ્યા નથી. પરંતુ કોણ જાણે શાથી મારા મનમાં એમ થાય છે કે, આજે જાણે સશીર્ષ નારિયેળ લઈને રાજધાનીમાંથી ગ્યાર આવશે. ”

કેશવદાસ બોલ્યો:—“ મહારાજ, શું નવિન મહારાજે આટલા દિવસ સંધી કંઈ પણ સમાચાર લીધા નથી ? ”

ઉદ્ધવદાસે કહ્યું:—“ કેશવદાસ, નવા મહારાજનું એકાક્યના સમાચાર લેવાનો એક પ્રકારનો રોગ થઈ આવ્યો છે. ગોડમાંથી દરરોજ એક દૂત અહિંના સમાચાર લેવા સાર આવે છે. મહાદેવી પણ કોઈ કોઈ વાર દુર્ગસ્વામિનીની પાસે દાસી મોકલે છે. ”

“ શું તેઓ વિવાહના સમાચાર લઈને આવે છે ? ”

“ ના, જાણદેવ, તું સ્વપ્નમાં નહિ. મેં તેઓને પૂછી જોયું છે. તેઓ મહારાજના લગ્ન સંબંધી કંઈ પણ જાણતા નથી. ”

“ મહારાજ, ત્યારે તેઓ શા માટે આવે છે ? ”

ઉદ્ધવદાસ બોલ્યો:—“ કેશવદાસ, તમે આટલું પણ સ્વપ્ન શકતા નથી, ત્યારે તમે કંઈ પણ સ્વપ્ન શકશો નહિ. પહેલાં તેઓ યુવરાજની પાસેથી આવતા હતા. હવે નવા મહારાજની પાસેથી આવે છે. કોઈ વખત કંઈ વખત કંઈ ઉપહાર લઈને આવે છે, કોઈવાર મહાદેવીની પાસેથી પત્ર લઈને આવે છે, વળી કોઈ કોઈવાર તીર્થયાત્રાનું બહાનું કાઢી એકાક્ય જોઈ જાય છે. ”

“ કેને માટે પત્ર લઈને આવે છે ? ”

“ મહાદેવીની પાસેથી દુર્ગસ્વામિનીના નામ ઉપર પત્ર આવે છે. ”

“ ઓહ ! ”

“ ત્યારે સાંભળ્યું છે કે, જેઓ રાઠમાં તીર્થયાત્રા કરવા સાર આવે છે. તેઓ એક બે વાર યુવરાજની પાસેથી પત્ર લઈને આવ્યા હતા. ”

“ શું યુવરાજે દુર્ગસ્વામિનીને પત્ર લખ્યો હતો ? ”

“ કેશવદાસ, તમારે એ બધું જાણીને કંઈ કામ નથી. ”

એટલામાં એક ડીંગણા કૃષ્ણવર્ણ શસ્ત્રધારી સૈનિકે આવી ઉદ્ધવદાસને નમન કરીને કહ્યું:—“ પ્રભુ, હમણાં જ ગોડમાંથી એક નૌકા આવી છે, તેમાં એક જાડો બ્રાહ્મણ બેઠો છે. તેનાથી કોઈ પણ પ્રકારે નૌકામાંથી કિનારે ઉતરી શકતું નથી. ”

ઉદ્ધવદાસે વિચિત્ર થઈને પૂછ્યું:—“ કેમ કેલાર ? ”

તે સૈનિકે ઉત્તર આપ્યો:—“ પ્રભુ, વરસાદ પછીથી નદીનું પાણી ઓછું થઈ જવાથી કાદવ બહાર નિકળી આવ્યો છે. તે કાદવમાં ઉતરવાની હિન્મત કરી શકતો નથી. પ્રભુ, મહારાજનું શરીર કંઈ પાતળું નથી. તે જો કદાપિ કાદવમાં ઉતરે તો હું ધારું છું કે, હાથીની માફક તેમાં ખૂંચી જાય.”

“ કેદાર, તે માણસ કોણ છે ? ”

“ પ્રભુ, મેં તેનો પરિચય પૂછ્યો નથી. પણ તેની આકૃતિ ઉપરથી અનુમાન કરી શકું છું કે તે કોઈ મોટો માણસ છે. ”

“ તે કયો છે ? ”

“ પ્રભુ, તે શરીરે ઘણો જ જડો છે. ”

“ ચાલો કેશવદાસ, રાજધાનીમાંથી કયો માણસ આવ્યો છે તે આપણે જોઈ આવીએ. કદાચ મહાદેવીએ મહારાજના વિવાહનો દિવસ નક્કી કરીને આજણુ મોકલ્યો હશે. ”

સઘળા ટક્કની છાયામાંથી ઊઠીને નદી તરફ ચાલ્યા. તેમણે નદી આગળ આવીને જોયું કે, પુરુષોત્તમ શર્મા દુઃખિતનેત્રે આંતરફ કાદવવાળી ભૂમિ તરફ જોઈ રહ્યા છે ! ઉદ્ધવદાસે કિનારે ઊભા રહીને પૂછ્યું:—“ આપ કોણ છો ? ”

“ હું પુરુષોત્તમ છું. ”

“ મહાશયનો નિવાસ ક્યાં છે ? ”

“ ગૌડ નગરમાં. ”

“ શા હેતુથી રાઠદેશમાં મહાશયનું આગમન થયું છે ? ”

“ ઉદેશ ઘણો મોટો છે. તે જણાવવાને ઘણો વખત જોઈએ. કિનારે આવીને સઘળું જણાવીશ, પણ હમણાં કિનારે ઉતરવાનો માર્ગ દેખાડી શકશો ? ”

આગનુકની અવસ્થા જોઈને બળદેવે ઘણી જ સુસ્કેલીથી હાસ્ય રોષી રાખ્યું હતું. તેણે ઉદ્ધવદાસના કાનમાં ધીમેથી કહ્યું:—“ પ્રભુ, આટલા મોટા ભારે શરીરને સ્કંધ ઉપર લઈને આવી શકાય તેમ નથી. જો કાદવમાં હાથી ઉતરી પડશે તો પછી કાઢી શકાશે નહિ, માટે આપ મહારાજને નૌકા ઉપર જ સારું રહેવાનું કહો. અમે દોરડું બાંધીને તેમને કિનારે ખેંચી લાવીશું. ” બળદેવની વાત સાંભળી ઉદ્ધવદાસ હસી પડ્યો.

નૌકા ઉપરથી પુરુષોત્તમે જોયું કે કોઈ પણ તેની વાતનો ઉત્તર આપતું નથી, તેથી તેણે પૂછ્યું:—“ મહાશય, હવે મારે શું કરવું ? ”

ઉદ્ધવદાસે પ્રશ્ન કર્યો:—“ આપ કોણ છો એ તો અમને જણાવ્યું જ નહિ ? ”

“ એ તો મેં કહ્યું,—“ મારું નામ પુરુષોત્તમ શર્મા છે. ”

“ એ તો અમે સાંભળ્યું છે. ”

“ હું મહારાજાધિરાજ ગૌડેશ્વરના પુરોહિત છું. ”

“ ત્યારે અત્યાર સૂધી એમ કેમ બોલ્યા નહિ ? ”

“ મેં હજી સૂધી ગોઠણમાં આવવાનો મારો ઉદ્દેશ જણાવ્યો નથી. ”

ઉદ્ધવઘોસે ધાર્યું કે મહાદેવીએ અવસ્ય વિવાહનો દિવસ નક્કી કરીને કુલપુરોહિતને ગોઠણમાં મોકલ્યો છે. તેણે વ્યાકુળ થઈને બળદેવને કહ્યું:—

“ અરે બળદેવ, એ મહારાજનો કુલપુરોહિત છે. અવસ્ય કલ્યાણીદેવીના વિવાહનો દિવસ નક્કી થયો છે અને તે એ શુભ લખને આવ્યો છે. તેની મસ્કરી કરવી યોગ્ય નથી. વારૂ, હવેથી કાંઈ બોલીશ નહિ. કેદાર, દુર્ગની પાસે એક મ્હોટું આશ્રવૃક્ષ આ વરસાદના પાણીમાં પડી ગયું છે, ત્યાં આગળ નૌકા લઈ જા, એટલે પુરોહિત મહારાજ સહેલાઈથી ઉતરી શકશે. ”

નાવિકો નૌકાને ફેરવીને લઈ ગયા. થોડીવાર પછી બળદેવ તથા કેદારની સાથે પુરોહિત પુરુષોત્તમ શર્મા સુરથદેહ તથા શુષ્કપદે ગોઠણના દુર્ગ આગળ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં ઉદ્ધવઘોસ તથા બાળા કર્મચારીઓએ તેમનો યથાયોગ્ય સત્કાર કર્યો. ગૌડના મહા પુરોહિતે દુર્ગની અંદર એક કક્ષમાં આસન લીધા પછી સંવાદ જણાવ્યા:—

“ સંવાદ ઘણા મહત્વના છે ! પુનઃ યુદ્ધ ઉપસ્થિત થયું છે. ગૌડેશ્વરે આશ્રયહીન કાન્યકુબ્જને આશ્રય આપ્યો છે, તેથી તેમના કાકાએ ગૌડરાજ્ય ઉપર આક્રમણ કરવાની તૈયારી કરી છે; ગૌડેશ્વરે સૈન્ય સહિત સઘળા સામંતોને આવવા સારૂ ચાતરફ દૂત મોકલ્યા છે. આ અરસામાં ઇન્દ્રાયુધે મંડલાદુર્ગ ઉપર આક્રમણ કર્યું છે. ”

ઉદ્ધવઘોસે શુષ્ક કંઠે પૂછ્યું:—“ ત્યારે વિવાહ ? ” પ્રભુભક્તિપરાયણ વૃદ્ધે મનમાં ધાર્યું હતું કે, આ વખતે તેણે કર્તવ્ય પૂરું થશે, કલ્યાણીદેવીના વિવાહ થઈ જશે. પુરુષોત્તમે ધીરે ધીરે ઉત્તર આપ્યો:—“ મહાશય, મહાદેવીએ વિવાહનો દિવસ નક્કી કરી મને ગોઠણમાં મોકલવાનો વિચાર કર્યો હતો. જે દિવસે હું યાત્રા કરવાનો હતો, તે જ દિવસે પ્રજાતમાં એક અશ્વારોહીએ આવીને સમાચાર આપ્યા કે મંડલાદુર્ગને દુસ્મનોએ ઘેરા લીધો છે. એ સાંભળીને તરત જ ગર્ગદેવ તથા પેલા મુંડાએ મહારાજને પકડી મોકલી દીધા. તેમની તો વિવાહ પહેલાં જવાની જરા પણ ઇચ્છા નહોતી. ”

ઉદ્ધવઘોસ લાંબો નિશ્વાસ નાંખીને બેસી ગયો. સમાચાર અંતઃપુરમાં પહોંચી ગયા. દુર્ગસ્વામિનીના કાને પહોંચ્યા, કલ્યાણીદેવીની પાસે પણ પહોંચ્યા.

પાટલીપુત્રમાં.

શી તકાળના પ્રારંભમાં, સૂર્યોદય પૂર્વે પાંચ મનુષ્યો પાટલી-
પુત્રના ખંડિયેરોમાં જઈને પશ્ચિમ દિશા તરફ જતા હતા.
એ સમયે ભારતની પ્રાચીન રાજધાની મનુષ્યની વસ્તી વિનાની. ઘાટ
વનથી આચ્છાદિત, તથા કુર પ્રાણીઓની આવાસભૂમિ બની ગઈ હતી. ચારે
દિશાઓ ધન ધુમસથી આચ્છાદિત થઈ રહી હતી, પાપાણુઆદિત રાજ-
માર્ગ હરીયાળા ઘાસના ક્ષેત્રમાં પરિણત થઈ ગયો હતો, માર્ગની બન્ને
બાજુએ ઘાટું વન આવેલું હતું, વૃક્ષરાજિના મધ્યમાં ડેકાણે ડેકાણે દંડોની
બનાવેલી દિવાલો, પાપાણુના સ્તંભ અથવા મંદિરોનાં ખંડિયેરો જેવામાં
આવતાં હતાં. વચ્ચે વચ્ચે રાજમાર્ગની બાજુએ શવસાચ્છત પુષ્કરિણી,
અથવા કુમુદકલ્હારવનથી ઢંકાયેલા વિશાળ જલાશય પણ જણાતા હતા.
ઇ. સ. આદ્દમાશતાબ્દિના શેષભાગમાં મગધની રાજધાની. ઉત્તરાપથની રાજ-
ધાની, સમસ્ત ભારતવર્ષની રાજધાની પાટલીપુત્ર નગરની એવી અવસ્થા
થઈ હતી. ત્રિમિત્રસીર, અખતશત્રુ, અંદ્રગુપ્ત, બિન્દુસાર, અશોક, પુષ્પ-
મિત્ર, અમિમિત્ર, સમુદ્રગુપ્ત પ્રભૃતિ રાજાઓએ કોટી કોટી સુવર્ણ વ્યય
કરીને જે પાટલીપુત્ર નગરને સુશોભિત કર્યું હતું. તે આ આખ્યાયિકાના
સમયમાં ભીષણ વનથી આચ્છાદિત થઈ વ્યાધ, રીંછ, શૂગાવની લીલાભૂમિમાં
પરિણત થઈ ગયું હતું.

મુસાફરોમાંથી એક જણ બોલ્યો:—“ ચાલો, આપણે ગંગાકિનારે થઈને
જઈએ. ”

બીજા માણસે ઉત્તર આપ્યો:—“ ત્યાં ગાડીઓ કેવી રીતે આવી શકશે ?”

“ અહિં એક જણને મૂકતા જઈએ. ”

પરંતુ ત્યાં આગળ એકલા ઉભા રહેવાને કોઈ પણ કખૂત્ર થયું નહિ.
તેથી નિરૂપાયે બે જણાને ત્યાં આગળ રહેવા દઈને બાકીના ત્રણ જણ
ગંગાકિનારે જવા સાર તૈયાર થયા. પ્રથમ માણસે પૂછ્યું:—“ ગંગાકિ-
નારાનો રસ્તો કેવી રીતે ઓળખી શકીશું ? ”

“ કેમ ? આ ડાબી તરફના રસ્તે થઈને ગંગા કિનારે જવાશે. ”

“ બાહ, તમે શા ઉપરથી કહી શકો છો ? ”

“ આપણે જે રસ્તે થઈને જઈએ છીએ તે જ વારાણસી તથા પ્રતિષ્ઠાનનો માર્ગ છે. આપણે પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ જઈએ છીએ, ગંગા ઉત્તર તરફ આવેલી છે, તેથી આપણે ડાબી તરફના રસ્તે થઈને ગંગા કિનારે જઈ શકીશું. જે તું કદાપિ વનમાં માર્ગ ભૂલી જાય. તો તારી શી દશા થાય વાર ? ”

“ બાઈ, વનમાં અથવા સપાટ મેદાનમાં સૂર્ય જતેથી હું દિશા નિર્ણય કરી શકું; પરંતુ અહિંયા મને એવું માલુમ પડે છે કે, જાણે હું વિશાળ મહાનગરની સેંકડો દિશાઓમાં વિસ્તાર પામેલા રાજમાર્ગોની વચ્ચે ઊભો છું. જુઓ, ખરેખર એ તરફ સેંકડો રાજમાર્ગ આવેલા છે, જ્યાં જંગલ જણાતું નથી ત્યાં માર્ગ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. માર્ગના પાપાણ્ણાચ્છાદન ભેદીને હજી પણ મ્હોટાં મ્હોટાં વૃક્ષ ઊંચાં નથી. સઘળા માર્ગની બન્ને બાજુએ ધરોની હાર આવેલી છે, તેથી ભૂલ થાય એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી. ”

ત્રણે મુસાફરો ઉત્તર તરફના માર્ગે થઈને ગંગા કિનારા તરફ ચાલ્યા. થોડીવાર પછી તેઓ નગરનાં ખંડિયેરો પાછળ મૂકી દઈને ગંગાના વિશાળ રેતીપટમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં એક પ્રાચીન ઘાટની પાસે સેંકડો અશ્વા-રોહી સૈનિકો તંબૂ નાંખીને પડ્યા હતા. તેમણે તેઓને આવતા જોઈ ઘાટો પાડ્યો અને તેઓ નિકટ આવી પહોંચ્યા એટલે એક સૈનિકે પૂછ્યું:—“ તમે ક્યાં જાઓ છો ? ”

મુસાફરોમાંથી એક જણે કહ્યું:—“ કોણ, જયનાગ કે ? ”

સૈનિકે ઉત્તર આપ્યો:—“ હા. તમે કોણ છો ? ”

“ કેમ, ઓળખાણ પડતી નથી કે ? હું મોહન છું. ”

એટલામાં ત્રણે મુસાફરો તંબૂની પાસે આવ્યા. મોહને પૂછ્યું:—“ જયનાગ, માર્ગમાં ક્યાંય શત્રુઓ નજરે પડ્યા હતા ? ”

જયનાગે કહ્યું:—“ ઉદ્ધ-કપુરને દુર્ગ મૂકીને આવ્યા પછીથી માર્ગમાં એક પણ અસ્ત્રધારી માણસ નજરે પડ્યો નથી, શત્રુની વાત તો દૂર રહી. ”

“ કનોજિયાઓ મ્હોટા વીર દેખાય છે ! તેઓ ક્યાં ગયા ? ”

“ તેમણે સાહસ કરીને મન્ડલાદુર્ગ ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું, પરંતુ વિમલનંદીનું સૈન્ય જોઈને તેઓ કોણ જાણે ક્યાં નહાસી ગયા તેનું કંઈ ટેકાણું જ નથી. તેઓ કદાચ દેશમાં પાછા જતા રહ્યા હશે. કોઈ પણ તેમનો પતો આપી શકતું નથી. ”

“ વિમલનંદી ક્યાં છે ? ”

“ તે શોણ-સંગમ આગળ પડાવ નાંખીને મહારાજની રાહ જૂએ છે. તેમની પાસે પાંચ સહસ્ત્ર સૈનિકો છે, તેઓ શાંતપણે બેસી રહેવાથી ઉન્મત્ત બની ગયા છે. તેઓ કહે છે કે, પંચસહસ્ત્ર સૈનિકો લઇને સ્વર્ગીય મહારાજ ગોપાળદેવે મર્યાસી ગુર્જરાને વરેન્દ્રભૂમિમાંથી નસાડી મૃત્યા હતા, તેથી પંચસહસ્ત્ર સૈનિકો વડે રહેલાઈથી વારાણસી તથા અરણાદ્રિ ઉપર અધિકાર સ્થાપી શકાશે. પરંતુ વિમલનંદીથી મહારાજની આજ્ઞા વિના શોણ ઉતરી શકાય તેમ નથી. ”

“ મહારાજનું સૈન્ય એક બે દિવસમાં શોણ-સંગમ આગળ આવી પહોંચશે. ”

“ મહારાજની સાથે કોણ કોણ આવવાના છે ? ”

“ ગૌડના સઘળા આવ્યા છે. મહાકુમાર વાકપાલદેવ તથા મહામાત્ય ગર્ગદેવ ગૌડનગરમાં રહ્યા છે. ઉદ્ધારણપુરના કમલસિંહ, દન્ડલુકિતના રણસિંહ, ઢેકરીના પ્રમથસિંહ, દેવગામના વીરદેવ, પદ્મગાના જયવર્દન પ્રભૃતિ ગૌડમાંથી મહારાજની સાથે આવ્યા છે. ઉદ્ધન્ડપુરથી વૃદ્ધ લીળમદેવ પણ મહારાજની સાથે આવ્યા છે. આ વખતે યુદ્ધ ધણું સરસ બનશે. ”

“ મોહન, તું પણ ગાંડા જેવો જણાય છે. શત્રુ ક્યાં છે તે યુદ્ધ થશે? મેં સાંભળ્યું છે કે તીરલુકિતના સામંતોએ વિમલનંદીની સાથે સાક્ષાત કરીને આપણા મહારાજની અધીનતાનો સ્વીકાર કર્યો છે. મહારાજ ક્યારે આવશે ? ”

“ ધણું ખરું મધ્યાહ્નના ભોજન વખતે આવી પહોંચશે. ”

દિવસનો પ્રથમ પ્રહર વીતી ગયો. બે ત્રણ ગાડીઓ તંખૂતો સામાન લઇને ઘાટ આગળ આવી પહોંચી. થોડા વખતમાં ગંગા કિનારે વટ તથા અશ્વત્થ-ટક્કની છાયામાં ઘણા તંખૂઓ નાંખી દેવામાં આવ્યા. મોહન તથા તેના સાથીદારો રાંધવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા. ત્રીજા પહોરે પંચસહસ્ત્ર અશ્વ-શૈલીઓની સાથે ધર્મપાળદેવ તથા ગૌડના સામંતો આવી પહોંચ્યા; તેઓ રનાનાહાર કરીને તરતજ વિમલનંદીની છાવણી તરફ દૂર કરી ગયા. તેઓની સાથે સો શરીરરક્ષકો ગયા, બાકીના સૈનિકો ત્યાં આગળ વિશ્રામ કરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૪ થું.

મગધમાં જોડશ્વર.

બીજે દિવસ ઘણા વહેલા ઉડીને જોડીય સામંતો ધર્મપાળ-
દેવના તંબૂતી સ્થાને એકઠા થયા. તેમણે જોયું કે સ્વયં
વિમલનંદી હાથમાં ઉઘાડી તસ્વાર રાખીને મહારાજના પટવાસ-તંબૂતી
દ્વારમાં સૂતો છે. તેના પગ આગળ ધર્મપાળદેવનો નોકર xદેવર્ત ગોવિંદનાસ હજી
પણ નિદ્રિત અવસ્થામાં છે. વૃદ્ધ ભીષ્મદેવ શિશિરબિંદુઓથી ભિંબાયેલા
ધાસ ઉપર તસ્વાર મૂકી તેના ઉપર બેઠો. એ જોઈ સધળાએ તેનું અનુક-
રણ કર્યું.

કમલસિંહ બોલ્યો:—“ શું હજીસુધી મહારાજ જાગ્યા નથી ? ”

વૃદ્ધ ઉદ્ધવધોસે કહ્યું:—“ ના. જો મહારાજ બંધમાંથી જાગ્યા હોત
તો વિમલનંદી અત્યારે તંબૂતી ત્યાગ કરીને ચાલ્યો ગયો હોત. ”

ભીષ્મદેવે કહ્યું:—“ કમલ, આપણે અહિં વિલમ્બ કરવો ઉચિત નથી.
કેમકે શત્રુઓનો જ્યારે કાંઈ પણ પત્તો લાગતો નથી, ત્યારે આપણે જેમ
બને તેમ જલદીથી વારાણસી ઉપર આક્રમણ કરવું જોઈએ. ”

ઉદ્ધવધોસે પૂછ્યું:—“ પ્રભુ, કાન્યકુબ્જ રાજ્ય ઉપર આક્રમણ કરવાથી
શું ઉચિત થશે ? ”

વૃદ્ધ ભીષ્મદેવે ઉત્તર આપ્યો:—“ જો ઉદ્ધવ, કાન્યકુબ્જરાજે આપ-
ણને સમાચાર આપ્યા વિના જ મન્ડલાદુર્ગ ઉપર આક્રમણ કર્યું છે, તેથી
હવે આપણે ઇચ્છાનુસાર વર્તવાને સ્વતંત્ર છીએ. જ્યારે યુદ્ધ કરવાને પ્રવૃત્ત
થયા છીએ, ત્યારે પછી સામંતીતિનું અવલંબન કરવું એ કેવળ મૂર્ખાઈ જ
છે. કદાચ કાન્યકુબ્જનું સૈન્ય xકરપદેશમાં અથવા વારાણસીમાં રાહ જોતું
હશે. ઇન્દ્રાયુધનું બીજું સૈન્ય આવતાં તેઓ પુનઃ આગળ વધશે. ”

કમલસિંહે કહ્યું:—“ પ્રભુ, આપનું કહેવું સર્વાંશે સત્ય છે. ઉદ્ધવધોસ,
આજેજ શોણ ઝોળાંગી કરપદેશમાં પ્રવેશ કરવું ઉચિત છે. ”

રણસિંહ બોલ્યો:—“ મારો પણ એજ મત છે; પરંતુ મહારાજની
આજ્ઞા વિના કાંઈ પણ થઈ શકે તેમ નથી. ”

જયવર્દને કહ્યું:—“ જુઓ ભીષ્મદેવ, દિવસ ચડવા આવ્યો, તથાપિ
મહારાજ તો ઉઠ્યા નહિ. તેઓ બહાર આવીને મસહલત કરી કુચ કર-

વાની આજ્ઞા આપશે એટલામાં પ્રથમ પ્રહર વીતી જશે. આપણે તે અરસામાં પોતપોતાના સૈન્યના અશ્વારોહી-સૈનિકોને આગળ મોકલાવી દઇએ. જે પાંચસહસ્ત્ર સૈનિકોને પાટલિપુત્રમાં રાખ્યા છે, તેઓ આજે અહિંયાં આવી પહોંચશે; તેઓજ શોણ-સંગમનું નક્ષણ કરશે. ઢેકરીયરાજ, આપ શું કહો છો?”

પ્રમથસિંહે કહ્યું:—“ જુઓ ભીષ્મદેવ, અમે રાદવાસીઓ છીએ. અમે યુદ્ધ કરવું સારીરીતે જાણીએ છીએ; પરંતુ વારેન્દ્રગણ રાષ્ટ્રનીતિમાં તથા ભુદ્ધિમાં હમ્મેશાંથી અમને પરાજિત કરતા આવ્યા છે. જુઓ, આ સામાન્ય વાત આપણામાંથી કોઇને પણ યાદ ન આવી. ”

ભીષ્મદેવ બોલ્યો:—“ પ્રમથ, પદ્મખ્યારાજનું કહેવું સત્ય છે. જાતે, ગ્રાપાળદેવને સામાન્ય લોકો ધણું ખૂંડે ભીરૂ માનતા હતા; પરંતુ તેમના જેવા ધીર, વિચારશીલ તથા ભવિષ્યદર્શી પુરૂષ વારેન્દ્રભૂમિમાં પણ લાગ્યે જ હશે. તેઓ ભૂત, ભવિષ્ય, તે વર્તમાનનો વિચાર કર્યા વિના કદાપિ કોઇ કાર્યમાં આગળ પગલું ભરતા નહોતા. તું વિમલનંદીને ઉદ્દાડ. કમલ, તું આપણા દંડધરોને બોલાવી લાવ. ”

પ્રમથસિંહની ખૂબથી વિમલનંદી ચક્ષુ ચાળતો ચાળતો ઉડીને બેઠો થયો અને તંજૂની રહામે જમીનપર બેઠેલા સામંતરાજેને જોઈ લલિત થઇને બેઠો થયો. કમલસિંહના બોલાવ્યાથી કેટલાક દંડધર તંજૂની આગળ આવીને બેઠા રહ્યા. રાજાઓએ તેમને પોતપોતાના સૈન્યને કુચ કરવા સારૂ તૈયાર થવાનો હુકમ આપ્યો. વિમલનંદીએ વિરિમંત થઇ ભીષ્મદેવને કહ્યું:— “ પ્રભુ, શું થયું છે ? ”

ભીષ્મદેવે હસીને કહ્યું:— “ અમે અત્યારે જ શોણ ગ્રાળંગવાની ગોડ-વણ કરીએ છીએ. તું તારા સૈનિકોને કુચ માટે તૈયાર થવા સારૂ સમાચાર કહેવડાવ. મહારાજ નિદ્રામાંથી જાગ્રત થતાં જ કુચ કરવાનો હુકમ આપવામાં આવશે. ”

વિમલનંદી વિરિમંત થઇને વૃદ્ધના મ્હોં તરફ જંતઘ રહ્યો. તે જોઇ પ્રમથસિંહે કહ્યું:—“ અરે નંદીપુત્ર ! અમે સૂર્યોદય પહેલાંના અહિં આવ્યા છીએ અને અહિંથી ઉપડવાની આજ્ઞામાં સૌ એકમત છીએ, તેથી મહારાજ કદાપિ અમને અટકાવશે નહિ. ”

વિમલનંદીએ એક અશ્વારોહીને પોતાના સૈન્યમાં મોકલ્યો. એટલામાં ગ્રાવિન્દાસ સામંતરાજેને માંટ આસન લઇ આવ્યો. એ જોઇ પ્રમથસિંહે કહ્યું:—“ અમારે આસનની કાંઈ પણ જરૂર નથી. યુદ્ધયાત્રીને માટે તો તુલુ કે ભૂમિ આસન જ વિશેષ ઉત્તમ છે. ”

એ સમયે યુદ્ધયાત્રાના સમાચાર સાંભળી છાવણીનું સૈન્ય અત્યંત આનંદમાં આવી જઈ ગર્જના કરવા લાગ્યું; કોઈ કોઈ જોડેશ્વરની જય-ધોષણા કરવા લાગ્યા. એ કોલાહલથી ધર્મપાળદેવની નિદ્રામાં ભંગ પડ્યો. તે તંબૂમાંથી બહાર નિકળ્યો કે તરત જ સઘળા સામંતો આદરપૂર્વક ઊભા થયા. એ સમયે પ્રમથસિંહે જોયું કે, વૃદ્ધ ઉદ્ધવધોસ કોઠને પ્રણામ કરે છે. તે જોઈ તેણે પાછળ દૃષ્ટિ કરી અને જોયું કે, વિશ્વાનંદ તથા મહારાજ ચક્રાચુધની સાથે એક શીર્ષકાય મંડિતમસ્તક વૃદ્ધ ઊભો છે. સંન્યાસીને જોઈ ધર્મપાળદેવ તથા સામંતોએ તેને પ્રણામ કરી ચક્રાચુધને અભિવંદન કર્યું.

ધર્મપાળદેવે કહ્યું:—“પ્રભુ, ક્યારે પધાર્યા? હું ગઈ કાલે રાત્રે બીજા પ્રહર સૂઈ જાગ્યો હતો; પરંતુ આપના આગમનના કંઈ સમાચાર મને ન મળ્યા?”

વિશ્વાનંદે ઉત્તર આપ્યો:—“મહારાજ, અમે હમણાં જ આવ્યા, અમારી સાથે એક નવા માણસ આવ્યા છે.”

“કોણ?”

“ઓળખી શકો છો?”

સંન્યાસી ખસી જઈને ઊભો રહ્યો. ધર્મપાળે વિસ્મિત થઈને જોયું કે, જોડના મણિદત્તાના છર્ણુ ગૃહમાં જે વૃદ્ધ બિહુએ તેને ત્રિરત્નનો સ્પર્શ કરાવી શપથ લેવડાવ્યા હતા, તે ઊભો છે.

*મહાસ્થવિર યુદ્ધભદ્ર જરા હસીને બોલ્યો:—“મહારાજ, મગધ-દેશમાં પ્રકાસ્ય રાજસભામાં સેંકડો વર્ષ પછી એક બૌદ્ધબિહુ પોતાની ઇચ્છાથી આવ્યો છે.”

ધર્મપાળે હસીને કહ્યું:—“મહાસ્થવિર! સ્વાગત.”

એ સમયે અવસર જોઈને વૃદ્ધ ઉદ્ધવપુરરાજે કહ્યું:—“મહારાજ! અમે ધણીવારથી રાજદ્વાર આગળ ઊભા રહ્યા છીએ.”

“પિતા, અપરાધ ક્ષમા કરો.”

“જે આજે જ શોણ ઓળંગી જવાની અનુમતિ આપો તો ક્ષમા આપી શકાય.”

“શું આજે જ?”

“હમણાં જ. અમે સઘળું અશ્વારોહી સૈન્ય તૈયાર રાખ્યું છે.”

“જે સઘળી ગોઠવણ થઈ ગઈ હોય તો પછી કુચ કરવી જ પડશે. કેફરીરાજ! આપ રણનીતિમાં નિપુણ છો, પ્રવરક્ષાની વ્યવસ્થા કર્યા વિના

શત્રુના રાજ્યમાં કેવી રીતે જઈ શકીશું ? ”

જયવર્દન બોલ્યો:—“ મહારાજ ! દાસનું કહેવું એટલું જ છે કે, ભીષ્મદેવની બધી વાત સાંભળી રહ્યા પછી આત્મા આપશે. ”

ભીષ્મદેવ કહેવા લાગ્યો:—“ મહારાજ ! કાન્યકુબ્જરાજના સૈન્યે મન્ડ-લાદુર્ગ ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું; પરંતુ તેઓ મન્ડલાનો ત્યાગ કરી નહાસી ગયા પછીથી ક્યાંય જણાતા નથી. મન્ડલાની પછી નમુદ્ગગિરિમાં અથવા હિરણ્યપર્વતમાં, ઋષિહિતાશ્વદુર્ગમાં અથવા શોણ-સંગમ આગળ ક્યાંય પણ તેઓ મહારાજના સૈન્યની સહામે થવાની હિમ્મત કરી શક્યા નથી. વિમલનંદી એક અઠવાડિયા કરતાં અધિક સમયથી પંચસહસ્ત્ર સૈનિકો સહિત શોણ-સંગમ આગળ અપેક્ષા કરે છે; પરંતુ તે અરસામાં એક દિવસ પણ શત્રુ સૈન્યની સાથે સાક્ષાત થયો નથી. કાન્યકુબ્જરાજના સૈનિકોની સંખ્યા વધારે નથી, તેથી તેઓ બીજાં સૈન્ય આવી પહોંચવાની રાહ જુએ છે. તેથી એ અરસામાં આપણે તેઓને એકદમ નિર્મૂળ કરી નાખવા બેઠાએ; કારણ, બીજાં સૈન્ય આવી પહોંચશે એટલે શત્રુઓ અધિક બળવાન બની જશે. ”

ધર્મપાળે કહ્યું:—“ તાત ! આટલા મુઠ્ઠીમર સૈનિકોને લઈ કેવી રીતે શત્રુના રાજ્યમાં પ્રવેશ કરીશું ? ”

“ શત્રુના સૈન્ય ક્યાં છે ? કર્ણદેશે કદિ પણ કાન્યકુબ્જરાજની અધીન-તાનો સ્વીકાર કર્યો નથી. ”

જયવર્દને કહ્યું:—“ મહારાજની સાથે પંચસહસ્ત્ર સૈનિકો આવ્યા છે, વિમલનંદી પંચ સહસ્ત્ર ધોડેસ્વારો લઈને શોણ-સંગમ આગળ અપેક્ષા કરે છે, એ દશ સહસ્ત્ર સામ્રાજ્યના સૈનિકો છે. તે સિવાય અમારા શરીરરક્ષક ધોડેસ્વાર સૈનિકોની સંખ્યા પણ એ હજાર કરતાં વધારે હશે. શું એ બાર હજાર સૈનિકો વારાણસી ઉપર અધિકાર મેળવી શકશે નહિ ? ”

વિમલનંદી બોલ્યો:—“ નિશ્ચય મેળવી શકશે. બાર હજાર તો શું પણ, જો મને અનુમતિ આપવામાં આવે તો હું મારા પાંચ સહસ્ત્ર સૈનિકો-ને લઈ વારાણસી ઉપર અધિકાર મેળવી કાન્યકુબ્જમાં જઈ શકું. ”

પ્રમથસિંહે કહ્યું:—“ હજી આપણું પાયદળ સૈન્ય કેટલું દૂર છે ? ”

વિમલનંદીએ ઉત્તર આપ્યો:—“ તેઓ જો પ્રયત્ન કરે તો ત્રણ ચાર દિવસમાં અહિં આવી શકે. ”

લીખદેવ બોલ્યો:—“ પાયદળ સૈન્ય આવી પહોંચતા ચરણાદિ અથવા વારાણસી ઉપર ઘેર નાંખીશું; પરંતુ હમણાં શોણ-સંગમથી ચરણાદિ સંધીના પ્રદેશ ઘોડેસ્વાર સૈન્યની સહાયતા વડે લઈ લેવો જોઈએ. ”

કમલસિંહે કહ્યું:—“ મહારાજ, ઉપડવાની સધળી તૈયારી થઈ ચૂકી છે. આપ આજા આપો એટલે મોખરાના સૈનિકો અગ્રેસર થાય. ”

“ શોણ-સંગમનું રક્ષણ કોણ કરશે ? ”

વિમલનંદી બોલ્યો:—“ મહારાજ, મારાથી એ કાર્ય નહિ થાય; જે મને મૂકીને જશે તો હું ઝાડ પર લટકાને આત્મહત્યા કરીશ. ”

“ ત્યારે કોણ રહેશે ? લીખદેવ, આપ રહેશો ? ”

લીખદેવે કહ્યું:—“ મહારાજ ! કદાપિ નહિ; વૃદ્ધ લીખે આ જીવન-માં અધારોહી સૈન્યનો દારબાર કર્યો છે. દુર્ગ અથવા તીર્થનું રક્ષણ કરવું એ તેનું કાર્ય નથી. મહારાજ, આ યુદ્ધમાં કોઈ પણ શોણના કિનારે પડી રહેવાને રાજી નથી. સધળા મનમાં ઉમેદ રાખીને આવ્યા છે કે, વારાણસી, ચરણાદિ, પ્રતિષ્ઠાન અથવા કાન્યકુબ્જના યુદ્ધમાં જય મેળવીશું. ”

“ પરંતુ પૃથ્વરક્ષા કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે ને ? ”

ઉદ્ધવધોસ બોલ્યો:—“ મહારાજ, આપ સૌ યુદ્ધ કરવા સાર વ્યાકુળ થઈ રહ્યા છો, તેથી આપ સધળા આગળ જાઓ, હું પૃથ્વરક્ષા કરવા સાર શોણ-સંગમ આગળ અપેક્ષા કરીશ; પરંતુ મહારાજના ચરણમાં નિવેદન કરી મૂકું છું કે, પાયદળ સૈન્ય આવી પહોંચતાં જ તેઓની સાથે હું આવીશ. ”

લીખદેવે કહ્યું:—“ ઉદ્ધવ ! પછી શોણ-સંગમનું રક્ષણ કરવાની કંઈ ફિકર કરવી નહિ પડે. ”

ધર્મપાળ બોલ્યો:—“ ઘણું સારું. ”

લીખદેવે કહ્યું:—“ મહારાજ ! યાત્રા કરવાની આજા આપો. ”

“ ઉદ્ધવધોસની સાથે કેટલું સૈન્ય રહેશે ? ”

“ એ હજાર સૈનિકો બસ છે. ”

“ ત્યારે બાકીના પાંચ સહસ્ત્ર સૈનિકો અત્યારે નદી ઝાળાજે ? ”

ધર્મપાળે કહ્યું:—“ હા. ”

લીખદેવ બોલ્યો:—જે પાંચ સહસ્ત્ર ઘોડેસ્વાર સૈનિકો પાટલિપુત્રમાં છે, તેઓ આજ રહાંજે અહિં આવી પહોંચશે. ઉદ્ધવ ! તું આજે જ તેઓને નદી ઝાળાંગવાની આજા કરજો. ”

લીખદેવની વાત સમાપ્ત થયા પહેલાં જ પ્રમથસિંહ તથા રણસિંહે શંખધ્વનિ કર્યો. શંખધ્વનિ શ્રવણ કરતાં જ સૈન્યમાં સેંકડો શંખ તથા શૃંગ વાગી ઉઠ્યાં; તૂરી તથા ભેરી વગાડનારાઓ તીરભૂમિનો ત્યાગ કરી શોણના આલુકામય ગર્ભમાં ઉતર્યા. બીજી ક્ષણે જ હજારો અશ્વોની ખરી-ઓથી ધૂળ ઉડી શોણ-ગર્ભ અંધકારમય થઈ રહ્યો. ગૌડીય ઙનાસીરગણ જયધ્વનિ કરતા કરતા દોહ-કોસ-ગ્યાપી *વાલુકાક્ષેત્ર ઝોળાંગી શોણના સ્કામે ઢિનારે જતા પહોંચ્યા.

પ્રકરણ ૫ મું.

વારાણસીનું યુદ્ધ.

ગૌડીય અશ્વારોહી સૈન્ય શોણ ઉતરીને બે ભાગમાં વહેંચાઈ ગયું. એક સહસ્ત્ર સેના લઈ ધર્મપાળદેવ, લીખદેવ, વીરદેવ, તથા પ્રમથસિંહ નદીથી થોડે દૂર છાવણી નાંખીને પડ્યા. રણસિંહ, કમલસિંહ, જયવર્દન તથા વિમલનંદી પ્રત્યેક જણ પોતાની સાથે પાંચસો સૈનિકો લઈને શત્રુના સૈન્યની શોધમાં નિકળ્યા. ચક્રાયુધ એક સહસ્ત્ર અશ્વારોહી-સૈનિકો લઈને ધીરે ધીરે વારાણસીના માર્ગે અગ્રેસર થયો. વિશ્વાનંદે પોતાની સાથે બીજા એક સહસ્ત્ર સૈનિકો લઈ બીજે દિવસ તેની પાછળ આવવાનું નક્કી કર્યું. લીખદેવની સલાહથી ધર્મપાળદેવે આજ્ઞા કરી કે, કોઈપણ સેનાપતિથી બે દિવસ કરતાં વધારે વખત છાવણીમાંથી ગેરહાજર રહી શકાશે નહિ. વિમળનંદી આ આજ્ઞા સાંભળી સહાયવદને શિબિરમાંથી બહાર નિકળ્યો.

ગૌડીય સૈન્યથી બે દિવસમાં કુરૂપદેશ આચ્છાદિત થઈ ગયો. બાકી રહેલા પંચસહસ્ત્ર સૈનિકો આવી પહોંચ્યા, એટલે ધર્મપાળદેવે છાવણી ઉપાડી આગળ કુચ કરી. બીજે દિવસ બે હજાર સૈનિકોને લઈ લીખદેવ તથા ધર્મપાળે પડાવ નાંખ્યો; બાકીના ચાર હજાર સૈનિકો પ્રમથસિંહ તથા વીરદેવની સાથે વારાણસી તરફ અગ્રેસર થયા. ત્રીજે દિવસ વિમલનંદીને છાવણીમાં પાછો ફરેલો ન જોવાથી લીખદેવે પોતાની સાથે પાંચસો સૈનિકો લઈ ચોથે દિવસ પ્રભાતમાં તેને શોધવા સાર પ્રયાણ કર્યું. પાંચમે દિવસે

ઙનાસીર ગણ=મોખરાના સૈનિકો. *વાલુકાક્ષેત્ર=રેતીનું મેદાન.

ધર્મપાળદેવે વારાણસીની પાસે આવીને જોયું કે, ભાગીરથીના સહામે કિનારે ગૌડીય સૈન્યે છાવણી નાંખી છે, અને નૌકાદ્વારા સહસ્ત્ર સહસ્ત્ર સૈનિકો નદી ઓળંગી વારાણસીની તરફ ધસ્યા આવે છે. એ જોઈ ધર્મપાળદેવે વિસ્મિત થઈ ઝડપથી પોતાના અશ્વને દોડાવ્યો. માર્ગમાં પ્રમથસિંહ, વિશ્વાનંદ તથા વીરદેવની સાથે તેનો મેળાપ થયો.

સત્રાટે આગ્રહપૂર્વક પૂછ્યું:—“ પ્રભુ, શું બનાવ બન્યો છે ? કોનું સૈન્ય નદી ઓળંગે છે ? ”

“ મહારાજ ! ગૌડીય લશ્કર નદી ઉતરે છે. ”

પ્રમથસિંહ બોલ્યો:—“ વિમલનંદીએ ત્રણ દિવસમાં સિત્તર ગાઉના માર્ગ કાપી, એથે દિવસ ગંગા ઓળંગી વારાણસી ઉપર આક્રમણ કર્યું છે. નગરમાં કાન્યકુબ્જરાજનું દશ સહસ્ત્ર કરતાં પણ અધિક સૈન્ય છે. પરંતુ વિમલનંદીએ પાંચસો સૈનિકો લઇને તેઓના ઉપર આક્રમણ કર્યું છે. મહારાજ ચક્રાક્રમે તે જ દિવસ સંધ્યાકાળે ભાગીરથીના કિનારે આવી પહોંચી વિમલનંદીના સમાચાર મળતાં નદી ઓળંગી છે. જે તેમનું સૈન્ય આવી પહોંચ્યું ન હોત તો પાંચસો ગૌડીય વીરમાંથી એકજણ પણ જીવતું રહેવા પામત કે કેમ એ વિષે સંદેહ છે. કાન્યકુબ્જરાજની આગ્રાથી વારાણસીના તાબાની ઘણીખરી નૌકાઓ બાળી મૂકવામાં આવી છે. જે કેટલીક નૌકાઓ છે, તેથી એક દિવસમાં પાંચસો કરતાં અધિક સૈનિકોથી નદી ઓળંગી શકાય તેમ નથી ”

“ ત્યારે શું ઉપાય કરીશું ? ”

વિશ્વાનંદે ઉત્તર આપ્યો:—“ભીષ્મદેવ નદી કિનારે ઉપસ્થિત છે. તેમની આગ્રાથી રણસિંહ પોતાના સૈનિકોને લઈ નૌકાઓ મેળવવા માટે ચરણાદ્રિ તરફ ગયો છે. જયવર્દનના કંઈ પણ સમાચાર મળતા નથી. ”

“ આપણું કેટલું સૈન્ય નદી ઉતરી ચૂક્યું છે ? ”

“ વિમલનંદીના સૈન્ય સહિત સાડાત્રણ હજાર સૈનિકો નદી ઓળંગી ગયા છે. ”

“ નદી કિનારે કેટલું સૈન્ય રહ્યું છે ? ”

“ લગભગ સાત હજાર સૈનિકો છે. ”

સમ્રાજા અગ્રેસર થઈને જાનહવી તીરે છાવણીમાં આવ્યા. ગૌડીય સૈન્યે સત્રાપના આગમનના સમાચાર સાંભળી જયધ્વનિ કર્યો. સપ્તસહસ્ત્ર સૈનિકના કંડના જયધ્વનિથી વિશ્વનાથના પાપાણુ નિર્મિત મંદિરનું શિખર કંપિત થયું.

જ્યધ્વનિ સાંભળીને વરણા-સંગમે ગૌડીય સૈન્યે સિંહનાદ કર્યો. સમ્રાટ આવી પહોંચ્યા છે એ જાણી વિમલનંદી તથા ચક્રાયુધે બમણા ઉત્સાહથી નગરના કોટ ઉપર આક્રમણ કર્યું; પરંતુ દશ સહસ્ત્રની સાથે એ સહસ્ત્રનું યુદ્ધ લાંબો વખત ટકી શકે એ સંભવિત નહોતું. વરણા નદી તથા આદિકેશવનો ઘાટ ગૌડીય સૈનિકોના રક્તથી તરખોળ થઇ ગયો; પરંતુ દુર્ગ અધિકારમાં લઇ શકાયો નહિ.

રહાંજે નૌકાઓ વારાણસીથી પાછી ફરી. સમ્રાટે ભીષ્મદેવ તથા વિશ્વનાંદને છાવણીમાં રાખી બંસે સૈનિકોને લઈ નૌકારોહણ કર્યું. પ્રમથસિંહ, વીરદેવ તથા કમલસિંહે સમ્રાટની સાથે વારાણસી તરફ યાત્રા કરી. રજનીના પ્રથમ પ્રહરે ધર્મપાળ વરણા-સંગમ આગળ આવી પહોંચ્યો. રક્તથી તરખોળ થઇ રહેલા શરીરે વિમળનંદી તથા ચક્રાયુધે નદી કિનારે આવી તેનો સત્કાર કર્યો. વિમલનંદીની અવસ્થા જોઈ સમ્રાટનો ક્રોધ દૂર થયો. તેણે વિમલનંદીને આલિંગન કરી યુદ્ધના સમાચાર પૂછ્યા.

વિમલનંદી બોલ્યો:—“ મહારાજ, જે પાંચમો સૈનિકો શેણુના કિનારેથી મહારી સાથે આવ્યા હતા, તેમાંથી એક જણ પણ બચ્યો નથી. તેઓ સઘળા મહારાજના કાર્યમાં યુગ્મ્ય વારાણસીના ધામમાં શિવત્વ પામ્યા છે. મહારાજ ! પાંચમો ગૌડીય વીરોમાંથી એકજણે પણ વરણાના પેલે કિનારે દેહત્યાગ કર્યો નથી. તેઓ જ કે વારાણસી ઉપર અધિકાર મેળવી શક્યા નથી; પરંતુ સઘળાએ વારાણસીના દુર્ગની દિવાલ આગળ અથવા આદિકેશવના ઘાટના પાપાણુ નિર્મિત સોપાન ઉપર દેહત્યાગ કર્યો છે. ” એટલું બોલતાં બોલતાં વિમલનંદીનાં ચક્ષુ કંબળવલ થઇ ઉઠ્યાં. તે બોલી ઉઠ્યો:—“ મહારાજ ! ઈન્દ્રાયુધની આજ્ઞાથી સઘળી નૌકાઓને બાળી મૂકવામાં આવી છે, તેથી શું નુકશાન છે ? જે કેટલીક નૌકાઓ છે તે પણ જે બળી ગઇ હોત તો કંઈ પણ નુકશાન નહોતું. આપની સન્મુખ જ આજની રજની વિતી પ્રભાત થતાં પહેલાંજ વારાણસી ઉપર અધિકાર મેળવીશ, નહિતો—”

ધર્મપાળદેવે ગદગદ કંઠે પૂછ્યું:—“ નહિ તો શું વિમલ ? ”

“ નહિ તો કાલ પ્રભાતમાં સૂર્યદેવ જાન્હવીના ઉત્તર તટપર એક પણ ગૌડીય સૈનિકને જીવતો જોઈ શકશે નહિ. ”

સમ્રાટે કહ્યું:—“ ભણે વિમલ, જે વારાણસી ઉપર અધિકાર મેળવી શકાય તો આજ રાત્રિમાં જ મેળવાશે; નહિ તો કદિ પણ વારાણસી આપણા હાથમાં આવશે નહિ. ”

પ્રતિજ્ઞા સાંભળી ચક્રાયુધ ધ્રુજી ઉઠ્યા. તેણે કહ્યું:—“ મહારાજનધિરાજ ! આ કેવી ભીષણ પ્રતિજ્ઞા ! શું મારે માટે આજે જોડતું સિંહાસન શૂન્ય થશે ? ”

“ મહારાજ ! જે કદાચ વિધાતાની ઇચ્છા આજ રાત્રિમાં જોડના સિંહાસનને શૂન્ય બનાવવાની હશે, તો કોણ તેને અટકાવી શકશે વાર ? નંદીપુત્રની વાત સાચી પડશે. હું આજ રાત્રે આ ભૂરા પાપાણુ નિર્મિત દુર્ગમાં વિશ્રામ કરીશ, નહિ તો—” “ કાલ સહવારે જનન્દવીના ઉત્તર તીરે અસ્ત્ર ધારણ કરી શકવાને શક્તિવાન હોય એવો એક પણ જોડવાસી જીવતો રહેશે નહિ. ”

“ ભણે વિમલ, હું હસ્તમાં ચક્રધ્વજ લઈને નાસીરગણોની સાથે આગળ જઈશ. તું સમસ્ત સૈન્યને તરવાર તથા જનન્દવીના જળને સ્પર્શ કરી શપથ લેવાનું કહે કે, આજે રાત્રિમાં વારાણસી ઉપર અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા વિના કોઈ પણ અસ્ત્ર ધારણ કરવાને શક્તિવાન જોડવાસી શિબિરમાં પાછો ફરે નહિ. ”

ખ્રિસ્તીય અષ્ટમશતાબ્દીના શેષ ભાગમાં જે સકળ જોડવાસી ધર્મ-પાળદેવની સાથે ચક્રાયુધને સદાયતા કરવા સાર સમરક્ષેત્રમાં ગયા હતા, તેઓ પૂર્વે કદિ પણ જોડ અથવા મગધમાંથી વિદેશમાં ગયા નહોતા. આટલા દિવસો સુધી તેમણે કેવળ આત્મરક્ષા કરી હતી અથવા શત્રુઓને દેશમાંથી નહસાડી મૂક્યા હતા; પરંતુ અત્યાર સુધી જોડીય સૈન્યે શત્રુરાજ્ય ઉપર આક્રમણ કર્યું નહોતું. તેથી ભીષ્મદેવ, પ્રમથસિંહ પ્રભૃતિ યુદ્ધકાર્યમાં નિપૂણ સેનાનાયકો વિમલનંદીના કાર્યથી અત્યંત ખિંદ ગયા હતા; પરંતુ સમ્રાટ સ્વયં તથા અધ્ય ઉમ્મરના નાયકો જરા પણ ડગ્યા નહોતા. જોડીય સૈન્ય વિદેશમાં યુદ્ધલીલાને સ્વાદ લઈ ઉન્મત્ત થઈ ગયું હતું. શિક્ષિત પુરાતન સૈનિકો જે સ્થળે જતાં અથવા જે કાર્યમાં હાથ નાંખતાં ખિંદતા અથવા વિચાર કરતા, તે કાર્ય નૂતન જોડીય સૈન્ય તત્કાળ જરા પણ ડગ્યા સિવાય પૂરું કરતું.

નવીન સમ્રાટની પ્રતિજ્ઞા સાંભળી પ્રમથસિંહ અત્યંત ચિંતાતુર થયો. તેના મનની અવસ્થા સહમજ તેને રોકવાની તે હિમ્મત કરી શક્યો નહિ. તે કેટલાક મશાલચીઓને લઈ શિબિરનું રક્ષણ કરવા માટે વરણા નદીના પૂર્વ કિનારે અપેક્ષા કરવા લાગ્યો. બીજો પ્રહર વીતી ગયો. બ્યારે વારાણસીના સેંકડો મંદિરમાં આરતિના ધંટાનો ધ્વનિ સંભળાતો રહી ગયો, ત્યારે ધર્મપાળદેવ હાથમાં ચક્રધ્વજ લઈને વરણાના જળમાં ઉતર્યો.

તેની પાછળ કમલસિંહ, વીરદેવ, ચક્રાચાર્ય અને વિમલનંદી એટલા જણ હતા, અને તેમની પાછળ એ હજાર ગૌડીય વીરો હતા. કાન્યકુબ્જનું સૈન્ય રાત્રિની વખતે શત્રુઓના આક્રમણ રહામે બાથ બીડવા સાર તૈયાર થઈ રહ્યું હતું. દિવાલ ઉપર સેંકડો દિવા પ્રગ્વલિત થઈ ઉડ્યા, સેંકડો અસ્ત્રધારી પુરુષોથી ભૂરા રંગના પાપાણની દિવાલ આચ્છાદિત થઈ ગઈ. સમ્રાટ સહીસલામત નદી આળંગી દિવાલ આગળ આવી પહોંચ્યા. મુસળધારે શિલા તથા અસ્ત્રની વૃષ્ટિ થતી હતી. દિવાલ ઉપરથી ઉન્હું કકડતું તેલ તથા સીસાનો ધગધગતો રસ પડવા માંડ્યો; પરંતુ તોપણ ગૌડીય સૈન્યે દિવાલ ઉપર સેંકડો નિસરણીઆ ગોડવી દીધી. નક્ષત્રવેગે ગૌડીય સૈનિકો ધારાણસી નગરની દિવાલ ઉપર ચઢી ગયા. અસંખ્ય હોવા છતાં પણ કાન્યકુબ્જનું લશ્કર પાછળ હડવા લાગ્યું. તેઓની આગળ એક વયોવૃદ્ધ યોદ્ધા યુદ્ધ કરતો હતો, તે વિમલનંદી દ્વારા નિરસ્ત્ર થયો; પરંતુ તેમ છતાં તેણે આત્મસમર્પણ કર્યું નહિ. તે વ્રતધર્મ વિમલનંદીએ તેના સંહાર કરવા સાર ખૂણ ઉંચું કર્યું; પરંતુ હાથમાંની તરવાર ઉંચે જ રહી ગઈ. એક કૂદકો મારી ચક્રાચાર્ય તેમની વચ્ચે આવીને ઉભો રહ્યો અને બોલ્યો:—“વિમલ, જયસિંહ મારા બંદી છે, તેમનું રક્ષણ કરો.”

ધર્મપાળ તથા કમલસિંહ, ચક્રાચાર્યના આચરણથી આશ્ચર્યચકિત થઈ તેને તેમ કરવાનું કારણ પૂછવા જતા હતા, એટલામાં નગરના કોઈ સ્થળે આગ લાગી અને તેથી ગૌડીય સૈન્યે જયધ્વનિ કર્યો. એ સાંભળી કાન્યકુબ્જના સૈન્યે દિવાલનો ત્યાગ કરી પલાયન કર્યું. સમ્રાટ દિવાલ ઉપરથી નીચે ઉતરી નગરમાં પ્રવેશ કરતા હતા. એટલામાં રક્તથી તરબોળ થઈ ગયેલા એક યોદ્ધાએ તેમને નમન કર્યું. તેના હાથમાં ગૌડીય ચક્રધ્વજ બેઠને ધર્મપાળ જાણી શક્યો કે તે માણસ પોતાના પક્ષનો છે. સમ્રાટ વિસ્મિત થઈને પૂછ્યું:—“તમે કોણ છો?”

સૈનિકે હસીને કિતર આપ્યો:—“મહારાજ! શું એટલામાં જ આ સેવકને ભૂલી ગયા કે? હું જયવર્દન છું.” એ સાંભળી સમ્રાટ, કમલસિંહ, વીરદેવ તથા વિમલનંદીએ તેને આલિંગનપાશમાં બંધ કર્યો.

જયવર્દન નૌકાની શોધમાં ચરણાદિ તરફ અગ્રેસર થતો હતો; પરંતુ માર્ગમાં કેટલીક નૌકાઓ મળી આવવાથી તેણે નદી આળંગી હતી. તેણે અસિ-સંગમ આગળ આવીને સાંભળ્યું કે, ગૌડીય સૈન્યે વરણા-સંગમ ઉપર આક્રમણ કર્યું છે. નગરની દિવાલના કોઈ પણ સ્થાને આક્રમણ થયેલું

ન હોવાથી ઘણા ખરા નગરરક્ષી—સૈનિકો વરણા—સંગમમાં આવ્યા હતા. તેણે એ વખતે અસિ—સંગમની આગળ મુઠ્ઠીભર શત્રુસૈન્યને પરાજિત કરી નગરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. પરાજિત, ભય પામેલા, નેતૃહીન કાન્યકુબ્જના સૈન્યે વિના વિલમ્બે આત્મસમર્પણ કર્યું. પ્રમથસિંહે આવી નગરમાં પ્રવેશ કરીને દિવાલનું રક્ષણ કરવા માટે વ્યવસ્થા કરવા લાગ્યો.

સ્થવારમાં ધર્મપાળ તથા પ્રમથસિંહે વિરિમત થઈને જોયું કે, હળરો અશ્વો તરીને નદી ઝાળંગી આ કિનારે આવે છે. તેઓ તેમને અટકાવવા સારૂ તૈયાર થયા. અશ્વો નિકટ આવતાં પ્રમથસિંહે કહ્યું:—“ મહારાજ! આ તો ગૌડીય સૈન્ય છે, જુઓ, ઘણા અશ્વોની પીઠ પર ચક્રધ્વજ જણાય છે. ”

થોડીવારમાં જણાયું કે, અશ્વની લગામ દાંતમાં પકડીને વૃદ્ધ ભીષ્મદેવ મણિકુણ્ડાના પાપાણુનિર્મિત સોપાન ઉપર ચઢે છે. સત્રાંટ વિસ્મય સહિત પૂછ્યું:—“ ભીષ્મદેવ, શું થયું છે ? ”

ભીષ્મદેવે કહ્યું:—“ મહારાજ, આપે એ હળર સેના લઈને હસ્તમાં ચક્રધ્વજ સહિત વારાણસી ઉપર આક્રમણ કર્યું છે એ સાંભળી સમસ્ત ગૌડીય સૈન્ય તરીને નદી ઝાળંગી આવ્યું છે. મહારાજ, અસાધ્ય સાધનના ઉદાહરણ જગતમાં દુર્લભ છે. આપનું ઉદાહરણ જોઈ, આપના સૈનિકો રણોન્મત્ત થઈ ગયા છે. થાકેલા, ભિંજાયેલા, ઠંડીથી અકડી ગયેલા, લુધાથી વ્યાકુળ થઈ ગયેલા ગૌડીય સૈનિકો અત્યારે જ પ્રતિધાન તરફ પ્રયાણ કરવાને તૈયાર છે. ”

ભીષ્મદેવની વાત સાંભળી પ્રમથસિંહે ગહગહ કંઈ કહ્યું:—“ મહારાજ! હવે ભૂલ સ્થમજ્યો છું. ગૌડીય સેનાને લાંબી કુચ કરવાનો અભ્યાસ નથી, છતાં પણ તે દુર્જય છે. કાન્યકુબ્જનું યુદ્ધ પૂરું થઈ ગયું છે. વારાણસીના યુદ્ધનું પરિણામ સાંભળી ઇન્દ્રાયુધનું સૈન્ય આપણી સ્થામે થવાનું સાહસ કરી શકશે નહિ. ”

પ્રકરણ ૬ હું.

લિલ્લમાલમાં ઇન્દ્રાચુધ.

રજનીના શેષભાગમાં લિલ્લમાલ નગરના પૂર્વ ભાગ ઉપરના વાદક-ગણ મંગળવાદ વગાડવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા. નગરમાં હજી પણ દીવા બળતા જણાતા હતા. ચતુર્થ-પ્રહરના પ્રતિહારોએ પોતાની નોકરી પૂરી થવા આવેલી હોવાથી આનંદિત થતા હતા. દૂર નગરના પાછળના ભાગમાં ગિરિશૃંગ ઉપાના શુભ પ્રકાશથી ઉજ્જવલ થઈ ઉઠ્યાં હતાં. એક એ નાગરિકો માર્ગમાં ચાલવા લાગ્યા હતા, પરંતુ હજી નગરના ચારે દરવાજા બંધ હતા. નોખત વગાડનારાઓએ મંગળવાદ વગાડવાની શરૂઆત કરી એટલામાં બહારથી પૂર્વના દરવાજા ઉપર કોઈએ આઘાત કર્યો. એક પ્રતિહારે પૂછ્યું:—“કોણ ?”

ઉત્તર મળ્યો:—“જલદીથી દ્વાર ઉઘાડો.”

પ્રતિહારે ઉત્તર આપ્યો:—“હજી વખત થયો નથી.”

“વાર, પણ જલદીથી દ્વાર ઉઘાડો.”

પ્રતિહારે વિસ્મિત થઈ પૂછ્યું:—“શું તમે પરદેશી છો?”

“કેમ વાર ?”

“તમે ગુર્જર રાજ્યની રીતિનીતિ જાણતા હો. એમ જણાતું નથી. રાત્રિ પૂરી થયા વિના જો કદાપિ સ્વયં મહારાજ ગુર્જરેશ્વર આવે તો પણ રાત્રિના સમયે લિલ્લમાલ નગરના દરવાજા ઉઘડે નહિ.”

“રાત્રિ તો પૂરી થઈ ગઈ છે ?”

“હજી પણ થોડો વિલંબ છે.”

“ત્યારે તમે જઈને રાજની આગળ નિવેદન કરો કે, મહારાજાધિરાજ પરમમહારક પરમ માહેશ્વર અશેષ-ભૂપાલ મૌલિ-મુકુટમણિ—”

પ્રતિહાર બોલી ઉઠ્યો:—“શું કહ્યું ?”

“કાન્યકુબ્જેશ્વર આવ્યા છે.”

“વાર, થોડીવાર રાહ જંતવાતું કહો.”

“કેમ વાર ?”

“હમણાં થોડીવાર બેસવાતું કહો.”

“શું તમારાથી બરાબર સંભળાતું નથી ? સ્વયં કાન્યકુબ્જેશ્વર નગર દ્વાર આગળ અપેક્ષા કરે છે.”

“બહુ સારું; હજી પણ થોડીવાર રાહ જોવી પડશે.”

“તેમ નહિ બને. તમે જલદીથી દરવાજો ઉઘાડી મહારાજ નાગભટ્ટને સમાચાર મોકલો કે, સ્વયં મહારાજાધિરાજ, લિલ્લમાલ-નરપતિના અતિથિ તરિકે આવ્યા છે.”

“બહુ સારું; તેમને અતિથિશાળામાં ઉતરવાનું કહેા.”

જે માણસ દરવાજાની બહાર જોભો રહીને પ્રતિહારની સાથે વાતચિત કરતો હતો, તે નિરાશ થઈને પાછો ફર્યો. પાપાણ નિર્મિત વિશાળ તોરણથી થોડે દૂર જેને ચાર અશ્વો જોડેલા હતા એવો એક સુંદર રથ જોભો હતો. તે માણસે રથ પાસે આવી સારથીને પૂછ્યું:—“શું મહારાજાધિરાજ જાગ્યા છે?”

રથના પડદાની અંદરથી એક જણે કહ્યું:—“હા, હું જાગ્યો છું. ભાનુ-ગુપ્ત તું પાસે આવ.”

તે માણસ પાસે જઈને બોલ્યો:—“મહારાજ!”

રથમાં બેઠેલા માણસે પૂછ્યું:—“આપણે ક્યાં આવ્યા છીએ?”

“લિલ્લમાલ નગરમાં.”

“વાર, ત્યારે પડદો ખસેડ, હું નીચે ઉતરીશ.”

“મહારાજ! રથ નગરની બહાર જોભો છે.”

“કેમ?”

“દરવાજા બંધ છે.”

“મારા આગમનના સમાચાર મોકલ્યા છે?”

“હા. પરંતુ પ્રભાત થયું નથી, તેથી દરવાજા હજી બંધ છે.”

“શું ગુર્જરાજને સમાચાર કહેવડાવ્યા છે?”

“હા. પરંતુ તેઓ હજી ઉંઘમાંથી ઉઠ્યા હોય એમ જણાતું નથી.”

એ વખતે દિવસના પ્રથમ પ્રહરના આરંભસુઅક મંગલવાદ્ય બંધ થયાં અને મ્હોટા અવાજની સાથે દરવાજા ઉઘાડી ગયા. સારથિએ ઈન્દ્રાયુધની આજ્ઞા લઈ રથ ચલાવ્યો. પ્રતિહારીએ તેને કંઈ પણ પૂછ્યું નહિ. ભાનુગુપ્તે ઘોડેસ્વાર થઈ રથની પાછળ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો.

લિલ્લમાલ નગરના માર્ગમાં અસંખ્ય અશ્વો, રથ તથા ગાડીઓ જોઈ રથમાં બેઠેલા માણસે સારથિને પૂછ્યું:—“અરુણ, શું ગુર્જરાજને સારા સત્કાર કરવાની વ્યવસ્થા કરી છે?”

સારથિએ વિસ્મિત થઈ કહ્યું:—“હા ના.”

“ ત્યારે ધણુ રથચક્ર તથા અશ્વોનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાય છે ને ? ”

સારથિએ કહ્યું:—“ મહારાજાધિરાજ, તેઓ વ્યાપારીઓ છે. નગરના દરવાજા ઉઘડ્યા હોવાથી તેઓ ધંધાર્થે બહાર જાય છે. ”

દ્રેક સમયમાં રથ ગુર્જરરાજપ્રાસાદના દરવાજા આગળ આવીને ઊભો રહ્યો. રથનો લપટો જોઈ એક બે દંડધરાએ આગળ આવી ભાનુ-ગુપ્તને પૂછ્યું:—“ કોનો રથ છે ? ”

“ મહારાજાધિરાજ કાન્યકુબ્જમહોદય કુશસ્થલેશ્વર ઇન્દ્રાયુધદેવનો. ”

ઇન્દ્રાયુધના આગમનના સમાચાર જાણી એક દંડધર ઝડપથી પ્રાસાદ-માં ગયો, બીજા દંડધરના હુકમથી હજુરીયાઓએ દરવાજાથી મહેલના પગથિયા સુધી મૂલ્યવાન વસ્ત્ર ખીંચી દીધું. ત્યાર પછી ઇન્દ્રાયુધ રથમાંથી ઉતર્યો. તે જોવો પગથિયા પર ચઢવા જતો હતો, એટલામાં પ્રાસાદના પ્રથમ ઓરડાનાં બારણાં ઉઘડી ગયાં અને એક શુભ્રવસ્ત્રધારી પુરુષ ઝડપથી પગથિયાં ઉતરી નીચે આવ્યો. તેની પાછળ થોડાક માણસ છત્ર, ચામર, સુવર્ણનિર્મિત રાજદંડ વગેરે રાજચિહ્નો હાથમાં લઈ નીચે આવ્યા. તેઓને જોઈ ઇન્દ્રાયુધ નીચેના પગથિયામાં ઊભો રહ્યો. શુભ્રવસ્ત્રધારી પુરુષે હસીને કહ્યું:—“ મહારાજ, આગત. માર્ગમાં કંઈ મુશ્કેલી તો નહીં નથી ને ? ”

“ ના. પણ નગરના દરવાજા આગળ કેટલીકવાર સૂધી ઊભા રહેવું પડ્યું હતું, કારણ જ્યારે મારો રથ આવી પહોંચ્યો ત્યારે સૂર્યોદય થયો નહોતો. ”

શુભ્રવસ્ત્રધારી પુરુષે કાન્યકુબ્જરાજની વાતનો ઉત્તર ન આપતાં કહ્યું:—“ મહારાજ મહેલમાં પધારો. ”

ઇન્દ્રાયુધ ગુર્જરરાજનો હાથ ઝાલી ધીરે ધીરે પગથિયાં ચઢવા લાગ્યો. અડધા માર્ગમાં આવતાં નાગભટ્ટે પૂછ્યું:—“ શું મહારાજના છત્રધર અને દંડધર સાથે આવ્યા નથી ? ”

ઇન્દ્રાયુધે લજ્જિત થઈને કહ્યું:—“ ના. ”

નાગભટ્ટે કહ્યું:—“ શું ચક્રાયુધે કાન્યકુબ્જ ઉપર અધિકાર મેળવ્યો છે ? ”

“ ના. ”

ઉત્તર સાંભળી નાગભટ્ટ વિરમિત થઈ ઇન્દ્રાયુધના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો. ઇન્દ્રાયુધ લજ્જાથી નીચું જોઈ ગયો. ગુર્જરરાજના ઇશારાથી તરતજ થોડાક માણસો છત્ર, દંડ, ચામર વગેરે રાજચિહ્નો લઈ કાન્યકુબ્જરાજની આસપાસ વિંટળાઈ વળ્યા. ઉભય પાછા પગથિયાં ચઢવા લાગ્યા. થોડે દૂર જઈ નાગભટ્ટે પુનઃ પૂછ્યું:—“ મહારાજ, ચક્રાયુધ હાલમાં ક્યાં છે ? ”

ઈન્દ્રાયુધે કહ્યું:—“ ધણુંખરૂં પ્રતિજ્ઞાનમાં છે. ”

ગુર્જરાજે વિરમત થઈ પૂછ્યું:—“ ત્યારે આપે શા માટે નગરનો ત્યાગ કર્યો ? ”

ઈ. સ. અષ્ટમ શતાબ્દીમાં ઉત્તરાપથમાં નગર કહેતાં કાન્યકુબ્જ વા મહોદય ગણાતું. ઈન્દ્રાયુધ ધણોજ લગિજત થઈને બોલ્યો:—“ ચક્રાયુધને ધણીજ ત્વરાથી આગળ વધતો જોઈ હું મહારાજનું સૈન્ય લઈ જવા માટે બિલ્લમાલમાં આવ્યો છું. ધણોજ ગભરાટમાં નગરનો ત્યાગ કરેલો હોવાથી નોકરો સાથે આવી શક્યા નથી. ”

નાગભટ્ટે પૂછ્યું:—“ શું મહારાજના સૈન્યે કોઈ સ્થળે ચક્રાયુધની ગતિ શોધી હતી ? ”

ઈન્દ્રાયુધે ઉત્તર આપ્યો:—“ હા, વારાણસીમાં દશ હજાર સૈનિકો હતા; પરંતુ ધર્મપાળે બે ત્રણ હજાર સૈનિકો લઈને ધણીજ સ્થલાધી વારાણસી ઉપર અધિકાર મેળવ્યો છે. ”

“ શું ચરણાદ્રિ વા પ્રતિજ્ઞાનમાં કંઈ યુદ્ધ થયું હતું ? ”

“ હા, ચરણાદ્રિ ગયું છે. ”

“ પ્રતિજ્ઞાન ? ”

“ હું ધારૂં છું કે, હજી સૂધી શત્રુઓ તે હરતગત કરી શક્યા નથી. ”

નાગભટ્ટે વિરમત થઈને મ્હોં ફેરવી લીધું. ઈન્દ્રાયુધે અતિ દીનભાવે પૂછ્યું:—“ મહારાજ, આપ ક્યારે યુદ્ધયાત્રા કરશો ? ”

ગુર્જરાજે ધીરતાથી કહ્યું:—“ મહારાજ, આપ હમણાં થાકી ગયા છો. પ્રથમ વિશ્રામ લ્યો, પછી યુદ્ધ સંબંધી વિચાર કરીશું. ”

પ્રાસાદમાં પ્રવેશ કરી નાગભટ્ટ કાન્યકુબ્જરાજને નક્કી કરી રાખેલા ઓરડામાં લઈ ગયો અને તેની સેવામાં એક દર્મચારીને મૂકી પોતે બહાર આવ્યો. ઈન્દ્રાયુધના ઓરડાના દ્વાર આગળ એક પ્રૌઢ યોદ્ધા તેને માટે રાહ જોતો બેઠો હતો. તેને જોઈ નાગભટ્ટે પૂછ્યું:—“ બાહુક, ક્યારના આવ્યા છો ? ”

યોદ્ધાએ કહ્યું:—“ મહારાજ, હમણાં જ આવ્યો. ઈન્દ્રાયુધ આવી પહોંચ્યા છે ? ”

“ હા, તમારું કહેવું સત્ય પડ્યું. ચક્રાયુધે તથા વારાણસી ચરણાદ્રિ ઉપર અધિકાર મેળવ્યો છે એ સાંભળી આ કુલાંગાર ક્ષત્રિયા ધર્મબદ્ધ રાજા રાજધાનીને ત્યાગ કરી નહાસી આવ્યો છે. બાહુક, હવે કાન્યકુબ્જ અધિકારમાં લેવું એ જ શ્રેયસ્કર છે. ઈન્દ્રાયુધ પુરૂષ નથી, પણ રમણી છે; તેને કાન્યકુબ્જમાં રાખવાથી કાંઈ પણ લાભ નથી. ”

“ પિતૃપિતામહની રાજધાનીનો શું ત્યાગ કરવો છે ? જો ગુર્જરાના ખાડુમાં બળ હશે, તો ભિક્ષુમાલ જ કાલ દહીને કાન્યકુબ્જ બની જશે.”

“ પરંતુ ઇન્દ્રાયુધને કાન્યકુબ્જના સિંહાસન ઉપર પુનઃ ખેસાડવો વૃથા છે. તેને સોવાર કાન્યકુબ્જનો અધિકાર આપીશું, તોપણ કંઈ લાભ થશે નહિ. ચક્રાયુધ જેટલીવાર કાન્યકુબ્જ ઉપર આક્રમણ કરશે, તેટલીવાર આ માણસ આત્મરક્ષાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના પલાયન થઈ જશે.”

“ ત્યારે તેને કેદ કરી ચક્રાયુધના પક્ષ લ્યો.”

“ પણ હવે ચક્રાયુધ ક્યાંથી મળશે ? તે હાલમાં વિજયોલ્લાસમાં ઉન્મત્ત થઈ કાન્યકુબ્જ તરફ આવે છે. જૌહરાજ ધર્મપાળ તેની મદદમાં છે. આપણે હમેશાં તેના પિતા તથા તેની સાથે શત્રુતા દર્શાવતા આવ્યા છીએ, તેથી હવે શું તે ગુર્જરાની વાત પર વિશ્વાસ રાખી શકશે ? ”

“ આપનું કહેવું સત્ય છે. હમણાં ચક્રાયુધ ક્યાં છે ? ”

“ મારા સાંભળવા પ્રમાણે હમણાં તે પ્રતિષ્ઠાનમાં છે. વારાણસી તથા અનુભ્રિ ધર્મપાળના હાથમાં ગયા છે. વળી ઇન્દ્રાયુધ જ્યારે નાસી આવ્યો છે, ત્યારે આટલા દિવસમાં આખું કાન્યકુબ્જરાજ ધર્મપાળના અધિકારમાં ગયું હોવું જોઈએ.”

“ ઇન્દ્રાયુધે શું કહ્યું ? ”

“ તેણે મને પૂછ્યું કે, આપણે ક્યારે યુદ્ધમાં જઈશું.”

“ આપે શું કહ્યું ? ”

“ કંઈ જ નહિ.”

“ ઘણું સારું. તેને થોડા દિવસ ભિક્ષુમાલમાં કેદ કરી રાખો.”

“ પણ યુદ્ધમાં તો જવું જ પડશે ને ? ”

“ આપ ગાંડા થયા છો ? એ રમણી જેવા બાયલા રાખને માટે શા માટે આપણે વૃથા પરિશ્રમ કરવો જોઈએ ?

“ પણ સત્યનો ભંગ નહિ થાય ? ”

“ મહારાજ, આપની ખુદ્દિ ઘણી સ્થૂલ છે. રાષ્ટ્રનીતિમાં વળી સત્ય શું અને અસત્ય શું ? ”

“ ત્યારે શું કરીશું ? ”

“ હાલ તો નિશ્ચિંત મનથી અતિથિનો સત્કાર કરો.”

“ ખાડુક, તમારા જેવો મિથ્યાવાદી, કુરુવભાવનો મનુષ્ય મેં કદિ પણ જોયો નથી.”

“ મહારાજ, આ બાહુકધવલ ન હોત તો વત્સરાજનો દિગ્વિજય થાત કે નહિ અને તેના પુત્રનું રાજ્ય પણ કદાચ ચાલત નહિ.” તે હું કહી શકતો નથી.

“ ખરી વાત. ચાલો, સભામાં જઈએ. ”

“ હા, ચાલો. ”

“ મન્દ્રાણુધને સાથે લઈશું ? ”

“ ના. ”

“ જુઓ બાહુક, ગોડ લોકો કંઈ સાધારણ માણસ નથી. ધર્મપાળે કેવળ બે હજાર સૈનિકોની સહાયતાથી દશ હજાર સૈનિકોથી રક્ષિત વારાણસી દુર્ગ ઉપર અધિકાર મેળવ્યો છે. ”

“ શું ખરી વાત છે? પણ વત્સરાજના સમયમાં ગોડવાસી ઘોડે-સ્વારોને જોતાં જ ઝિંકને ન્હાસી જતા હતા. ”

“ બાહુક, નાગસેન ક્યાં છે ? ”

“ દારાગારમાં; આજ તેના વિચાર થશે. મહારાજ, વૃદ્ધ પુરોહિતના કહેવાથી અધર્માચરણ કરશો નહિ. ”

“ પણ તમે હમણાં કહ્યું નહિ કે, રાષ્ટ્રનીતિમાં વળી સત્ય શું અને અસત્ય શું ? ”

“ આ રાષ્ટ્રનીતિ નથી; પણ રાજનીતિ છે. ”

પ્રકરણ ૭ મું.

ગુર્જર—રણનીતિ.

વા રાણસી હસ્તગત થયા પછી બે દિવસે ચરણાદ્રિમાંથી સમાચાર આવ્યા કે, જયવર્દને પાંચસો સૈનિકો લઈને દુર્ગ ઉપર અધિકાર મેળવ્યો છે. તેણે દુર્ગનું રક્ષણ કરવા માટે સમ્રાટની આગળ સૈન્યની બિંક્ષા માગી છે અને દુર્ગનું રક્ષણ કરવાની સર્વ વ્યવસ્થા થઈ ગયા પછી પ્રતિષ્ઠાન ઉપર આક્રમણ કરવાની અનુમતિ મંગાવી છે. વારાણસીના યુદ્ધનું ફળ જોઈ ચરણાદ્રિ દુર્ગના પતનથી હીષ્મતેવ વા પ્રમથ સિંહ આશ્ચર્ય પામ્યા નહિ. તેમણે દૂતની જોડે જયવર્દનને કહેવડાવી મોકલાવ્યું કે, પાંચદળ સૈન્ય સિવાય દુર્ગનું રક્ષણ કરવું મુશ્કેલ છે, તેથી

પામદળ સૈન્યની રાહ જોવામાં અદવાડિયા સૂધી યોજી જવું એજ સલામતી ભર્યું છે.

પામદળ સૈન્ય જ્યારે વારાણસીમાં આવી પહોંચ્યું, ત્યારે કાન્યકુબ્જનું યુદ્ધ લગભગ પૂરું થઈ ગયું હતું. ચરણાદ્રિ દુર્ગ શત્રુઓના હસ્તમાં ગયો છે એ સાંભળી સમ્રાટ-ઉપાધિકારી કુલાંગાર ઇન્દ્રાયુધ-પ્રતિષ્ઠાનું રક્ષણ કરવાની વ્યવસ્થા ન કરતાં રાજધાનીનો ત્યાગ કરી નહાસી ગયો હતો. તે જે અવસ્થામાં ગુર્જર રાજધાનીમાં આવ્યો હતો તે અમે પૂર્વે જણાવી ચૂક્યા છીએ. સમ્રાટ રાજ્યત્યાગ કરીને નહાસી ગયા છે એ સાંભળી કાન્યકુબ્જના સામંત રાજ્યએ અસ્ત્ર ત્યજી દઇને અકાયુધને રાજધાનીમાં ખેલાવ્યો. ગૌડીય સૈન્યે યુદ્ધ કર્યા વિના પ્રતિષ્ઠાન તથા કાન્યકુબ્જ ઉપર અધિકાર મેળવ્યો. ધર્મપાળ તથા અકાયુધે વારાણસી, ચરણાદ્રિ તથા પ્રતિષ્ઠાનનું રક્ષણ કરવા માટે સામાન્ય સૈન્ય મૂકી બાકીનું સૈન્ય સાથે લઇને કાન્યકુબ્જ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

ઇન્દ્રાયુધ ગુર્જરરાજ નાગભટ્ટના અતિથિ રૂપે ભિલ્લમાલ નગરમાં કાળક્ષેપ કરવા લાગ્યો, અને દરરોજ ગુર્જરરાજને ગૌડેશ્વરની વિરૂદ્ધ યુદ્ધયાત્રા કરવા માટે અનુરોધ કરવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે એક માસ નિકળી ગયો; પરંતુ ગુર્જર રાજ્યમાં યુદ્ધ સંબંધી કંઈ પણ ઉદ્ઘાપોહ થતો જણાયા નહિ. નાગભટ્ટ અને બાહુકધવલ આપણે જલદીથી જ પ્રયાણ કરીશું એમ કહી કાન્યકુબ્જરાજને આશ્વાસન આપતા હતા, પણ વાસ્તવિકરીતે એ વખતે ગૌડેશ્વરની સાથે વિવાદ કરવાની તેમની ઈચ્છા નહોતી.

કાન્યકુબ્જ રાજ્યના સામંતો વન્નયુધના પુત્રને યથાવિધિ રાજ્યાભિષેક કરવા સારૂ વ્યાકુળ થઈ ઉઠ્યા; પરંતુ સંન્યાસી વિશ્વાનંદ તથા ભીષ્મદેવની સલાહથી ધર્મપાળ તથા અકાયુધે તે કબૂલ કર્યું નહિ. વન્નયુધના મૃત્યુ પછી ગુર્જરરાજની સહાયતાથી ઇન્દ્રાયુધ કાન્યકુબ્જના સિંહાસન ઉપર અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થયો હતો. નાગભટ્ટના પિતા વત્સરાજે દિગ્વિજય કરવા માટે નિકળીને જ્યારે સમસ્ત ઉત્તરાપથ પોતાના અધિકારમાં લઈ લીધો હતો, ત્યારે વન્નયુધ તેની વિરુદ્ધમાં ઊભો થયો હતો. વત્સરાજદ્વારા પરાજિત થવા છતાં પણ તેણે તેની અધીનતાનો સ્વીકાર કર્યો નહોતો. ઘણા વખત પછી જ્યારે દક્ષિણાપથરાજ્ય રાષ્ટ્રકૂટકંઠીય કુલે વત્સરાજને પરાજિત કરી મરૂભૂમિમાં નહસાડી મૂક્યો હતો, ત્યારે વન્નયુધ પોતાના અધિકાર ઉપર પુનઃ ખેડો હતો. વન્નયુધની

સાથેના યુદ્ધમાં તેના ન્હાના ભાઈ ઇન્દ્રાયુધે ગુપ્ત રીતે ઘણીવાર ગુર્જર-રાજને સહાયતા કરી હતી. એ સહાયતાના બદલામાં ઇન્દ્રાયુધે વગ્નયુધના મૃત્યુ પછી કાન્યકુબ્જનું સિંહાસન મેળવ્યું હતું. કાન્યકુબ્જવાસીઓ કહેતા કે, ગુર્જરાજની સહાયતાથી ઇન્દ્રાયુધે ભાઈનું ખૂન કર્યું હતું. કાન્યકુબ્જના સામંતો વગ્નયુધને અતિશય ચાહતા હતા. તેઓ દુષ્ટ, અત્યાચારી, ઇન્દ્રિયાસક્ત ઇન્દ્રાયુધને પ્રીતિની નજરે જોતા નહોતા. પ્રજા-જનો ગુર્જરાજના બચથી પ્રકટપણે વિદ્રોહ કરી શકતા નહોતા; પરંતુ તેઓ છાના માના ઉદાર મનના ને દયાળુ અંતઃકરણના વગ્નયુધને માટે શોક દર્શાવતા હતા. કાન્યકુબ્જ રાજ્યના સામંતોથી લઇને સામાન્ય ખેડૂત સૂધી દરેક જણ વગ્નયુધનો પુત્ર ઉમ્મર લાયક થાય તેની રાહ જોતા હતા. જ્યારે ગૌડીય સૈન્ય સહિત ચક્રાયુધે પિતાના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે દેશમાં ઇન્દ્રાયુધના પક્ષમાં હોય એવો એક પણ મનુષ્ય નહોતો. ઇન્દ્રાયુધ ન્હાસી જવાથી મુખ્ય મુખ્ય દુર્ગના નાયકો સૈનિકોના હાથે કપાઈ ગયા, પ્રજાજનોએ વિદ્રોહી બની કર્મચારીઓને મારી નાંખ્યા, એક દિવસમાં કાન્યકુબ્જમાંથી ઇન્દ્રાયુધનો અધિકાર લોપ થઇ ગયો. વગ્નયુધના સમયના પુરાતન કર્મચારી તથા સેનાનાયકો લાંબા વખત પછી પોતાના અધિકાર ઉપર પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત થયા.

ધર્મપાળ તથા ચક્રાયુધ સ્પષ્ટ સ્હમજી શક્યા કે, ઇન્દ્રાયુધ ગુર્જર-રાજની સાથે પાછો આવશે તોપણ સહેલાઈથી રાજ્યને પોતાના અધિકારમાં લઇ શકશે નહિ. એમ છતાં પણ તેઓ રાજધાનીમાં અભિષેકોત્સવ આરંભ કરવાને કબૂલ થયા નહિ. સંન્યાસી વિશ્વાનંદે ધર્મપાળ તથા ભીષ્મદેવને કહ્યું હતું કે, જ્યાં સૂધી કાન્યકુબ્જ રાજ્યની ચોતરફના સઘળા રાજાઓ ચક્રાયુધને કાન્યકુબ્જરાજ કહી સ્વીકાર કરશે નહિ, ત્યાં સૂધી યુદ્ધ પૂરું થશે નહિ. ધર્મપાળ દેવ સંન્યાસીના કહેવાનો ભાવાર્થ બરાબર સ્હમજ્યો હોવાથી કાન્યકુબ્જ રાજ્યના સામંતોની પ્રાર્થના સ્વીકારી શક્યો નહિ. વૃદ્ધ ભીષ્મદેવે જાણી લીધું હતું કે, દૂર સમયમાં જ બીપણ યુદ્ધની તૈયારીઓ કરવી પડશે. તે યમુનાના ઉત્તર તીરે દરેક ઘાટ ઉપર ગૌડીય સેના ગોઠવી દઇ, વિમલનંદી તથા પ્રમથસિંહની મદદથી નવું સૈન્ય સંગ્રહ કરતો હતો. પ્રતિજ્ઞાનમાં રણસિંહ, કૌશાભ્યીમાં વીરદેવ, મથુરામાં કમલસિંહ અને રથાણવીશ્વરમાં જયવર્દન ચક્રાયુધના રાજ્યની સરહદનું રક્ષણ કરતા હતા. પ્રતિજ્ઞાનથી રથાણવીશ્વર સૂધી સેંકડો કૌશાભ્યી સરહદની પેલી તરફ ગુર્જર રાજ્યની સરહદ શરૂ થતી હતી.

ગૌડીય સામંતરાજો જોઈ શક્યા કે, સર્વત્ર ગુર્જર સૈન્ય યુદ્ધને માટે તૈયાર થયું છે; દરેક ઘાટ ઉપર ઘોડેસ્વાર તથા પાયદળ સૈન્ય સર્વદા સશસ્ત્ર થઈને રાહ જુઓ છે.

સરહદ ઉપરથી એ પ્રમાણેના સમાચાર સાંભળી ધર્મપાળ તથા ચક્રા-યુધે જાણ્યું કે, વિશ્વાનંદનું કથન સત્ય હતું; હજી પણ યુદ્ધ પૂરું થયું નથી. ધર્મપાળે વિચાર્યું કે, ગુર્જરરાજ પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે એ પ્રમા-ણેની તૈયારીઓ કરતો હશે. કદાચ ગુર્જરરાજના મનમાં એમ આવ્યું હશે કે, ઇન્દ્રાયુધને મદદ કરવા માટે ચક્રાયુધ પિતાના વૈરી ઉપર આક્રમણ કરશે. એક દિવસ ગૌડેશ્વરે મંત્રણા સભામાં પોતાના મનનો વિચાર જણાવી દીધો. શિવમાલમાં દૂત મોકલવાની ઇચ્છા દર્શાવી. વિશ્વાનંદ, ભીષ્મદેવ, ચક્રાયુધ તથા વિમલનંદીએ એકમતે કહ્યું કે, દૂત મોકલવો વૃથા છે. ચક્રાયુધે જણાવ્યું કે, વિશ્વાસઘાતક ગુર્જર રાજાઓ જ્યારે યુદ્ધ કરવા માટે તૈયારીઓ કરે છે, ત્યારે લાંબો વખત આ પ્રમાણે તૈયાર થઈને રહે છે અને લાગ જોઈ યુદ્ધ ઘોષણા કર્યા વિના જ અચાનક પારકાના રાજ્ય ઉપર આક્રમણ કરે છે. ધર્મપાળે તેઓનું કહેવું ન જાણકારતાં શિવમાલમાં દૂત મોકલવાનું નક્કી કર્યું. ભીષ્મદેવના કહેવાથી તે જ દિવસે એક ઘોડે-સ્વારને ગોડમાં મહાકુમાર વાઙ્ગપાલની પાસે મોકલવામાં આવ્યો. સમ્રાટ વાઙ્ગપાલને નવું સૈન્ય સંગ્રહ કરવા માટે હુકમ મોકલ્યો.

એ સમયે વર્તમાન પંજળ તથા રાજપુતાના ગુર્જર જાતિના અધિકારમાં હતા. ભોજ, મલ્લ, અવન્તી, ગાંધાર, મદ્ર, કુર, ચદ્ર, કીર પ્રભૃતિ પ્રાચીન રાજ્ય ગુર્જર સામંતોના હાથમાં ગયા હતા. તેઓ સઘળાં શિવમાલના ગુર્જરરાજનું આધિપત્ય સ્વીકારતા હતા; પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેઓ સ્વાધીન રાજાઓ હતા. ગૌડેશ્વરે ગુર્જરરાજ્યકના સઘળા રાજાઓની પાસે દૂત મોકલવાનું નક્કી કર્યું. યથાસમય દૂતો વન્ગયુધના પુત્ર ચક્રાયુધના સિંહાસનારૂઢ થવાના સમાચાર લઈને જૂદી જૂદી ગુર્જર-રાજધાની તરફ પ્રયાણ કરી ગયા.

સૌથી પ્રથમ દૂત શિવમાંથી પાછો આવ્યો. શિવમાલરાજે ગૌડેશ્વર-ને ગુર્જરરાજધાનીમાંથી કહેવડાવ્યું કે, વન્ગયુધના પુત્રને પિતાનું સિંહા-સન પ્રાપ્ત થયું છે તે જાણીને પોતાને અત્યંત આનંદ થયો છે, દ્વંક સમય-માં જ ગુર્જરદૂત નવીન કાન્યકુબ્જેશ્વરને નમન કરવા આવશે. શરણગતનું રક્ષણ કરવું એ રાજધર્મ છે, એટલા માટે ગુર્જરરાજ ઇન્દ્રાયુધનું રક્ષણ કરશે, પણ ઇન્દ્રાયુધનો પક્ષ લઈ કાન્યકુબ્જરાજ્ય ઉપર આક્રમણ કરવાનું અયોગ્ય

પગલું ભરશે નહિ; પરંતુ જો કદાચ ઇન્દ્રાયુધ રાજ્ય હસ્તગત કરવાનો મત્તન કરશે તો પોતે તેને કોઈપણ પ્રકારે અડચણ કરશે નહિ. ગૌડેશ્વર પોતાના રાજ્યમાં પાછા ફર્યા પછીથી ગુર્જરરાજ સાથેની તેમની પ્રીતિ તૂટી જશે નહિ.

ગુર્જરરાજ્યકની બીજી રાજધાનીઓમાંથી દૂત પાછા આવ્યા નહિ. ન્હાગભટ્ટનો ઉત્તર સાંભળી ધર્મપાળ ગૌડમાં પાછા ફરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો; પરંતુ સઘળા ગૌડીય સામંતોએ પાછા ફરવામાં વાંધો ઉઠાવ્યો.

પ્રકરણ ૮ મું.

સર્વોન્નનો શ્રુત્યાગ.

ધર્મપાળદેવ જ્યારે અઠાયુધના રાજ્યનું રક્ષણ કરવા માટે પ્રાણના જોખમે પ્રયત્ન કરતો હતો, ત્યારે ગૌડદેશમાં સંપૂર્ણ શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. વૈશાખ માસ ચાલતો હતો. વરેન્દ્ર ભૂમિમાં અસહ્ય ઉકળાટ લાગતો હતો, ફળના ભારથી અસંખ્ય આમ્રશાખાઓ અવનત થઈ રહી હતી, ચોતરફ શાંતિ હતી, રાજમાર્ગ જનચત્ત્ય હતો, પક્ષીઓ પણ ચૂપ થઈ ગયાં હતાં. એ સમયે મંગાકિનારે આવેલા પાલિતક ગામમાં એક યુવક હાથમાં વાંસની બનાવેલી આંકડી લઈ ગૃહમાંથી બહાર નિકળતો હતો. યુવક ગૌરવર્ણ હતો. તેનું વય પચીસ વર્ષ કરતાં વિશેષ નહોતું. તેના કંઠમાં યજ્ઞોપવિત જોઈ અનુમાન થઈ શકતું કે, તે જાતિનો બ્રાહ્મણ છે. ગૃહ ધાસથી ઠંકાઈ ગયું હતું, ચોતરફ માટીની બિંતો હતી, તેના ઉપરછાણનું લેપન કરી લીધું હતું. ગૃહની ચોતરફ પુષ્પોદાન હતું અને તેની આસપાસ વાંસડાની વાડ કરી લેવામાં આવી હતી; વાડની બાજુમાં એક હારમાં તાલ તથા નારિયેળનાં વૃક્ષ ઉગેલાં હતાં.

યુવક ગૃહદ્વારમાંથી નિકળી બહાર આંગણમાં આવીને બેઠો રહ્યો, એટલામાં ગૃહમાંથી કોઈએ તેને હાંક પાડી, “અરે, બપોરની વખતે બહાર ક્યાં જાઓ છો?”

યુવક વિરક્ત થઈ ગૃહમાં આવ્યો અને શયનગૃહના બારણામાં બેઠો રહી બોલ્યો:—“કેમ બોલાવ્યો વાર?”

એ સમયે તેની પાછળ પગરવ સંભળાયો; યુવક પાછો ફરીને બેઠો રહ્યો. ત્રીસ વર્ષની એક તરેણી ગોરડામાંથી બહાર નિકળી યુવકની આગળ આવીને બેઠી રહી. તેના અધરમાં મૂઠ્ઠાદર, નયનના ખૂણામાં ફૂર કટાક્ષ

અને ચમ્પકકલિક સમાન ન્હાની આંગળીઓમાં વચ્ચના પાલવ પકડી રાખેલો હતો. તેને જોઇ યુવકનો રોષ દૂર થયો. તેનું મુખ પ્રસન્ન થઇ ઉઠ્યું અને વિરક્તિને બદલે તેણે હસીને પૂછ્યું:—“ કેમ બોલાવ્યો વાર ? ”

તરુણીએ હસતાં હસતાં કિતર આપ્યો :—“ આવા ખરા બપોરના સપ્ત તાપમાં આંકડી લઇને ક્યાં ચાલ્યા ? ”

યુવકે કહ્યું :—“ તારે માટે. ”

“ મારે માટે ? ”

“ હા, હા, તારે જ માટે. ”

“ શું હું જાડતું પાકેલું ફળ છું કે, તેને તોડવા માટે તમે હાથમાં આંકડી લઇને ચાલ્યા છો ? ”

“ અમલ, તું ખરેખર— ”

“ હવે રસિકતા રહેવા ઘા; આંકડી લઇને ક્યાં જતા હતા ? શું કેરો પાડવા કે ? ”

“ મને પૂરેપૂરું બોલવા દે. તું ખરેખર પૂર્ણ ચૈવનના ભારથી લગ્ન પડી છે. ”

“ વળી મસ્કરી કરે છે ? આજે કાંઇ ગાંડા તો થઇ ગયા નથી ? આવા સપ્ત તાપમાં કેરીઓ પાડવા નિકળ્યા છો ? ”

“ જો અમલ, પુષ્કરિણીના કાંઠે મ્હોટા આમ્રવૃક્ષ ઉપર બે કેરીઓ પાકી છે. તે જમીન ઉપર પડશે તો છુંદાઇ જશે. ”

“ ભલે છુંદાઇ જાય, પણ અત્સારે તમારાથી બહાર નહિ જવાય. ”

એમ કહીને યુવતીએ યુવકને હાથ પકડી બેસાડ્યો. યુવક હાથમાંની આંકડી મૂકી દઇને બેઠો. કેટલીકવાર પછી યુવતીના કર્ણમૂલ રક્તવર્ણ થઇ ઉઠ્યાં. તરુણીએ લજ્જાથી નીચું જોઇને કહ્યું :—“ આ પ્રમાણે શું જોયા કરે છે ? ”

“ તને જોઈ છું. ”

“ જતા રહો. ”

“ હું તો જતો હતો, પણ તો જ મને પકડી રાખીને બેસાડ્યો. ”

“ હમણાં નહિ જવાય, મારી પાસે બેસવું પડશે. ”

“ ત્યારે શું આંખો મીંચી દઉં ? ”

“ આટલીવાર જોયા છતાં પણ શું તમારી જિયાસા મટી નથી ? ”

“ વળી જિયાસા તે મટતી હશે કે ? ”

“ વાર, ત્યારે જુઓ, પેટ ભરીને જોઈ લ્યો, જ્યાં સુધી ધગ્ગા હોય ત્યાંસુધી જુઓ. ”

એમ કહીને યુવતી ધુંધટ ખેંચી નીચું માથું રાખીને બેસી રહી. યુવક તૂપાતુર ચાતક પક્ષીની પેઠે તેના તરફ જોઈ રહ્યો. પરંતુ એ ભાવ લાંબો વખત ટક્યો નહિ. તરૂણીના અંધર ઉપર હાસ્ય જણાયું. પ્રથમ કર્ણુ-મૂલ, ત્યાર પછી ગાલ અને ત્યાર પછી સમસ્ત મુખમંડળ પક્ષની પેઠે રક્ત-વર્ણ થઇ ઉઠ્યું. તરૂણી પુનઃ બોલી:—“ જતા રહો. ”

યુવકે તેના મુખ આગળ પોતાનું મુખ લઇ જઈ કહ્યું:—“ રજા મળી, ત્યારે હવે હું જાઉં કે ? ”

યુવતીએ તેના ખન્ને હાથ પકડી લઇને કહ્યું:—“ ના. ”

યુવકે પૂછ્યું:—“ અમલ, તને શું થયું છે ? ”

ઉત્તર મળ્યો:—“ હું મારા બાઈને ત્યાં ગઇ હતી. ”

“ શું જોઈ આવી ? ”

“ બાઈ ઘેર આગ્યા છે. ”

“ કીક. પછી બધા ખુશીમાં તો છે ને ? ”

“ હા. ”

“ ત્યારે મને હવે રજા છે ? અમલ, મને થોડીવારને માટે જવા દે. પવન વાય છે, તેથી કેરીઓ જમીન પર પડીને છુંદાઈ જશે. ”

“ વાર, ત્યારે તમે તમારી કેરીઓ પાસે જાઓ. ”

“ શું રીસ ચડી ? ”

“ મને રીસ ચડી કે નહિ તેની સાથે તમારે શું સંબંધ છે ? ”

“ વાર, ત્યારે નહિ જાઉં. ”

“ ના, તમે જાઓ; તમારું મન તો પુષ્કરિણીના કિનારે છે, દેહને અહિં રેહી રાખવાથી મને શો લાભ થવાનો છે ? ”

“ અમલ, શું થયું છે તે સ્પષ્ટપણે બોલી દે ને ? ”

“ એક વાત કહેવી છે. ”

“ તે ક્યારનો હું સહમજી ગયો છું. બોલ, શું કહેવું છે ? ”

“ પણ, પહેલાં વચન આપો કે ગુસ્સે તો નહિ થાઓ ને ? ”

“ શું તારા ઉપર ગુસ્સે થવાની મારામાં શક્તિ છે ? ”

“ જાઓ, ખરું એમ શું કરો છો ? કહો, મારી વાત રાખશો ? ”

“ કંઈ વાત ? ”

“ બોલો રાખશો ? જો રાખો તો કહું. ”

“ જો મારાથી બની શકે એવી હશે તો અવશ્ય રાખીશ. ”

“ તમે પુષ્કરિણી ઉપર જાઓ, મારે કંઈ કહેવું નથી. ”

“ વાર, રાખીશ. ”

“ બોલો જોઈ, રાખશો ? ”

“ હમણાં તો કંઈ કે, હા રાખીશ. ”

“ ત્રણ વાર બોલો. ”

“ રાખીશ, રાખીશ, રાખીશ, થયું ? ”

“ મને સ્પર્શ કરીને શપથ લ્યો. ”

“ શપથ લઉં છું, પણ, સ્પર્શ કરીને શપથ લઈ શકીશ નહિ. ”

“ રાખશો તો ખરા ને ? ”

“ હા, અવશ્ય રાખીશ. ”

“ મારા બાઈ જોડમાંથી આવ્યા છે. ”

“ પછી ? ”

“ મારી બાબીને માટે એ નવીન સુવર્ણ કંકણ લેતા આવ્યા છે. ”

“ પછી ? ”

“ હવે હું નહિ કહું. ”

“ યુવકે એક ન્હાનો નિશ્વાસ નાંખીને કહ્યું:—“ અમલ, હું તો એક ગરીબ છું. તારા બાઈ દેશી વિખ્યાત પંડિત છે.—”

“ અને શું મારા સ્વામી મૂર્ખ છે ? ”

“ મૂર્ખ નહિ અમલ ! પરંતુ—”

“ પરંતુ શું ? પિતાજી કહેતા હતા કે, ન્યાયશાસ્ત્રમાં તમારા જેવો પંડિત દેશમાં બાબે જ બીજો કોઈ છે. ”

“ પરંતુ—શું કહું અમલ,—તને જોઈને હું મારી વિદ્યા વિસરી ગયો છું. ગૌતમ, કણ્ઠદ બૂકી ગયો છું. જો હું ધાંડું તો ધન પ્રાપ્ત કરી શકું, પરંતુ—”

“ વળી પરંતુ ? ”

“ અમલ, તું મારી સોનાની સાંકળરૂપ છે. હું સાંકળ તોડી શકીશ નહિ, તેથી હું બંધન દશામાંથી છુટો થઈ શકીશ નહિ. ”

“ તમે મને સુવર્ણકંકણ લાવી આપવા માટે હમણાં જ શપથ લીધા છે ને ? ”

“ શપથ લીધા છે એ ખરું, પરંતુ—”

“ વળી પરંતુ ? ”

“ અમલ, તું જરાવાર રાહ જો. હું જલદીથી પાછો આવીશ. ”

યુવક આંકડી હાથમાં લઈને ગૃહમાંથી બહાર નિકળ્યો. યુવતી આ-
નંદિત ચિત્તે ગૃહકાર્યમાં લાગી.

સર્વાનંદ ભટ્ટાચાર્ય ન્યાયશાસ્ત્રમાં સુપ્રસિદ્ધ હોતો; તે પાલિતક ગામ-
માં અભ્યાસ કરવા સારૂ આવ્યો હતો. ઉચ્ચશિક્ષાના તીક્ષ્ણબુદ્ધિશાળી સર્વા-
નંદને આચાર્ય પોતાની કન્યા આપી પોતાના ગામમાં રાખ્યો હતો. પદ્મ-
સ્નાના જયવર્દને તેને કેટલીક જમીન દાનમાં આપી હતી, તેનાથી જ
સર્વાનંદનો નિર્વાહ ચાલતો હતો. તે ધન મેળવવા માટે અન્ય કંઈ પ્રયત્ન
કરતો નહોતો. તેથી અમલાદેવીએ માગેલાં સુવર્ણકંકણ લાવી આપવાની
તેનામાં શક્તિ નહોતી. બ્રાહ્મણે ધીરે ધીરે પુષ્કરિણી કિનારે આવી વૃક્ષ ઉપર-
થી બે કેરીઓ પાડી અને પુનઃ ધીમે પગલે ગૃહ તરફ પાછો ફર્યો. સ્વપથ
ભાંગશે એ બહીકે તથા અસહ્ય વિરહવ્યથાના ભયથી પત્નીવત્સલ બ્રાહ્મણ
વ્યાકુળ થઈ ઉઠ્યો હતો. તેણે ગૃહ તરફનો માર્ગ ન જોતાં ગામની સીમા
ઉપર આવેલા જંગલનો માર્ગ લીધો હતો.

તે દિવસે પાલિતક ગામની સીમા ઉપર એક લશ્કરી છાવણીનો પ-
ડાવ પડ્યો હતો. ગંગાકિનારે આશ્રિતની છાયામાં તંબુઓની પાસે કેટ-
લાક સૈનિકો બેઠા હતા. તેઓની વાતચિત તથા મ્હોટેથી હસવાના સ્વરથી
સર્વાનંદને ભાન આવ્યું. બ્રાહ્મણે ચમકીને જોયું કે, તે ઉંઘે રસ્તે આવ્યો
છે. તંબૂ તથા સૈનિકોને જોઈ સર્વાનંદના મનમાં ધણું જ કૌતૂહલ ઉત્પન્ન
થયું. તેણે એક સૈનિકને પૂછ્યું:—“ તમે ક્યાં જશો ? ”

સૈનિકોએ એકી સાથે ઉત્તર આપ્યો:—“ કાન્યકુબ્જમાં. ”

ત્યારે સર્વાનંદના સ્હમજવામાં આવ્યું કે, ગૌડેશ્વર સત્ત્વનું રક્ષણ કરવા
સારૂ કાન્યકુબ્જમાં યુદ્ધ કરવા ગયા છે. તે ધીમે ધીમે ગૃહ તરફ પાછો ફર્યો.

બપોર પછી અમલાદેવી રાંધવાની તૈયારી કરતી હતી, એટલામાં
સર્વાનંદે ગૃહમાં આવી હાંક પાડી:—“ અમલ, તું ક્યાં છે ? ”

અમલાદેવીએ સહાસ્યવદને ઉત્તર આપ્યો:—“ હું રસોડામાં છું. ”

“ જરા બહાર આવ. ”

પત્ની રસોડામાંથી બહાર નિકળી પતિની સ્થાને આવીને બેઠી રહી.

સર્વાનંદે કહ્યું:—“ અમલ, આજે તારે મારી એક વાત રાખવી પડશે. ”

“ અમલ, તું અલંકારની વાત ભૂલી જા. હું દરિદ્ર છું. તને અલંકાર
આણી આપવા જતાં મારે ગામ ત્યજીને જવું પડશે. અમલ, એ કદ

મારે માટે અસહ્ય છે. મારાથી તને ત્યજીને જવાશે નહિ. તને સંખના કંકણ જેવા સુંદર શોભે છે, તેવાં હીરા કે મણિમુક્તાખચિત અલંકાર પણ શોભશે નહિ. અમલ, તું મને શપથમાંથી મુક્ત કર. આ જો, તારે માટે હું બે કેરીઓ લઇ આવ્યો છું.”

સર્વાનંદની વાત સાંભળી અમલાદેવીના હસતા મુખ ઉપર એકદમ ખિન્નતા પ્રસરી ગઈ. તેણે બન્ને કેરીઓ લીધી ખરી; પરંતુ તરત જ ગૃહના ખૂણામાં નાંખી દીધી અને સર્વાનંદની વાતનો ઉત્તર આપ્યા વિના પુનઃ રસોડામાં જતી રહી. સર્વાનંદ કેટલીકવાર સુધી રતબ્ધ થઇને બિભો રહ્યો. ત્યાર પછી પુનઃ હાંક પાડી:—“અમલ !” ઉત્તર ન મળ્યો.

સર્વાનંદ ધીરે ધીરે ગૃહમાંથી બહાર નિકળી ગંગાકિનારે પડેલી લશ્કરી છાવણી તરફ ચાલ્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

ગુર્જર ચુદ્.

ગુર્જરાજ તરફથી દૂત આવ્યા પછી ધર્મપાળે ઐડ તરફ પ્રયાણ કર્યું. હીમદેવ તથા વિશ્વનંદ ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ તેની સાથે ચાલ્યા. ઐડેશ્વર સૈન્ય સહિત પ્રતિદાન તરફ આવવા લાગ્યા. એક દિવસ માર્ગમાં સંધ્યા સમયે ગંગા કિનારે મુકામ નાંખવામાં આવ્યો હતો; ચોતરફ ન્હાના ન્હાના તંખૂ ઠોકરી દીધા હતા, તેની વચ્ચે વચ્ચ સુવર્ણકળશથી શોભાયમાન વિચિત્ર પદ્ધવાસ જણાતો હતો, તે જ ઐડેશ્વરનો તંખૂ હતો. રહાંજની વખતે શ્રીભરતુના ઉકળાટથી વ્યાકુળ થઈ રહેલો ધર્મપાળ સામંતોની સાથે શિબિરના બહારના ભાગમાં બેઠો હતો. ચોતરફ ઐડીય સૈનિકો રસોઇ કરતા હતા. ગંગાકિનારે કોશલ્યાપી વિશાળ છાવણી ધૂમાડાથી આગ્રહાદિત થઈ ગઈ હતી. એ સમયે છાવણીની પશ્ચિમ તરફના ચોટીદારોએ અશ્વનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળ્યો, તરત જ એક ધોડેસ્વાર છાણી ઝડપે આવી તેઓની આગળ બિભો રહ્યો. ધોડેસ્વાર નીચે ઉતરતાં જ ધોડો પડી ગયો. આવનારે ફંધાયેલા શ્વાસે પૂછ્યું:—“મહારાજ ક્યાં છે ?”

એક ચોટીદારે પૂછ્યું:—“તમે કોણ છો અને ક્યાંથી આવો છો ?”

આવનારે વ્યાકુળ થઈ કહ્યું:—“હું કાન્યકુબ્જરાજનો દૂત છું, બચકર વિપદ આવી પડી છે. મને સત્વર સમ્રાટની પાસે લઈ જાઓ.”

ચોકીદારોમાંથી એક જણ આવનારને સાથે લઈ સત્રાદના શિબિર તરફ ચાલ્યો. માર્ગમાં તેણે આવનારને પૂછ્યું :—“ કેમ, સમાચાર શા છે ? ”

આવનાર બોલ્યો :—“ સમાચાર અતિ મહત્વના છે. ગુર્જરાએ ત્રણ દિશા તરફથી સીમા ઉપર આક્રમણ કર્યું છે. આપણી સેના ધીમે ધીમે પાછળ હટી છે. મહારાજે એટલા સાર ગૌડેશ્વરને સમાચાર કહેવા મને મોકલ્યો છે.”

સત્રાદના શિબિરની પાસે બેસી ભીષ્મદેવ તથા પ્રમથસિંહ ભવિષ્યના ગુર્જરયુદ્ધની કલ્પના કરતા હતા. ભીષ્મદેવ કહેતો હતો :—“ આપણને દૂંક સમયમાં પાછા ફરવું પડશે, સધળું સૈન્ય ગૌડથી ચમુના તીર સુધી સંકોડી કાશનેા માર્ગ કાપીને મરી જશે.”

પ્રમથસિંહ બોલ્યો :—“ શું ખરેખર પુનઃ યુદ્ધ શરૂ થશે ? ”

ભીષ્મદેવે કહ્યું :—“ હા. કદાચ આપણે ગૌડમાં પાછા ફરીશું તે પહેલાં જ ગુર્જરા કાન્યકુબ્જ લઈ લેવા સાર તૈયાર થશે.”

“ ત્યારે આપ મહારાજને દેશમાં શા માટે પાછા ફરવા દો છો ? ”

“ હું તો દેશમાં પાછો ફરવા ઇચ્છતો નથી; સંન્યાસી વિશ્વાનંદ તથા મેં ધણી આપત્તિ નાંખી; પરંતુ તમે લોકોએ ક્યાં માન્યું ? જો મેં વધારે આપત્તિ નાંખી હોત, તો ગૌડીય સેના વિદ્રોહી થાત. ખીજી પણ એક વાત મારા મનમાં આવી છે, તે હું તને પછીથી કહીશ.”

જયવર્દન અત્યાર સુધી રણસિંહ તથા ધર્મપાણદેવની સાથે દૂત રમતો હતો, તે આ વખતે બોલી ઉઠ્યો :—“ ભીષ્મદેવ, હમણાં કદાચ ગુર્જર સૈન્ય આવી પહોંચે, તોપણ સત્રાદને ગૌડમાં પાછું ફરવું પડશે. શું તમે સ્હમજી શકતા નથી કે, સત્રાદ વિવાહ ક્યાં વિના હવે યુદ્ધ કરી શકશે નહિ ? ”

ધર્મપાણ લજ્જાથી નીચું જોઈ ગયો. ભીષ્મદેવે મૃદુ હાસ્ય કરીને કહ્યું :—“ જો પ્રમથ, આ વારેન્દ્રવાસીઓ ધણા જ ખરાબ હોય છે.”

જયવર્દને જરા પણ શરમાયા વિના કહ્યું :—“ પ્રમથદેવ, મારું કહેવું ખાતું નથી. સત્રાટે કાન્યકુબ્જમાં પ્રવેશ કરી મને કહ્યું હતું કે, આપણે પાછા ફરતી વખતે રાહમાં કેટલાંક જોવા લાયક સ્થળો જોતા જઈશું. મેં કહ્યું, મહારાજ, ગૌર્ક્ષ જોઈશું એટલે સધળાં તીર્થ જોવાનું ફળ થશે. પણ મહારાજે એના કંઈ પણ ઉત્તર ન આપ્યો તેથી હું સ્હમજ્યો કે, ગૌડેશ્વરના અંતઃપુરમાં સત્વર મહાદેવીની પદ્મરામણી થશે ? ”

ધર્મપાણ લજ્જાથી શિબિરમાં જતો રહ્યો. એ સમયે છાવણીના પશ્ચિમ ભાગ તરફથી રાજદૂત તથા પ્રતીહાર સત્રાદના શિબિર આગળ આવી પહોંચ્યા. ભીષ્મદેવે દૂતને જોઈ વિસ્મિત થઈ પૂછ્યું :—“ તું કોણ છે ? ”

હૃતે લીખદેવને નમન કરી નિવેદન કર્યું—“ પ્રભુ, હું કાન્યકુબ્જરાજ મહારાજધિરાજ ચક્રાયુધ પાસેથી ગૌડેશ્વરની આગળ આવ્યો છું. મહેટ્ટી વિપદ આવી છે; ભોજ, મત્સ્ય, મદ્ર, કુર, ચદ્ર, યવન, અવન્તી, ગાન્ધાર તથા કીરદેશના ગુર્જર રાજાઓ નાગભટ્ટની આજ્ઞાથી યુદ્ધધોષણા કર્યા વિના જ કાન્યકુબ્જ ઉપર ચઢી આવ્યા છે. એક જ સમયે સેંકડો સ્થળેથી ગુર્જરાઓ યમુનાતીર ઉપર આક્રમણ કરેલું હોવાથી અમારું સૈન્ય પરાજિત થઇને પાછળ હટ્યું છે. મહારાજધિરાજ પશ્ચિમ તથા દક્ષિણ પ્રાંતની સેના એકત્ર કરીને કાન્યકુબ્જમાં આવે છે. તેમણે ગૌડેશ્વરની આગળ મને નિવેદન કરવાની આજ્ઞા કરી છે કે, તે સત્વર સૈન્ય સહિત રાજધાનીમાં ધેરાઈ જશે અને આજ્ઞા રાખે છે કે, ગૌડેશ્વર જલદીથી તેમની મદદે આવી પહોંચશે.”

લીખદેવ દૂતની વાત સાંભળી ઊભો થયો, તે જોઈ સધળા સામંતો પણ ઊભા થયા. પ્રમથસિંહે શિબિરના દ્વારમાં ઊભા રહીને ઊંચા સ્વરે હાંક પાડી:—“ મહારાજ, સત્વર બહાર પધારો.”

ધર્મપાળ તરત જ શિબિરમાંથી બહાર આવ્યો. લીખદેવ તથા પ્રમથસિંહે કહ્યું:—“ મહારાજ, ચક્રાયુધે દૂત મોકલ્યો છે; યુદ્ધ શરૂ થયું છે; ગુર્જરાઓ યુદ્ધધોષણા કર્યા વિના જ કાન્યકુબ્જરાજ્ય ઉપર આક્રમણ કર્યું છે.”

તેમની વાત સાંભળી ધર્મપાળનું મુખ શોકાતુર થઇ ગયું. તેણે કેટલીકવાર પછી આત્મસંવરણ કરી કહ્યું:—“ બહુ સાઈ. પિતા લીખદેવ, આપનું કહેવું ખરું પડ્યું. ગૌડીય સામંતો, ગૌડીય સેનાને ગૌડમાં પાછા ફરવાની હજી વાર છે. તમે સૌ તૈયાર થાઓ; કાલ પ્રભાતમાં જ કાન્યકુબ્જ પ્રતિ આપણે પ્રયાણ કરીશું.”

લીખદેવે કહ્યું:—“ મહારાજ, કાન્યકુબ્જમાં પાછા ફરવાની સાથે સાથે બીજી પણ કેટલીક વ્યવસ્થા કરવી પડશે. હમણાં ઉદ્ધવધોસ પ્રતિજ્ઞાનંદુર્ગમાં છે. તેને નવા યુદ્ધની ખબર જણાવવી પડશે તથા ગૌડમાં મહાકુમાર વાઘપાલની પાસે જલદીથી નવું સૈન્ય મોકલી આપવા માટે દૂત મોકલવો પડશે.”

પ્રમથસિંહે કહ્યું:—“ કૌશામ્બીથી સ્થાણવીશ્વર સુધી વિશાળ સરહદના સધળા સ્થાનમાં યુદ્ધ થશે. ગૌડીય સેનાના ભાગ કરી નાંખીએ તો કેમ વાર ?”

લીખદેવે ઉત્તર આપ્યો:—“ પ્રમથ, હજી તું બાળક છે. તું ગુર્જરાની રણનીતિ જાણતો નથી. ગુર્જર યુદ્ધ સીમાંમાં નહિ થાય. *અંતર્વેદીમાંનાં

* અંતર્વેદી=દોઆબ, જે નદીઓ વચ્ચેનો પ્રદેશ.

તીકનાં ટાળાંની પેઠે ગુર્જર સેના આપણને ઘેરી લેવાનો યત્ન કરશે. જો આપણે તેઓનો બ્બહ બેઠી શકીશું તો જ દેશમાં પાછા ફરીશું; નહિ તો હજારો ગૌડીય સૈનિકોમાંથી એક જણ પણ ગૌડમાં પાછો ફરશે નહિ. ”

ધર્મપાળે કહ્યું:—“ પિતા, કાન્યકુબ્જરાજના દૂતને પાછો ફરી જવાનું કહી દઉં ? ”

લીંગમદેવે કહ્યું:—“ મહારાજ, દૂતને પાછા જવાની જરૂર નથી, કેમકે એથી ગુર્જરા ગુપ્તચરના મુખે આપણા આવવાના સમાચાર જાણી જશે. ”

ધર્મપાળે કહ્યું:—“ બહુ સારું. દૂત, તું વિશ્રામ કર. કાલે પ્રજાતમાં અમે સંજ્ઞા કાન્યકુબ્જ તરફ યાત્રા કરીશું. ”

રજનીના પ્રથમ પ્રહરે સમ્રાટના શિબિરની આગળ ઉભા રહી જયવર્દનને કમલસિંહને કહ્યું:—“ કમલ, તારી બહેનના વિવાહને હજી પણ વિલમ્બ હોય એમ જણાય છે. ધર્મપાળ ઉતાવળ કરે તેથી શું થશે ? વિધાતા હજી કલ્યાણીના વિવાહ માટે ઉતાવળી થઈ નથી. ”

કમલસિંહ શોકાતુર મુખે બોલ્યો:—“ જયવર્દન, કલ્યાણી ધણી જ અભાગિની જણાય છે. મહારાજ કલ્યાણીને ધણીજ પ્રીતિની નજરે નિહાળે છે. મેં ઉદ્ધવના મ્હોંએથી સાંભળ્યું છે કે, કલ્યાણીએ પણ મહારાજને જ પસંદ કર્યા છે. ”

પ્રમથસિંહ બોલ્યો:—“ મહારાજે ગેઠકર્ણમાં મન ગુમાવી આવ્યા છે, એમાં કંઈ પણ સંદેહ નથી. મેં જ્યારે ગેઠકર્ણમાં તીર્થદર્શન કરવાની વાત કાઢી હતી, ત્યારે મહારાજનું મ્હોં લાલ થઈ ઉઠ્યું હતું, તે જોયું હતું કે ? ”

“ હા, જોયું હતું. ”

“ પ્રેમનું ખીન્નું પણ એક લક્ષણ જોયું હતું ? ”

“ ના, શું ? ”

“ શું તું આંધળો છે ? જ્યારે કાન્યકુબ્જનો દૂત આવ્યો ત્યારે મહારાજ તંબૂમાં હતા. તે જ્યારે બહાર નિકળ્યા અને પ્રમથસિંહ તથા લીંગમદેવે જ્યારે ગુર્જર યુદ્ધની વાત જણાવી, ત્યારે ધર્મપાળનું મુખ જોયું હતું ? ”

“ ના. ”

“ એ વખતે મિલનમાં વિદ્વ આવી પડેલું જોઈ એ નવીન વિરહીનું મુખ પીછું પડી ગયું હતું. ”

હજી કેટલા દિવસ ?

સંધ્યા થઈ ગઈ તોપણ હજી સૂધી સર્વાનંદ આવ્યો નહિ. એથી અમલાદેવીના મનમાં ઘણી ચિન્તા થતી લાગી. સર્વાનંદ કદિ પણ આટલી બધી વાર ગૃહની બહાર રહેતો નહિ; તે ઘડિયે ઘડિયે ગૃહમાં આવી અમલાને જોઈ જતો. તે જ સર્વાનંદ જ્યારે રાત્રિના પ્રથમ પ્રહર સૂધી પણ ગૃહમાં આવ્યો નહિ; ત્યારે અમલાદેવી હાથમાં દીવો લઈ તેને શોધવા સાર બહાર નિકળી. એકલી સ્ત્રામીના મિત્રોના ઘેર ઘેર તપાસ કરી આવી, અંતે અમલા પોતાના ભાઈના ઘેર ગઈ. અંધારી રાતે હાથમાં દીવો લઈને અમલાને એકલી આવેલી જોઈ તેની ભાભીને ઘણું જ આશ્ચર્ય થયું. અમલાદેવીનો ભાઈ સૂઈ રહ્યો હતો. તે ગભરાઈને બહાર આવ્યો. તેના બોલાવ્યાથી બે આર પાડોશીઓ પથારીમાંથી ઊઠીને બહાર આવ્યા. સહાંજ પછી કોઈએ સર્વાનંદને જોયો નહોતો. અંધારી રાત્રે ચોતરફ સર્વાનંદની શોધખોળ કરી; પરંતુ સર્વાનંદનો પત્તો ન મળ્યો. અમલા કુટીરનાં દ્વાર બંધ કરી અશ્રુપૂર્ણ નયને ભાઈની સાથે પિયરમાં આવી.

કેટલાક દિવસ પછી અમલાદેવીના ભાઈ વરાહરાત ભટ્ટને રાજધાનીમાં બોલાવવામાં આવ્યો. તેના પિતા વિશ્વરાત ભટ્ટે ન્યાયશાસ્ત્ર શિખવવાને માટે જગદ્વિખ્યાત યશ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. ગૌડેશ્વરનો પ્રધાન સચિવ ગર્ગદેવ ઘણી વિનંતિ કર્યા છતાં પણ તેને રાજધાનીમાં રાખી શક્યો નહોતો. વિશ્વરાતના મૃત્યુ પછી વરાહરાતને ક્રિયા કર્મ કરાવવા સાર વારંવાર ગૌડમાં જવું પડતું. તે થોડાજ દિવસમાં ગર્ગદેવનો પ્રિયપાત્ર થઈ પડ્યો હતો. ગૌપાળદેવના રાજ્ય કાળમાં ગૌડ મગધમાં સામ્રાજ્ય સ્થાપાયાથી ઘણી નવી જગ્યાઓતો જન્મ થયો હતો. ગર્ગદેવ વરાહરાતને એકદમ અધિકાર લેવા સાર ઘણા દિવસથી આગ્રહ કરતો હતો. ખૂર્ખ, અજ્ઞાન પુરૂષોત્તમને બદલે વરાહરાત ભટ્ટને પુરોહિતના પદ ઉપર નિમવાની તેની ઇચ્છા હતી; પરંતુ રાણી દેહદેવી કોઈ પણ પ્રકારે કલ પુરોહિતને ત્યજી દેવા કબૂલ ન થવાથી ગર્ગદેવને પોતાની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવો પડ્યો હતો. એટલામાં મહાક્ષપટલિકનું પદ ખાલી પડવાથી ગર્ગદેવે વરાહરાતને રાજધાનીમાં બોલાવ્યો. પ્રધાન અમાત્યના આગ્રહથી વરાહરાત ભટ્ટ રાજપદ મહાલુ કરી કુટુંબ સહિત ગૌડમાં આવ્યો. દુઃખિની અમલા પણ

પિયર તથા સાસરાનો ત્યાગ કરીને ભાઈની સાથે રાજધાનીમાં આવી. સુચતુર, પરિશ્રમી, અધ્યવસાયશીલ, કાર્યકુશળ ભટ્ટપુત્ર દ્વંક સમયમાં રાજ્યનો એક મુખ્ય માણસ થઈ પડ્યો. કેટલાક દિવસ પછી ગર્ગદેવે તેને વર્ધમાન ભુક્તિના ધર્માધિકારીની જગ્યા આપી રાજદેશમાં મોકલ્યો. વરાહરાત રાજ દેશમાં આવી ઢેકરીય નગરમાં રહેવા લાગ્યો. અમલાદેવી પણ ભાઈની સાથે રાજમાં આવી.

કાન્યકુબ્જમાંથી ધર્મપાળના વિજય યાત્રાના વર્તમાન જોડ રાજ્યમાં આવી પહોંચ્યા. ઘણા નવીન જૌડીય સૈનિકોને કાન્યકુબ્જમાં મોકલવામાં આવ્યા. રાજ દેશમાંથી જોયો કાન્યકુબ્જમાં જતા, તેઓને વરાહરાત સર્વાનંદની શોધ કરવા માટે વિનંતી કરતો, તથાપિ સર્વાનંદનો કંઈ પતો મળ્યો નહિ. કેટલાક વખત પછી એવા સમાચાર આવ્યા કે, ગુર્જરાએ કાન્યકુબ્જ રાજ્ય ઉપર આક્રમણ કર્યું છે, તેથી ગુર્જરાની સાથેના યુદ્ધમાં ઘણા સૈનિકોની જરૂર છે. સૈન્ય એકત્ર કરવાના પ્રયાસ આવી રહ્યા છે અને વિના વિલંબે મહાકુમાર વાઘપાલ એક લાખ સૈનિકો લઈને કાન્યકુબ્જમાં જશે. એ સાંભળી વરાહરાત ભદ્રે મધ્ય દેશમાં સર્વાનંદની શોધ કરવા માટે રાજપુતને વિનંતિ કરવા ગર્ગદેવને પત્ર લખ્યો. મહા મંત્રીના આગ્રહથી વાઘપાલ સર્વાનંદની શોધ કરવા માટે કબૂલ થયો. વર્ષાર્ધ પછી વાઘપાલદેવે કાન્યકુબ્જ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

એક દિવસ બપોર પછી ઢેકરીય નગરના એક મકાનમાં એક મલિન વેશવાળી યુવતી નારાયણની સ્થાંજની પૂજા કરવાની તૈયારી કરતી હતી, બીજી એક યુવતી મકાનના આંગણા આગળ કેડમાં બાળકને તેડી પ્રથમ યુવતીની સાથે વાતચિત કરતી હતી.

બીજી યુવતી બોલી:—“અમલા બહેન, આટલા બધા નોકરો હોવા છતાં પણ તમે જાતે મહેનત કરીને શા માટે શરીર સૂકવી નાંખો છો વાર?”

પ્રથમ યુવતીએ કોડીયામાં ધી પૂરતાં પૂરતાં ઉત્તર આપ્યો:—“શું કહું ભાભીજી, કામ કરવાથી જરા ઠીક લાગે છે. જો કદાચ એકલી ખેતી રહી હોત તો આટલા દિવસમાં ક્યારનીએ હું ગાંડી થઈ મર્યા હોત.”

બીજી યુવતી બોલી:—“તમે ઘણી ચિન્તા ન કરો, એ ક્યાં જવાના છે? તેમનું મન અહિંયાં જ ચોટલું છે. તેઓ એક દિવસ અવસ્ય પાછા આવશે.”

પ્રથમ યુવતીએ કહ્યું:—“ભાભીજી, એ પ્રમાણે જોતાં જોતાં એક વસ્સ જતું રહ્યું, પણ એ તો ન આવ્યા ! એક ક્ષણમાં જગત

જેમને અંધકારરૂપ જણાતું, તે આટલા દિવસ સૂધી મને જોયા વિના કેવી રીતે રહી શકે વાર? શું તેઓ હવે આ જગતમાં હશે? જો હોત તો અવશ્ય ક્યારનાએ આવ્યા હોત. બાબીજી, મારે લીધે તો તેઓ પરદેશમાં જતા નહોતા; કેમકે પછી તે મને જોઈ ન શકે. આ હતભાગિનીને લીધે જ તેમને એ નહાની ઝુંપડી એટલી બધી મધુર લાગતી હતી. તેઓ મારા વિના આટલા બધા દિવસ કેવી રીતે રહી શકે? તે હવે હયાત જ નથી. તમે મને બ્યર્થ આશા આપ્યા કરો છો. જો તેઓ હયાત હોત તો આટલા દિવસમાં અવશ્ય એક દિવસ આવી અમલ કહીને ઝુંપડીના દ્વાર આગળ ઊભા રહેત. ” એટલું કહેતામાં તેના કંઠે ઈધાર્થ જવા લાગ્યો. ખીજી યુવતીના ચક્ષુમાં પણ એક બે અશ્રુગિન્દુ જણાયાં; પરંતુ તેણે યુક્તિથી લુગડા વતી અશ્રુ લુછી નાંખ્યાં અને પોતાની નણુંદ પાસે આવી તેનાં અશ્રુ લુછતાં કહ્યું:—“છિ: બહેન, રૂવો નહિ. તેમનું અમંગળ ઇચ્છીશો નહિ. હોય, પુરૂષ છે. તેઓ ઘણા દિવસથી ઘરમાં બેસી રહ્યા હતા, તેથી કદાચ ધન કમાવવા સાર વિદેશમાં ગયા હશે. ”

બાબીની વાત સાંભળી અમલાદેવીને જૂની વાત સાંભરી આવી. હવે અશ્રુપ્રવાહ અટક્યો નહિ. તે ગદગદિત અવાજે બોલી:—“બાબીજી, મેં મારા હાથે જ મારો સર્વનાશ કર્યો છે; તેઓ પોતાની ઇચ્છાથી પરદેશમાં ગયા નથી, તેમને દેશત્યાગ કરાવનાર મૂળ કારણ હું પોતે જ છું. ” એટલું કહેતામાં તેના કંઠે ઈધાર્થ ગયો.

અમલાદેવીની બાબીએ નણુંદને શાંત કરવા માટે કહ્યું:—“બહેન, એમાં તમારો શું દોષ વાર? ” પરંતુ તેના કહેવાથી વિપરીત ફળ આવ્યું.

અમલાદેવી આકુળ થઈને બોલી ઉઠી:—“એ વાત ન કહેશો. મેં પોતે જ મારો સર્વનાશ કર્યો છે. તેઓ આ હતભાગિનીને ત્યજીને જવા ઇચ્છતા નહોતા; પરંતુ મેં જ તેમને ગૃહત્યાગી કર્યા છે. બાબીજી, હું એ દેવતાને ઝોળખી શકી નહિ, તે કોણ છે તે સમજી શકી નહિ, તેથી જ મારો આ પ્રમાણે સર્વનાશ થયો છે. મેં મારી ઇચ્છાપૂર્વક સિંહાસન ઉપરથી દેવતાને નીચે ઉતારી પાડ્યા છે; હવે મારા એ પાપનું મને પ્રાયશ્ચિત થાય છે. શું હવે એ દેવતા પાછા ફરશે? શું તેઓ હવે પાછા આવશે? શું હવે કદિપણ ઝુંપડીના દ્વાર આગળ ઊભા રહી અમલા કહીને મને બોલાવશે? તેમનાં બન્ને ચંચળ નયનો મને શોધવા સાર ધરના ખૂણામાં આમ તેમ ફરશે?”

નણુંદ તથા ભોજઈ મકાન આગળ બેસીને યુવકીથી આંસુ પાડવા લાગી. અમલાના બાઈનો નહાનો પુત્ર પૂજની સામગ્રી લઈ ચોતરફ વેરવા

લાગ્યો. બન્નેમાંથી કોણનું પણ તેના તરફ ધ્યાન ગયું નહોતું. સ્કાંજ પડતા આવી, ઘેરે ઘેર દીવા સળગી ઉઠ્યા, ઢેકરી ગામમાં ઘેરે ઘેર સંધ્યા આરતિનો મંગલકવનિ થતા લાગ્યો ત્યારે અમલાદેવીને જાન આવ્યું. તે લુગડા વલી અથુ લુછી નાંખી પૂજાની સામગ્રી તૈયાર કરતી હતી. એટલામાં કોઈએ ખૂસ પાડી. તેની જાણી સ્તબ્ધ થઈને બેસી રહી. તેમની અવસ્થા જોઈને ખૂસ પાડનારે દ્વરથી કહ્યું:—“અમલા, બહીથ નહિ, હું છું.”

અમલાદેવીએ એક લાંબો નિશ્વાસ નાંખતાં કહ્યું:—“કોણ? ભાઈ?”

ઉત્તર મળ્યો:—“હા.”

“અમને તમારો સ્વર ઓળખી ન શકવાથી ઘણી બહીક લાગી હતી. ઘેર આવતાં આટલી રાત કેમ થઈ?”

“જોડમાંથી ઘણા માઠા સમાચાર આવ્યા છે, તેથી કામ પૂરું કરી પાછા આવતાં આટલું મોડું થયું.”

“શું સમાચાર આવ્યા છે, ભાઈ? શું ત્યારે તેઓ નથી?”

“ના અમલા, એ વાત નથી. આપણું નવું સૈન્ય જઈ પહોંચતાં પહેલાં જ મહારાજાધિરાજ ગુર્જરા દ્વારા પરાજિત થયા છે. તેમણે કાન્યકુબ્જ ઉપર અધિકાર મેળવ્યો છે.”

અમલાદેવીએ એક લાંબો નિશ્વાસ નાંખી કહ્યું:—“ઓહ.”

ભાઈ, ભગિની તથા ભોળાઈ ગુપચુપ મકાનમાં ગયાં.

ચતુર્થ ખંડ.

પ્રકરણ ૧ લું.

ખોરાકની શોધમાં.

ધર્મપાળદેવ સૈન્ય સહિત કાન્યકુબ્જ તરફ પાછો ફર્યો. જે ત્રણ દિવસનો માર્ગ કાપતાં જ તેઓને ગુર્જર સ્થાનીતિનો વિશેષ પરિચય થયો. તેઓ જેમ જેમ કાન્યકુબ્જ તરફ આગળ વધતા ગયા, તેમ તેમ તેઓને જણાયું કે, દેશ વેરાન થઈ ગયો છે, ગામ તથા નગરો અગ્નિથી નાશ પામી ગયાં છે, ખેતરોમાં વાવેલું અનાજ હાથી તથા અશ્વોના પગથી છુંદાઈ મથું છે. જે ત્રણ દિવસ પછી સૈનિકો તથા ભાર ઉંચકનારા પશુઓને ખોરાક મેળવવાની ઘણી મુશ્કેલી થઈ પડી. ભીષ્મદેવને ઘણી શીકર થઈ. ગૌડીય સેના ધીમે ધીમે આગળ વધવા લાગી. ધોડેસ્વાર સૈન્ય લઈને જયવર્દ્ધન, વિમલનંદી, કમલસિંહ વગેરે નાયકો દરેક જ પ્રભાતમાં ઘણે દૂર ખોરાક મેળવવા સાર જતા. તેઓ જોઈ શકતા કે, ગુર્જર ધોડેસ્વારોએ ગ્રામવાસીઓને મારી નાંખ્યા છે, ગ્રામ અથવા નગરમાં અગ્નિ લગાડી છે તથા ખોરાકને લગતો સધળો સરંજામ તેઓ લૂટી ગયા છે. જો તેઓ ખોરાક એકઠું કરત નહિ, તો ગુર્જરો તેઓને હેરાન કરત નહિ; પરંતુ જો કદાચિત ખોરાક મેળવી શકત તો શત્રુનિની માફક હજારો ગુર્જર ધોડોરવારો આવી તેઓને ચોતરફથી ઘેરી લેત. ઘણીવાર આત્મરક્ષા કરવા સાર ગૌડીય સેનાનાયકોને મેળવેલો ખોરાક નાંખી દઈને જતા રહેલું પડતું. ગૌડીય સૈન્યમાં દિવસે દિવસે ધોડેસ્વારની સંખ્યા ઓછી થવા લાગી, જો કે એવા યુદ્ધમાં તો ધોડેસ્વાર સૈન્યની જ જરૂર હતી, પાયદળ સૈન્ય બિલકુલ નિરપયોગી હતું. એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ અડધો આહાર કરી, કોઈ દિવસ વળી બિલકુલ આહાર કર્યા વિના માર્ગ કાપી ગોડેશ્વર દશમે દિવસે કાન્યકુબ્જ નગરમાં આવી પહોંચ્યા. ગુર્જર નાયકોએ તેને વિના અડચણે નગરમાં પ્રવેશ કરવા દીધો. મુચ્ચુર સેનાપતિ ભીષ્મદેવે ગંગા કિનારે જાવણી નાંખવાનો યત્ન કર્યો, એટલે લખ્ખે ગુર્જર સૈનિકોએ તેના ઉપર આક્રમણ કરી તેને પરાજિત કર્યો. ભીષ્મદેવે નિરપાયે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. ગુર્જર સૈન્યે તીકની માફક કાન્યકુબ્જ નગરને ચોતરફથી ઘેરી લીધું.

લીંબદેવ નગરમાં પ્રવેશ કરી મસહલત કરવા બેઠો. હજી નવું ગૌડીય સૈન્ય ધણે દૂર હતું. સો કોશની અંદર કયાંય મિત્રસેના નહોતી. નગરમાં પાણી પુષ્કળ હતું; પરંતુ આહારની સામગ્રી વધારે નહોતી, તેથી પરાજય અવશ્ય હતો. લીંબદેવે સૈને એ વાત સહમજવી કહ્યું:—“કાંઈ પણ ક્ષત્રીય યુદ્ધમાં ઇચ્છાપૂર્વક પાછી પ્હાની ભરતો નથી; પરંતુ નિરર્થક બળ વાપરી નાંખવાની કંઈ પણ જરૂર નથી. નગરમાં જે હજારો સૈનિકો છે, તેઓને કેટલા દિવસ સૂકી ચાલે એટલો ખોરાક છે?”

અકાયુધે કહ્યું:—“એક માસ કરતાં અધિક ચાલશે નહિ.”

“ત્યાર પછી શું થશે?”

“પરાજય અથવા મૃત્યુ!”

“ચોક્કસો મૃત્યુને આલિંગન કરવા સારૂ જ હાથમાં હથિયાર પકડે છે, તેથી તેઓ મૃત્યુથી બહીતા નથી. પરાજયમાં અપમાન છે. લાંબો વખત ભૂખ્યા ઘેરાઈ રહેવાથી નાગરિકો શાંત રહી શકશે નહિ, તેથી પછી અંદર અને બહારથી આત્મરક્ષા કરવા સારૂ યુદ્ધ કરવું પડશે!”

એ સમયે ધર્મપાળે પૂછ્યું:—“ત્યારે શું કરીશું?”

લીંબદેવે કહ્યું:—“મારા મત પ્રમાણે કાન્યકુબ્જનો ત્યાગ કરી પાછળ હટવું એ જ ઉચિત છે. નવું સૈન્ય લઈ મધ્ય દેશમાં અધિકાર મેળવવા માટે વધારે દિવસ લાગશે નહિ. પણ હાથમાં આવેલી ભૂમિ યુદ્ધ કર્યા વિના ત્યજ દેવી પડશે એજ મ્હોટા દુઃખની વાત છે.”

ધર્મપાળે કહ્યું:—“લીંબદેવ! હું યુદ્ધ કર્યા વિના કાન્યકુબ્જનો ત્યાગ કરવાને અશક્ત છું. જે કદાપિ આપણે યુદ્ધમાં ખપી જઈએ તો એમાં ગૌડને કાંઈ નુકસાન થવાનું નથી; પરંતુ પાછળ હટીશું તો ગુર્જરા ચિરકાળ ગૌડીય સેનાની અપહીર્તિ ગાયા કરશે.”

“પણ મહારાજ, પાછા હટવું એમાં પરાજય નથી—”

“એમ નહિ બને, લીંબદેવ. નગરમાં હજારો ગૌડીય સૈનિકો છે તેઓમાંથી જેઓ મરવાને રાજી હોય તેઓ મારી સાથે રહે, બાકીના સૈનિકોને લઈ આપ પ્રતિષ્ઠાનમાં ચાલ્યા જાઓ. નવું સૈન્ય તથા ખોરાક લઈ આવી અમારો બચાવ કરજો.”

લીંબદેવ બોલ્યો:—“મહારાજ, હું વૃદ્ધ છું. હું જતો રહું, અને આપને શત્રુઓથી ઘેરાયેલા દુર્ગમાં રહેવા દઉં? શું ગૌડેશ્વરનો એવો જ વિચાર છે કે?”

ધર્મપાળદેવે કહ્યું:—“લીંબદેવ, મારી આ પ્રથમ ચલાઈ છે. હું

બુદ્ધ કયાં વિના કદિ પણ પાછી પ્હાની બરીશ નહિ.”

લીખદેવ બોલ્યો:—“ મહારાજ, હું આપને શનુઓથી ઘેરાયેલા કાન્યકુબ્જમાં મૂકીને શું મેં હાં લઈ દેશમાં જઈ ? ”

ત્યાં આગળ મુખ્ય મુખ્ય ગૌડીય સામંતો તથા નાયકો બેઠા હતા. તેઓ કૌતુકપૂર્ણ નેત્રે બંને તરફ જોઈ રહ્યા હતા. એ સમયે જયવર્દન બોલી ઉઠ્યો:—“ ત્યારે કાંઈને પણ પાછા ફરવાની જરૂર નથી. ”

પછવાડેથી રણસિંહ બોલ્યો:—“ જરૂર છે, જયવર્દન. ” ઘેરાયેલા દુર્ગમાં દરરોજ બળ ઓછું થતું જાય છે, તેથી નવું સૈન્ય તથા ખોરાક મેળવવા માટે પાછા ફરવાની જરૂર છે. ”

લીખદેવ બોલ્યો:—“ બલે તેમ કરો. દુર્ગમાં હાલમાં કેટલા ઘોડેસ્વારો છે ? ”

વિમલનંદી બોલ્યો:—“ પચીશ હજાર કરતાં વધારે નથી. ”

લીખદેવ બોલ્યો:—“ પચીશ હજાર ઘોડેસ્વાર લઈને પ્રતિષ્ઠાનમાં જવા માટે કોણ તૈયાર છે ? ”

“ સઘળા. ”

“ શું નંદીપુત્ર મસ્કરી કરે છે ? ”

“ પ્રભુ, આપની સાથે મસ્કરી કરે એવું સાહસ કોનામાં છે ? જે વિમલનંદીને પચીશ હજાર ઘોડેસ્વાર મળે તો તે સિલ્હમાલમાં પણ જવાને તૈયાર છે, પ્રતિષ્ઠાનની વાત રહેવા ઘે. ”

લીખદેવ બોલ્યો:—“ વિમલ, ઘેરાયેલા નગરમાં ઘોડેસ્વાર સૈન્યની કાંઈ પણ જરૂર નથી. સઘળા ઘોડેસ્વાર સૈનિકોને મોકલવામાં નહિ આવે તો તેમના અશ્વોના ખોરાક માટે ગોડવણ કરવી પડશે. ”

ધર્મપાળ બોલ્યો:—“ પિતા, તેને માટે આપ ફિક્કર કરશો નહિ. દશ હજાર સૈનિકો લઈને ગુર્જર છાવણીને ભેટવા કોણ તૈયાર છે ? ”

જયવર્દને ઉત્તર આપ્યો:—“ હું. ”

કુમલસિંહ બોલ્યો:—“ હું તૈયાર છું, મહારાજ. ”

વિમલનંદીએ કહ્યું:—“ મહારાજ, મને પાંચ હજાર સૈનિકો આપવામાં આવશે તો પણ હું જવાને તૈયાર છું. ”

લીખદેવ બોલ્યો:—“ સઘળા સામંતોને જવાની જરૂર નથી. ”

ધર્મપાળ બોલ્યો:—“ વિમલ, તારાથી જવાસે નહિ. ”

વિમલનંદીએ ખિન્ન વદને પૂછ્યું:—“ મહારાજ, મેં શું અપરાધ કર્યો છે ? ”

ધર્મપાળ બોલ્યો:—“વિમલ, તે કંઈ પણ અપરાધ કર્યો નથી, પણ તારૂં એક બીજું કામ છે.”

ભીષ્મદેવ બોલ્યો:—“જય તથા કમલ બન્ને જવાને તૈયાર છે. મહારાજની શી આજ્ઞા છે ?”

“જયવર્દનને પ્રતિજ્ઞાનમાં મોકલો.”

કમલસિંહ બોલ્યો:—“મહારાજ, મેં શું અપરાધ કર્યો ?”

ધર્મપાળે કહ્યું:—“તમે બધા અને ગાડો બનાવી મૂકશો એમ જણાય છે. તે કંઈ અપરાધ કર્યો નથી, તું મારી સાથે યુદ્ધમાં આવજો.”

“આપની સાથે ? મહારાજ ક્યાં યુદ્ધમાં જશે ?”

“તે પછી હું છું. જય, તું કાલે પ્રભાતમાં યાત્રા કરજો, યુદ્ધ કર્યા વિના પલાયન થજો, જેમ અને તેમ જલદીથી પ્રતિજ્ઞાનમાં પહોંચી જજો. નવું સૈન્ય જોડવું એકત્ર કરી શકાય તેટલું કરજો અને ઘોડેસ્વાર સૈન્ય લઈ પ્રતિજ્ઞાનનો માર્ગ મુક્ત રાખજો. પ્રયાગમાંથી ગોડમાં સમાચાર મોકલજો કે એક લાખ પાયદળ અને પચાસ હજાર ઘોડેસ્વાર સૈનિકોની ઘણી જરૂર છે.”

“બહુ સાફ. મહારાજની આજ્ઞા શિરોધાર્ય છે.”

ભીષ્મદેવે કહ્યું:—“મહારાજ, બાકીના ઘોડેસ્વારોનું શું કરવું ?”

“તાત, કાલે સહવારે હું પણ યુદ્ધમાં જઈશ.”

“મહારાજ !”

“હા. હું, કમલ અને વિમલ બાકી રહેલા ઘોડેસ્વાર સૈનિકો લઈને પશ્ચિમ દિશામાં ખોરાકની શોધમાં જઈશું.”

“પશ્ચિમ દિશામાં ?”

“હા. જયવર્દન પૂર્વ દિશામાં જાય છે, હું પશ્ચિમ દિશામાં જઈશ.”

એ સમયે રણસિંહ, પ્રમથસિંહ, વીરદેવ વગેરે પ્રાંત સેનાનાથકો બોલી ઉઠ્યા:—“મહારાજ, અમે પણ આવીશું !”

ધર્મપાળે સહાશ્રય મુખે તેઓને કહ્યું:—“તમે સૌ ભીષ્મદેવની સાથે રહેજો. અમે વધારે દૂર નહિ જઈએ. બે એક દિવસમાં પાછા આવીશું.”

બીજો દિવસ સહવારમાં કાન્યકુબ્જ નગરના પૂર્વ તોરણમાંથી દશ હજાર ગોદીય ઘોડેસ્વારોએ બહાર નિકળી ગુર્જર છાવણી ઉપર આક્રમણ કર્યું. હજી ગુર્જર સૈન્ય યુદ્ધ કરવા માટે તૈયાર થાય તે પહેલાં જ તેઓ છાવણી બેદી પૂર્વ દિશામાં નહાસી ગયા. ગુર્જર ઘોડેસ્વારો બે ચાર ગાઉ તેમની પાછળ જઈ આવ્યા. જે ત્રણ જયવર્દનને પ્રતિજ્ઞાન તરફ પ્રયાણ

ક્યું, તે જ ક્ષણે ધર્મપાળેવ પંદર હજાર સૈનિકો લઈ નગરના પશ્ચિમ દર-
વાજેથી બહાર નિકળ્યો. પ્રબળ વાયુની આગળ જેમ વાદળાં આમ તેમ
વિખરાઈ જાય છે, તેવી જ રીતે ગુર્જર સૈન્ય અચાનક ધસારો થવાથી
ચોતરફ વિખરાઈ ગયું. જોતજોતામાં પંદર હજાર ઘોડેસ્વારો ઘોડાની ખરી-
ઓથી ઉડતી ધૂળમાં અદૃશ્ય થઈ ગયા.

પ્રકરણ ૨ જી.

ચક્રતું પરિવર્તન.

૨ાત્રિનો ખીજો પ્રહર વીતી ગયો છે. વારાણસી નગરના માર્ગો
ઉપર અંધકાર પ્રસરી રહ્યો છે, બજારોમાંના દીવા ઓલવાઈ
ગયા છે. એ સમયે એક મ્હોટા મકાનની આગળ મુન્ડિતશીર્ષ સંન્યાસી
અંધકારમાં સંતાઈને બેઠો રહ્યો હતો. સંન્યાસી કોઈના આવવાની રાહ
જોતો હતો એમ જણાતું હતું. કારણ, તે ધડિયે ધડિયે આગળ આરી
નિર્જન માર્ગ ઉપર નજર નાંખતો હતો. ખીજો પ્રહર વીતી ગયો એટલે
તોરણમાં મંગલવાદ્ય વાગી ઉઠ્યાં. વારાણસીના અસંખ્ય દેવાલયોમાં રાત્રિની
પૂજના ધંટા વાગવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે સઘળો ધોંધાટ શાંત થઈ
ગયો, અંધકારથી આચ્છાદિત નગરમાં પુનઃ શાંતિ પ્રસરી ગઈ. એ સમયે
સડક ઉપર મનુષ્યનો પગરવ સંભળાયો. સંન્યાસી તે સાંભળીને ખારણાંની
પાસે સંતાઈ ગયો.

કેટલીકવાર પછી એક અસ્ત્રધારી પુરૂષ મકાન આગળ આવી બેઠો
રહ્યો. સંન્યાસીએ મકાનની અંદરથી પૂછ્યું:—“ તમે કોણ છો ? ”

ઉત્તર મળ્યો:—“ હું ભિક્ષુમાલનો અતિથિ છું. ”

“ પ્રમાણ શું ? ”

“આર્યસંઘની આગ્રાથી મારી પાસે ધર્મચક્ર મોકલવામાં આવ્યું હતું.”

“ સાથે લાવ્યા છો ? ”

“ હા. ”

“ જોઈ ? ”

સૈનિકે વસ્ત્રમાંથી ગોળ ધાતુનો ટૂંકડો બહાર કાઢી સંન્યાસીના હાથમાં
આપ્યો. સંન્યાસીએ તે તપાસી કહ્યું:—“ અંદર આવો. ”

સૈનિકે મકાનમાં પ્રવેશ કરી જોયું કે, ચારે તરફ ઘોર અંધારું છે. તે માર્ગ જોઈ ન શકવાથી બોલ્યો :—“ ક્યે માર્ગે આવું ? ”

સંન્યાસી ઉત્તર આપ્યા વિના તેનો હાથ ઝાલી તેને લઈ ચાલ્યો. અંધકારથી આચ્છાદિત થઈ રહેલા કેટલાક ઓરડા ઓળંગી તેઓ મકાનના ચોગાનમાં આવી પહોંચ્યા. સૈનિકે ધ્યાનપૂર્વક જોયું કે, વિશાળ મકાન ખંડિયેર રૂપ થઈ ગયું છે, ઉપર તથા નીચેનો કેટલોક ભાગ પડી ગયો છે, ચોગાનમાં ઘણો ઝાડપાકો ઉગી નિકળ્યો છે અને મકાનનો ખાકીનો ભાગ નિર્જન પડી રહ્યો છે. તેઓ ચોગાન પસાર કરી ખીજ એક અંધકારપૂર્ણ ઓરડામાં આવ્યા અને પગથિયાં ઉતરી ભોંયરામાં ઉતર્યાં. સંન્યાસી દરરોજના અભ્યાસને લીધે સહેલાઈથી પગથિયાં ઉતરી ગયો. સુરંગ માર્ગે થોડીવાર ચાલી બંને જણ પુનઃ પગથિયાં ચઢી ઉપર આવ્યા. સંન્યાસીએ ઉપરના પગથિયામાં ઊભા રહી સામેના બંધ બારણાં ઉપર આઘાત કર્યો. તરત જ બારણાંની પેલી તરફથી પ્રશ્ન થયો :—“ કોણ ? ”

“ બુદ્ધભિત્ર. ”

“ એકલા આવ્યા છો ? ”

“ ના, સાથે બિલ્લમાલના અતિથિ આવ્યા છે. ”

“ પ્રમાણ મળ્યું છે ? ”

“ હા. ”

બારણાં ઉઘડી ગયાં. બંને જણે ખીજ એક અંધારા ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો, બારણાં પુનઃ બંધ થઈ ગયાં. સૈનિકે બહીતે તત્વાર ઉપર હાથ નાંખ્યો. દ્વારરક્ષકે તેને પૂછ્યું :—“ તમે કોણ છો ? ”

“ હું બિલ્લમાલનો અતિથિ છું. ”

“ કેમ મળવા માટે આવ્યા છો ? ”

“ ઉત્તરાપથના આર્થસંઘના દર્શન કરવાના હેતુથી આવ્યો છું. ”

“ તમે કઈ જાતિના છો ? ”

“ ગુર્જર પ્રતિહાર. ”

“ તમે ક્યો ધર્મ પાળો છો ? ”

“ હું સદ્ધર્મી છું અને વંશપરંપરા પ્રમાણે ત્રિરત્નની પૂજા કરું છું. ”

“ શા હેતુથી આર્થસંઘના દર્શન કરવાની ઇચ્છા રાખો છો ? ”

“ પુરમેશ્વર પુરમ હદારક મહારાજધિરાજ ગુર્જરેશ્વર નાગભટ્ટેવની આગ્રાથી દૂત તરિકે આર્થસંઘની આગળ આવ્યો છું. ”

“ પ્રમાણ લાગ્યા છે ? ”

“ હા. ”

“ શું ? ”

“ પરમેશ્વર પરમસૌગત મહામંડલેશ્વર બાહુધ્રુવલની મુદ્રાથી અંકિત કરેલો પત્ર. ”

“ જોઉં. ”

અચાનક પ્રકાશ થયો. સૈનિકે આંખો ચોળતાં ચોળતાં પ્રશ્ન કરનારના હાથમાં એક પત્ર આપ્યો. તે માણસ પણ એક મુનિતશીર્ષ સંન્યાસી હતો. તેણે ગૈરિક વસ્ત્રો પહેર્યા હતાં. દાઢી, મૂઠો તથા મસ્તક મૂંડારી નાંખેલું હતું અને જમણા હાથમાં જપમાળા હતી. ખીજ સંન્યાસીએ પત્ર વાંચી કહ્યું:—
“ બહુ સાફ. તમે મારી સાથે આવો. ”

ત્રણે જણુ ઓરડો ઓળંગી એક દ્વારની પાસે આવ્યા. દ્વાર બંધ હતું. ખીજ સંન્યાસીએ તેના ઉપર આધાત કરવાથી અંદરથી કોણે પૂછ્યું:—
“ કોણ ? ”

ખીજ સંન્યાસીએ ઉત્તર આપ્યો:—“ ભિક્ષુ જિનદાસ, ભિક્ષુ બુદ્ધમિત્ર તથા ગુર્જરેશ્વરના પ્રતિનિધિ નાયક રૂદ્રેણ છે. ”

“ ગુર્જરરાજના પ્રતિનિધિ શા હેતુથી અંધારી રાત્રે અહિં આવ્યા છે ? ”

“ ઉત્તર પથના આર્યસંઘના દર્શન કરવાના વિચારથી. ”

“ યોગ્ય પ્રમાણ મળ્યાં છે કે ? ”

“ હા. ”

બારણાં ઉઘડી ગયાં. રૂદ્રેણે ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો કે, તરત જ પાછાં બારણાં બંધ થઈ ગયાં. દ્વાર પાસે ખીજે એક મુનિતશીર્ષ ભિક્ષુ બેઠો હતો. તે રૂદ્રેણને સાથે લઈ ઓરડાના વચ્ચલા ભાગ તરફ આગળ વધ્યો. એ સમયે ઓરડાની ચોતરફ ચાર દીવા સળગી ઉઠ્યા. રૂદ્રેણે જોયું કે, તે પોતે પાષાણુ નિર્મિત વેદી આગળ બેઠો રહ્યો છે. વેદી ઉપર ત્રિરત્નની મૂર્તિ સ્થાપનામાં આવી છે અને તેની પાછળ ત્રણ અતિરૂઢ ભિક્ષુકો કુશાસન ઉપર બેઠા છે. તેઓની પાછળ થોડે દૂર કુશાસન ઉપર ખીજ પણ અગ્ની-આર ભિક્ષુકો બેઠા છે. વેદી આગળ આવી દ્વારરક્ષકે રૂદ્રેણને પૂછ્યું:—“ નાયક રૂદ્રેણ, શું આપ સદ્મર્મી છો ? ”

“ હા. ”

“ શું ત્રિરત્ન ઉપર આપને વિશ્વાસ છે ? ”

રૂંદ્રેણ ઉત્તર આપવાને બદલે ત્રિરત્નને ત્રણવાર પ્રણામ કર્યા. બિહુએ પુનઃ કહ્યું:—“ત્રિરત્નને સ્પર્શ કરી શપથ લેવો.”

રૂંદ્રેણ પૂછ્યું:—“શું શપથ લઉં?”

બિહુ બોલ્યો:—“શપથ લેવો કે, આપ આજ રાત્રે જે કંઈ જુઓ વા સાંભળો તે બીજાની આગળ જણાવશો નહિ.”

રૂંદ્રેણ બોલ્યો:—“શપથ લઉં તો પછી મહારાજાધિરાજને હૂત તરિકેના મારા કામકાજનો હેવાલ કેવી રીતે જણાવી શકું?”

ત્રણ વૃદ્ધ બિહુકોમાંથી એક જણે કહ્યું:—“ગુર્જરેશ્વર તથા મહામંડેશ્વર બાહુકધવલ સિવાય બીજા કોઈને કંઈ પણ વાત કહેશો નહિ.”

તે સંઘનાયક બુદ્ધમદ્ર હતા. રૂંદ્રેણ ત્રિરત્નને સ્પર્શ કરી ત્રણવાર શપથ લીધા.

બુદ્ધમદ્રે પૂછ્યું:—“ગુર્જરેશ્વરે આપને શા હેતુથી આર્યસંઘની આગળ મોકલ્યા છે વાર? અમે આર્યસંઘના પ્રતિનિધિ છીએ.”

તેની વાત સાંભળી રૂંદ્રેણ તેઓને પ્રણામ કરી કહ્યું:—“પરમેશ્વર પરમમહારક પરમવૈષ્ણવ મહારાજાધિરાજ નાગભટ્ટદેવ આર્યસંઘની સાથે સંવાદ કરવા સારૂ આતુર છે. પરમસૌગત મહામંડેશ્વર બાહુકધવલદેવની સલાહથી મહારાજાધિરાજે બૌદ્ધસંઘ પ્રતિનો દ્વેષભાવ ત્યજ દીધો છે. તેમનો એવો વિશ્વાસ છે કે, આર્યસંઘની સાથે સંધિ કરવાથી સત્વર ગૌડયુદ્ધનો અંત આવશે અને મહારાજાધિરાજના મિત્ર કાન્યકુબ્જેશ્વર પુનઃ પોતાનું ગમેલું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરશે.”

“આર્યસંઘની સાથે ગૌડયુદ્ધનો શા સંબંધ છે વાર?”

“પરમસૌગત સંઘનાયકો દાસનો અપરાધ ક્ષમા કરશે. હું એક હૂત છું. મહારાજાધિરાજનો વિશ્વાસ છે કે, આર્યસંઘની સહાયતા સિવાય તુચ્છ ગૌડેશ્વર કદિ પણ મધ્યદેશમાં અધિકાર મેળવી શકત નહિ.”

“ગુર્જરેશ્વર આર્યસંઘની સાથે કેવા પ્રકારની સંધિ કરવા આતુર છે?”

“મહારાજાધિરાજે આપ સૌને જણાવવાની મને આજ્ઞા કરી છે કે સંધિ થવાથી, ગુર્જરરાષ્ટ્ર સંઘની લઈ લીધેલી સંપત્તિ પાછી આપવામાં આવશે અને ગુર્જરરાજ આર્યસંઘની આજ્ઞા પ્રમાણે સદ્ધર્મવલ્લભી પ્રજા-વૃંદના ન્યાયનું કામકાજ કરશે.”

“સંધિ થયા પછી ગુર્જરેશ્વર પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરશે તેનું પ્રમાણ શું?”

“પરમસૌગત મહામંડળેશ્વર બ્રહ્મકલ્પલદેવ સંધિપત્રમાં પોતાના હસ્તાક્ષર કરશે અને ગુર્જરેશ્વરના જામીન તરીકે પોતાના બન્ને પુત્રાને આર્ય સંઘમાં મોકલશે.”

“બહુ સાહે. આર્યસંઘ સંધિ સ્થાપવાને કબૂલ છે. સંધિપત્રમાં બીજી કંઈ શરતો રહેશે કે ?”

“હા. સંધિ સ્થાપાયા પછી આર્યસંઘ ગૌડરાજને ધનની સહાયતા કરી શકશે નહિ.”

“બહુ સાહે. આર્યસંઘને એ પણ કબૂલ છે. શું સંધિપત્ર તમારી સાથે છે ?”

ફરેણે વસ્ત્રમાંથી સંધિપત્ર બહાર કાઢી સંઘનાયકના હાથમાં આપ્યો. બુદ્ધભદ્રે તે વાંચી લઈ પોતાની જામણી બાજુએ એડેલા બીજા વૃદ્ધને આપ્યો. ત્રણે સંઘનાયકોએ સંધિપત્ર વાંચી લીધો, એટલે એક ભિક્ષુએ પાછળ એડેલા અગીઆર *સંઘસ્થવિરોને આપ્યો. તેમણે સંધિપત્ર વાંચી લઈ પુનઃ સંઘનાયકોને આપ્યો. સંઘનાયકે સ્થવિરોને પૂછ્યું:—“સંધિ વિશે ચક્રરાજને કોઈ પણ પ્રકારની આપત્તિ છે ?”

એક સ્થવિરે કહ્યું:—“આર્ય, ચક્રરાજ વિશ્વાનંદ અહિં હાજર નથી.”

“એક ચક્રરાજની ગેરહાજરીને લીધે આર્યસંઘનું કામ અટકી શકતું નથી. એકદા થયેલા ચક્રરાજેનો અભિપ્રાય શું છે વાર ?”

કેટલીકવાર પછી સ્થવિરો બોલ્યા:—“ગુર્જરેશ્વરની સાથે સંધિથી બંધાવવામાં તેઓને કોઈ પણ પ્રકારની અડચણ નથી.”

સંઘનાયકોએ વેદી નીચેથી લેખિની તથા ખડીયો લઈ ગુર્જરરાજના હસ્તાક્ષર નીચે પોતાના હસ્તાક્ષર કર્યા. ફરેણે સંધિપત્ર લીધો કે તરત જ ઓરડામાં અંધારું થઈ ગયું. પ્રથમ જણાવેલો ભિક્ષુ તેને સાથે લઈ ઓરડામાંથી બહાર આવ્યો અને બીજા માર્ગે થઈને તેને રાજમાર્ગ ઉપર લઈ આવ્યો. ફરેણે વિસ્મિત થઈને જોયું કે, તે પોતે વિશ્વેશ્વરના વિશાળ મંદિર આગળ જોમો રહ્યો છે.

પ્રકરણ ૩ બું.

પુનરાગમન.

એ

દિવસ પછી ધર્મપાળદેવ કાન્યકુબ્જ નગરની સીમામાં પાછો આવ્યો અને ઠોઠ પથ પ્રકારની અડચણ વિના ઘેરાયેલા નગરમાં પેડો.

સિંહ પોતાની ઇચ્છાથી પિંજરામાં પ્રવેશ કરે છે એ જોઈ ગુર્જર સૈન્યે તેને રોક્યો નહિ. ગૌડેશ્વરે પચાશ ગાવિ દરતી શોધ કરી, પણ ક્યાંય ખોરાક મળી શક્યો નહિ, જે કંઈ થોડો ઘણો મળી શક્યો તે માર્ગમાં જ પંદર હજાર સૈનિકોને માટે ખર્ચાઈ ગયો. ધર્મપાળને શોકાતુર વદને કાન્યકુબ્જમાં પાછો આવેલો જોઈ સામંતો સમજી ગયા કે, ગૌડેશ્વરની યુદ્ધ-યાત્રા વ્યર્થ ગઈ છે. લીખમદેવે તરત જ સભા બોલાવી નક્કી કર્યું કે, હવે પાછા ફરવું એજ વિશેષ શ્રેયસ્કર છે. પાછા આવ્યા પછી એ દિવસે ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ ધર્મપાળ કાન્યકુબ્જ નગરનો ત્યાગ કરવા કબૂલ થયો. તે બની શકે એટલી ત્વરાથી પ્રતિજ્ઞાનના માર્ગે આગળ વધ્યો. ગુર્જર સૈનિકોએ ગૌડીઓને છોડ્યા નહિ. તેઓ મધુમક્ષિકાની માફક પાછળ હઠતી ગૌડીય સેનાને ઘેરી લઈ ચાલવા લાગ્યા. એ સમયે નાગમદના અસાચારથી મધ્ય દેશ મરૂભૂમિ સમાન બની ગયો હતો. ગામ તથા નગરો નિર્જન થઈ ગયાં હતાં, ખેતરો હાથી તથા અશ્વોના પગથી છુંદાઈ ગયાં હતાં. રહેવાસીઓ સપાટ ભૂમિનો ત્યાગ કરીને પર્વત ઉપર રહેવાને જતા રહ્યા હતા. ભૂખથી દુર્બળ થઈ ગયેલા, નિરાશ ગૌડીય સૈનિકો ધીરે ધીરે પ્રતિજ્ઞાન તરફ ચાલવા લાગ્યા. ગુર્જર સેના લાગ મળતાં વખતો વખત તેમના ઉપર વૂટી પડતી, તેઓની પાસેથી ખોરાક ઝૂંટવી લેતી અને હમેશાં દૂરથી તેમના ઉપર તીર, વર્ષા, તથા ભાલા નાંખી પ્રાણુ હાનિ કરતી. એ પ્રમાણે એક અઠવાડિયું નિકળી ગયું, નકામા યુદ્ધમાં અડધું સૈન્ય શુભાવી ગૌડેશ્વર પ્રતિજ્ઞાન દુર્ગમાં આવી પહોંચ્યા. અંતે ખોરાક વિના પ્રતિજ્ઞાન દુર્ગમાં પણ ગૌડીય સેનાને રહેવું અશક્ય થઈ પડ્યું. ધર્મપાળ ભગ્ન હૃદયે સામંત ચક્રની સાથે વારાણસીમાં પાછો ફર્યો. વારાણસીમાં હજારો ગૌડીય સૈનિકો કાન્યકુબ્જમાં જવા સાર એકઠા થયા હતા, એટલા માટે મહાકુમાર વાકુપાલ વારાણસી દુર્ગમાં રાહ જોતો હતો. તેણે પાછા ફરવાના સમાચાર સાંભળી નગરમાં ઘણે ઠેકાણે હજારો પાય-હળ સૈનિકોને ગોઠવી દીધા. તેમણે હિમાલયની તળેટીથી વિંધ્ય પર્વત

સૂધી માટીની દિવાલ બાંધી દીધી. આ વખતે ગુર્જર ઘોડેસ્વારોની ગતિ બંધ થઈ. પ્રતિષ્ઠાનમાંથી સમગ્ર ગૌડીય સેના વારાણસીમાં આવી. ધર્મ-પાળદેવને નિશ્વાસ નાખવાનો પણ અવકાશ રહ્યો નહિ. અવસર મળતાં ગૌડીય ઘોડેસ્વારો પ્રતિષ્ઠાન તરફ આગળ વધ્યા. એ સમયે રાજધાનીમાંથી મહામંત્રી ગર્ગદેવનો દૂત ભાગ્યચક્ર બદલાયાના સમાચાર લઈને ગૌડેશ્વરની આગળ આવ્યો.

કાન્યકુબ્જના યુદ્ધમાં મહિદત્તનું સંગ્રહ કરેલું ધન ધણા વખતથી ખર્ચાઈ ગયું હતું. મહારથવિર યુદ્ધભદ્રે ગૌડેશ્વરને આશ્વાસન આપ્યું હતું કે, ઐશ્વર્ય સંધની પાસેના ધનમાંથી તે ગુર્જર યુદ્ધનો ખર્ચ ચકાશે. ધર્મપાળ જ્યારે વારાણસીમાં પાછો ફર્યો, ત્યારે ગર્ગદેવે જણાવ્યું કે, યુદ્ધભદ્રનું આપેલું ધન લગભગ પૂરું થઈ રહેવા આવ્યું છે, બીજવાર ધન આપવાનો વાયદો વીતિ ગયો છે; પરંતુ યુદ્ધભદ્રનો ક્યાંય પતો મળતો નથી. એ સમાચાર સાંભળી વિશ્વાનંદ, ભીષ્મદેવ તથા ધર્મપાળ ધણા જ વિસ્મિત થયા. વિશ્વાનંદે પોતે ધણો પ્રયત્ન કર્યો છતાં પણ તે સંધનાયકોની સાથે મેળાપ કરી શક્યો નહિ, તેથી નિરૂપાયે ગૌડેશ્વરે ગૌડમાં પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરી. ગૌડીય ઘોડેસ્વારો સમ્રાટની આજ્ઞાથી નિરૂપાયે પ્રતિષ્ઠાનની સીમામાંથી પાછા ફર્યા.

ગૌડીય પાયદળ સેના પરાજિત થઈ ગુર્જર સેનાના હાથમાં માટીની દિવાલો સોંપી ઈઈ શોણ તથા ગાંડકી કિનારે પાછી ફરી. ગૌડરાજ્યમાં મુદ્ગગિરિ, મંડલા, ગૌડ તથા કર્ણસુવર્ણ વગેરે પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ દુર્ગો અવરોધને માટે સુસંજ્ઞિત થયા. કાન્યકુબ્જ રાજ્યના જે સધળા સામંતોએ યુદ્ધની શરૂઆતમાં ચક્રાયુદ્ધનો પક્ષ લીધો હતો, તેમણે પણ સ્વદેશનો ત્યાગ કરી ગૌડરાજ્યનો આશ્રય લીધો.

વાકપાલદેવને તીરભૂકિતનું રક્ષણ કરવાને નિયુક્ત કરી ધર્મપાળે શોણ કિનારે પોતાનો પડાવ નાંખ્યો. ગુર્જરસેના લૂંટ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયેલી હોવાથી તેણે ધણા દિવસ સૂધી શોણ અથવા ગાંડકી ઉપર આક્રમણ કર્યું નહિ; પરંતુ જ્યારે મધ્યદેશમાં લૂંટવા જેવું કાંઈ બાકી ન રહ્યું, ત્યારે ગુર્જરસેના નાયકોએ ગૌડરાજ્ય ઉપર આક્રમણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. ગૌડીય સામંતોએ ખંને નદીઓના કિનારે માટીના દુર્ભેદ કિલ્લાઓ બાંધી દીધા હતા. ગુર્જર, મગધ તથા તીરભૂકિતમાં પ્રવેશ કરવા જતાં વારંવાર પરાજિત થયાના સમાચાર નાગભટ્ટના કાને પહોંચ્યા. એ સમયે ગુર્જરરાજે કાન્યકુબ્જમાં નિવાસ કર્યો હતો. કાન્યકુબ્જ રાજ્ય છતી લીધેલું હોવા છતાં પણ

ગુર્જરાજે ઇન્દ્રાયુધને મુક્ત કર્યો નહોતો, તે હજી સધી સામાન્ય કેદીની માફક લિલ્લમાલમાં રહેતો હતો. ગૌડરાજ્ય ઉપર અધિકાર મેળવવાના પ્રયાસમાં નિષ્ફળતા મળી છે એ સાંભળી, નાગભટ્ટ તથા બ્રાહ્મકથવલ્લે કાન્યકુબ્જમાંથી શેણના કિનારા તરફ પ્રયાણ કર્યું. ગુર્જરાજે સૈન્યનો વહીવટ પોતાના હાથમાં લીધેલો હોવા છતાં પણ તેનાથી મગધમાં પ્રવેશ કરી શકાયો નહિ. અંધારી રાત્રે વિમલ્લનંદી તથા ચક્રાયુધ થોડું સૈન્ય લઇને ગુર્જરાજના તંખૂમાં આગ લગાડી આવ્યા. નાગભટ્ટ આત્મરક્ષા કરવા સાર નહાસી ગયો. એ સમયે સંન્યાસી વિશ્વાનંદે શત્રુઓનો નાશ કરવા સાર એક નવો ઉપાય શોધી કાઢ્યો.

ગેપાળદેવે સમ્રાટની પદવી પ્રાપ્ત કરી તે પહેલાં ગૌડદેશ ઉપર ધણા પરદેશી રાજાઓએ ચઢાઈ કરી હતી. કામરૂપના રાજા હર્ષદેવ તથા નાગભટ્ટના પિતા વત્સરાજે એક સમયે લગભગ આખું ગૌડરાજ્ય હસ્તગત કરી લીધું હતું. ગૌડવાસીઓના સૌભાગ્યને લીધે દક્ષિણાપથેશ્વરના રાષ્ટ્રકૂટવંશીય દ્રુવધારાવર્ષે એ સમયે ગુર્જરાજની વિરુદ્ધ યુદ્ધોપણ કરી હતી અને દ્રુવના બ્રાહ્મણ વડે જ ગૌડરાજ્ય વત્સરાજના પંજમાંથી મુક્ત થયું હતું. વિશ્વાનંદે વિચાર કરી જોયું કે, ગુર્જર યુદ્ધમાં ધર્મપાળનો પક્ષ લે એવો ઉત્તરાપથમાં એક પણ રાજા નથી. તેને અચાનક દ્રુવની વાત યાદ આવી. એ વખતે દ્રુવે પરલોક ગમન કર્યું હતું. તેનો પુત્ર ગેાવિંદ રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યનો અધીશ્વર હતો. વિશ્વાનંદે જોયું કે, ગેાવિંદની મદદ વિના ગુર્જર યુદ્ધમાં જય મળવો અશક્ય છે. તેણે ભીખમદેવ, વીરદેવ, કમલસિંહ, પ્રમથસિંહ વગેરે મોટા મોટા ગૌડીય સામંતાને એ વાત જણાવી. વિશ્વાનંદની વાત સાંભળી ભીખમદેવે શેણ કિનારે તંખૂમાં મંત્રણા સભા બોલાવી. ધણા વાદવિવાદ પછી નક્કી થયું કે, ગુર્જર યુદ્ધમાં મદદ કરવાની વિનંતિ કરી ગેાવિંદની પાસે ફત મોકલવો. વિશ્વાનંદે પોતે ગૌડેશ્વરના ફતરૂપે રાષ્ટ્રકૂટ રાજની પાસે જવાની ઇચ્છા જણાવી. ધર્મપાળે વિશ્વાનંદ તથા ઉદ્ધવધોસને ફત તરિકે ગેાવિંદની પાસે મોકલ્યા.

વિશ્વાનંદે દક્ષિણાપથ પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું, તેને એક પખવાડીયું વીતિ ગયા પછી યુક્તિશાળી નાગભટ્ટના પ્રપંચથી ગૌડેશ્વર પરાજિત થયા. એ વખતે મગધની દક્ષિણમાં જંગલી પ્રદેશમાં ધણી બર્બરજનિત વસતી હતી. બ્રાહ્મકથવલ્લ તેઓને તાબે કરી ધણા ધોડેસ્વાર સૈનિકો લઇને મગધમાં આવ્યો. અસંખ્ય ધોડેસ્વારોએ મગધ તથા અંગદેશને આચ્છાદિત કરી

દીધો. ઉદ્દ-ડપુરમાં ભીખદેવ, મુદ્દગગિરિમાં જયવર્દન, ગયમાં વીરદેવ તથા મંડલામાં રણસિંહ સૈન્ય સાથે ઘેરાઈ ગયા. ધર્મપાળ, પ્રમથસિંહ, કમલ-સિંહ તથા વિમલનંદીની સાથે રાત્રનું રક્ષણ કરવા લાગ્યો. ગુર્જરસેના તીરબ્રૂક્તિમાં પ્રવેશ કરવા જતાં વારંવાર પરાજિત થઈવાકૂપાલ મગધની અવસ્થા જોઈ. ગૌડનું રક્ષણ કરવાની ફિકરમાં પડ્યો.

પ્રકરણ ૪ થું.

ગોકર્ણદુર્ગમાં.

સં ધ્યાકાળ પહેલાં ગોકર્ણ દુર્ગની બહાર નદી કિનારે બેસી એક કૃષ્ણકાય વૃદ્ધ વાંસ કાપતો હતો. ગોકર્ણદુર્ગના દરવાજા ઉઘાડા હતા. એ વૃદ્ધ સિવાય દુર્ગ આગળ ખીજું કોઈ પણ નહોતું. વૃદ્ધ અચાનક હાથમાંનું હથિયાર નાંખી દમ્ભને ઊભો રહ્યો. તમરાના સ્વર સિવાય ખીજો શબ્દ સંભળાતો નહોતો. તે સહેજ રોષ દર્શાવી આગળ આવ્યો. આગળ આવી વૃદ્ધ દૂરથી અશ્વના પગલાનો અવાજ સાંભળ્યો. તે આશ્ચર્યચકિત થઈ જમ્ભને પાસેના એક આંખાના ઝાડ પર ચઢી ગયો.

એ સમયે ચોતરફ અંધારું થવા આવ્યું હતું. વૃદ્ધ જોયું કે, રણમા-મના માર્ગે થઈને એક ઘોડેસ્વાર ગોકર્ણદુર્ગ તરફ આવે છે. તે જોઈને તે ઝાડ ઉપરથી નીચે ઉતરી આવ્યો. કેટલીકવાર પછી ઘોડેસ્વાર દુર્ગમાં આવી પહોંચ્યો. તેણે દુર્ગના દ્વાર આગળ કેદારને જોઈ પૂછ્યું:—“તમે કોણ છો? હાથમાં દુર્ગમાં કોણ છે?”

વૃદ્ધ ઉત્તર આપ્યો:—“મારું નામ કેદાર છે, હું ગોકર્ણ દુર્ગના પાય-દળ સૈનિક છું. અમાત્ય ઉદ્ધવઘોસ મહારાજની સાથે યુદ્ધમાં ગયા છે. મેં સાંભળ્યું છે કે તે મહારાજની આજ્ઞાથી દક્ષિણદેશમાં ગયા છે.”

“ત્યારે હાથમાં દુર્ગનું રક્ષણ કરવાનું કામ કેના હાથ છે?”

“નવીન સામંત ઉપર.”

“દુર્ગસ્વામિની ક્યાં છે?”

“દુર્ગની અંદર, અંત:પુરમાં.”

“તમે અંત:પુરમાં જમ્ભને તેમને જણાવો કે, મહારાજ ધર્મપાળ દુર્ગના દ્વાર આગળ રાહ જોતા ઊભા છે. નવીન સામંતને જણાવો કે, તે

જલદીથી રણુશીંગુ વગાડે અને આમના આખાલ-વૃદ્ધ સર્વને દુર્ગમાં લઈ આવે. શત્રુની સેના જલદીથી દુર્ગ ઉપર આક્રમણ કરશે એમ લાગે છે.”

કેદાર ગૌડેશ્વરને એકલા સંધ્યાકાળ વખતે દુર્ગના દ્વાર આગળ આવીને બિભા રહેલા જોઈ એટલો બધો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો હતો, કે તે કેને પ્રણામ કરવાનું પણ ભૂલી ગયો. વૃદ્ધ દોડતો દુર્ગમાં ગયો. થોડીવાર પછી ગોઠર્જુની પાંચદળ સેનાના નાયક નવીન સામંતે દુર્ગદ્વાર આગળ આવી સમ્રાટને નમન કર્યું. નવીને પહેલાં ગોઠર્જુના યુદ્ધમાં ધર્મપાળદેવને જોયો હતો. તેણે તેને એકલો જોઈને કહ્યું:—“શું મહારાજ કાંઈ સંકટમાં આવી પડ્યા છે ? આપને હું એકલા કેમ જોઉં છું ?”

ધર્મપાળે કહ્યું:—“સામંતસેના યુદ્ધ કરતાં કરતાં વિખરાઈ ગઈ છે, તેથી હું એકલો જ સમાચાર કહેવાને આવ્યો છું. તમે જલદીથી રણુ-શીંગુ વગાડો.”

એટલામાં કેદારે અંતઃપુરમાંથી પાછા આવી પ્રણામ કરીને કહ્યું:—“મહારાજ, અંતઃપુરમાં પધારો. આપને માટે દેવી રાહ જુએ છે.”

ધર્મપાળ કેદારની સાથે અંતઃપુરમાં ગયો. નવીન દરવાજામાં બિભા રહીને તૂરી વગાડવા લાગ્યો. જોતજોતામાં ગામનાં આખાલ-વૃદ્ધ, સઘળાં દુર્ગમાં નાશી આવ્યાં. હથિયાર પકડી શકે એવા પુરૂષોએ દુર્ગમાં આવી હથિયાર લીધાં. સંધ્યાકાળ પહેલાં ઘણા ઘોડેસ્વારો આવી ગોઠર્જુ દુર્ગની આગળ એકઠા થયા; તે જોઈ આમવાસીઓ યુદ્ધ કરવા માટે તૈયાર થયા. એ સમયે એક ઘોડેસ્વારે દુર્ગના દરવાજા આગળ આવી કહ્યું:—“મહારાજાધિરાજ ગૌડેશ્વરનો જય થાઓ. અમે ગૌડીય સેના છીએ” અમે દુર્ગનું રક્ષણ કરવા માટે આવ્યા છીએ. શું મહારાજ ગોઠર્જુદુર્ગમાં આવ્યા છે ?”

નવીન સામંત દરવાજાની નીચે બિભા રહ્યો હતો, તેણે દિવાલ ઉપર ચઢી પૂછ્યું:—“તમે ગૌડીય સેના છો તેનું પ્રમાણ શું વાર ?”

“ગોવર્દનના સંન્યાસી અમૃતાનંદ અમારી સાથે છે. તમે ફક્ત મોકલો, આજનો સંકેત જણાવી દઉં છું.”

નવીન ગોવર્દન મઠના સંન્યાસી અમૃતાનંદને ઓળખતો હતો; પરંતુ તે સંકેતની વાત જાણતો નહોતો. તે બોલ્યો:—“તમે બિભા રહો, હું પૂછી આવું.”

ઘોડેસ્વારે કહ્યું:—“જલદીથી પાછા આવો, કેમકે શત્રુઓ આવી પહોંચ્યા હોય એમ લાગે છે.”

નવીન અંતઃપુર તરફ ચાલ્યો.

ધર્મપાળદેવે ગોઝર્જી દુર્ગના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરીને જોયું કે, રઘુસિંહની વિધવા પત્ની સરેદ વસ્ત્રો પરિધાન કરી અંગણમાં બિભી રહી છે. ગોડેશ્વરે તેને પ્રણામ કરી કહ્યું:—“ મા, મ્હોદું સંકટ આવી પડયું છે. ગુર્જરસેના ગંગા કિનારે આવી પહોંચી છે અને કદાચ જલદીથી દુર્ગ ઉપર આક્રમણ કરશે. ”

દુર્ગસ્વામિનીએ કહ્યું:—“ વત્સ ! જ્યારે તમે આવ્યા છો તો પછી વિપદ કેવી હોય ? ”

“ હું વિપદ જોઈને એકસો જ સમાચાર જણાવવા સાર આવ્યો છું. મારી સાથે સૈન્ય અથવા સામંત કંઈ જ નથી. ”

“ વત્સ ! તેને માટે શી ફિકર છે ? સ્વર્ગીય મહારાજના મહેલમાં ગોઝર્જીનાં લક્ષ્મીદેવી પાછાં આવ્યાં છે. ગ્રામવાસીઓ થોડા દિવસ સુધી દુર્ગનું રક્ષણ કરી શકશે. ”

ધર્મપાળ બોલ્યો:—“ મા, ગુર્જરસેના દુર્ગ ઉપર આક્રમણ કરશે તો યુદ્ધ કંઈ થોડા દિવસમાં પૂરું નહિ થાય. ”

દુર્ગસ્વામિનીએ કહ્યું:—“ ત્યાં સુધીમાં તમારા સૈન્ય સામંતો શું આવી પહોંચશે નહિ ? ”

ધર્મપાળે ઉત્તર આપ્યો:—“ હા, આવશે; પરંતુ—”

“ પરંતુ શું ? ”

“ હું કહેતો હતો કે, બીપણ ગુર્જર યુદ્ધમાં—”

ધર્મપાળદેવ વાક્ય પૂરું કર્યા વિના જ નીચું માથું રાખી બિભો રહ્યો. તે જોઈ વિધવા દુર્ગસ્વામિનીનું હૃદય આનંદમાં નાચી ઉઠ્યું. તેણે કહ્યું:—“ પુત્ર, જે કહેવું હોય તે કહો. ”

ધર્મપાળ બોલ્યો:—“ હું એમ કહેતો હતો કે, યુદ્ધ વખતે પુરમહિલાઓને અહિંથી ખીજે કોઈ ઠેકાણે લઈ જવી ઉચિત છે. ”

દુર્ગસ્વામિનીએ પૂછ્યું:—“ મહિલાઓને ક્યાં મોકલશે ? ”

“ ઢેઝરીમાં. ”

“ કોણ લઈ જશે ? ”

“ તેને માટે શી વ્યવસ્થા કરવી તે હું જોઈ છું. ”

એ સમયે નવીન સામંતે અંતઃપુરના આરણ્યમાં બિભા રહી કહ્યું:—“ મા, દુર્ગની બહાર ઘણા ઘોડેસ્વાર સૈનિકો આવ્યા છે. તેઓ કહે છે કે, અમે મહારાજના સૈનિકો છીએ અને તેમની સાથે એકલ્પનમંદના સંન્યાસી અમૃતાનંદ આવ્યા છે. ”

દુર્ગસ્વામિનીએ કહ્યું:—“ દરવાજા ઉઘાડો. પ્રભુ અમૃતાનંદને અંતઃપુરમાં લઇ આવ અને મહારાજના સૈનિકોને દુર્ગમાં આવવા દે. ”

“ મા ! ”

“ કેમ નવીન ? ”

“ ગૌડીય સેનાને કેવી રીતે ઓળખું ? ”

ધર્મપાળદેવે કહ્યું:—“ તેમને આજનો સંકેત પૂછી જુઓ. ”

નવીન ઉત્તર આપ્યો:—“ પ્રભુ, પણ મને સંકેતની ખબર નથી. ”

“ આજનો સંકેત—” ગૌડેશ્વર વાક્ય પૂરું ન કરતાં નીચું માથું રાખી વિચાર કરવા લાગ્યા.

કેટલીકવાર પછી નવીન કહ્યું:—“ પ્રભુ—? ”

ગૌડેશ્વરે માથું ઉંચું કર્યા વિના જ કહ્યું:—“ આજનો સંકેત ‘ કલ્યાણી ’ છે. ”

નવીન પ્રણામ કરીને ચાલ્યો ગયો. કેટલીકવાર પછી અમૃતાનંદે તથા એક સૈનિકે અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો.

ધર્મપાળે અમૃતાનંદને પ્રણામ કરી પૂછ્યું:—“ પ્રભુ, આપ કેવી રીતે અહિંયા આવ્યા ? ”

અમૃતાનંદે કહ્યું:—“ હું મયૂરાક્ષિતીરે શિબિરમાં હતો. લીખદેવે મહારાજને ન જોવાથી ચિંતાતુર થઇ મને ગોક્ર્ણમાં મોકલ્યો છે. ”

ધર્મપાળદેવે પૂછ્યું:—“ આપની સાથે કેટલું સૈન્ય છે ? ”

અમૃતાનંદે સૈનિક તરફ જોયું.

સૈનિકે સમ્રાટને નમન કરી કહ્યું:—“ એક હજાર ઘોડેસ્વાર છે. ”

ધર્મપાળે કહ્યું:—“ પ્રભુ, એક હજાર સૈનિકો દુર્ગનું રક્ષણ કરવા માટે બસ છે. હું પુરમહિલાઓને અહિંથી ખીજે ઠેકાણે મોકલી દેવા ચત્ન કરતો હતો. ”

“ ક્યાં મોકલશે ? ”

“ ઢેકરીમાં. ”

“ દુર્ગસ્વામિની શું કહે છે ? ”

રઘુસિંહની વિધવાપત્ની દૂર બેસી રહી હતી. તેણે અમૃતાનંદને પ્રણામ કરી કહ્યું:—“ પ્રભુ, કલ્યાણી સિવાય કોઇને પણ મોકલવાની જરૂર નથી. કલ્યાણીને ઘણા વખત પહેલાં મહારાજના હાથમાં સમર્પણ કરી દીધી છે, તેથી કલ્યાણીને માટે ગૌડેશ્વર જે વ્યવસ્થા કરશે તે જ થશે. એ વિષયમાં મારો મત પૂછવાની જરૂર નથી. ”

અમૃતાનંદે પૂછ્યું:—“ આપ શું કરશો ? ”

દુર્ગસ્વામિનીએ ઉત્તર આપ્યો:—“ બ્રહ્મા ! હું ગોકર્ણનો ત્યાગ કરી શકીશ નહિ. વિવાહના દિવસે આ ગૃહમાં આવી છું, અને ચિતારોહણના દિવસે અહિંથી બહાર નિકળીશ. આપ મને કંઈ પણ આગ્રહ કરશો નહિ. કલ્યાણીની કંચકુળની બે ત્રણ સખીઓ છે, તેઓને પણ કલ્યાણીની સાથે લઈ જાઓ. ”

અમૃતાનંદે કહ્યું:—“ વાર, જેવી ઇચ્છા. મહારાજ ! કલ્યાણીદેવીની સાથે કાલુ જશે ? હું પોતે દુર્ગનું રક્ષણ કરવા સારૂ રહીશ. ”

ધર્મપાળે કેટલીકવાર વિચાર કર્યા પછી સૈનિકને પૂછ્યું:—“ તમારું નામ શું ? ”

ઉત્તર મળ્યો:—“ ગુરુદત્ત. ”

“ શું તમે કલ્યાણીદેવીને ઢેકરીમાં લઈ જઈ શકશો ? ”

“ મહારાજ, હું એક સૈનિક છું અને યુદ્ધ એ મારો વ્યવસાય છે; પરંતુ અપરિચિતા કુલકામિનીને કેવી રીતે રાત્રિને વખતે લઈ જઈશ ? ”

“ તમારી સાથે સૈન્ય રહેશે—”

“ મહારાજ, અપરાધ ક્ષમા કરો. હું ભયથી કાંઈ એ પ્રમાણે કહેતો નથી—”

એ સમયે દુર્ગસ્વામિનીએ સૈનિકને બોલતો અટકાવી કહ્યું:—“ વત્સ ! કલ્યાણી યુવતી છે. રાત્રિને વખતે તમે તેની સાથે નહિ રહો તો લોકો નિંદા કરશે. ”

ધર્મપાળ બોલ્યો:—“ જેવી ઇચ્છા. ”

થોડીવાર પછી પાલખીમાં બેસી કલ્યાણીદેવી તથા તેની ચાર સખીઓએ ગોકર્ણદુર્ગનો ત્યાગ કર્યો. ગૌડેશ્વર ધર્મપાળદેવે પચાસ ઘોડેસ્વારો લઈને તેઓને ઢેકરી નગરમાં પહોંચાડી આવવા સારૂ પ્રયાણ કર્યું.

તેઓ દુર્ગનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા પછી કેટલીકવારે દુર્ગમાં બીષણ કોલાહલ સંભળાવા લાગ્યો. ગૌડેશ્વરે જાણ્યું કે, ગુર્જર સેનાએ ગોકર્ણદુર્ગ ઉપર આક્રમણ કર્યું છે.

પ્રકરણ પ મું.

રાત્રિમાં સંકટ.

અં ધંધારમય વનના માર્ગમાં એક પછી એક પાંચ પાલખીઓ ચાલતી હતી. આગળ પચ્ચીશ ઘોડેસ્વારો ચાલતા હતા, અને પાછીના પચ્ચીશ પાલખીઓને ઘેરી લઈ ચાલતા હતા વચ્ચેવચ્ચે કુલ્યાણીદેવીની પાલખી હતી. ગૌડેશ્વર ઘોડેસ્વાર થઈ તેની પાસે પાસે ચાલતા હતા. રાત્રિનો બીજો પ્રહર વીતી ગયો હતો. ગેાકર્ણદુર્ગ હવે ત્રણ ચાર ગાઉ પાછળ રહી ગયો છે. પાલખી ઉંચકનારા બોધઓ નિશ્ચિંતતાપૂર્વક ચાલતા હતા. ઘોડેસ્વારો અસાવધતાથી ધીરે ધીરે આગળ વધતા હતા. એ સમયે ચોતરફની અંધકારમય વનભૂમિમાંથી બીજા જુદા જુદા સંભળાયા. સેંકડો ઘોડેસ્વારો વનમાંથી બહાર નિકળી આવી ગૌડેશ્વરના ન્હાના સૈન્ય ઉપર ધસી આવ્યા. જે ઘોડેસ્વારો પાલખીની આમળા ચાલતા હતા, તેઓ હજી હથિયાર પકડે તે પહેલાં જ ઘોડેસ્વારો તેમના ઉપર તૂટી પડ્યા. તેઓની પાછળ બ્યારે સેંકડો ઘોડેસ્વારો આવી પહોંચ્યા, ત્યારે ગૌડેશ્વરના મુઠ્ઠીભર શરીર-રક્ષકો પ્રમળ પ્રવાહના મુખમાં તૂળી મારક તણાઈ ગયા. જોતજોતામાં હજારો સૈનિકો સાંકડા વનમાર્ગમાં પાલખીઓ લઈને ચાલ્યા ગયા. એક ક્ષણમાં એ ઘટના બની ગઈ. ધર્મપાળને કોપમાંથી કૃપાણુ બહાર કાઢવાનો અવસર પણ મળ્યો નહિ. તેનો અશ્વ કુલ્યાણીની પાલખીથી દૂર જતો જોઈ તે ક્રૂરકો મારી ઘોડા ઉપરથી ઉતરી પડ્યો હતો. બ્યારે અમળ્યા ઘોડેસ્વારોનું ટાળું ચાલ્યું ગયું, ત્યારે ધર્મપાળે જોયું કે, બીજી ચાર પાલખીઓ નથી, ઉંચકનારા બોધઓ નથી, શરીરરક્ષકો નથી, શત્રુસેના નથી, તેમજ પોતાનો અશ્વ પણ નથી. કેવળ અંધકારમય વનમાર્ગમાં કુલ્યાણીદેવીની ભાંગી ગયેલી પાલખી પડી રહી છે અને તે તેની પાસે અક્ષતદેહે બિમ્બો રહ્યો છે. ગૌડેશ્વરે વિચાર્યું કે, શત્રુસેના જલદીથી આવી પહોંચશે, તેથી આ અવસરે અહિંથી પલાયન થઈ જવું જ ઉચિત છે. ધર્મપાળે સહેજ ધ્રુજતા કંઠે ખૂમ પાડી:—“દેવી કુલ્યાણી?”

પાલખીમાંથી ઉત્તર મળ્યો:—“કેમ?”

ધણા લાંબા સમયે કુલ્યાણીદેવીનો કંઠસ્વર સાંભળી આનંદમાં ધર્મપાલદેવનો દેહ રોમાંચિત થયો. તેણે ઉત્તર સાંભળી પૂછ્યું:—“તમને કંઈ વાગ્યું તો નથી ને?”

તત્કાળ ઉત્તર મળ્યો:—“ ના. ”

ધર્મપાળે શાંત થઇ કહ્યું:—“ ત્યારે જલદીથી પાલખીમાંથી બહાર આવો. કદાચ શત્રુસેના હમણાં જ આવી પહોંચશે. આપણે અહિંથી નાશી જઇએ. ”

કલ્યાણી પાલખીનો પડદો દૂર ખસેડી બહાર આવી; પરંતુ ચોતરફ ગાઢ અંધારું જોઇ સ્થિર થઇને બેસી રહી.

વિલમ્બ થતો જોઇ ધર્મપાળે કહ્યું:—“ જલદીથી આવો. ”

ધીરે ધીરે ઉત્તર મળ્યો:—“ બહુ અંધારું છે. ”

“ હું છું. ખડીશો નહિ, તમે ચાલ્યા આવો. ”

“ પણ કંઈ દેખાતું તો નથી. ”

“ તમે મારો હાથ ઝાલીને ચાલ્યા આવો. ”

કેટલીકવાર મુઠ્ઠી આનાકાની કરી કલ્યાણીએ અંતે ધર્મપાળનો હાથ ઝાલ્યો અને બન્ને જણે વનમાર્ગ ત્યજી દઇને ઝાડોની ઘટા નીચે આશ્રય લીધો.

કૃષ્ણ પક્ષની રાત્રિ હતી, ચંદ્રકિરણ નહોતા. અંધકારમય અનંત આકાશમાં અસંખ્ય તારાઓ હીરકખંડની માફક ચળકતા હતા. એક સ્થળે રહેવું સહિસલામત ભરેલું નથી એમ ધારીને ધર્મપાળ કલ્યાણીને લઇ ધીરે ધીરે આગળ ચાલ્યો. કેટલેક દૂર ગયા પછી કલ્યાણીએ દુઃખસૂચક ધીમી ચીસ પાડી. તેને પડતી જોઇને ધર્મપાળે બાકુળ થઇ ઝાલી રાખી અને પૂછ્યું:—“ શું થયું ? ”

દુઃખિત સ્વરે ઉત્તર મળ્યો:—“ પગમાં કાંટો વાગ્યો છે. ”

ધર્મપાળે એક હાથે કલ્યાણીને ઝાલી રાખી, બીજા હાથથી પગનું તળીયું તપાસી જોયું કે, કોમળ પગમાં સોય જેવો તીક્ષ્ણ લાંબો કાંટો ભોંકાઈ ગયો છે. ધર્મપાળે ચતુરાઈથી કાંટો ખેંચી કાઢી દૂર ફેંકી દીધો. તપાસ કરતાં જણાયું કે, જે સ્થળે કાંટો પેસી ગયો હતો ત્યાંથી રક્તપ્રવાહ નિકળે છે. કેટલીકવાર પછી બન્ને જણ એક તળાવના કિનારે આવી પહોંચ્યાં.

ધર્મપાળ કલ્યાણીને ખેસાડી તળાવમાં જઇને પાણી ભિંજવી લાવ્યો અને વચ્ચે ફાડી ધા ઉપર પાટો બાંધ્યો. કલ્યાણીદેવી કેટલીકવાર ખેસી રહી, પછી ધીરે ધીરે હાથ ઉપર માથું મૂકી સૂઇ ગઇ. ધર્મપાળે જણ્યું કે કલ્યાણીદેવી બેઠી ગઇ છે, ત્યારે તે ઉઘાડી તલવાર હાથમાં રાખી આમ તેમ ફરવા લાગ્યો. તેણે વિચાર કર્યો કે, રાત્રિનો બાકીનો ભાગ જાગતા રહેવું, તેથી તે એક ઠંકાણે ન બેસતાં આમ તેમ

ફરવા લાગ્યો; પરંતુ આખા દિવસના સખ પરિશ્રમને લીધે ધર્મપાળ ઘણો જ થાકી ગયો હતો. થોડીવાર પછી આંટા મારી શકવું અશક્ય થઈ પડ્યું. ધર્મપાળ ઉઘી ગયેલી કલ્યાણીની પાસે આવી બેઠો. તત્કાળ નિદ્રા દેવીએ તેને પોતાના પંખમાં લીધો. ધર્મપાળ ઉઘાડી તલવાર ઉપર માથું મૂકી ઊઘી ગયો.

કમે પક્ષીઓ બોલવા લાગ્યાં. પૂવ દિશામાંથી અંધકાર નહાસી ગયો. ધર્મપાળ તથા કલ્યાણી હજી પણ ગાઢ નિદ્રામાં હતાં. પૂર્વાકાશમાં ખંડ મેઘો રક્તરંજનથી રંગિત થઈ ઉડ્યાં, ઝાકળથી ભિંન્ન થઈ ગયેલાં વૃક્ષનાં માથાં નવીન સૂર્યના કિરણથી સુવર્ણવર્ણુ સમાન દીપી ઉડ્યાં, તથાપિ તેમની ઉંઘ ઉડી નહિ. કમે તાપ ઘણો સખ લાગવા માંડ્યો, પ્રભાત-સૂર્યનાં કિરણ મુખમંડળ ઉપર પડવાથી ધર્મપાળ જાગી ઉઠ્યો. તે ગભરાઈ ઉઠીને બેઠો થયો અને જોયું કે, વિર્જન તળાવના કિનારે હરિયાળા ઘાસના ખેતરમાં કલ્યાણીદેવી હજી પણ ઊઘે છે. ધર્મપાળ આંખો ચોળી લાગ્યાં તલવાર લઈને ઉભો થયો; પરંતુ કલ્યાણીના સુંદર મુખમંડળ ઉપરથી તેની દષ્ટિએ ખીજે જવની ઇચ્છા કરી નહિ. ધર્મપાળે જોયું કે, કલ્યાણીનું મુખ અત્યંત સુંદર છે. તેણે એવું મુખ કદિ પણ જોયું નહોતું.

એ સમયે તડકો કલ્યાણીદેવીના નિદ્રાથી મિચાઈ ગયેલાં નયનો ઉપર પડ્યો. કલ્યાણીની નિદ્રા ઉડી ગઈ. તેણે જાગીને જોયું કે, ધર્મપાળ આશ્ચર્યપૂર્વક તેના મુખ તરફ જુએ છે. કલ્યાણીનું સુંદર મુખ લજ્જાથી લાલચોળ થઈ ગયું. તે કુંવર તાણી લઈ ઉડીને બેઠી. ધર્મપાળે પણ શરમાઈ જઈને ખીજી તરફ મ્હોં ફરવી લીધું.

હવે ધર્મપાળની નજર ખીજી તરફ ગઈ. તેણે જોયું કે, થોડે દૂર ઘાટથી ખાંધેલો મ્હોટો ઘાટ છે. ઘાટ વપરાશમાં આવતો હોય એમ ન લાગ્યું, કારણ પથ્થરના ઉપર હરિયાળું ઘાસ ઉગી નિકળ્યું હતું. ઘાટથી થોડે દૂર એક વિશાળ અશ્વત્થવૃક્ષ હતું, તેની નીચે ઘણાં સૂકાં પાંદડાં પડેલાં હતાં. અશ્વત્થ-વૃક્ષ નેહને ધર્મપાળના મનમાં આવ્યું કે, આ સ્થળ તેણે પ્રથમ દોઢલું હોય એમ લાગે છે. એક ક્ષણ પછી તેને સઘળી વાત યાદ આવી. એક દિવસ પોતે કલ્યાણીદેવીની સાથે નાશી આવ્યો હતો અને આ જ તળાવના ઘાટ આગળ આશ્રમ લીધો હતો. એ સઘળી વાતો એક પછી એક ધર્મપાળના માનસપટમાં અંકિત થઈ. તેને યાદ આવ્યું કે, તળાવના કિનારે નિર્જન ગામ હતું; હવે ગામના લોકો પાછા રહેવાને

આવ્યા હશે, તેથી ગામમાં અવશ્ય આશ્રય મળશે. ધર્મપાળે કલ્યાણીને પૂછ્યું:—“દેવી! પગમાં થતું દુઃખ ઓછું થયું કે?”

કલ્યાણીએ ધીમેથી કહ્યું:—“હા.”

“ચાલી શકાશે ખરું?”

“હા, હું ધારું છું કે મારાથી ચલાશે.”

“ત્યારે ચાલો, ગામમાં જઈએ.”

કલ્યાણી ધીમે ધીમે ઉઠીને ઉભી થઈ. ધર્મપાળે પૂછ્યું:—“દેવો, આ રથળને ઓળખી શકો છો ખરાં?”

ધીમેથી ઉત્તર મળ્યો:—“હા.”

“એક દિવસ—એક દિવસ તમારી સાથે આ રથળે આવ્યો હતો.”

કલ્યાણીદેવીએ ઉત્તર ન આપતા માથાનો ધુધટ તાણી લીધો.

ગામ એ વખતે પણ ઉજ્જડ હતું. અરાજકતા દૂર થવા છતાં પણ ગ્રામવાસીઓ પાછા આવ્યા નહોતા. એ જોઈ ધર્મપાળ ધણો ચિંતાતુર થયો. કલ્યાણીદેવી ચાલતી હતી ખરી; પરંતુ તે વધારે દૂર ચાલી શકશે નહિ એમ જણાયું. ધર્મપાળે આશા રાખી હતી કે, ગામમાં ટોળાં ગૃહસ્થને ત્યાં તેને મૂકી તે પોતે ગ્રામીય સેનાની શોધમાં જશે; પરંતુ હવે એ અસંભવિત થઈ પડ્યું. કલ્યાણી થોડે દૂર ચાલ્યા પછી સ્થિર થઈને ઉભી રહી. ધર્મપાળ સમજ્યો કે, તે ચાકી ગઈ છે. તે કલ્યાણીને ખેસવાનો આગ્રહ કરી પોતે પણ ધાસના ખેતરમાં ખેડો. એ સમયે દિવસનો પ્રથમ પ્રહર વીત ગયો હતો, શેષ વસંતના સૂર્યે પ્રચંડ મૂર્તિ ધારણ કરી હતી. ગ્રામ-સ્થરને ધણી તરસ લાગી અને કેટલીકવાર પછી કલ્યાણીને કહ્યું:—“દેવી! તે વખતે આ ગામમાં ફળમૂળ મળ્યા હતા. તમે અહિં ખેસો, હું જલ-દીથી પાછો આવું છું.”

કલ્યાણીએ કહ્યું:—“મને એકલીને ધણી ખીંક લાગશે.”

ધર્મપાળે કહ્યું:—“હું આટલામાં જ હોઠાશ. તમારે કંઈ ભય નથી.”

કલ્યાણીદેવી ત્યાં આગળ ખેડી. ધર્મપાળ ખોરાક શોધવા સાફ વનમાં ગયો. ધણીવાર સૂધી શોધ કરવા છતાં ધર્મપાળને ક્યાંયથી પણ કંઈ ખાવાનું મળી શક્યું નહિ. તે નિરાશ થઈને ગામના માર્ગે પાછો આવ્યો. તેણે પાછા આવ્યાને જોયું કે, કલ્યાણી જ ઠેકાણે ખેડી હતી તે ઉજ્જડ હતું. ત્યાં આશ્રય કલ્યાણીદેવી નહોતી. ધર્મપાળે ગમરાઈને ચોતરફ શોધ કરી;

પરંતુ ક્યાંય પણ કુલ્યાણીનો પત્તો મળ્યો નહિ. તેથી તે મ્હોટ સ્વરે કુલ્યાણીનું નામ લઇને ખૂસો પાડવા લાગ્યો; પરંતુ કોઇએ ઉત્તર ન આપ્યો. કુલ્યાણીની શોધમાં કિન્નર ગામની સીમામાં આવતાં ધર્મપાળની પીઠ ઉપર સખત આઘાત થયો. તેણે પાછળ ફરીને જોયું કે, કોઇએ પીઠ ઉપર તીર માર્યું છે. જોતજોતામાં બીજાં પણ બે ત્રણ તીર આવી તેના શરીરમાં ભોંકાઈ ગયાં. ધર્મપાળ બેશુદ્ધ બની જઈ ધરણી પર ઢળી પડ્યો.

પ્રકરણ ૬ કું.

ધર્માધિકારીના બનવી.

સંધ્યા સમયે એક બખ્તરધારી ઘોડેસ્વાર ઝડપથી દેકરીનગર તરફ આગળ વધતો હતો. નગર આગળ આવતાં અથ અચાનક જમીન પર પડી ગયો. તેથી ઘોડેસ્વાર તેને સાં જ રહેવા દઇ દોડવા લાગ્યો. તે નગરના દરવાજા આવી પહોંચ્યો એટલે પ્રતિહારોએ તેને પૂછ્યું:—“ તમે ક્યાંથી આવો છો ? ”

આવનારે ઉત્તર આપ્યો:—“ ગોકર્ણ દુર્ગમાંથી. શું મહારાજ આ નગરમાં આવ્યા છે ? ”

“ ક્યા મહારાજ ? ”

“ બાપુ, વળી મહારાજ કેટલા હોય ? આપણા મહારાજ, મહારાજન-ધિરાજ પરમેશ્વર પરમમદારક શ્રી ધર્મપાળદેવ. ”

“ ના, મહારાજ ગોડેધર નગરમાં આવ્યા નથી. ”

“ શું નગરમાં હાલમાં કોઇ મહાનાયક છે ? ”

“ હા, કમલસિંહ છે. ”

“ તે ક્યાં છે એ મને કહી દો. ”

“ અમારાથી તો દરવાજા છોડીને અવાશે નહિ. તમે આ રાજમાર્ગે ચાલે ચાલ્યા જાઓ. ”

એ સમયે બીજા એક પ્રતિહાર બોલી ઉઠ્યો:—“ વાહ, તે તો બરાબર રસ્તો દેખાડી દીધો; જુઓ, બાહ, આપ પહેલાં ઉત્તર દિશામાં જાઓ અને ત્યાર પછી પૂર્વમાં, ત્યાર પછી દક્ષિણમાં અને અંતે પશ્ચિમ દિશામાં ફરી આ દરવાજા આવી પહોંચજો. એ જ સાઠ દેશનો સારો રસ્તો છે. ”

પ્રતિહાર મસ્કરી કરે છે એ જોઈ આવનારે કહ્યું:—“ હું અગત્યના રાજકાર્ય સાર આભો છું, માટે તમે મસ્કરી રહેવા દ્યને જલદીથી મને કમલસિંહના તંબૂ અથવા ગૃહનો માર્ગ દેખાડી દો; નહિ તો ધાતું નુકસાન થશે. ”

તેની વાત સાંભળી દરવાજાની પાસેની એક ઝોરડીમાંથી એક વૃદ્ધ પ્રતિહાર ઉઠીને આવ્યો. તેને જોઈ બીજા બધા પ્રતિહારો માર્ગમાંથી ખસી ગયા, તેણે પૂછ્યું:—“ તમે કોણ છો ? તમારે શું જોઈએ છે ? ”

આવનારે ઉત્તર આપ્યો:—“ હું ગોક્ર્ણ દુર્ગમાંથી આવું છું. પ્રભુ અમૃતાનંદ મને મોકલ્યો છે. જે મને મહાનાયક કમલસિંહના ઘેર પહોંચાડી દેશે તો અત્યંત આભાર થશે. ”

વૃદ્ધે કહ્યું:—“ યુદ્ધના સમયમાં નગરનો દરવાજો મુઝીને આગળ જવાનો હુકમ નથી; નહિ તો અમારામાંથી એક જણ તમારી સાથે આવત. મહાનાયક કમલસિંહ ધર્માધિકારીના ઘરમાં રહે છે. તમે આ રસ્તે થઈને ઉત્તર દિશામાં ચાલ્યા જાઓ. માર્ગમાં નાગરિકોને ધર્માધિકારીનું ઘર પૂછજો એટલે કોઈ પણ તમને દેખાડશે. ”

આવનાર માણસ વૃદ્ધ પ્રતિહારે દેખાડેલા માર્ગે ચાલ્યો. થોડીવાર પછી એક નાગરિકને પૂછી ધર્માધિકારીના ઘર આગળ આવી પહોંચ્યો. આવનાર અંધારામાં ધર્માધિકારીના અંત:પુરના દારમાં આવી ઉભો રહ્યો. આંગણમાં એક રમણી સંધ્યાકાળની પૂજાની તૈયારી કરતી હતી. આવનારે જૂમ પાડી:—“ ઘરમાં કોણ છે ? ”

રમણી તેનો કંઠસ્વર સાંભળી ચમકી ઉઠી. તેણે કંપિત કંઠે પૂછ્યું:—“ તમે કોણ છો ? ”

ઉત્તર મળ્યો:—“ હું પરદેશી છું; શું આ ધર્માધિકારીનું ઘર છે ? ”

બીજા વાર આવનારનો કંઠસ્વર સાંભળી રમણીના હાથમાંથી પુષ્પપાત્ર અવાજ કરતું જમીન પર પડ્યું. તેણે રૂંધાતા સ્વરે પૂછ્યું:—“ તમે કોણ છો ? તમે ક્યાંથી—? ”

આવનારનો કંઠસ્વર રહેજ ધ્રુજ્યો; તે બોલ્યો:—“ હું ગૌડીય સેનાનાયક છું. મારું નામ ગુરુદત્ત છે. ”

“ ત્યારે તમે—તમે તે— ”

રમણીની કથા પૂરી થાય તે પહેલાં જ આવનાર બોલી ઉઠ્યો:—“ શું મહાનાયક કમલસિંહ અહિંજ છે ? ”

રમણી ખેતુદ્ધ ચઢને ધરણી પર ઢળી પડી.

ધણી વાર સુધી ઉત્તર ન મળવાથી આવનારે ધર્માધિકારીના ધરની શ્રીષ્ઠ તરફ જઈ કમલસિંહને શોધી કાઢ્યો. એ વખતે કમલસિંહ મૂઠ આમળ સુખાસનમાં વિશ્રામ કરતો હતો. આવનાર તેને નમન કરી તેની આમળ જઈને જિભો રહ્યો.

કમલસિંહ પૂછ્યું:—“ તમે કોણ છો ? ”

“ પ્રભુએ મને કાન્યકુબ્જ દુર્ગમાં દીઠ્યો છે. ”

“ કોણ, ગુરુદત્ત ? કેમ, શું સમાચાર છે ? ”

“ ગોકર્ણમાંથી પ્રભુ અમૃતાનંદે મહારાજના સમાચાર લેવા સાર મને મોકલ્યો છે. શું મહારાજ દેકરી નગરમાં આવ્યા છે ? ”

“ મહારાજ ? ના ! ”

“ મહાદેવી કલ્યાણીને લઈ પરમ દિવસે રાત્રે મહારાજ ગોકર્ણમાંથી નિકળ્યા છે. કાલે સ્થાને તેમણે અહિં આવી દૂતદ્વારા સહીસલામત પહોંચ્યાના સમાચાર જણાવવાનું કહ્યું હતું. ”

“ ગુરુદત્ત, મહારાજ તો અહિં આવ્યા નથી ! ”

કમલસિંહ વ્યાકુળ થઈ ઉઠીને જિભો થયો. સ્થાને એક પ્રતિદ્ધાર જિભો હતો તેને કહ્યું:—“ મારો ઘોડો લઈ આવવાનું કહે. ગુરુદત્ત તારો ઘોડો ક્યાં છે ? ”

ગુરુદત્તે ઉત્તર આપ્યો:—“ માર્ગમાં મરી ગયો છે. ”

“ તું મારો ઘોડો લે. મહારાજની સાથે કેટલા અંમરક્ષકો હતા ? ”

“ પચાસ. ”

“ તારું સૈન્ય ક્યાં છે. ”

“ અજયતીરે તંખૂમાં. ”

“ મારા સૈન્યમાંથી પચાસ ઘોડેસ્વારો લઈ તું મહારાજના શોધમાં જ. ”

ગુરુદત્તે પુનઃ નમન કર્યું અને પ્રતિદ્ધારની સાથે શિબિરમાં ગયો. હરીશ્મદેવ તથા જયવર્દનની પાસે ધર્મપાળ અહિં દેકરીમાં આવ્યા નથી તે વિષેના સમાચાર મોકલવા માટે કમલસિંહે દૂતને ખેલાવ્યો. દૂત આવ્યો, એ સમયે ઉઘાડા પગે ધર્માધિકારી વરાહરાત કમલસિંહ આમળ આવી પહોંચ્યા. કમલસિંહ તેમને પ્રણામ કરવા જહો હતો, પણ એટલામાં વરાહરાતે તેને અટકાવી મહારાજને પૂછ્યું:—“ મહારાજ, તે ક્યાં છે ? ”

કમલસિંહે કહ્યું:—“ કોની વાત પૂછો છો ? ”

“ કેમ, મારા બનેલી વિષે પૂછું છું. ”

“ આપના બનેલી ? ”

“ હા, સર્વાનંદ ન્યાયાલંકાર. ”

“ એ તો અહિં આવ્યા નથી. ”

“ અમલાએ કહ્યું કે, તે હમણું જ આ તરફ આવ્યા છે. ”

“ મહારાજ ! એક કલાકથી કોઈ પણ બ્રાહ્મણ પંડિત મારી પાસે આવ્યો જ નથી. ”

“ કોઈ નવો બ્રાહ્મણ આવ્યો હતો કે ? ”

“ હા, આવ્યો હતો. તે ગુરુદત્ત હતો; એ અમારા સંન્યમાં એક સેના નાયક છે. ”

“ મહારાજ, તેની આકૃતિ કેવી હતી વાર ? ”

“ મહારાજ ! મેં તેને બખ્તરથી ઢંકાયેલો જોયો હતો, તેથી તેની આકૃતિ હું કહી શકું તમ નથી. ”

“ તે ક્યાં ગયો ? ”

“ હમણુંજ પ્રતિહારની સાથે શિબિરમાં ગયો. ”

ધર્માધિકારી વરાહરાત શર્મા ઉઘાડા પગે તથા ઉઘાડા માથે, ઉંચા શ્વાસે શિબિર તરફ દોડ્યા. ગુરુદત્તે માર્ગમાં જતાં જતાં ધર્માધિકારીના અંતઃપુરના દ્વાર પાસે ઊભા રહી પ્રતિહારને પૂછ્યું:—“ આ ઘર કેનું છે ? ”

પ્રતિહારે કહ્યું:—“ આ ધર્માધિકારીનું અંતઃપુર છે. ”

“ ધર્માધિકારીનું નામ શું ? ”

પ્રતિહારે કિતરે આવ્યો:—“ વરાહરાત શર્મા. ”

ગુરુદત્ત ત્યાં આગળથી ઝડપથી શિબિર તરફ આવ્યો અને થોડીવાર પછી પચ્ચસ ઘોડેસ્વારોને પોતાની સાથે લઈ ગૌડેશ્વરની શોધમાં નિકળ્યો.

પ્રકરણ ૭ મું.

અવરોધ અને મુક્તિ.

ધર્મપાળે શુદ્ધિમાં આવતાં જોયું કે, પોતે એક મકાનના સાંકડાં ઓરડામાં ધૂળવાળી જમીન ઉપર સ્થિર થયો છે. ઓરડો નિર્જન છે; પરંતુ ઓરડાનાં છત્તીદાર મજબુતથી બંધ કરેલાં છે. ઘણા ધવાયેલા ભાગમાંથી રક્તપ્રવાહ નિકળવાથી તેનાં વસ્ત્રો લોહીથી તરબોળ થઈ ગયાં હતાં.

ધર્મપાળે ઉભા થઇને જોયું કે, પોતાની તલવાર ચોરાઈ ગઈ છે. તે ઓરડામાં આમ તેમ ફરવા લાગ્યો અને જોયું કે, ઘર કોઈ ધનવાન માણસનું છે, પરંતુ ઘણા લાંબા વખતથી મનુષ્યના વપરાશમાં આવ્યું નહોતું. બારીઓ લોખંડી સળીયા વતી મજબુત કરી લીધેલી હતી, પરંતુ તેનાં બારણાં ભાંગી ગયાં હતાં. બારીમાંથી મકાનની પાસેનો બગિચો જણાતો હતો. ઓરડાની ભીંતમાં કેટલાક અશ્વત્થ તથા વટવૃક્ષ ઉગ્યાં હતાં, તેમના બારથી મકાન પડવા જેવું થઈ ગયું હતું.

ધર્મપાળે ઘણી વાર સૂધી વિચાર કર્યા પછી નક્કી કર્યું કે, બારીના માર્ગે થઈને નહાસી જવું એ જ શ્રેયષ્ઠકર છે. તે બારીમાં જડેલા સળીયા તપાસવા લાગ્યો. ઓરડાની એક તરફની એક બારીમાં એક મ્હોટું અશ્વત્થ વૃક્ષ ઉગ્યું હતું, તેના બારથી ઓરડાની ભીંત હાલી ગઈ હતી. એ બારીના સળીયા ઢીલા થઈ ગયેલા જોઈ, ધર્મપાળ તેઓને ઉપેડી નાંખવા સાર થતુ ફરવા લાગ્યો. એક એ સળીયા હાલ્યા ખરા; પરંતુ નિકળ્યા નહિ. તેથી ધર્મપાળે એક સળીયાને ઘણા જોરથી લાત મારી. સળીયો નિકળી ગયો, તેની સાથે સાથે એક બે ઇંટો પણ જમીન પર પડી. અવાજ સાંભળી ઓરડાની બહારથી કોઈ માણસે પૂછ્યું:—“કોણ છે?”

ધર્મપાળ ઉત્તર આપ્યા વિના સ્થિર થઈને ખેસી રહ્યો. પ્રશ્ન પૂછનારે વધારે પૂછ્યું નહિ. થોડીવાર પછી તેણે બીજા સળીયો કાઢવાનું શરૂ કર્યું. ઇંટો પડી જવાથી સળીયા ઢીલા થઈ ગયા હતા, તેથી બીજા સળીયો સહેલાઈથી નિકળી ગયો. ધર્મપાળ ધીરે ધીરે બારીમાંથી શરીર બહાર કાઢી અશ્વત્થ-વૃક્ષની ડાળ પકડી લટકી પડ્યો.

તે સ્થળે મકાનની ભીંતમાં ઉગેલાં અશ્વત્થ-વૃક્ષની શાખાઓ બગિચામાં ઉગેલાં આશ્રવૃક્ષની શાખાઓને ગાઢ આલિંગન આપી વળગી ગઈ હતી. ધર્મપાળ અશ્વત્થ-વૃક્ષ ઉપરથી આશ્રવૃક્ષ ઉપર ઉતરી જમીન પર આવ્યો. ધર્મપાળ વૃક્ષ પરથી ઉતરી ઘણીવાર સૂધી સ્થિર થઈને ઉભો રહ્યો. પછી મનુષ્યનો શબ્દ ન સંભળાયાથી ઘણી જ સંભાળથી જીર્ણ મકાનની ચોતરફ ફરવા લાગ્યો.

ઝોડેશ્વરે જોયું કે, મકાનની બહાર કોઈ માણસ નથી. ઝાડપાલાથી ચારે બાજુ આચ્છાદિત થઈ ગઈ છે. ધર્મપાળે ચોતરફ ફરી વળી અને ભાંગેલી બારીના માર્ગે થઈને મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો. તેણે જો ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો, તેમાં કોઈ નહોતું; પરંતુ ત્યાંથી એક માણસના ચોરવાનો અવાજ

સંભળાતો હતો. ગૌડેશ્વરે ધીરે ધીરે ઓરડામાંથી બહાર આવી જોયું કે પાસેના એક ઓરડાના દારમાં એક અસ્થધારી પુરૂષ ઉઘે છે. તેનું તીર-કામઠું તથા તલવારનું મ્યાન જમીનપર પડ્યું છે, મ્હોંપર સેંકડો માખીઓ ગણગણી રહી છે. ધર્મપાળે જાણ્યું કે, તે સુરાપાન કરવાથી બેશુદ્ધ થઈ ગયો છે. તેથી તેણે ધીરે ધીરે આગળ આવી તેનાં હથિયાર લઈ લીધાં અને તેની પાસે જઈ એકદમ તેની છાતી ઉપર ઘુટણ દબાવી તેનું મળું દબાવ્યું. તે માણસ જાગી ઉઠ્યો ખરો; પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારનો શબ્દ બોલી શક્યો નહિ. ગૌડેશ્વરે તેની કિંમતી પાઘડી લઈ તેનું મ્હોં, હાથ તથા પગ બાંધ્યાં અને તેને પ્રથમ ઓરડાના એક ખૂણામાં નાંખ્યો.

તે માણસ જે ઓરડાના દારમાં ઉઘેતો હતો, તે ઓરડાનું દાર બંધ હતું. ધર્મપાળે દાર આગળ જઈ ધીમેથી ખૂંસ પાડી :—“ કલ્યાણી ! ”

ઓરડામાંથી ઉત્તર મળ્યો :—“ હા. ”

ધર્મપાળ સમજી શક્યો કે, કલ્યાણીદેવીએ પોતાનો સ્વર ઓળખી કાઢ્યો છે. તેણે પુનઃ ધીરે ધીરે કહ્યું :—“ કલ્યાણી ! ખીક નથી. હું ધર્મ છું. ”

કલ્યાણીદેવી ઓરડાના દાર આગળ આવી ઉભી રહી. તે સાંભળી ધર્મપાળે કહ્યું :—“ કલ્યાણી ! હમણાં કંઈ બોલશો નહિ. તમારા દારપાળને બાંધી મૂક્યો છે ખરો; પરંતુ ઘરમાં હજી પણ એક બે માણસો હોય એમ લાગે છે. હું બહારથી બારણાં ઉઘાડવાનો યત્ન કરું છું, તમે અંદરથી ઉઘાડવાનો યત્ન કરો. ”

બન્નેના પ્રયત્નથી બારણાં ઉઘડી ગયાં. કલ્યાણીએ કહ્યું :—“ તેઓ હમણાં આવી પહોંચશે. ”

ગૌડેશ્વરે વિસ્મિત થઈને જોયું કે, કલ્યાણીનું સમસ્ત શરીર ઘવાયું છે, પહેરેલાં વસ્ત્રો તદ્દન ફાટી ગયાં છે તથા કેશપાશ વિખરાઈ ગયા છે. બન્ને ગભરાટમાં જીલ્લું મકાનમાંથી બહાર નિકળી ઝડપથી પગ ઉપાડી વનમાં સંતાઈ ગયાં. કલ્યાણીદેવી અધીર થઈ રૂદન કરવા લાગી. ધર્મપાળે મહા મુશ્કેલીથી તેને શાંત પાડી પૂછ્યું :—“ તમે કહ્યું કે તેઓ આવશે, તેઓ કેણુ ? ”

કલ્યાણીએ ઉત્તર આપ્યો :—“ લૂંટારા. ”

“ શું તે ગુર્જરો છે ? ”

“ ના; તે ઝોડીય છે, પણ તેમની સાથે એક મુર્જર હતો. ”

“ એ મુર્જરની કંઈ વાતચિત સાંભળી હતી ? ”

“હા, સાંભળી હતી. તે ગુર્જરસેનાપતિનો દૂત છે. ગુર્જરોએ પૈસા આપીને સમળા લૂંટારાઓને વશીભૂત કરી લીધા છે અને તેમની મારફતે દેશમાં લૂંટ ચલાવે છે.”

“શું તમારે આપણે ગુર્જરસેનાના હાથમાં સપડાયા નથી?”

“ના. પણ જો કદાચ સ્થાન સૂધી કેદ રહ્યાં હોત તો અવશ્ય તેમના હાથમાં સપડાવું પડત; કારણ આજ સ્થાને ગુર્જર સેના આ વનમાં પડાવ નાંખશે.”

“કલ્યાણી! હું જ્યારે ફળ લેવા સાર ગયો હતો, ત્યારે તમે ક્યાં ગયાં હતાં વાર?”

“હું ભયભીત થવાથી વનમાં સંતાવા જતી હતી, એટલામાં તે વનમાંથી એક લૂંટારાએ બહાર આવી અને પકડી લીધી. મેં તેની પાસેથી મુક્ત થવાનો યત્ન કરવા જતાં આ ફળ ભોગવ્યું છે.”

એમ કહીને કલ્યાણીદેવીએ પોતાના શરીર ઉપર પડેલા ધાનાં નિશાન દેખાડ્યાં. ત્યાર પછી બોલી:—“એ વખતે મને તમારું સ્મરણ થયું. હું રોવા લાગી.”

“કલ્યાણી! તમને મારું સ્મરણ શા માટે થયું વાર?”

ધર્મપાળના વક્તવ્યમાં મ્હોં સંતાડી દઈ કલ્યાણીએ કહ્યું:—“એ હું જાણતી નથી.”

ધર્મપાળે પૂછ્યું:—“ત્યાર પછી શું થયું?”

કલ્યાણીએ નીચું મસ્તક રાખી કહ્યું:—“મને રોતી જોઈને લૂંટારાઓએ મારું મ્હોં બાંધી દીધું.”

“ત્યાર પછી?”

“ત્યાર પછી તમે આવ્યા; લૂંટારાઓએ દૂરથી તમામ ઉપર તીર ફેંક્યાં. તમે બેશુદ્ધ થઈને ધરણી પર ઢળી પડ્યા. બે લૂંટારાઓ તમને ઉંચકી જીર્ણ મકાનમાં લઈ ગયા. હું બેશુદ્ધ થઈ ગઈ હતી. મેં ઉડીને જોયું કે રાત્રિ પડી છે.”

“શું ત્યારે એક દિવસ ચીતિ ગયો છે?”

“હા, તમે બેશુદ્ધ થઈ ગયા હતા, તેથી જાણી શક્યા નથી.”

“કલ્યાણી, તમે કાંઈ ખાધું છે કે?”

ઉત્તર ન મળ્યો તે જોઈ ધર્મપાળે જાણ્યું કે, લાગલાગટ બે દિવસથી કલ્યાણીએ આહાર કર્યો નથી. બન્ને જણ ધીરે ધીરે ગાઢ જંગલમાં થઈને

આગળ વધ્યાં. કેટલીકવાર પછી વનમાં એક જૂનું તળાવ જણાયાથી બન્ને જણે પેટ ભરીને પાણી પીધું અને તરસ શાંત થવાથી કિનારે બેસી વિશ્રામ કરવા લાગ્યાં.

સ્થાન પડવા આવતી જોઈને ધર્મપાળ સુકાં લાકડાં, ઘાસ તથા પાંદડાં એકઠાં કરી એક વૃક્ષ નીચે કુલ્યાણીને માટે આશ્રય બનાવવામાં પ્રવૃત્ત થયો. બન્ને જણ એકચિત્તે કુટીર બાંધતાં હતાં, એટલામાં પાછળ પગરવ સાંભળી ધર્મપાળ ફરીને બોલો રહ્યો. ગૌડેશ્વરે વિસ્મિત થઈને જોયું કે, થોડે દૂર બપ્તરથી ઢંકાયેલો એક ચોદો બોલો રહ્યો છે. તે જોવો પાછો ફર્યો કે તરત જ તે માણસે મ્યાનમાંથી તલવાર કાઢી સભ્યતા પ્રમાણે તેને નમન કરી કહ્યું:—“ગૌડેશ્વરનો જય થાઓ.”

ધર્મપાળે મ્યાનમાંથી તલવાર કાઢી પૂછ્યું:—“તમે કોણ છો?”

તે માણસે ઉત્તર આપ્યો:—“મહારાજ, દાસનું નામ ગુરુદત્ત છે. ગૌડીય સૈન્યમાં સેવક ‘મૂક’ના નામથી ઓળખાય છે.”

ભૂખ્યા, થાકી ગયેલા, ધવાયેલા તરણુ ગૌડેશ્વરે દોડી જઈને સૈનિકને કંઠાલિંગન કરી કહ્યું:—“ગુરુદત્ત, બાઈ!”

એટલું બોલતામાં ધર્મપાળનો કંઠ રૂંધાઈ ગયો. એ સમયે નિર્જન વન-પ્રદેશ કંપિત કરી મૂકીને બીજણુ જયધ્વનિ સંભળાયો. ગૌડેશ્વરે વિસ્મિત થઈને પૂછ્યું:—“ગુરુદત્ત, આ બધો વ્યાપાર શું છે?”

ગુરુદત્તે ઉત્તર આપ્યો:—“મહારાજ, પાંચસો સૈનિકો લઈને હું આપની શોધમાં બહાર નિકળ્યો હતો. કદાચ તેમણે શત્રુઓને જોવાથી તેઓના ઉપર આક્રમણ કર્યું છે.”

“તેઓ ક્યાં છે?”

“તળાવના ઉત્તર કિનારે.”

“મારી સાથે મહાદેવી કુલ્યાણી છે.”

“તેમને માટે પાલખી લાવ્યો છું.”

ત્રણે જણે ઝડપથી શિબિર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

પ્રકરણ ૮ મું.

ગોવંદનું ચક્રધારણ.

સ હસા યુદ્ધ બંધ પડી ગયું. ગુર્જરસેના જ્યારે લગભગ ગંગા કિનારા સુધી આગળ વધી હતી, ત્યારે ગૌડીય સેનાપતિ-ઓએ એક દિવસ વિસ્મિત થઈ સાંભળ્યું કે, ગુર્જરસેનાનાં ટોળે ટોળાં પશ્ચિમ તરફ પાછાં ફરે છે. રાઠ તથા વરેન્દ્રની સઘળી ગુર્જરસેના આક્રમણ કરવાનું ત્યજી દઈ એકજ સમયે પશ્ચિમ તરફ પાછી ફરી. ગૌડીય સેનાનાયકો નગર અથવા દુર્ગ છોડી તેઓની પુંઠ લેવાનું સાહસ કરી શક્યા નહિ. પ્રમથસિંહની સાવધાનતા સઘળાને ઠીક લાગી નહિ. વિમલનંદી ઘોડેસ્વાર સૈન્ય લઇને રાત્રિના સમયે પલાયન કરી ગુર્જરસેનાની પાછળ પડ્યો. ધર્મપાળનો હજી ક્યાંય પતો નહોતો.

ગુપ્ત થઈ ગયેલા ગૌડેશ્વર તથા ભાવી પદ્મહાદેવી કલ્યાણીને લઈ ગુરદત્ત જે દિવસે ઢેકરી નગરીમાં પાછો આવતો હતો ત્યારે ગુર્જરસેના ગૌડ, અંગ, મધ્ય છોડી કર્ણ દેશમાં જતી રહી હતી. એ દિવસ પછી વિમલનંદીએ સમાચાર મોકલાવ્યા કે, શેણુ ઓળંગતી વખતે ગુર્જરાની સાથે પોતાને યુદ્ધ થયું હતું, યુદ્ધ વખતે જયવર્દન તથા ભીષ્મદેવ આવી પહોંચવાથી ગુર્જરો પરાજિત થયા છે અને ગુર્જર સૈનિકો બંદીવાન થયા છે.

ધર્મપાળ તથા કલ્યાણીને લઈ ગુરદત્ત જ્યારે ઢેકરીમાં પાછો ફર્યો ત્યારે નગરમાં એવી વાત ઉડી ગઈ કે, મહારાજાધિરાજ ગૌડેશ્વર નવ પરિણીત પત્નીને લઈ નગરમાં આવે છે. નાગરિક તથા નાગરિકાઓનાં ટોળે ટોળાં સુંદર વસ્ત્રોથી સજ્જિત થઈ રાજ તથા રાણીનો સત્કાર કરવા સાર નગરના દરવાજા બહાર માર્ગમાં આવીને ઉભાં રહ્યાં. પુષ્પ તથા આસો-પાલવનાં તોરણોથી ઘરોને સુશોભિત કરવામાં આવ્યાં, બારણે બારણે ભરેલાં જલપાત્ર તથા કેળોના સ્તંભ મૂકવામાં આવ્યા. સઘળાએ જાણ્યું કે, મહારાજાધિરાજ ગૌડેશ્વરનો વિવાહ થઈ ગયો છે. અરે, એટલુંજ નહિ પણ કમલસિંહ સુદાંના મનમાં એવો વિશ્વાસ આવ્યો કે, કલ્યાણીની સાથે ધર્મપાળનો વિવાહ થઈ ગયો છે.

સમ્રાટ આવ્યા. ઢેકરી નગરમાં તેમને રહેવાને યોગ્ય ગૃહ નહોતું, તેથી નગરમાં તેમને માટે તંબૂ નાંખવામાં આવ્યો; કલ્યાણીદેવી ધર્માધિકારીના ગૃહમાં આવી. ધર્મપાળ જે દિવસે ઢેકરીમાં આવ્યો, તે જ દિવસે

બપોર પછી કમલસિંહે શિબિરમાં બેસી ગોડેશ્વરની સાથે વાતચિત કરતાં કહ્યું:—“ મહારાજ ! આપ જ્યારે દેવી કલ્યાણીના સ્વામી થયા છો, ત્યારે સગાઈમાં આપ મારા કનિષ્ઠપન્ધુ છો. મારા સ્વર્ગસ્થ કાકીશ્રી કલ્યાણીના વિવાહ કરીને મૃત્યુ પામ્યા, એ જ અમારું સૌભાગ્ય છે. ”

ધર્મપાળે વિસ્મિત થઈને પૂછ્યું:—“ હે ! શું ગોદર્શીનાં દુર્ગસ્વામિની મરી ગયાં ? ”

કમલસિંહે ઉત્તર આપ્યો:—“ હા, શું આપે એ સમાચાર સાંભળ્યા નથી ? ”

ધર્મપાળે કહ્યું:—“ ના. ”

કમલસિંહ બોલ્યો:—“ શું ત્યારે કલ્યાણી પણ તેની માતાના મૃત્યુના સમાચાર જાણતી નથી ? ”

ધર્મપાળે ઉત્તર આપ્યો:—“ ના. ”

કમલસિંહે પૂછ્યું:—“ શું ગુરૂદત્તે આપને એ સમાચાર જણાવ્યા નથી ? ”

ધર્મપાળે કહ્યું:—“ ના; દુર્ગસ્વામિનીનું કેવી રીતે મૃત્યુ થયું ? ”

કમલસિંહ બોલ્યો:—“ મહારાજ ! આપની સામુએ પતિકુળના દુર્ગનું રક્ષણ કરવા સાર હાથમાં તલવાર લઈ યુદ્ધમાં પ્રાણ વિસર્જન કર્યો છે. ”

ધર્મપાળે પૂછ્યું:—“ શું ત્યારે ગુર્જરાએ ગોદર્શી દુર્ગ ઉપર અધિકાર મેળવ્યો હતો ? ”

કમલસિંહે ઉત્તર આપ્યો:—“ ના; મારા કાકીશ્રી શત્રુ સૈન્યની ગતિ રોકવા સાર અમૃતાનંદ તથા ગુરૂદત્તની સાથે દુર્ગની દિવાલ ઉપર ઊભા રહી સૈન્યનો વહીવટ ચલાવતાં હતાં, એટલામાં શત્રુસેનામાંથી એક તીર આવી તેમને વાગ્યું અને તેથી તેમનું મરણ થયું. ગુરૂદત્ત આપને એ સમાચાર જણાવવા સાર જ ગોદર્શીમાંથી ઢેકરી આવ્યો હતો. ”

ધર્મપાળે બોલ્યો:—“ પરંતુ ગુરૂદત્તે તો મને એ વિષે કંઈ કહ્યું જ નહિ ? તે ક્યાં છે ? ”

કમલસિંહે કહ્યું:—“ મહારાજે જ્યારે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે તે આપની આજ્ઞામાં હતો. ”

ધર્મપાળે બોલ્યો:—“ હા, પણ ત્યાર પછીથી એ જણાતો નથી. ”

કમલસિંહે કહ્યું:—“ તેની તપાસ કરે ? ”

ધર્મપાળે ઉત્તર આપ્યો:—“ તમે રહેલા દો. હુંજ તેની તપાસ કરાવું છું. ”

ગોડેશ્વરના બોલાવ્યાથી એક દંડધર તંજૂમાં આવ્યો. ધર્મપાળે તેને ગુરૂદત્તની સેવકમાં જવાનો આદેશ કર્યો. દંડધરના મયા પછી ગોડેશ્વરે કહ્યું:—

“ મહા નાયક ! હવે તો તમે જ મહાદેવીના સંબંધીજન રહ્યા છે. માટે કલ્યાણીને માતૃવિયોગના સમાચાર તમે જ જણાવી આવો. ”

કમલસિંહે કહ્યું:—“ મહારાજ ! કલ્યાણી ધર્માધિકારી વરાહરાતના અંતઃપુરમાં છે. આ સમાચાર ધર્માધિકારીની પત્ની અથવા તેની ભગિનીના મુખેથી જણાવવા ઉચિત છે. ”

ગૌડેશ્વરની આગ્રાથી બીજા એક દંડધર ધર્માધિકારી વરાહરાતને બોલાવી લાવવા સારૂ ગયો. ધર્મપાળે કમલસિંહને પૂછ્યું:—“ ત્યારે હવે ગૌકર્ણુદુર્ગની શી વ્યવસ્થા કરશે ? ”

કમલસિંહે ઉત્તર આપ્યો:—“ મહારાજ, હું શું વ્યવસ્થા કરું ? ગૌડેશ્વરની પદ્મહાદેવી કલ્યાણી જ હવે ગૌકર્ણુદુર્ગની અધીશ્વરી છે. ગૌડેશ્વરીના અધિકારનું રક્ષણ કરવા સારૂ મહારાજને એક અમલદાર નિમવો પડશે. ”

ધર્મપાળે ઉત્તર ન આપતાં વિચાર કરવા લાગ્યો. કેટલીકવાર પછી એક દંડધરે આવી સમાચાર આપ્યા કે, મહારાજાધિરાજ ગૌડેશ્વરની સમીપમાં વર્ધમાનભૂક્તિના ધર્માધિકારી વરાહરાત શર્મા મળવા માટે આવ્યા છે. ધર્મપાળે તેમને અંદર લઈ આવવાની આજ્ઞા કરી. વિના વિલંબે વરાહરાત શરમા હાથમાં એક નારિયેળ લઈ ગૌડેશ્વરની સમીપમાં આવી પહોંચ્યા. ધર્મપાળે તેમને પ્રણામ કરી આસન આપીને કહ્યું:—“ ધર્માધિકારી ! આજે એક અગત્યના કામ માટે મેં આપને બોલાવ્યા છે. આપના કુટુંબમાં સૌ કુશળ તો છે ને ? ”

વરાહરાતે કહ્યું:—“ મહારાજ, છેલ્લાં બે વર્ષથી લાગલાગટ અમે ઘણી જ માનસિક અશાંતિમાં દિવસ વ્યતીત કરીએ છીએ. ”

ધર્મપાળે કહ્યું:—“ કેમ, શું થયું છે વાર ? ”

વરાહરાતે ઉત્તર આપ્યો:—“ મહારાજ, ગુર્જર યુદ્ધની શરૂઆતમાં મારા બનેલી સર્વાનંદ ન્યાયાલંકાર એક સામાન્ય કારણને લીધે ગૃહનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા છે. ”

ધર્મપાળે પૂછ્યું:—“ શું એમનો કંઈ પત્તા મળ્યો નથી ? ”

વરાહરાતે કહ્યું:—“ મેં એમ સાંભળ્યું છે કે, સર્વાનંદ ગૌડેશ્વરના સૈન્યમાં દાખલ થયા છે. એ સમાચાર સાંભળી મેં ગર્ગદેવ તથા મહાકુમાર વાકપાલદેવને તેમની શોધ કરવા સારૂ પ્રાર્થના કરી હતી; પરંતુ કંઈ પત્તા મળ્યો નહિ. હાલમાં ગુરદત્ત નામનો મહારાજાધિરાજનો એક સેનાનાયક આપની શોધમાં ગૌકર્ણુમાંથી દેકરીમાં આવ્યો હતો; તે બ્યારે મહાનાયક કમલસિંહની શોધમાં મારા ગૃહમાં આવ્યા હતા, ત્યારે મારી બહેને કંઠસ્વર

ઉપરથી તેમને ઝાળખી કાઢ્યા હતા. ત્યારથી હું એ ગુરૂદત્ત અથવા સર્વાનંદની શોધમાં ફરું છું. ”

ધર્મપાળે કમલસિંહ તરફ જોઈ પૂછ્યું:—“ મહાનાયક, શું ગુરૂદત્ત બ્રાહ્મણ છે ? ”

કમલસિંહે કહ્યું:—“ ઉદ્ધવના મહેતોથી સાંભળ્યું હતું કે ગુરૂદત્ત બ્રાહ્મણ છે. ”

ધર્મપાળે કહ્યું:—“ સર્વાનંદ ન્યાયાલંકાર ન્યાયશાસ્ત્ર છોડી દઈને તલવાર શા માટે ગ્રહણ કરી ? ”

વરાહરાતે કહ્યું:—“ મહારાજ ! સર્વાનંદ મારી ખેંચેને ધણી જ આહતા હતા; તેને છોડીને જવું ન પડે એવા વિચારથી તે ધન મેળવવા તરફ દુર્લક્ષ કરતા હતા. એક ખરાબ ઘડિયે એક દિવસ મારી ખેંચેને મારી પત્નીના શરીર ઉપર નવા અલંકાર જોઈ સર્વાનંદની પાસે એવા જ અલંકાર માગ્યા હતા. એ વખતે તેમનામાં એવા અલંકાર લાવી આપવાની શક્તિ નહોતી. તે દિવસથી સર્વાનંદ દુઃખ તથા ક્ષોભમાં ગૂઢનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા છે. ”

ધર્મપાળ બોલ્યો:—“ પરંતુ ગુરૂદત્ત ઘોડેસ્વારી કરવામાં તથા અસ્ત્ર ચલાવવામાં એવો હોંશિયાર છે કે તે ઉપરથી તો તેને બ્રાહ્મણ કહી શકાતો નથી. ”

વરાહરાતે કહ્યું:—“ મહારાજધિરાજ ! સ્વર્ગીય ગૌડેશ્વરના રાજ્યની શરૂઆત પહેલાં જ્યારે દેશ અરાજકતાથી પાયમાલ થઈ જતો હતો, ત્યારે ગૌડ અંગવાસીઓ જાતિ વા ધર્મનો ભેદ રાખ્યા વિના સર્વે અસ્ત્રવિદ્યા શિખતા હતા. સર્વાનંદ એક હોંશિયાર ઘોડેસ્વાર છે. ધનુર્વિદ્યામાં અમારા પરગણામાં તેમના જેવો બીજો કોઈ હોંશિયાર માણસ નહોતો. તેમણે અસિ યુદ્ધમાં ધણીવાર ગૌડેશ્વરના સૈનિકોને પરાજિત કર્યા છે. ”

ધર્મપાળે પૂછ્યું:—“ ગુરૂદત્તની આકૃતિ કેવી છે ? ”

કમલસિંહ બોલ્યો:—“ શું મહારાજને યાદ નથી કે, ગુરૂદત્ત હમેશાં ખપ્પર પહેરી રાખે છે ? ”

ધર્મપાળે કહ્યું:—“ હા, તે કદિ પણ વધારે બોલતો નથી. ”

એ સમયે એક દંડધરે આવી સમાચાર આપ્યા કે, “ વિશ્વાનંદ તથા ઉદ્ધવધોસ હાક્ષિણ્યની મુસાફરીમાંથી પાછા આવ્યા છે. રાષ્ટ્રકૂટરાજ ગોવિંદ ગૌડેશ્વરની સાથે સંધિ કરી ગુર્જર રાજ્ય ઉપર આક્રમણ કર્યું છે. ”

કમલસિંહે હસીને કહ્યું:—“ મહારાજ, ગેવિંદે આટલા દિવસે ચક્ર ધારણ કર્યું છે. આ વખતે જય અવશ્ય છે. ”

ધર્મપાળે મ્હાનમુખે કહ્યું:—“ મહાનાયક, અંતે રક્ષણ થયું છે એ ખરું; પરંતુ ઐહિકસંઘે મને જે નીતિ શિખવાડી છે, તે હું કદાપિ ભૂલી જઇશ નહિ. ”

એટલામાં ખીન્ન એક દંડધરે આવી સમાચાર આપ્યા કે, સેનાનાયક ગુરદત્ત તંખૂમાં હાજર નથી, તેમનો ક્યાંય પત્તો મળતો નથી. ”

ગૌડેશ્વરે ધીરે ધીરે કહ્યું:—“ ધર્માધિકાર, સર્વાનંદ ન્યાયાલંકારે જે ખરેખર ગુરદત્ત નામ ધારણ કર્યું હશે, તો હું તેને લાવી આપીશ. કેવળ એક બે દિવસનો વિલાંબ થશે. આપને મેં જે કાર્ય માટે બોલાવ્યા છે, તે સાંભળો. મેં ઢેકરીમાં આવી સાંભળ્યું કે, મહાદેવી કલ્યાણીને માતૃવિયોગ થયો છે. મહાદેવી ગેઝલ્ફની દુર્ગસ્વામિનીની એકની એક પુત્રી છે. તે માતાના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળતાં જ અત્યંત દુઃખિત થઈ જશે. તેથી મારી એટલી વિનંતી છે કે, આપ આપની પત્ની અથવા ભગિનીની મારફતે એ સમાચાર તેને જણાવો. ”

વરાહરાત્રે કેટલીકવાર સૂધી નીચું માથું રાખી વિચાર કર્યો અને પછી કહ્યું:—“ કાર્ય ઘણું જ કઠિન છે; પરંતુ જ્યારે સમ્રાટ આજ્ઞા કરે છે, ત્યારે મારે તેનું પાલન કરવું જ પડશે. ”

ધર્માધિકારીએ એમ કહીને વિદાય લીધી. ધર્મપાળે કમલસિંહને પૂછ્યું:—“ મહાનાયક, ગુરદત્ત કોણ ? ”

“ સમસ્યા. ”

“ તે કોણ પૂરી કરશે ? ”

“ પ્રેમ. ”

પ્રકરણ ૬ મું.

ચક્રનું પરિવર્તન.

સંધ્યાકાળે માર્ગની બાજુમાં આમ્રકુંજ નાંખેલા તંબૂમાં એક જૈરિકવસ્ત્રધારી સંન્યાસી તથા એક વયોવૃદ્ધ યોદ્ધો બેસી વાતચિત કરી રહ્યા હતા. શ્રીખંડાળ હતો. તંબૂમાં તાપ ધણો જ લાગતો હતો, એથી બન્ને મુસાફરો એક જૂના આમ્રવૃક્ષ નીચે ગાલીચો બિછાવી વિશ્રામ કરતા હતા. થોડે દૂર વૃક્ષની નીચે સેંકડો સૈનિકો તથા નોકરો રસોઇ કરતા હતા; તંબૂના ચારે ખૂણા ઉપર ચાર અસ્થાયી સૈનિકોને ચોકી કરવા સારૂ મૂક્યા હતા.

વૃદ્ધ બોલતો હતો:—“ પ્રભુ, જીવનનાં સઘળાં કાર્ય પૂરાં કરી નાંખ્યાં છે, હવે માત્ર એક જ કાર્ય કરવું બાકી રહ્યું છે. ”

સંન્યાસીએ પૂછ્યું:—“ તે શું ? ”

વયોવૃદ્ધ યોદ્ધાએ ઉત્તર આપ્યો:—“ કલ્યાણીને વિવાહ. કલ્યાણીને જોડેશ્વરના હાથમાં સોંપ્યા પછી હું નિરાંતે મરી જઈશ. ”

સંન્યાસી બોલ્યો:—“ આ વખતે યુદ્ધ પૂરું થઈ જશે, તેથી હવે કલ્યાણીના વિવાહને વધારે વિલંબ નહિ થાય. ”

વૃદ્ધ યોદ્ધાએ કહ્યું:—“ પ્રભુ, મેં ઘણા સમય પહેલાં સાંભળ્યું હતું કે, જ્યોતિષશાસ્ત્ર ઉપર આપનો અસાધારણ અધિકાર છે. કલ્યાણીને વિવાહ ક્યારે થશે અને હું ક્યારે મુક્ત થઈશ, તે કૃપા કરીને નહિ કહો વાર ? ”

સંન્યાસીએ સ્હેજ હસીને કહ્યું:—“ કલ્યાણીને જોયા વિના હું કેવી રીતે તેનું ભવિષ્ય ભાખી શકું ? ચાલો, આપણે દેશમાં જઈને કલ્યાણીના ભાગ્યની પરીક્ષા કરીએ. ”

વૃદ્ધ યોદ્ધો બોલ્યો:—“ પ્રભુ, મારી મુક્તિ ક્યારે થશે, એ ગણીને કહી નહિ શકો ? ”

સંન્યાસીએ કહ્યું:—“ હા, કહી શકીશ; તું જરા આગળ આવ. ”

વૃદ્ધ સંન્યાસીની પાસે આવીને બેઠો. સંન્યાસીએ ધણીવાર સુધી તેના હાથની પરીક્ષા કરી કહ્યું:—“ ઉદ્ધવ ! કલ્યાણી ક્યારે જન્મી હતી, તે શું તને યાદ છે ? ”

વૃદ્ધ યોદ્ધાએ ઉત્તર આપ્યો:—“ હા છે; જે વર્ષે આશ્વિન માસના તોફાનના દિવસે ધરતીકંપ થયો હતો, તે જ વર્ષમાં ધરતીકંપ થયા પછી

થોડીવારે કલ્યાણીનો જન્મ થયો હતો.”

સંન્યાસીએ ઉદ્ધવધોસનો હાથ મૂકી દીધો અને સૂકાયેલી ડાખલી લઈ જમીન ઉપર આંકડા માંડવા લાગ્યો. થોડીવાર પછી તેણે કહ્યું:—“ ઉદ્ધવ, કલ્યાણીનો વિવાહ થઈ ગયો છે.”

વૃદ્ધ થોદો બોલ્યો:—“ પ્રભુ ! એ સર્વથા અસંભવિત છે ! શું મારી ગેરહાજરીમાં કદિ પણ કલ્યાણીનો વિવાહ થઈ શકે ખરો કે ? ”

સંન્યાસીએ ઉત્તર આપ્યો:—“ હા, કલ્યાણીનો વિવાહ થઈ ગયો છે અથવા તેનો વખત વીતી ગયો છે.”

એ સમયે આત્રકુંજ ગળવી મૂકી કર્ણ કોમલકંઠે કોઈનો ગાવાનો સ્વર સંભળાયો. સંન્યાસી હાથમાંથી ડાખળી નાંખી દઈ ઉત્સુક થઈ સંગીત સાંભળવા લાગ્યો. સંગીતધ્વનિ ધીમે ધીમે પાસે આવવા લાગ્યો. ઉદ્ધવધોસે જોયું કે, એક કૃષ્ણકાય મલિન ફાટેલાં તૂટેલાં વસ્ત્રધારી દુર્મળ બાળક રસ્તે થઈને ઉત્તર તરફ ચાલ્યો જાય છે. ઉદ્ધવધોસ તથા સંન્યાસી વિશ્વાનંદ જે માર્ગે થઈને ગોડમાં પાછા ફરતા હતા, તે માર્ગે પુરુષોત્તમનો માર્ગ હતો. માર્ગમાં દરિદ્ર ભિક્ષુકોનો અભાવ નહોતો, તેથી સંગીતધ્વનિ સાંભળી આશ્ચર્ય પામવા જેવું કંઈ નહોતું. વિશ્વાનંદ તથા ઉદ્ધવધોસ ગાનારનો મધુર કંઠ સાંભળીને જ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા હતા; કેમકે ભિક્ષુક સંપ્રદાયમાં સાધારણ રીતે એવા મધુરકંઠવાળા ગાયક જોવામાં આવતા નહોતા.

તંબૂની પાસે આવી બાળકે રાજમાર્ગ છોડી દીધો અને તે તંબૂ તરફ આવવા લાગ્યો. બાળક પાસે આવી તંબૂની રહામે ઉભો રહ્યો અને પુનઃ એકવાર ગાયન ગાયું, ત્યાર પછી ભિક્ષાપાત્ર બહાર કાઢી કહ્યું:—“ભિક્ષા આપો.”

વિશ્વાનંદે કહ્યું:—“ બાળક ! આ તરફ આવ.”

બાળક તેનો કંઈસ્વર સાંભળી આત્રવૃક્ષ નીચે આવીને ઊભો રહ્યો.

વિશ્વાનંદે પૂછ્યું:—“ બાળક, તું કોણ છે ? ”

“ હું બિખારી છું. ”

“ તારું નામ શું ? ”

“ મારું નામ કાણીઓ છે. ”

“ શું તારું બીજું કંઈ નામ નથી ? ”

“ ના; બધા મને એ નામથી જ બોલાવે છે. ”

“ તું ક્યાં રહે છે વાર ? ”

“ હાલમાં તો રસ્તે રસ્તે ભટકતો ફરું છું. ”

“ પહેલાં ક્યાં હતો ? ”

“ મા કહેતી હતી કે કોઈ ઠેકાણે અમારો નિવાસ હતો. ”

“ ક્યાં ? ”

“ એ મને ખબર નથી. ”

“ તું ક્યાં જઈશ ? ”

“ ગોડમાં. ”

“ તારો કંઈસ્વર સાંભળી તું કોઈ ગોડીય હોય એમ જણાય છે. શું ગોડનગરમાં તમારો નિવાસ હતો ? ”

“ એ હું જાણતો નથી, પણ ગોડનું નામ લેતાં મા રોઈ પડતી હતી. ”

“ તારી માએ શા માટે બિક્ષાવૃત્તિ લીધી હતી ? ”

“ મારા પિતા મરી ગયા પછી અન્નના અભાવથી તેને બિક્ષાવૃત્તિ લેવી પડી હતી. ”

“ શું તમારે કોઈ સગવડાલું નહોતું ? ”

“ એ હું જાણતો નથી. તમે બિક્ષા આપશો ? ”

“ હા આપીશ; એમ શા માટે પૂછે છે વા ? ”

“ આપુ, ઘણા લોકો વાતો પૂછી લઈને પછીથી કાઢી મૂકે છે. ”

“ તારો પિતા શું ધંધો કરતો હતો, તેની તને કંઈ ખબર છે ? ”

“ હા; તે રાજના સૈનિક હતા. યુદ્ધ કરવા જતાં મરી ગયા છે. ”

“ ત્યાર પછી ? ”

“ ત્યાર પછી મા અન્નના અભાવથી મને ગોદમાં લઈ બિક્ષા માગવા માટે બહાર જતી. ગામના લોકો દરરોજ બિક્ષા આપતા નહોતા; તેથી મા મને લઈને દેશે દેશમાં રખડતી હતી. ”

ઉદ્ધવધોસના શુષ્ક ગાલ ઉપર થઈને એક એ જિન્હાં આંસુ ખરી પડ્યાં. વિશ્વાનંદનો કંઈસ્વર ગાઠ થઈ ગયો. તેણે પૂછ્યું:—“ શું રાજાએ તમારે માટે કંઈ ગોઠવણ કરી નહિ ? ”

“ જે રાજાને માટે મારા પિતાએ પોતાના પ્રાણ આપ્યા હતા, તેનો યુદ્ધમાં પરાજય થયો હતો. ”

“ તારા દિવસો કેવી રીતે જાય છે ? ”

“ બિક્ષા માગીને; આપુ, કોઈ જાણે દિવસ કઢાવી નંખાવે છે; કોઈ દિવસ બિક્ષા મળે છે; જે દિવસે મળતી નથી, તે દિવસે કોઈ જાણે ક્યાંકથી આહાર મેળવી આપે છે; જ્યારે તરસ લાગે છે ત્યારે કોઈ જાણે

ઝાંકથી આવી અને જલાશયના કિનારે લાવી મૂકી જાય છે. કોઈ જાણે અને માર્ગ દેખાડે છે, પણ તે મારાથી દૂરને દૂર જ નહાસે છે. હું આખો દિવસ તેને પકડવા માટે રખડું છું, તેની ફક્ત છાયા જોઈ શકું છું; પરંતુ તેને જોઈ શકતો નથી ! ”

વૃદ્ધ વિશ્વાનંદે રોતાં રોતાં અંધ બાળકને છાતી સરસો દબાવ્યો. બાળકે વિસ્મિત થઈ દૃષ્ટિહીન નેત્રો તેના તરફ ફેરવ્યાં.

વિશ્વાનંદે કહ્યું:—“ વત્સ, હું ગૌડીય છું, હું સંન્યાસી છું. તેં આટલી નહાની ઉમ્મરમાં ઘણું દુઃખ ભોગવ્યું છે. તું મારી સાથે ગૌડમાં ચાલ. જો તારાથી આવી શકાય તો હું તારા દુર્બળ જીવનનો ભાર બોળે લેશકે કરીશ. ”

બાળકે વિસ્મિત થઈ સંન્યાસીના મુખ તરફ જોઈ કહ્યું:—“ બાપુ, તમે આમ શા માટે કરો છો ? ઘણા લોકોએ મને પૂછ્યું છે, અને ઘણા લોકોને મેં આ વાત કહી છે. કોઈએ વળી ભિક્ષા આપી છે, તો કોઈએ વળી મારીને કાઢી મૂક્યો છે; પરંતુ તમારી માફક કોઈ દુઃખી તો બન્યું નથી. ”

વિશ્વાનંદે આવેગપૂર્વક બાળકને છાતીએ દબાવી રાખી કહ્યું:—“ બાપુ, તું મારી સાથે ગૌડમાં ચાલ. ”

અંધ બાળકે ખીન્ન અને કહ્યું:—“ તાત, હું આવત; પણ હાલમાં આવી શકાય તેમ નથી. ”

ઉદ્ધવધોસ નીચું માથું રાખી ચક્ષુ લુછતો હતો. તેણે વિસ્મિત થઈ ઉંચું મ્હોં કરી પૂછ્યું:—“ કેમ વાર ? ”

બાળકે કહ્યું:—“ હું એક વૃદ્ધની સાથે તેને રસ્તા દેખાડી ગૌડમાં લઈ જઈ છું. હું ચાલ્યો જઈ તો એ ખાધા વિના મરી જાય. ”

વિશ્વાનંદે રહેજ હસીને કહ્યું:—“ બાપુ, તું પોતે જ આંધળો છે અને વળી કોને માર્ગ દેખાડી લઈ જાય છે ? ”

બાળકે ઉત્તર આપ્યો:—“ એક વૃદ્ધ છે, તેનાથી ચાલી શકતું નથી. તે કહે છે કે, હું પ્રાયશ્ચિત કરવા સારૂ ગૌડમાં જઈ છું. મને જે માર્ગ દેખાડે છે, તે તેને માર્ગ દેખાડતો નથી. એ તેને શા માટે માર્ગ દેખાડતો નથી તે હું સહમજી શકતો નથી. ”

“ કેમ વાર ? ”

“ તે કહે છે કે, હું મહાપાતકી છું. તેને માટે લાખો લોકોના નાશ થયો છે. ”

“ તેને લઈ આવ. અમે તેને પણ જોડમાં લઈ જઈશું. ”

બાળક વિશ્વાનંદના બાહુપાશમાંથી મુક્ત થઈ માર્ગ તરફ ચાલ્યો.

વૃદ્ધ ઉદ્ધવઘોસે બ્યાકુળ થઈ કહ્યું:—“ ચાલ, હું તને માર્ગ દે-
ખાડું છું. ”

બાળકે કહ્યું—“ ના, માર્ગ દેખાડવાની જરૂર નથી. તે છાયાની
માફક મારી આગળ આગળ ચાલે છે. હું તેને જોઈ માર્ગ જોળખી લઈશ. ”

બાળક ગીત ગાતા ગાતા ચાલ્યો ગયો. ઉદ્ધવઘોસે કહ્યું:—“ ગાયન
ધણું જ સાઈ છે. ”; વિશ્વાનંદ ઉત્તર આપ્યા વિના માર્ગ તરફ જોઈ જ રહ્યો.
કેટલીકવાર પછી બાળક એક દુર્ગળ વૃદ્ધનો હાથ જાલી પાછો આવ્યો.
વિશ્વાનંદ સ્થિર નેત્રે વૃદ્ધના તરફ જોઈ રહ્યો હતો. તે વૃદ્ધને જોઈ ઊઠીને
ઉભો થયો. તે જોઈ ઉદ્ધવઘોસ પણ ઉભો થયો. વૃદ્ધ પાસે આવી ધ્રુજતો
ધ્રુજતો ખેસી પડ્યો અને વિશ્વાનંદના બન્ને પગોને વળગી બોલ્યો:—
“ વિશ્વાનંદ, રક્ષા કરો, મારું રક્ષણ કરો. ”

સંન્યાસીએ વિસ્મિત થઈને પૂછ્યું:—“ તું કોણ છે ? ”

વૃદ્ધે કંપિત કંઠે કહ્યું:—“ હું બુદ્ધભદ્ર છું. ”

વિશ્વાનંદે વિસ્મિત થઈ વૃદ્ધ સંઘસ્થવિરનો હાથ જાલી તેને ઉઠાડ્યો
અને આવેગથી ઈંધાઈ ગયેલા કંઠે પૂછ્યું:—“ સંઘસ્થવિર, આપ અહિં
ક્યાંથી ? ”

“ તમારી પાસે આશ્રયબિક્ષા માગવા સાડ આવ્યો છું. ”

“ એ શું બોલો છો ? આપ ઉત્તરાપથના સંઘસ્થવિર છો અને હું તો
કેવળ સામાન્ય ચક્રરાજ છું. ”

“ વિશ્વાનંદ, મસ્કરી ન કરો, મારો દર્પ ચૂર્ણ થઈ ગયો છે. મારે
લીધે સદ્ધર્મ પાયમાલ થઈ જવા આવ્યો છે, મારે માટે લાખો નરનારી-
ઓ નાશ પામ્યાં છે ! મને આશ્રય આપો, મારું રક્ષણ કરો, મને પાપનું
પ્રાયશ્ચિત્ત ભોગવવા દો. ”

એમ કહીને વૃદ્ધ સંઘસ્થવિર પુનઃ સંન્યાસીના પગ આગળ આળોટી
પડ્યો. વિશ્વાનંદે ફરીથી તેને ઉભો કર્યો.

બુદ્ધભદ્ર કહેવા લાગ્યો:—“ વિશ્વાનંદ, હું સોનીવાણિયાનો પુત્ર છું.
વૃદ્ધ ઉમ્મરે સંઘમાં દાખલ થવા છતાં પણ સુવર્ણની લાલસા છોડી શક્યો
નહિ. ધણો ખર્ચ થતો જોઈને મેં વિચાર્યું હતું કે, ગુર્જરાજની સાથે
સંધિ કરી ધનનો વ્યય કર્યા વિના સદ્ધર્મની કાર્યસિદ્ધિ કરીશ. વિશ્વાનંદ,

વિશ્વાસઘાત કર્યાનું કૃણ મને મળ્યું છે. ગુર્જરાએ પોતાની મૂર્તિ ધારણ કરી છે અને હાખો નિરપરાધી નરનારીઓના રક્તથી ઉત્તરાપથ રંજિત થઈ ગયો છે. મને બરાબર શિક્ષા મળી છે, માફ રક્ષણ કરો. ગૌડેશ્વર સિવાય સદ્ધર્મની ગતિ નથી, ધર્મપાળ સિવાય ઉત્તરાપથની ગતિ નથી. વિશ્વાનંદ મને પુનઃ ગૌડેશ્વરની પાસે લઈ ચાલો. ”

અચાનક વિશ્વાનંદનું મુખ ઉજ્જવલ થઈ ઉઠ્યું. તેણે રહેજ હાસ્ય કરીને કહ્યું:—“ ચાલો. પણ પ્રભુએ અંધ બાળકનો આશ્રય શા માટે લીધો છે ? ”

“ ભાગ્યચક્ર, વિશ્વાનંદ ! મેં ગણતરી કરીને જોયું કે, મારા તથા તમારા ભાગ્યચક્રની સાથે આ અંધબાળકનું ભાગ્યચક્ર પણ બંધાયેલું છે. જ્યાં સુધી તેની સાથે મેળાપ ન થયો, ત્યાં સુધી તમારો પત્તો ન મળ્યો; જે દિવસે તેની સાથે મેળાપ થયો, તે દિવસે ગણતરીથી જાણ્યું કે, તેની સાથે ગૌડના માર્ગે મુસાફરી કરવાથી તમારો મેળાપ થશે. ”

વિશ્વાનંદે રહેજ હાસ્ય કર્યું.

પંચમ ખંડ.

પ્રકરણ ૧ લું.

દેવમંદિરમાં.

ઠેકરી નગરથી થોડે દૂર નદી કિનારે પાપાણુ નિર્મિત એક પ્રાચીન દેવાલય હતું. કાળક્રમે તેમાં લિંબડા, અશ્વત્થ, વટ વગેરે મ્હોટાં મ્હોટાં ઝાડ ઉગ્યાં હતાં. અશ્વત્થ-ટક્ષના ભારથી મંદિરનું શિખર ભાંગી ગયું હતું. મંદિરમાં જે શિવલિંગ સ્થાપવામાં આવ્યું હતું, તે મંદિર કરતાં પણ ઘણું પુરાતન હતું. મંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરનારે જે નામ પાડ્યું હતું, તે ભૂલી જવાથી નાગરિકો તેને 'યુકાશિવના નામથી જ ઓળખતા હતા.

વૈશાખ માસ હતો. આખા દિવસના સખ્ત તાપથી જગત દગ્ધ થઇ ગયું છે. બપોર પછી પવન ફૂટ્યો છે, તેથી મૃતકલ્પ જગતમાં પુનઃ જીવન-શક્તિનો સંચાર થયો છે. એ સમયે એક મુસાફર નદી કિનારે થઈ પશ્ચિમ દિશા તરફથી પૂર્વમાં આવતો હતો. તેનાં વસ્ત્રો મેલાં થઇ ગયાં હતાં અને આખે શરીરે ધૂળ ઉડી હતી. તે ધીરે ધીરે મહામુશ્કેલીથી ચાલીને મંદિર તરફ આવતો હતો. મંદિરની પાસે આવી પહોંચતાં તેનાથી આગળ ચાલી શકાયું નહિ, તેથી તે એક ન્હાના ઝાડની છાયા નીચે બેસી પડ્યો.

એ સમયે કેટલીક સ્ત્રીઓ માથે પાણીનાં બેડાં લઈ હાસ્યવિનોદ કરતી કરતી નદી કિનારે આવતી હતી. તે મુસાફર તેમને જોઈ વિરક્ત થયો અને ઝાડ નીચેથી ઊઠી મંદિરની નીચે એક મ્હોટાં વટટક્ષની છાયામાં બેઠો. રમણીઓ નદીના પાણીમાં ઉતરી વાર્તાલાપ કરવા લાગી. એક રમણી બોલી ઉઠી:—“અલી, તેં સાંભળ્યું કે ? લોકો કહે છે કે, ધર્માધિકારીનો બનેલી પાછો આવ્યો છે.”

બીજાએ કહ્યું:—“હું ધર્માધિકારીના ઘેર ગઈ હતી, પણ મેં તો તેને ત્યાં ન જોયો ?”

ત્રીજી રમણી બોલી ઉઠી:—“અરે, તમને ખબર જ ક્યાં છે ? જમાઇ ઘણા દિવસે સાસરામાં આવ્યા હોવાથી શરમને લીધે તેમનાથી દિવસે કોઈને મ્હોં દેખાડી શકાયું નહિ, તેથી સ્થાનને આવી પરાઈથી થતામાં તો પલાયન થઈ ગયા.”

“તમને કોઈને કંઈ ખબર જ નથી. ધર્માધિકારીની ખેન બેશુદ્ધ થઈ ગઈ છે, એ સાંભળી હું તે દિવસ સહજે તેમના ઘરમાં ગઈ હતી.”

“ખેન, એ કેટલા દિવસની વાત છે વાર ?”

“એ વાતને લગભગ આઠ દિવસ થયા હશે. મેં ત્યાં જઈને જોયું કે, તેને મૂર્છા ખૂર્છા તો કંઈ જ આવી નથી, કેવળ મૂર્છાનો ઢોંગ કરીને આંગણામાં પડી રહી છે. મેં સાંભળ્યું કે, પૂજની સામગ્રી તૈયાર કરતાં કરતાં અચાનક ગૂમ થઈ ગયેલા સ્વામીનો કંડસ્વર સાંભળી તેને મૂર્છા આવી ગઈ છે. પણ એ બધા તેના ઢોંગ હતા.”

મુસાફરે વૃક્ષની આડમાંથી રમણીઓની સઘળી વાતચિત સાંભળી. તે વિરક્ત થઈને વૃક્ષ નીચેથી ઊઠી સ્નાન કરવા સાર નદીના પાણીમાં ઉતર્યો. રમણીઓએ તેને દૂરથી દીઠો. મુસાફરની પીઠ પર એક લાંબું કૃષ્ણવર્ણ ચિહ્ન હતું, તે જોઈ પહેલી સ્ત્રીએ બીજાને સંબોધી કહ્યું:—“અલી, જો તો ખરી. આ માણસની પીઠ પર કેટલું મોટું લાંબુ દેખાય છે ?”

બીજી સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો:—“હા, ખરી વાત છે.”

મુસાફર તેમની વાત ઉપર બિલકુલ ધ્યાન આપ્યા વિના સ્નાન કરી રહીને પુનઃ અશ્વત્થ-વૃક્ષ નીચે આવ્યો.

એ સમયે નીચ જાતિની ચાર સ્ત્રીઓ હાથમાં સાવરણા લઈ રસ્તો સાફ કરતી નગરમાંથી નદી કિનારે આવી; તેમની પાછળ ચાર નોકરો આવી રસ્તાની ધૂળ દાખી દેવા સાર બેડામાંથી પાણી છાંટી ગયા. રમણીઓ તે જોઈ પરસ્પરને પૂછવા લાગી:—“કેમ આજે આ બધી શી ધામધૂમ છે ?”

પ્રથમ સ્ત્રીએ ઉત્તર આપ્યો:—“તું એ લોકોને જ પૂછી જાતે ને ?”

બીજી સ્ત્રીએ એક પરિચારિકાને પૂછ્યું:—“આ બધી શાની ધામધૂમ થાય છે વાર ? શું અહિં રાજ આવવાના છે કે ?”

પરિચારિકાએ ગર્વસહિત ઉત્તર આપ્યો:—“પદ્મહાદેવી ગૌડેશ્વરી દેવ-દર્શન કરવા સાર અત્રે આવવાના છે.”

પ્રથમ રમણીએ ઉત્તર સાંભળી મોં ફેરવી લઈને કહ્યું:—“વાહરે ! મિનજ કેટલો છે ? રાજમહેલની પરિચારિકા થઈ છે એટલે અહંકારને લીધે જવાબ આપતાં પણ જોર પડે છે. વાત કરતાં નાકનું ટીચકું કેવું ચઢાવે છે ?”

બીજી સ્ત્રીએ તેના બોલવા તરફ ધ્યાન ન આપતાં પરિચારિકાને પૂછ્યું:—“મહારાણી આવશે તેમની સાથે બીજું કોણ કોણ આવશે વાર ?”

પરિચારિકાએ કહ્યું:—“મહારાણીની સાથે ધર્માધિકારીની ખેન

અમલાદેવી, તેમની પત્ની ચિત્રમતિકાદેવી અને રાજપુરીની બીજી એક બે સ્ત્રીઓ આવશે. ”

એ સાંભળી બીજી સ્ત્રીએ આનંદમાં આવી જઈ પ્રથમ સ્ત્રીને સં-
બોધી કહ્યું:—“ જહેન, આજે જરા અહિં ઉભી રહે. આપણે મહારાણીને
મળી જરા વાત કરીશું. ”

પ્રથમ સ્ત્રીએ અવગણના કરીને કહ્યું:—“ વાહરે ! તારી મહત્વાકાંક્ષા
પણ કાંઈ થોડી નથી. તું નદીના ઘાટ આગળ મહારાણીની સાથે વાતચિત
કરીશ ? હમણાં દાસીઓ આવી ધક્કા મારીને તને દૂર કાઢી મૂકશે. ”

પરિચારિકાઓએ તેમની વાતચિત સાંભળી કહ્યું:—“ તમે સુખેથી
અહિં ઉભાં રહો. અમારાં મહારાણી સાહેબ એવા સ્વભાવનાં નથી. તે
તમારી સાથે વાતચિત કરી કૃતાર્થ થશે. ”

પ્રથમ સ્ત્રીએ પુનઃ મ્હોં મરડીને કહ્યું:—“ બીજા લોકોના મ્હોંએથી
સત્યતાસૂચક ભાષા સાંભળીને મારા શરીરમાં તો જાણે કાંટા મોંકાઈ
જાય છે ! ”

એ સમયે સાત આઠ પાલખીઓ મંદિર આગળ આવી પહોંચી. પા-
લખીઓની આસપાસ અંગરક્ષકો હતા. રક્ષકે દૂર ઉભા રહ્યા. ભોઈઓ નદી
કિનારે પાલખીઓ મૂકી જતા રહ્યા. કલ્યાણી, ચિત્રમતિકાદેવી, મંજરીદેવી
તથા અમલા સખીઓની સાથે પાણીમાં ઉતરી. મંજરીએ ત્યાં ઉભેલી કુલ-
મહિલાઓની સાથે કલ્યાણી તથા ચિત્રમતિકાદેવીના પરિચય કરાવી દીધો.
નૂતન + પદ્મહાદેવીનું અસાધારણ રૂપ તથા નમ્રતા જોઈ દેકરીની નાગરિકાઓ
વિસ્મિતસહ મુગ્ધ થઈ ગઈ. અમલાદેવી સ્નાન કરીને દૂર ઉભી રહી પૂજા
કરતી હતી, તેણે કોઈની સાથે પણ વાતચિત કરી નહિ. સ્નાન કરી મહા-
દેવી તથા બીજી મહિલાઓ બીના વસ્ત્રે મહાદેવના મંદિરમાં ગઈ. નાગરિ-
કાઓ નગરમાં પાછી ફરી. રસ્તામાં જતાં જતાં પ્રથમ સ્ત્રીએ બીજીને સં-
બોધી કહ્યું:—“ અલી જોયું, કેટલો અહંકાર છે ? તેણે આપણી સાથે જરા
વાત પણ ન કરી. ”

બીજી સ્ત્રી બોલી:—“ પણ જહેન, મહારાણીના જેવી સ્ત્રી તો મેં
કદી પણ જોઈ નથી. ”

એ સાંભળી પ્રથમ સ્ત્રીએ દાંત વડે હોહ દબાવીને કહ્યું:—“ હં. ”

કલ્યાણી તથા બીજી મહિલાઓ દેવ દર્શન કરી મંદિરની બહાર
આવી પરંતુ અમલા મંદિરમાંથી નિકળી નહિ. કલ્યાણીએ મંદિરના બારણા

+ પદ્મહાદેવી=મુખ્ય રાજમહિલા.

આગળ ઉભા રહીને પૂછ્યું:—“ બહેન, તું દેવની આગળ રોજ રોજ આટલી શી પ્રાર્થના કર્યા કરે છે વાર ? ”

મંદિરમાંથી અમલાદેવીએ ઉત્તર આપ્યો:—“ દેવી, હું શી પ્રાર્થના કરું છું, તે તમે શું જાણો ? ભગવાન કરે ને તમારે તે જાણવું ન પડે. ”

કલ્યાણીએ ખિન્ન મને પુનઃ પૂછ્યું:—“ પણ રોજ રોજ તે શી પ્રાર્થના કરે છે વાર ? ”

અમલાદેવીએ સહેજ હસીને કહ્યું:—“ દેવી, તમે હજી બાલિકા છો. હું દરરોજ આ મંદિરમાં આવી દેવાધિદેવની આગળ પ્રાર્થના કરું છું કે,— દેવ, માફ પ્રાપ્તિ પૂર્ણ થયું છે. હવે મને રહેવા દો, મને પુનઃ મારી પૂર્વની સ્થિતિમાં મૂકો. મારે અશ્વર્ય જોઈતું નથી, હવે હું કદી પણ અલંકાર માગીશ નહિ.” એટલું બોલતાં અમલાદેવીને કંઈ ઇંધાઈ ગયો. કલ્યાણી લાજિજત થઈ પાછી ફરીને ઊભી રહી. કેટલીકવાર પછી અમલા મંદિરમાંથી બહાર આવી. રક્ષકોથી વિંટળાઈને પાલખીઓ નગર તરફ ચાલી.

કેટલીકવાર પછી આપણો પૂર્વપરિચિત મુસાફર મંદિર ઉપરના અશ્વત્થ વૃક્ષ ઉપરથી નીચે ઉતર્યો. તે રક્ષકોના ભયથી વૃક્ષ ઉપર ચઢી ગયો હતો. તેણે વૃક્ષ ઉપરથી અમલા તથા કલ્યાણીની સઘળી વાતચિત સાંભળી હતી. તે નીચે આવી યુદ્ધા શિવની સન્મુખ આજોડી પડી બોલવા લાગ્યો:— “ દેવ, બળ આપો. અમલાનું દુઃખ હવે સહન થઈ શકતું નથી. મારા મનમાં બળ આપો; નહિ તો કદાચ મારી પ્રતિજ્ઞાને ભંગ થશે. જૌડેશ્વરના કાર્યમાં જીવન અર્પણ કર્યું છે, ધણો રક્તપાત કર્યો છે; પરંતુ પ્રભુ, ભાગ્યદેવીની ભયંકરતાને લીધે મારી અવસ્થામાં હજી સુધી પણ પરિવર્તન થયું નથી. ક્યારે થશે તેની કાંઈ ખબર નથી. દેવાધિદેવ મહાદેવ, તમે અંતર્યામી છો. મારા મનમાં બળ આપો. જે અલંકારને માટે ઇચ્છાપૂર્વક સંસારનો મેં ભાગ કર્યો છે, તે અલંકાર મેળવ્યા વિના અમલાને હું મ્હોં બતાવીશ નહિ. પ્રભુ ! મનમાં બળ આપો. ”

તે બોલી રહ્યો તે પહેલાં અંધારામાં તેની પીઠ પર હાથ મૂકી એક જણે કહ્યું:—“ ગુરુદત્ત, ઘેર પાછો ચાલ. હું તને અલંકાર આપીશ. ”

ગુરુદત્ત બ્યાકુળતાથી ઉઠીને ઊભો થયો. મંદિરના બારણામાં ધણી દીવા સળગી ઉઠ્યા. ગુરુદત્તે ઉજ્જવલ પ્રકાશમાં આશ્ચર્ય સહિત જોયું કે, મહારાજાધિરાજ જૌડેશ્વર તેની પાસે ઊભા છે.

પ્રકરણ ૨ જી,

ભાગ્ય ગણના.

૨ જૂદકરાજ ગોવિંદે જ્યારે ધર્મપાળ તથા ચક્રાયુધનો પક્ષ લઈ ગુર્જરરાજ્ય ઉપર આક્રમણ કર્યું, ત્યારે ગુર્જર સેનાએ ગોડરાજ્યનો ત્યાગ કર્યો ખરો; પરંતુ કાન્યકુબ્જ રાજ્યનું રક્ષણ કરવા સારૂ તૈયાર થયો. ભીષ્મદેવ, જયવર્દન, વિમલનંદી તથા રણસિંહે પુનઃ વારાણસીભૂક્તિ ઉપર આક્રમણ કર્યું. પ્રમથસિંહે ગોડરાજ્યનું રક્ષણ કરવા સારૂ શોણતીરે નવો મૃદુમયદુર્ગ બંધાવી પડાવ નાંખ્યો. મહાકુમાર વાકપાલ ખીજું સૈન્ય લઈ મંડલાદુર્ગમાં અપેક્ષા કરવા લાગ્યો. ગુરૂદત્ત અથવા સર્વાનંદ, ઉદ્ધવધોસ, કમલસિંહ અને કલ્યાણહિવીની સાથે ગોડેશ્વરે ધણા લાંબા સમય પછી ગોડ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

નર્મન સમ્રાટ પદ્મહાદેવીને લઈ રાજધાનીમાં પાછા ફરે છે, એ સાંભળી રાઠ તથા વરેન્દ્રમંડળની પ્રજા તેમનો સત્કાર કરવા સારૂ ઘણી ધામધૂમથી તૈયારીઓ કરવા મંડી ગઈ. નગરે નગરે, ગામે ગામે પ્રજા ઘંટે ગોડેશ્વર તથા ગોડેશ્વરીના આવવાના દિવસે નૃત્ય ગીત વાદ્ય પ્રભૃતિ મહોત્સવનો આરંભ કર્યો. ગોડનગરમાં સમ્રાટનો વિવાહ તથા રાજધાનીમાં આગમનના સમાચાર યથા સમયે મોકલવામાં આવ્યા. ગોડીય નાગરિકોએ ગોડેશ્વર તથા પદ્મહાદેવીનો સત્કાર કરવા સારૂ મ્હોટા પાયા ઉપર ધામધૂમ કરવા માંડી. નગરને વિધવિધ પ્રકારે સુશોભિત કરવામાં આવ્યું, રાજમાર્ગમાં અસંખ્ય કાષ્ઠ-તોરણ બાંધવામાં આવ્યાં. નગરજનોએ પોતપોતાના ઘરને રંગાવ્યાં. સમ્રાટના આગમનના દિવસે રાજમાતા દેહદેવી ગોડનગરનાં નાગરિક તથા નાગરિકોએને ભોજન આપવાનાં હોવાથી મહામંત્રી ગર્ગદેવ તેને માટે તૈયારી કરતો હતો. ગોડમાં સર્વ માણસો પ્રકુલ મને મહોત્સવમાં ભાગ લેતા હતા. એ સમયે એક દિવસ સહવારમાં એક જડો બ્રાહ્મણ વિષણુવદને ગાંગામાં સ્નાન કરવા સારૂ જતો હતો. તે થોડે દૂર ચાલ્યો નહિ હોય, એટલામાં તેણે જોયું કે, રાજમહેલ તરફથી એક દાસી પૂજની સામગ્રી લઈને કોઈ મંદિર તરફ જાય છે. બ્રાહ્મણ તેને જોઈ બ્યાકુળ થઈને ખૂબો પાડવા લાગ્યો:—“ માધવી, અલી ઓ માધવી !”

પરંતુ દાસી તેના તરફ બિલકુલ ધ્યાન આપ્યા વિના ચાલવા લાગી. બ્રાહ્મણ ઝડપથી તેને પકડી પાડવા સારૂ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. દાસી ઘણી

ઝડપથી ચાલવા લાગી. બ્રાહ્મણ હીંગણો તથા શરીરે જાડો હતો, તેથી તેની ઝડપ ધીમે ધીમે દોડવાના રૂપમાં ફેરવાઈ ગઈ. દાસી તેનો પગરવ સાંભળી હસીને પાછળ ફરી ઉત્પન્ન રહી.

બ્રાહ્મણ જ્યારે હાંફતો હાંફતો દાસી આગળ આવી પહોંચ્યો, ત્યારે તેની વાચા બંધ થઈ હતી, શ્વાસ ફંધાવા લાગ્યો હતો, તથા તેના આખા શરીરે પરસેવો વળ્યો હતો. દાસીએ તેને જોઈ ક્રોધ દેખાડતાં કહ્યું:—“કેમ રે, તું કોણ છે ? હું રાજમહેલની દાસી છું એ તું જાણે છે ? રાજમહેલના માણસો હમણા મારી મારીને તારા હાડકાં ભાગી નાખશે. ”

બ્રાહ્મણમાં જ્યારે બોલવાની શક્તિ આવી, ત્યારે તેણે કહ્યું:—“માધવી, આજકાલ મારા દિવસો ઘણા જ ખરાબ ચાલે છે. વખતના ફરવા સાથે બધું ફરી જાય છે. તું પણ મને હવે ઝાળખી શકતી નથી, તેથી પ્રભાતમાં ઉઠીને ભાગ્ય દેખાડવા સારું નિકળ્યો છું. ”

“પણ થયું છે શું એ તો કહો ? ”

“જો, હું એટલા મોટા રાજને ઝોડમાં લાવ્યો હતો; મેં ધાર્યું હતું કે, તે કાન્યકુબ્જનો રાજા થશે તો કંઈ નહિ. તોપણ મને પાંચ દશ હજાર સુવર્ણમુદ્રા આપશે. પરંતુ માફ ભાગ્ય જ કુટી ગયેલું હોવાથી તે પુનઃ રાજ્ય ગૂમાવી દઈ પાછો આવ્યો. ”

“હા, પછી ? ”

“વળી બધા જાણતા હતા કે, યુદ્ધ સમાપ્ત થશે એટલે મહારાજના વિવાહ થશે. મેં સાંભળ્યું છે કે, મહારાજના વિવાહ તો થઈ ગયા છે, તેથી ફળાહાર, દક્ષિણા, દાન, ઉપહાર, પુરસ્કાર, એ બધું હવે જતું રહ્યું. ”

“પણ ફળાહાર તો એક દિવસ મળશે. ”

“ક્યાં આઠ દિવસ અને ક્યાં એક દિવસ ! માધવી, મારા ગૃહ હમણાં ઘણા જ નમળા ચાલે છે, તેથી જોશીને ત્યાં જઈ છું. ભાગ્ય દેખાડી ગૃહને શાંત પાડવા પડશે. તું ક્યાં જાય છે ? ”

“રહવારના પહોરમાં વળી ક્યાં જઈ ? હું તો મંદિરમાં જઈ છું. ”

“વાર ચાલ, ત્યારે હું પણ એ તરફ જ આવું છું. ”

ખન્ને જણ રાજમાર્ગે થઈને દક્ષિણ દિશામાં ચાલ્યાં. થોડે દૂર ગયા પછી માધવીએ જોયું કે, એક જટાભૂટધારી સંન્યાસી આવે છે.

માધવીએ તેને કહ્યું:—“મહારાજ, આ મારા પ્રભુ છે. તે મહા સંકટમાં આવ્યા છે. શું આપ કૃપા કરીને તેમનું ભવિષ્ય જોઈ આપશો ? ”

સંન્યાસીએ પુરુષોત્તમના મ્હોં તરફ જોઈ રહેજ હસીને કહ્યું:—“તું શા માટે ચિંતા કરે છે? જૌડેશ્વરના ખરા વિવાહ થયા નથી. હજી કેવળ ગાન્ધર્વ વિવાહ થયા છે. દક્ષિણાપથની રાજકન્યા સાથે ધર્મપાળનો વિવાહ થશે, એ સમયે તારી મનોવાંચના પૂર્ણ થશે. તારા મનમાંથી પાપ ચિંતાને દૂર કર, હૃદયને મ્હોટું રાખ, મહાપુરોહિતના પદને યોગ્ય થા.”

પુરુષોત્તમ તથા માધવી કિંકર્ત્તવ્ય વિમૂઢ થઇને માર્ગમાં ઊભાં રહ્યાં. સંન્યાસી ચાલ્યો ગયો. જ્યારે પુરુષોત્તમને બાન આવ્યું ત્યારે બન્નેજણે ઘણી શોધ કરી તોપણ સંન્યાસીનો ક્યાંય પત્તા મળ્યો નહિ.

પ્રકરણ ૩ નું.

મિત્રતાનું મૂલ્ય.

ગુર્જર સેના જેવી રીતે વિદ્યુત્તલેગે આવી હતી, તેવી જ રીતે વિદ્યુત્તલેગે પાછી અદૃશ્ય થઈ ગઈ. નાગભટ્ટ આત્મરક્ષા કરવા સાડ સઘળું ગુર્જરસૈન્ય મરૂભૂમિમાં પાછું લઈ ગયો. વિમલ-નંદી તથા જયવર્દને ઘણી જ સ્હેલાઈથી પુનઃ વારાણસી તથા પ્રતિષ્ઠાના ઉપર અધિકાર મેળવ્યો. જૌડીય સામંતોએ ધીમે ધીમે ચક્રાચુકનો સઘળો ગપેલો પ્રદેશ પાછો મેળવ્યો. જૌડેશ્વર સામંતચક્ર સહિત જૌડનગરમાં પાછા ફર્યા. જૌડેશ્વરના વિવાહ છે. જૌડનગરને વિવિધ પ્રકારે સુશોભિત કરવામાં આવ્યું છે. સમગ્ર સામ્રાજ્ય-રાહ, ખંગ, મગધ, તથા જૌડ કિલ્લો સુધી નવીન સમ્રાટના લગ્ન દિવસની રાહ જુએ છે. સમ્રાટની સાથે વૃદ્ધ ઉદ્ધવ-ઘોસ કલ્યાણીને લઈને જૌડમાં આવ્યો છે. પ્રમથસિંહ, રણસિંહ, કમલસિંહ ઇત્યાદિ પ્રમુખ રાઢીય સામંતરાજા કલ્યાણીના વિવાહ પ્રસંગે જૌડમાં આવ્યા છે; વિવાહ થઈ રહેશે એટલે તરત તેઓ મહાકુમાર વાહુપાલની સાથે ગુર્જરરાજ્ય ઉપર આક્રમણ કરવા સાડ જશે. દરેરાજ રાજસભામાં કલિંગ, ચંપાણ, કામરૂપ તથા ચૈદીરાજ્યોના દૂતો ઉપહાર આપવાની વસ્તુઓ લઈને ઉપસ્થિત થાય છે. આજે રાજસભામાં મ્હોટી ધામધૂમ ચાલી રહી છે. રાષ્ટ્રકૂટરાજ ગોવિંદનો દૂત ચુદ્ધના સમાચાર લઈને દક્ષિણાપથમાંથી જૌડમાં આવ્યો છે. સમ્રાટ સભામાં તેનું સન્માન કરશે, તેથી રાજવંશી તથા રાજકર્મચારીઓ સહવારમાં રાજસભામાં આવી ઉપસ્થિત થયા છે.

નગરજનોનાં ટોળેટોળાં રાજમાર્ગમાં ઊભાં રહ્યાં છે, નગરમહિલાઓએ ચોખ્ખા તથા શુભ પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી રાજમાર્ગને આચ્છાદિત કરી મૂક્યો છે.

ન્યારે દિવસનો પ્રથમ પ્રહર વીતિ ગયા પછી શહેરના તમામ દરવાજે મંગળવાદ્ય વાગી ઉડ્યાં, ત્યારે નગરની બહાર નાંખેલા તંખૂમાંથી સત્તર ઘોડે-સ્વાર નિકળી નગરના તોરણમાં આવ્યા. સાૈથી પ્રથમ ગૌડનો મહા પ્રતિહાર પગે ચાલતો હતો, તેની પાછળ બાર દંડધરો હાથમાં સુવર્ણદંડ લઈને ચાલ્યા આવતા હતા. તેમની પછી સફેદ આરબી અશ્વ ઉપર બખ્તરથી ઢંકાયેલો રાષ્ટ્રકૂટ રાજદૂત હતો. તેની પાછળ સફેદ અશ્વ ઉપર બખ્તરથી ઢંકાયેલા સોળ રાષ્ટ્રકૂટ ઘોડેસ્વાર હતા, અને સાૈથી પાછળ ગૌડીયની ટૂંકડીઓ આવતી હતી. મહા પ્રતિહારે જોવો નગરમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરત-જ હજારો મંગલ શંખ વાગી ઉડ્યા. હજારો તૂરી તથા ભેરીના શબ્દથી નાગરિકોના કાન બહેરા થઈ ગયા. ઘરની બારીઓ તથા ઝરૂખામાંથી શ્રાવણ-ના વર્ષાદની માફક ઢગલે ઢગલા શ્વેત-પુષ્પોની વૃષ્ટિ થવા લાગી.

ન્યારે સ્વારી સભામંડપના દરવાજામાં આવી પહોંચી, ત્યારે ઘોડે-સ્વારો અશ્વ ઉપરથી ઉતરી ગયા. મહાનાયક પ્રમથસિંહ તથા મહામંત્રી ગર્ગદેવે તેમનો સત્કાર કર્યો. શ્વેત-પુષ્પ તથા મોતીના લાંબા ચંદરવા નીચે થઈને મહાપ્રતિહાર તથા રાજદૂત રક્ષકોથી વિંટળાઈ સભામંડપના મુખ્ય દ્વારમાં આવ્યા. મંડપના દરવાજામાં કાન્યકુબ્જરાજ મહારાજાધિરાજ ચક્રા-યુધદેવ તથા મહાકુમાર પરમભદ્રારક મહારાજ શ્રીવાક્રપાલદેવ તેમને માટે રાહ જોતા ઊભા હતા. ચક્રાયુધ તથા વાક્રપાલે દૂતને સાથે લઈ સભા મંડપમાં પ્રવેશ કર્યો. તે જોઈ પરમેશ્વર પરમભદ્રારક પરમસૌગત મહારા-જાધિરાજ ધર્મપાળદેવ સિંહાસનપરથી ઊઠી ઊભા થયા. તેમની સાથે સભામાં બિરાજેલા સજ્જનો પણ પોતપોતાના આસન ઉપરથી ઊઠી ઊભા થયા. સેનાનાયક તથા સૈનિકોએ મ્યાનમાંથી પોતપોતાની તલવાર બહાર કાઢી નમન કર્યું. હજારો શંખ તથા તૂરીના ધ્વનિ સંભળાવા લાગ્યા.

રાજદૂતે સિંહાસનની વેદી સન્મુખ આવી મ્યાનમાંથી તલવાર બહાર કાઢી સમ્રાટના ચરણ આગળ મૂકી. વાક્રપાલ તથા ચક્રાયુધે પોતપોતાની તલવારો કાઢી લલાટે અડકાડી. સમ્રાટે રાજદૂતની તલવારને પોતાના મસ્તકે અડકાડી તેને પાછી આપી અને પોતાની તલવાર મ્યાનમાંથી બહાર કાઢી

* મહાનાયક-ઉંચ પદવીના સામંત રાજાઓની ઉપાધિ (Grand duke, અથવા Arch duke.

ત્રણે જણને નમન કર્યું. ગૌડેશ્વરને પિતાના વારસામાં મળેલી તલવાર ગુર્જરાની સાથેના યુદ્ધમાં ભાંગી ગઈ હતી; પરંતુ ધર્મપાળે તેનો ત્યાગ કર્યો નહોતો. નમ્ર તલવાર જોઈ ગૌડીય સૈનિકોએ તુમુલ જનનાદ કર્યો. યુદ્ધ રાત્રિ પ્રમાણે નમન કરવા સાફ હજારો તલવારો મ્યાનમાંથી બહાર નીકળી સૂર્યકિરણમાં ઝબકી ઉઠી. તે જોઈ સત્તર રાષ્ટ્રકૂટવીરોની તલવારો પણ નમન કરવા સાફ મ્યાનમાંથી બહાર નીકળી. સૈનિક તથા નગરજનો વારંવાર જ્ય-ધ્વનિ કરવા લાગ્યા. સારપછી સમ્રાટની આજ્ઞાથી તમામ માણસે પોતા-પોતાનાં આસન ગ્રહણ કર્યાં. રાષ્ટ્રકૂટ રાજદૂતે વેદીની સન્મુખ બેસી કહ્યું:—
“ગૌડેશ્વર, ધ્રુવનો પુત્ર ગોવિંદ, જે ગોવિંદની કૃપાથી દક્ષિણાપથના એક માત્ર અધીશ્વર છે, જેણે નારાયણની કૃપાથી ગુર્જર સમુદ્રનું મંથન કર્યું છે, તે ગોવિંદે આપના ઉપર કંઈક ઉપહાર મોકલ્યો છે.”

હૂતના ઇશારાથી ગૌડીય મહાપ્રતિહાર સભામંડપની બહારથી ઉપહારની સામગ્રી ઉંચકી લાવનાર ચાર રાષ્ટ્રકૂટ પરિચારકોને બોલાવી લાગ્યો. તેમણે વેદી આગળ ચાર ભારે પાત્ર લાવી મૂક્યાં. રાષ્ટ્રકૂટ દૂતે પોતાના હાથે પાત્ર ઉપર ઢાંકેલાં વસ્ત્ર લઈ લીધાં. ગૌડેશ્વર તથા એકત્ર થયેલા સભાસ-દોએ વિસ્મિત થઈ જોયું કે, ચારે પાત્ર ભાગેલી તલવારો તથા શિરસ્ત્રાણથી ભરેલાં છે. એ સમયે ટૂંક ભીખમદેવ આસન પરથી ઉઠી વેદી આગળ આવી ઉભો રહ્યો અને હૂતને નમન કરી બોલ્યો:—“હૂત પ્રવર, આજે ગૌડેશ્વર સન્માનિત થયા છે, આ જ વીરને લાયકનો ઉપહાર છે. મહારાજાધિરાજ રાષ્ટ્રકૂટરાજે ગુર્જરયુદ્ધમાં પુષ્કળ ધન પોતાના મિત્રને ઉપહાર તરિકે આપ્યું છે.”

ગૌડેશ્વરે આસન પરથી ઉઠી નમન કર્યું. સભામાં બિરાજેલા સભાસ-દોએ ઉભા થઈ રાષ્ટ્રકૂટરાજના અપૂર્વ ઉપહારને નમન કર્યું. ગૌડેશ્વરે પુનઃ આસન ગ્રહણ કર્યું.

રાષ્ટ્રકૂટરાજદૂત પુનઃ બોલ્યો:—“મહારાજાધિરાજ, ધ્રુવના પુત્ર ગોવિંદે દાસાનુદાસના મુખે સમાચાર મોકલ્યા છે કે, નાગભટ્ટનું રાજ્ય ઘણું ખર્ચ હસ્તગત થયું છે, વેરાનથી વિંટળાયેલી ભિલ્લમાલ નગરી રાષ્ટ્રકૂટ અધિકાર નીચે આવશે એટલે એક ખીજે હૂત મોકલશે.”

ધર્મપાળે કહ્યું:—“બહુ સાફ! હું રાષ્ટ્રકૂટરાજની આગળ તોડી ન શકાય એવા ઋણપાશથી બંધાયો છું.”

રાષ્ટ્રકૂટરાજદૂત બોલ્યો:—“મહારાજાધિરાજ ગૌડેશ્વરના સેનાનાયક વિમલનંદી તથા જયવંદને યમુના તથા અર્ધવતીરમાં ગુર્જરાને વારંવાર

હરાવ્યા છે. તેમના બાહુબળથી પંચનદના ગુર્જર-નાયકોને નાગભટ્ટનો સંગ ત્યજી દેવાની ફરજ પડી છે. રાષ્ટ્રકૂટરાજની સમસ્ત સેનાએ નાગભટ્ટના રાજ્ય ઉપર આક્રમણ કર્યું છે. ધ્રુવના પુત્ર ગોવિંદે વિનયપૂર્વક ગૌડેશ્વરને પંચનદમાં નવીન સૈન્ય મોકલવા સારૂ ભલામણ કરી છે. ગાંધારથી કીર પર્યંત વિજય પ્રાપ્ત કરવાથી રાજ્યકંઠ ઘણી જલદીથી દાંતમાં તૂટી પડશે.”

ધર્મપાળે કહ્યું:—“હૃતપ્રવર, વાકૂપાલ દૂંક સમયમાં લક્ષાધિક સેના લઈને પંચનદ ઉપર આક્રમણ કરશે.”

રાષ્ટ્રકૂટરાજહૃત પુનઃ કહેવા લાગ્યો:—“મહારાજાધિરાજનો જય થાઓ. ધ્રુવના પુત્ર ગોવિંદે મિત્રરાજ ગૌડેશ્વરની આગળ એક પ્રાર્થના જણાવી છે, તે ગૌડેશ્વર પાસે થોડી ભિક્ષા માગે છે.”

ધર્મપાળે કહ્યું:—“હૃત પ્રવર, હું ધારું છું કે, રાષ્ટ્રકૂટરાજે મારી મસ્કરી કરી છે. તેમની કૃપાથી આજે હું ઉત્તરાપથનો અધીશ્વર છું, તેમની કૃપાથી આજે ભંડીનો વંશજ કાન્યકુબ્જના સિંહાસન ઉપર બેઠો છે, તેમને લીધે જ સુંદર ગૌડીય સામ્રાજ્ય સ્થશાનભૂમિ સમાન થઈ શક્યું નથી. તે મારી આગળ શી પ્રાર્થના કરશે વાર?”

રાષ્ટ્રકૂટરાજહૃતે ઉત્તર આપ્યો:—“મહારાજાધિરાજ, દાસ કેવળ હૃત જો કદાપિ રાજ્યેશ્વર રાજ્યેશ્વરની મસ્કરી કરે તો તે સહમજી શકવાની મારામાં શક્તિ નથી. ગૌડેશ્વર, ધ્રુવના પુત્ર ગોવિંદે ખરેખર ગૌડેશ્વરની આગળ કાંઈક ભિક્ષા માગી છે.”

ધર્મપાળ સિંહાસન પરથી ઉઠી ઉભો થયો અને મ્યાનમાંથી તલવાર બહાર કાઢી તથા મસ્તિષ્કપરથી મુકુટ ઉતારી રાષ્ટ્રકૂટરાજહૃતના હાથમાં મૂકતાં કહ્યું:—“હૃત, રાજની પાસે મુકુટ કરતાં અધિક મૂલ્યવાન વસ્તુ બીજી કોઈ પણ હોતી નથી. ખૂટા કરતાં અધિક મૂલ્યવાન બીજી કોઈ પણ વસ્તુ ક્ષત્રિયની પાસે હોતી નથી; જો કદાપિ ગોવિંદને જરૂર હોય તો પિતાના વારસામાં મળેલો મુકુટ તથા ઘણા ગુર્જર-યુદ્ધમાં ભાંગી ગયેલી તલવાર રાષ્ટ્રકૂટ-સિંહાસનની આગળ મૂકવામાં આવશે.”

સભાસદો વિસ્મિત થઈ ધર્મપાળના કાર્ય તરફ જોઈ રહ્યા હતા. તે બોલી રહ્યો એટલે સૌ જણ એકે અવાજે જયનાદ કર્યો.

રાષ્ટ્રકૂટ રાજહૃતે મુકુટ તથા તલવાર ગૌડેશ્વરના હાથમાં પાછા આપી દઈને નમન કર્યું અને અતિશય નમ્રતાથી કહ્યું:—“મહારાજાધિરાજ, ધ્રુવના પુત્ર ગોવિંદની પ્રાર્થના ઘણી જ સામાન્ય છે.—”

એ સમયે મંડપના દરવાજામાં ગરબડ થતી સાંભળવામાં આવી.

ગૌડેશ્વરે દૂતના બોલી રહ્યા પહેલાં જ કહ્યું:—“દૂતપ્રવર, ગોવિંદની ગમે એવી પ્રાર્થના હશે તો પણ તે પૂરી થશે.”

એ સમયે એક દુર્બળ વૃદ્ધ ઝડપથી સભામંડપમાં પ્રવેશ કરી ઉંચે સ્વરે કહ્યું:—“મહારાજ, સર્વનાશ કરતા નહિ, સર્વનાશ કરતા નહિ.”

ધર્મપાળે વિસ્મય થઈ તેને પૂછ્યું:—“તું કોણ છે? તારે શું કહેવું છે?”

વૃદ્ધે સિંહાસન સન્મુખ ઉભા રહી નીચું મસ્તકરાખી કહ્યું:—“મહારાજાધિરાજ, હું વિશ્વાસઘાતક છું, હું નરઘાતી છું, મારું નામ બુદ્ધભદ્ર છે.”

ધર્મપાળે સ્હેજ હસીને પૂછ્યું:—“કોણ, સંઘસ્થવીર? આપ ગૌડરાજ્યમાં ક્યાંથી વાર? શું ગુર્જરાજાને દૂત મોકલ્યો છે?”

વૃદ્ધે માથું ઉંચું કરી કહ્યું:—“ગૌડેશ્વર, તમે બાળક છો. વૃદ્ધની મસ્કરી કરશો નહિ. હું સંઘસ્થવીર નથી, પણ નરઘાતક નરાધમ છું. ભગવાન બુદ્ધે મને શિક્ષા કરી છે. હું ચક્રતું પરિવર્તન સહમજી શક્યો નહિ. હું વણિકનો પુત્ર હોવાથી સુવર્ણના લોભમાં લપટાઈ ગયો, તેથી મેં અંધ બની જઈને ગુર્જરાજાનો આશ્રય લીધો હતો. હજારો નરનારીના રક્તપ્રવાહથી આર્યાવર્તને તરબોળ કરી મારા મહાપાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થયું છે. વૃદ્ધની મસ્કરી કરશો નહિ. તમે ગૌડેશ્વર છો, પણ તેથી શું થયું. તમે પણ સામાન્ય પ્રાણી માફક ચક્રમાં બંધાયેલા છો. તમે તમારો સર્વનાશ કરશો નહિ. ગોવિંદની પ્રાર્થના પૂરી કરતા નહિ, નહિ તો સદાને માટે શાંતિ ગુમાવી બેસશો એ જ વિધિલિપિ છે!”

એ સમયે સંન્યાસી વિશ્વાનંદે સિંહાસન આગળ જઈ વૃદ્ધને સંબોધી કહ્યું:—“સંઘસ્થવીર, આપ શું બોલો છો?”

વૃદ્ધે તેના તરફ જોયા વિના જ કહ્યું:—“હું સત્ય જ કહું છું. મારી ગણતરી કદાપિ મિથ્યા થશે નહિ. ગોપાળના પુત્ર ધર્મપાળ, જે તું આજે ધ્રુવના પુત્ર ગોવિંદની પ્રાર્થના માન્ય કરીશ, તો તારો સર્વનાશ થશે.”

ગૌડેશ્વરે ધીમા સ્વરે કહ્યું:—“સંઘસ્થવીર, તમે ગૌડરાજ્યના મિત્ર છો કે શત્રુ, એ કાંઈ સહમજી શકાતું નથી. રાષ્ટ્રકૂટરાજ ગોવિંદ મારો રક્ષણકર્તા છે. તે સમસ્ત આર્યાવર્તનો રક્ષણકર્તા છે. તેને આપવા જેવું મારી પાસે કાંઈ જ નથી. મેં હમણાં જ મારા મુખેથી મહારાજાધિરાજ ગોવિંદની પ્રાર્થના પૂરી કરવાનું કબૂલ કર્યું છે.”

વૃદ્ધ ધીરે ધીરે નીચું મસ્તક રાખી કહ્યું:—“ ધર્મપાળ, વિધિવિધિ અખંડનીય છે. હું કીટાનુકીટ છું, ચક્રની ગતિ અટકાવવાનું મારામાં શું સામર્થ્ય છે ? ”

વૃદ્ધ એમ કહીને ધીરે ધીરે સભામંડપનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો ગયો. કેટલીકવાર પછી ગૌડેશ્વરે રાષ્ટ્રકૂટરાજ દૂતને પૂછ્યું:—“ દૂતપ્રવર, રાષ્ટ્રકૂટરાજની શી પ્રાર્થના છે વાર ? ”

દૂતે ઉત્તર આપ્યો:—“ ગૌડેશ્વર, ક્રુવના પુત્ર ગોવિંદની એટલી જ પ્રાર્થના છે કે, ગૌડેશ્વર એક રાષ્ટ્રકૂટ-રાજકુમારીનું પાણી ગ્રહણ કરી તેને ગૌડ-સામ્રાજ્યની પદ્મહાદેવી બનાવે. ”

પરમેશ્વર પરમભદ્રારક પરમસૌગત મહારાજાધિરાજ ધર્મપાળદેવ કાપેલી કેળની માફક સિંહાસન પર ઢળી પડ્યા.

પ્રકરણ ૪ થું.

મોક્ષ માર્ગ.

ગૌડેશ્વર જ્યારે સભામંડપમાં રાષ્ટ્રકૂટરાજ તરફથી આવેલા દૂતનો સત્કાર કરતા હતા, ત્યારે મહાદેવી દેદેદેવી, કલ્યાણી-દેવી તથા અમલા વગેરે અંતઃપુરમાં લોકનાથના મંદિરની સ્થામે મંડપમાં બેસી પુરમહિલાઓની સાથે વાર્તાલાપ કરી રહ્યાં હતાં. એ સમયે અંતઃપુરની એક પરિચારિકાએ આવી મહાદેવીને પ્રણામ કરીને કહ્યું:—“ દેવી, એક બિહુ દેવના દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી અંતઃપુરના દરવાજામાં બિભો રહ્યો છે. આપ લોકનાથના મંદિરમાં છો એમ સાંભળી પ્રતિહાર તેને અંદર આવવાની રજા આપતો નથી. બિહુ, મહાદેવી તથા પદ્મહાદેવીની સન્મુખ દેવનાં દર્શન કરવાનું કહે છે. ”

દેદેદેવીએ કહ્યું:—“ બિહુ દેવ દર્શન કરવા સારૂ આવે એમાં શું દોષ છે વાર ? તું પ્રતિહારને કહી આવ કે તેને અંદર આવવા દે. ”

દાસી પ્રણામ કરીને જતી રહી. દેદેદેવી નગરમહિલાઓ સાથે વાર્તાલાપ કરવા લાગી.

તે દિવસ યુદ્ધની વાતચિત થતી હતી. ગુર્જર-યુદ્ધમાં અસંખ્ય ગૌડીય વીરોએ પોતાના પ્રાણ આપ્યા હતા. જે જે યુદ્ધમાં તેઓએ પ્રાણ આપ્યા

હતા, તે સધળા યુદ્ધનેા હેવાલ તેઓ અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે કહી સંભળાવતી હતી. મહાદેવી, વાકૂપાલે કરેલા ગુર્જર-રાજ્ય ઉપરના આક્રમણની કથા કહી સંભળાવતી હતી. આ વખતે ગૌડીય સેના કાન્યકુબ્જ ઓળંગી ધણે દૂર જશે. તેને ઇતિહાસપુરાણ પ્રસિદ્ધ શતદ્રુ, વિપાશા તથા ઈરાવતી ઓળંગી સિંધુ-તીર પર્યંત જવું પડશે. જેઓ જશે તેમનામાંથી કેટલા જણ પાછા ફરશે વાડ ? ધર્મપાળની સાથે જેઓ ચક્રાયુદ્ધના રાજ્યનાં ઉદ્ધાર કરવા સાડ ગયા હતા, તેઓમાંથી જેઓ પાછા ફર્યા હતા, તેઓએ મગધ, ગૌડ તથા રાટમાં સ્વદેશનું રક્ષણ કરવા સાડ પોતાના પ્રાણ આપ્યા હતા. જો કે રાષ્ટ્રકૂટરાજની સહાયતાથી યુદ્ધમાં જય મળ્યો હતો; પરંતુ ચોતરફ હાહાકાર સિવાય બીજા શબ્દ સંભળવામાં આવતો નહોતો. જેઓવા કૂપાલની સાથે પંચનદમાં જવાના હતા, તેમણે પિતા, માતા, બ્રાતા, ભગિની, સ્ત્રી પુત્ર તથા કન્યા પાસેથી વિદાયગીરી લીધી છે. એક વિધવાના ચાર પુત્રોએ સમરક્ષેત્રમાં શયન કર્યું છે. તેના નહાના પુત્રે મહાકુમારની સાથે યુદ્ધમાં જવા સાડ માતા પાસેથી વિદાય લીધી છે. અભાગિની માતા સંસારનાં સકળ બંધનોમાંથી મુક્ત થઈને મહાદેવીના આશ્રયમાં આવી રહી છે. એ સમયે એક બિહુએ લોકનાથના મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. કેટલીકવાર પછી મંદિરમાંથી ગંભીર મધુર કંઠે નીચે પ્રમાણે લોકનાથની સ્તુતિ સંભળાવા લાગી:—

“ લોકનાથ શશિપ્રભં

ઁહીઃ કારાક્ષરસમ્ભૂતં જટામુકુટમન્ડિતં
વજ્રધર્મજટાન્તઃસ્થં અશેષરોગનાશનં
વરદં દક્ષિણે હસ્તે વામે પદ્મધરં તથા
લલિતાક્ષપસંસ્થં તુ મહાસૌમ્યં પ્રભાસ્વરં
વરદોત્પલકા સૌમ્યા તારા દક્ષિણતઃ સ્થિતા
ચન્દના દન્ડહસ્તન્તુ હયગ્રીવોથ વામતઃ
રક્તવર્ણો મહારૌદ્રો વ્યાગ્રચર્મામ્બર પ્રિયઃ

ૐ ઁહીઃ સ્વાહા । ”

એ શબ્દ સંભળાતાં જ રમણીઓની વાતચિત બંધ થઈ ગઈ. એક એ નગરમહિલાઓ મંદિરની પાસે આવી થાંભલાની પાછળ સંતાઈ રહીને બિહુની પૂજા જોવા લાગી. પૂજા કરી રહીને બિહુ મંદિરમાંથી બહાર નિકળી નીચું માથું રાખી ચાલ્યો જતો હતો, એ સમયે જે વિધવા રમણીના ચાર પુત્રો યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામ્યા હતા, તેણે બિહુની આગળ આવી તેને

પ્રણામ કર્યા. પોતાના માર્ગમાં અટકાત થવાથી બિહુ ઊભો રહ્યો અને તેણે પૂછ્યું:—“ મા, તારે શું જોઈએ છે ? ”

રમણીએ કહ્યું:—“ પ્રભુ, અભાગિનીના ચાર પુત્રો યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામ્યા છે. સૌથી છેલ્લો પાંચમો પુત્ર પણ મહાકુમારના સૈન્યમાં દાખલ થયો છે. શું તે પાછો ફરશે ? ”

બિહુ બોલ્યો:—“ મા, તે હું કેવી રીતે કહી શકું વાત ? ”.

રમણી બોલી:—“ પ્રભુ, આપ સર્વ જાણી શકવાને શક્તિમાન છો. હું અનાથિની છું. આ યુદ્ધમાં મારો સર્વનાશ થઈ ગયો છે. મારો સુખી સંસાર હતો; ગુર્જર યુદ્ધમાં તે ભસ્મીભૂત થઈ ગયો છે. પ્રભુ, હું ત્રણ વિધવા વધુ તથા વૃદ્ધ ઉમ્મરમાં આંધળાની લાકડી રૂપ સત્તર વર્ષના બાળકને લઈ રહેતી હતી. રાજના આમંત્રણથી તે પણ યુદ્ધમાં જતો રહ્યો છે. તેને મેં છાતી સરસો દબાવી રાખ્યો હતો; પરંતુ તે અંધન છોડાવીને ચાલ્યો ગયો છે. પ્રભુ, શું હવે તે પાછો નહિ આવે ? કહો, મને આપના વચન ઉપર અચળ વિશ્વાસ છે. ” એમ કહીને રમણી બિહુના ખન્ને પગ પકડી રાખી મંદિરના આંગણમાં પત્થરની સાથે માથું પહોંચવા લાગી.

બિહુ બાકુળ થઈને બોલ્યો:—“ મા, અર્ધારી ન થા, ઊઠ. ”

રમણી ઊભી થઈ. તેનું કપાળ છોલાઈ ગયું હતું, રક્તપ્રવાહથી તેનાં શુભ્ર વસ્ત્રો રંગાઈ ગયાં હતાં.

બિહુ બોલ્યો:—“ મા, તારો હાથ દેખાડ. ”

રમણીએ પોતાનો હાથ લાંબો કર્યો. બિહુ હાથ જોઈ મંદિરના પાપાણાચ્છાદિત આંગણમાં બેસી ગણતરી કરવા લાગ્યો.

એટલામાં નગરમહિલાઓએ ત્યાં આવી બિહુ તથા પૂર્વે જણાવેલી વિધવા રમણીને ઘેરી લીધી. સૌને ભાગ્ય દેખાડવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા થઈ. બિહુએ કેટલીકવાર પછી આંકડા ગણી રહીને કહ્યું:—“ મા, કંઈ પણ ભય નથી. તારો ન્હાનો પુત્ર પાછો આવશે. ”

રમણી કૃતજ્ઞ અંતઃકરણથી બિહુના ચરણ આગળ આજોટી પડી. જોતજોતામાં લગભગ એક કલાક વીતી ગયો. બિહુ મહિલાઓના હસ્ત જોઈ ભાગ્યદળ દહેવા લાગ્યો. સૌથી પછી અમલાદેવી કલ્યાણીદેવીનો હાથ ઝાલી બિહુની પાસે આવી. તેમને જોઈ નગરમહિલાઓએ માર્ગ મોકળો કરી આપ્યો. અમલાદેવીએ કહ્યું:—“ મહારાજ ! કૃપા કરીને આ બાલિ-કાનું ભાગ્ય જોઈ આપો. ”

ભિક્ષુ કલ્યાણીદેવીના હાથ જોઇને મોતી ઉડ્યો:—“ મહાદેવીનો જય થાઓ. આપ ગૌડેશ્વરી છે. ”

અમલાદેવીએ સ્થેજ હસીને કહ્યું:—“ મહારાજ, હજી તેના વિવાહ થયા નથી. ”

ભિક્ષુ બોલ્યો:—“ તોપણ તે ગૌડેશ્વરી છે. દેવી ! આપ સત્વર ગૌડના સિંહાસન પર પદ્મહાદેવી તરિકે અભિષેકતા થશો. ”

અમલાદેવીએ પ્રશ્ન્યું:—“ મહારાજ, તેના ભવિષ્યમાં ખીજું શું દેખાય છે વાર ? ”

ભિક્ષુએ કહ્યું:—“ દેવી, ભવિષ્ય તો અંધકારપૂર્ણ છે. તે અનિશ્ચિત કર્મફળના ઉપર આધાર રાખે છે; પરંતુ વર્તમાન ઉજ્જવળ છે. મહાદેવી, સેંકડો જન્મના સારા કૃત્યોના ફળથી જીવ આ પ્રમાણે અદૃષ્ટ લક્ષને જગત-માં આવે છે. મેં હજારો સ્ત્રી-પુરુષોના હસ્ત જોઇ ગણતરી કરી છે; પરંતુ આવા આંકડા કદાપિ જોયા નથી. દેવી ! આપનો જન્મ મહાન્ ઉદ્દેશ પૂરો પાડવા સાડ થયો છે. આપને લીધે સમગ્ર આર્યાવર્તનું કલ્યાણ થઈ શકશે. દેવી, દોઢ હજાર વર્ષ પૂર્વે આચાર્યોએ શાક્યસિંહ બોધિસત્વની જન્મ-પત્રિકા જોઇ આ સઘળાં લક્ષણ જોયાં હતાં. સેંકડો દીન દરિદ્રોને માટે જીવન ઉત્સર્ગ કરી ગૌતમ મહાપરિનિર્વાણને પામ્યા હતા અને સાથે સાથે સઘળા સત્વના મોક્ષમાર્ગ દેખાડ્યા હતા. દેવી, આપ નિર્વાણના (મોક્ષ)માર્ગે છો, આપ બાલિકા છો; પરંતુ સત્વર આપ જન્મમૃત્યુ જરાબ્યાધિ ઓગંગી જશો. આપને માટે હવે જન્મમૃત્યુનો ફેરો ફરવાનો રહ્યો નથી. નિર્વાણ-માર્ગનો ઉદ્દેશ મેળવી આ વૃદ્ધ ભિક્ષુને બૂલી જતા નહિ. ”

વૃદ્ધ એટલું બોલતાં બોલતાં કલ્યાણીદેવીના બન્ને પગ પકડી લીધા.

અમલાદેવીએ ગભરાઈને કહ્યું:—“ મહારાજ, આ શું કરો છો ? બાલિકાનું અમંગળ કરતા નહિ. ”

ભિક્ષુ બોલ્યો:—“ રમણી, આ બાલિકા સામાન્ય નથી. એક દિવસ સેંકડો ભિક્ષુ, સ્યંવર, મહાસ્થવીર તથા અર્હત આ ચરણયુગલને માટે પોતાનાં મસ્તક નીચાં નમાવશે. સાંભળો દેવી, સમય પાસે છે, કામળ હૃદયને દૃઢ કરો. તમે અનંત શૂન્યના દારમાં ઉપસ્થિત છો એ હું લક્ષ યોજન દૂર ઊભો રહીને પણ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકું છું. દેવી, મહાશૂન્ય દ્વાર સદૈવ બંધ રહે છે, આત્મોત્સર્ગ કર્યા વિના તે ઉઘડતાં નથી. હવે પરીક્ષા પાસે છે, તૈયાર થાઓ. હૃદયને કઠિન કરો. દેવી, સ્વાર્થસિદ્ધિ થયા પછી વૃદ્ધને

સ્મરણમાં રાખજો. જન્મે જન્મ તમારા ચરણનાં દર્શન કરી શકું એવી ઇચ્છા છે. ” વૃદ્ધ ભિક્ષુ કલ્યાણીદેવીને પ્રણામ કરી ઝડપથી ત્યાંથી જતો રહ્યો. કલ્યાણી તથા અમલા વિસ્મિત થઈ તેના તરફ જોઈ રહી.

એ સમયે મહાદેવી દેવદેવીએ તેમની પાસે આવી પૂછ્યું:—“ અમલા, શું થયું છે ? ”

અમલાદેવીએ કહ્યું:—“ દેવી, વૃદ્ધ ભિક્ષુએ એ વાર કલ્યાણીદેવીને પ્રણામ કર્યા અને કેટલીયે વાતો કહી તે કાંઈ સ્હમજવામાં ન આવી. ”

“ તેણે શું કહ્યું વાર ? ”

“ મોક્ષ, નિર્વાણ, એમ તો કાંઈ કહ્યું. ”

“ કાંઈ અમંગળ થવાની વાત તો કહી નથી ને ? ”

“ દેવી, તેણે મંગળ કે અમંગળ થવાની વાત કહી એ હું કાંઈ સ્હમજી શકી નહિ. ”

પ્રકરણ ૫ મું.

મંત્રગૃહ.

સં. ધ્યાકાળે ગૌડનગરના રાજમહેલમાં, ગંગાકિનારા તરફના એક ઓરડામાં મહારાજાધિરાજ ગૌડેશ્વર, મંત્રી, નાયક તથા સામંતોથી વિંટળાઈ બેઠા છે. થોડે દૂર એક જૂદા આસન પર મહારથવીર બુદ્ધભદ્ર તથા અકરાજ વિશ્વાનંદ બેઠા છે. સધળાનાં મ્હોં ગંભીર તથા ચિંતાતુર જણાય છે. સમ્રાટ સામાન્ય કાઠાસનપર બેઠા છે. તેમણે જમણા હાથ ઉપર મસ્તિષ્ક ટેકવી રાખ્યું છે. તેમની પાસે મહાકુમાર વાકુપાલ ઓરડાના થાંભલાને ટેકો દઈ બેઠો રહ્યો છે. સમ્રાટની સન્મુખ વૃદ્ધ અમાત્ય ગર્ગદેવ નીચું માથું રાખી બેસી રહ્યો છે. સામંત-ચક્રની સન્મુખ રાદરાજ રણસિંહ, પ્રમથસિંહ તથા કુમલસિંહ બેઠા છે. સૌની પાછળ વૃદ્ધ ઉદ્ધવ-ધોસ બેઠો છે.

ધણીવાર પછી વિશ્વાનંદે પૂછ્યું:—“ મહારાજ, આપે શું વિચાર કર્યો વાર ? સમસ્યા પૂરી થવાને હવે વધારે વખત નથી. હમણાં જ રાષ્ટ્ર-દૂતરાજદૂત ગૌડેશ્વરનો ઉત્તર સાંભળવા સાડે સભામાં આવશે. તેને ઉત્તર આપવા માટે તૈયાર થાઓ. ”

ગૌડેશ્વરે ધીરે ધીરે માથું ઉંચું કરી કહ્યું:—“ પ્રભુ, શું ઉત્તર આપું ? માંડે મસ્તિષ્ક બગડી ગયું છે. ”

વિશ્વાનંદે કહ્યું:—“ ગૌડેશ્વર, કેવળ એ માર્ગ દેખાય છે. પ્રથમ માર્ગ સહેલો છે—તેનો અર્થ રાષ્ટ્રકૂટરાજની પ્રાર્થના પૂરી કરવી અને રઘુસિંહની કન્યાનો બહિષ્કાર કરવો; બીજો માર્ગ આ પ્રમાણે છે—તેનો અર્થ રાષ્ટ્રકૂટરાજની સાથે યુદ્ધ, ગુર્જરાની સાથે યુદ્ધ, ચક્રાધુષના રાજ્યનો નાશ અને ઘણાં વર્ષોની મહેનતના ફળનો નાશ કરવો એ છે. એ સિવાય ત્રીજો માર્ગ નથી. ”

કમલસિંહે કહ્યું:—“ મહારાજ, એ બે માર્ગ સિવાય અન્ય માર્ગ નથી. પ્રભુ વિશ્વાનંદ સત્ય કહે છે. રાષ્ટ્રકૂટરાજદ્વત સત્વર આવી પહોંચશે માટે ચિત્તને સ્થિર કરો. ”

ધર્મપાળે ભીષ્મદેવને સંબોધી કહ્યું:—“ તાત, આપ મારા પિતાના સ્થાને છો. આ સંકટમાંથી મારો ઉદ્ધાર કરો. પિતાએ ગોકર્ણની દુર્ગસ્વામિનીને વચન આપ્યું હતું કે, સ્વર્ગીય રઘુસિંહની કન્યાની સાથે મારો વિવાહ કરશે, પણ સમયના અભાવથી વિવાહ થઈ શક્યો નહિ. પિતાએ જે રાત્રે રઘુસિંહના દુર્ગનું રક્ષણ કર્યું હતું, તે જ રાત્રે તેમની આજ્ઞાથી કલ્યાણીને લઈ હું એકલો ગોકર્ણદુર્ગમાંથી નિકળી પડ્યો હતો. બે દિવસ સૂધી નિર્જન અરણ્યમાં ભટક્યા પછી પ્રભુદત્ત તથા વિમલનંદીની સાથે મારો મેળાપ થયો હતો, ત્યારથી કલ્યાણી મારી ભાવી પત્ની તરિકે ઓળખાય છે. જે દિવસે ગુર્જર સેનાએ ગોકર્ણ દુર્ગ પર આક્રમણ કર્યું હતું, તે દિવસે દુર્ગસ્વામિનીએ કુમારી કન્યાને મારા હાથમાં સોંપી તેને અન્યસ્થળે લઈ જવા સાડ મને વિનંતિ કરી હતી. કલ્યાણીને લઈ ઢેકરી તરફ જતાં ગુર્જર સેનાએ અમારા ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું, તેથી સાથીદારોથી છૂટા પડી જઈ અમે બંને જણ વનમાં રખડ્યાં હતાં. કલ્યાણીને લૂંટારાઓ ઉપાડી ગયા હતા, મેં એકલાએ તેનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો અને અંતે ગુરૂદત્તે આની અમારો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. ઢેકરી નગરમાં કલ્યાણીદેવી મારી ધર્મપત્ની રૂપે, ગૌડ સામ્રાજ્યની પદ્મહાદેવીરૂપે ઓળખાઈ છે. જો કે મંત્રનો ઉચ્ચાર કરી વિધિપૂર્વક કલ્યાણીદેવીની સાથે મારો વિવાહ થયો નથી, તથાપિ સમસ્ત જગતની નજરમાં કલ્યાણી મારી ધર્મપત્ની છે. વળી હર્ષવર્દનના માંમનો પુત્ર ભંડીનો વંશજ મહારાજાધિરાજ ચક્રાધુષ મારા આશ્રિત છે. ગંગાકિનારે પિતાના શ્રાદ્ધના દિવસે ચક્રાધુષને આશ્રય આપ્યો છે. હજારો

ગૌડીય વીરોએ ચક્રાયુધને માટે પ્રાણ આપી ગૌડદેશનું નામ ઉજ્જવળ કરી મૂક્યું છે. પરાક્રમી ગુર્જરસેના વારંવાર પરાજિત થઈ છે. અંતે જોઈ સંઘસ્થવીરની સુવર્ણ માટેની લાલચને લીધે આપણે પરાજિત થવું પડ્યું હતું. જ્યારે ઘણી મુશ્કેલીથી મેળવેલું કાન્યકુબ્જરાજ્ય ગુર્જરાના હાથમાં ગયું હતું, જ્યારે ગુર્જરસેનાએ વર્ધમાન તથા *પૌન્ડ્રવર્ધન ઉપર અધિકાર મેળવ્યો હતો, ત્યારે નિરૂપાય થઈને આપણે રાષ્ટ્રકૂટરાજની સહાયતા માટે યાચના કરી હતી. ગૌડરાજ્યના ભયંકર નમળા દિવસોમાં ઉદારચિત્ત દક્ષિણપથેશ્વરે નાગમદની વિરૂદ્ધ ચઢાઈ કરી હતી. તેમની જ સહાયતાથી શત્રુસેના ગૌડસામ્રાજ્યમાંથી પલાયન કરી ગઈ છે, તેમને લીધે જ ચક્રાયુધના રાજ્યનો પુનઃ ઉદ્ધાર થયો છે. અણુધારી મદદ કરનાર મિત્ર ગોવિંદે મારી પાસે જે પ્રાર્થના કરી છે તે જે અન્ય સમય હોત તો ઘણી જ સામાન્ય વાત છે; પરંતુ હાલની સ્થિતિમાં તેમ થવું સર્વથા અશક્ય છે. જે હું કલ્યાણીનો ત્યાગ કરું તો કોઈ પણ ક્ષત્રિય યુવક શું તેનું પાણિગ્રહણ કરશે? રઘુસિંહની કન્યા માતપિતાહીન અનાથા છે, સ્વર્ગસ્થ દુર્ગસ્વામિનીએ તેને મારા હાથમાં સમર્પણ કરી છે, તેથી હવે હું તેનો પાલક છું. જે રાષ્ટ્રકૂટરાજની પ્રાર્થના પૂરી કરવામાં નહિ આવે તો તે ગુસ્સે થશે અને તેથી કદાચ ગુર્જરસેના રાષ્ટ્રકૂટરાજની સાથે મળી જઈ આર્યાવર્ત પર આક્રમણ કરશે; તેમ થશે તો કાન્યકુબ્જ તથા ગૌડસામ્રાજ્યનું અસ્તિત્વ નાશ પામશે. પિતા, હવે શું કરવું? ”

લીજ્જદેવ નીચું માથું રાખી ચુપ બેસી રહ્યો. તે જોઈ વૃદ્ધ સંઘસ્થવીરે ઊઠી ઊભા થઈ કહ્યું:—“ મહારાજ, જીવનમાં માત્ર એક જ માર્ગ છે, તે ધર્મમાર્ગ છે. એ સિવાય અન્ય માર્ગ નથી. એ રાજા તથા પ્રજા બન્નેને માટે સરખો છે. ”

ધર્મપાળે પૂછ્યું:—“ ધર્મમાર્ગ શું પ્રભુ ? મને કાંઈ સહમજાણ પડતી નથી. ”

વૃદ્ધ સંઘસ્થવીરે કહ્યું:—“ દુઃખીઓની વડારે ધાવું એ જ સૌથી શ્રેષ્ઠ સૌગતધર્મ છે. કલ્યાણી આશ્રયહીના, અનાથા છે. ધર્મની નજરે એ આપની પત્ની થઈ ચૂકી છે. ચક્રાયુધ આપનો આશ્રિત છે એ ખરી વાત; પરંતુ ચક્રાયુધ રાજા છે. ચક્રાયુધના રાજ્યમાં ચક્રાયુધને બદલે કદાચ કોઈ

બીજે રાજ આવશે. ચક્રાયુધની ખોટ પૂરી થઇ શકશે; પરંતુ કલ્યાણીની ખોટ પૂરી પાડી શકાશે નહિ. ગૌડેશ્વર, એ જ ધર્મમાર્ગ છે. ”

વૃદ્ધ લીખદેવે એક કૂદકો મારી આસન પરથી ઊભા થઈ કહ્યું:—
“ સાધુ, મહારથવિર સાધુ. ખરેખર તેનું નામ જ ધર્મમાર્ગ કહેવાય. મહારાજ, એ જ ખરો ક્ષત્રિય ધર્મ છે. આ વાત વૃદ્ધની જીભ પર આવી હતી; પરંતુ ગૌડસાત્રાજ્યની એથી અવશ્ય દુર્દશા થશે એવી કલ્પના કરી હું બોલી શક્યો નહિ. ”

ગૌડેશ્વરે સિંહાસનનો ત્યાગ કરી ઊભા થઇને કહ્યું:—“ સામંતવર્ગ, એ જ ધર્મમાર્ગ છે અને કેવળ એ જ રસ્તો છે. મેં દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો છે, માટે સભામાં ચાલો. જો કદાપિ સધળા નાયકોએ એકમતે કલ્યાણીનો ત્યાગ કરવાની મને સલાહ આપી હોત, તો પણ તે બની શકત નહિ. ગૌડરાજ્યના કલ્યાણને માટે ગૌડનું સિંહાસન ત્યજ દેવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરીને જ હું અહિં આવ્યો હતો; પરંતુ બંધુવર્ગ, કલ્યાણીનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર મારા મનમાં પણ આવી શક્યો નહોતો. ”

સૌ જણે શાંતિથી ગૌડેશ્વરનું બોલવું સાંભળ્યું. અચાનક કમલસિંહે કૂદકો મારી આસન પરથી ઊડી ગૌડેશ્વરને આલિંગન દઈ પાશમાં બાંધી લીધા. તેની સાથે સાથે લીખદેવ, પ્રમથસિંહ, રણસિંહ વગેરે બીજા નાયકો પોતા-પોતાના આસન પરથી ઊડી ધર્મપાળની આસપાસ વિંટળાઇ ગયા. સહસ્રા મંત્રગૃહને કંપિત કરી મૂકી બીજણ જયનાદ સાંભળાયો. મંત્રગૃહની બહાર એકત્ર થયેલા સેનાપતિ તથા સેનાનાયકોએ યુદ્ધમાં પ્રયાણ કરવાની આજ્ઞા થઇ છે એમ ધારી જ્યઘ્વન કર્યો. કેટલીકવાર પછી ગર્ગદેવે કહ્યું:—“ મહારાજ, સભામંડપમાં જવાની જરૂર નથી. રાષ્ટ્રકૂટરાજ દૂતને મંત્રગૃહમાં બોલાવો. તે આ સ્થળે જ ગૌડેશ્વરનો ઉત્તર સાંભળશે. ”

ગૌડેશ્વરે સંમતિ આપી. એક દંડધર ગર્ગદેવની આજ્ઞાથી રાષ્ટ્રકૂટરાજદૂતને બોલાવવા સાડ ગયો. થોડીવાર પછી રાષ્ટ્રકૂટરાજદૂતે મંત્રગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. એ સમયે સભામાં તદ્દન શાંતિ વ્યાપી રહી હતી. ધર્મપાળની એક બાજુએ ગર્ગદેવ અને બીજી બાજુએ લીખદેવ ઊભા હતા. દૂતે આસન ગ્રહણ કર્યું એટલે લીખદેવે કહ્યું:—“ દૂત પ્રવર, પરમેશ્વર, પરમ-ભદ્રારક પરમસૌગત મહારાજાધિરાજ ગૌડેશ્વરની આજ્ઞાથી તેમની સમક્ષ તથા ગૌડીય સામંતચક્રની સમક્ષ આપની પ્રાર્થનાનો હું ઉત્તર આપું છું. ગૌડેશ્વર ગ્રામ્ય દુર્ગસ્વામીની કન્યા સાથે વિવાહબંધનથી બંધાયેલા છે. જો કે વિધિ-

પૂર્વક વિવાહ થયા નથી, તથાપિ ગાંધર્વ વિવાહ થઈ ગયા છે. વિદેશમાં ક્ષત્રિયને માટે એટલું જ બસ છે. ક્ષત્રિય ધર્મ પ્રમાણે પ્રથમ પત્ની જ ધર્મ-પત્ની અને પટ્ટાભિષિકતા ગણાય. ગૌડેશ્વર લોકાચાર પ્રમાણે દ્વિતીય પત્ની ગ્રહણ કરી શકે તેમ નથી. ગૌડેશ્વરને જમાઈ તરિકે ગ્રહણ કરવાની પ્રાર્થના કરી રાષ્ટ્રકૂટરાજ અમારા મિત્ર છે, તેમણે અણુધારી સહાયતા કરી સંકટમાંથી અમારો ઉદ્ધાર કર્યો છે. તેમને આપવા જેવું ગૌડરાજ્યમાં કંઈ પણ નથી. ધર્મનું રક્ષણ કરવું એ રાજાનો મુખ્ય ધર્મ છે. રાષ્ટ્રકૂટરાજની કન્યાનું પાણી ગ્રહણ કરવું એ ધર્મપાળને માટે સર્વથા અશક્ય છે. દક્ષિણાપથેશ્વરને જણાવજો કે, ધર્મપાળ એક દાસ પ્રમાણે આપની બીજી બધી આજ્ઞાઓનું પાલન કરશે.”

પ્રકરણ ૬ ઠું.

વૃદ્ધનાયક લીખમદેવ.

યથા સમયે કલ્યાણીદેવી સાથે ધર્મપાળનું લગ્ન થઈ ગયું. કલ્યાણીદેવી ગૌડ સામ્રાજ્યની પટ્ટમહાદેવીરૂપે અભિષિકતા થઈ. વાકૂપાલે ગૌડીય સામંતરાજાને સાથે લક્ષાધિક સેના લઈને પંચનદમાં ગુર્જરાજ્યકની સત્તા નીચે આવેલા પ્રદેશ ઉપર આક્રમણ કરવા સારૂ કૂચ કરી. છ માસ કોઈ પણ પ્રકારના વિજ્ઞ વિના વીતી ગયા. ગૌડીયસેનાએ ગંગા યમુના ઓળંગી શતદ્રુ તથા વિપાશાની વચ્ચેના પ્રદેશ ઉપર આક્રમણ કર્યું. શીતકાળના મધ્યભાગમાં સમાચાર આવ્યા કે, રાષ્ટ્રકૂટરાજ ગોવિંદ તથા મહાનાયક જયવર્દને લિલ્લમાલ નગર ઉપર અધિકાર મેળવ્યો છે. ગુર્જરાજા ગોવિંદની અધીનતાનો સ્વીકાર કરી સંધિ કરવાની પ્રાર્થના કરી છે.

વાકૂપાલના બાહુબળથી શતદ્રુ તથા વિપાશાતીરે ગુર્જરાનો અધિકાર નાશ પામ્યો. સેંકડો વર્ષ પછી કૌરવ તથા ચાદવ વંશીય રાજાઓએ પ્રાચીન અધિકાર પુનઃ પ્રાપ્ત કર્યો. સમસ્ત આર્યાવર્ત ગૌડીય વીરોના જયનાદથી ગાજી રહ્યું. જ્યારે વાકૂપાલની સેના વિપાશા ઓળંગી વિશાળ ધરાવતીના તીરે આવી પહોંચી, ત્યારે ગૌડમાં સમાચાર આવ્યા કે, દક્ષિણાપથેશ્વરે અસંખ્ય સૈનિકો લઈ કાન્યકુબ્જમાં પ્રવેશ કર્યો છે. તેણે ગુર્જરાજાની સાથેના સંધિસૂત્રમાં સ્વાક્ષર કરવા સારૂ ગૌડેશ્વરના પ્રતિનિધિને કાન્યકુબ્જમાં બોલાવ્યો છે. એ સંધિસૂત્રમાં ગુર્જરાજા નાગભટ્ટે ઉત્તરમાં યમુના અને દક્ષિણમાં નર્મદા પર્યંત ગુર્જર સામ્રાજ્યની સીમા ગણી તેનો સ્વીકાર

કર્ચો છે અને પંચનદવાસી ગુર્જરાની સાથે સંબંધ ન રાખવાનું કખૂલ કર્યું છે. વાકૂપાલે દૂતના મુખે સમાચાર કહેવડાવ્યા કે, પ્રાચીન ભોજ, મત્સ્ય, કુરુ, યદુ, યવન, ગાંધાર તથા કીરદેશમાં ગૌડીય સેનાના બાહુબળથી ક્ષત્રિયરાજ્ય પુનઃ સ્થાપિત થયું છે. મહામંત્રી ગર્ગદેવે સંધિપત્રમાં સ્વાક્ષર કરવા સારૂ ગૌડમાંથી પ્રયાણ કર્યું. વસંતકાળ આવ્યો. સધળાંએ ધાર્યું કે, ઘણા લાંબા વખતથી ચાલતા ગુર્જર યુદ્ધનો હવે અંત આવ્યો.

પરંતુ અચાનક એક દિવસ એવા સમાચાર આવ્યા કે, ભીષ્મદેવ મગધમાં પાછા ફર્યા છે, તે સમ્રાટની સાથે સાક્ષાત્ કરવા સારૂ ઘણી ઝડપથી ગૌડમાં આવે છે. એ સમાચાર સાંભળી ધર્મપાળને ઘણી ચિંતા થઈ. તેણે વૃદ્ધ મહાનાયકને વાકૂપાલના રક્ષક તરિકે નીમી પંચનદમાં મોકલ્યો હતો. તેથી ભીષ્મદેવને એકલો પાછો આવતો સાંભળી તેના મનમાં ભયંકર આશંકા આવવા લાગી.

એક દિવસ બપોર પછી ભીષ્મદેવે પ્રાસાદના દરવાજા આગળ આવી સમ્રાટને મળવા માટે પ્રાર્થના કરી. પ્રતિહાર તથા દંડધરો તરત જ તેને સમ્રાટની પાસે લઇ ગયા. ધર્મપાળ આસનેથી ઊભો થયો અને કંપિત કંઠે પૂછ્યું:—“ તાત, શું સમાચાર છે વાર ? આપ એકલા જ પાછા કેમ આવ્યા ? ”

વૃદ્ધ મહાનાયકે આસન ઉપર બેસી કપાળે વળેલો પરસેવો લૂછતાં લૂછતાં કહ્યું:—“ પુત્ર, ભયંકર વિપદ આવી પડી છે. ગૌડના સિંહાસનને દૃઢ પાયા પર સ્થાપવાની ભગવાનની ઇચ્છા હોય એમ જણાતું નથી. ”

ધર્મપાળે પૂછ્યું:—“ શું થયું છે ? ”

ભીષ્મદેવે ઉત્તર આપ્યો:—“ મેં ઈરાવતી તીરે સાંભળ્યું કે, રાષ્ટ્રકૂટ-સેનાએ ચમુના કિનારે આવેલાં તીર્થસ્થળો હસ્તગત કર્યા છે, તથા એક લાખ કરતાં પણ અધિક સૈનિકોએ સ્થાણવીશ્વર તથા પૃથુદક દુર્ગમાં પ્રવેશ કર્યો છે. વળી અસંખ્ય સેના સહિત રાજપુત્ર ક્કે મથુરામાં છાવણી નાંખી છે. કાન્યકુબ્જની રાષ્ટ્રકૂટ-સેના ઉત્સવમાં ઉન્મત્ત બની ગઈ નથી. તેઓ યુદ્ધની તૈયારી કરે છે. પંચનદમાં યુદ્ધ પૂરું થયું છે; પરંતુ વાકૂપાલથી પાછા આવી શકાય તેમ નથી. ભિલ્લમાલમાં જયવર્દન તથા વિમલનંદી ગુર્જરાજની આજ્ઞા સિવાય પાછા ફરી શકશે નહિ. ગૌડમાં તું એકલો રહ્યો, તેથી પ્રમથ-સિંહ તથા કમલસિંહે મને મોકલ્યો છે. રાષ્ટ્રકૂટસેના યુદ્ધની તૈયારી કરે છે તેનો ઉદ્દેશ શું વાર ? ઉત્તરાપથ અથવા દક્ષિણાપથમાં હવે કાંઈ શત્રુ

નથી. નાગભટ્ટ બંદી છે, ચક્રાયુદ્ધ ગોવિંદના હાથમાં છે, સારે પછી ગોવિંદ પુનઃ યુદ્ધની તૈયારી શા માટે કરે છે એ સ્હમજી શકતાં વાર લાગે એમ નથી. પુત્ર, આપણે બચાવે વિપદમાં આવી પડ્યા છીએ. સમસ્ત ગૌડીય સૈન્ય માલવ તથા પાંચનદમાં છે. જો કદાપિ ગોવિંદ ગૌડદેશ ઉપર આક્રમણ કરે, તો સામ્રાજ્યનું રક્ષણ કોણ કરશે ? ”

ધર્મપાળે કહ્યું:—“ ગોવિંદને સહામા થવાનું શું કારણ મળ્યું વાર ? ”

લીંબદેવે ઉત્તર આપ્યો:—“ રાષ્ટ્રકૂટ રાજકન્યાનું પાણી ગ્રહણ કરવા ના પાડી હતી તે શું ભૂલી ગયો ? ”

ધર્મપાળે કહ્યું:—“ હીક ! ”

લીંબદેવે બોલ્યો:—“ દક્ષિણાપથેશ્વર પોતાની ઇચ્છાથી રાષ્ટ્રકૂટ-કન્યાને ગૌડેશ્વરના હાથમાં સોંપવા સારૂ તૈયાર થયા હતા, પણ ગૌડેશ્વરે તે માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો હતો. ઉત્તરાપથ તથા દક્ષિણાપથના ગામે ગામમાં એ સમાચાર પ્રસરી ગયા છે. રાષ્ટ્રકૂટરાજ એ અપમાન ભૂલી ગયા નથી. ગોવિંદ રાષ્ટ્રકૂટનીતિ-કુશળ છે. જ્યાં સુધી નાગભટ્ટમાં શક્તિ હતી, ત્યાં સુધી તેણે તેની સાથેની મિત્રતાની ગાંઠ છોડી નહિ. હવે યુદ્ધ પૂરું થઈ ગયું છે. વિશેષતઃ ગૌડેશ્વર હાલમાં દુર્બળ છે. સમસ્ત ગૌડીયસેના વિદેશમાં છે, એ અવસર જોઈ રાષ્ટ્રકૂટરાજ બહોલો લેવાને તૈયાર થયા છે. પુત્ર, બચાવે પરીક્ષામાંથી પસાર થવાના દિવસ આવી પહોંચ્યા છે. આ વખતે આખાલ વૃદ્ધને સૈન્યમાં દાખલ કરી ગાંઠ સામ્રાજ્યનું રક્ષણ કરવું પડશે. આ વૃદ્ધ એટલા માટે જ પાંચનદમાંથી આવ્યો છે. ”

ધર્મપાળે કહ્યું:—“ પિતા, વ્યર્થ બળ જોઈ નાંખવાની કાંઈ પણ જરૂર નથી. હું સિંહાસનનો ત્યાગ કરું છું. વાઙ્માલને સિંહાસન આપો. તે અવિવાહિત છે, તેથી રાષ્ટ્રકૂટ-રાજકન્યાની સાથે લગ્ન કરી તેને પદ્મહાદેવી તરિકે ગૌડના સિંહાસન પર બેસાડી શકશે. ”

લીંબદેવે ઉત્તર આપ્યો:—“ પુત્ર, એથી કાંઈ ગોવિંદનું અપમાન કલંક ધોવાઈ જશે નહિ. યુદ્ધ અવશ્ય થશે. ”

ધર્મપાળે કહ્યું:—“ કેમ વાર ? શું ગોવિંદ રાષ્ટ્રકૂટરાજકન્યાને ગૌડની પદ્મહાદેવી રૂપે બેઠેલી જોઈને સંતુષ્ટ નહિ થાય ? ”

લીંબદેવે કહ્યું:—“ ના, રાષ્ટ્રકૂટો કાન્યકુબ્જના રસ્તે રસ્તે કહેતા ફરે છે કે, ધર્મપાળના ગર્વનું ખંડન કરી રાઢીય સામંતની કન્યાને ગૌડના સિંહાસન ઉપરથી દૂર કરીશું. ધર્મપાળ રાષ્ટ્રકૂટ-રાજકન્યાનું પાણીગ્રહણ નહિ કરે તો તેનું યોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત થશે નહિ. ”

ધર્મપાળે કહ્યું:—“ શું ત્યારે યુદ્ધ જ કરવું પડશે ? ”

ભીષ્મદેવે ઉત્તર આપ્યો:—“ હા પુત્ર, યુદ્ધ જ થશે. વિશાળ રાષ્ટ્ર-કૂટ-સેનાની સહાયે આબાલવૃદ્ધનું યુદ્ધ થશે. પુત્ર, એટલા સાર જ હું ઝડપથી પંચનદમાંથી ગોડમાં આવ્યો છું. વૃદ્ધના યુદ્ધમાં વૃદ્ધ વિના બીજું કોણ સૈન્યનો વહીવટ કરે વાર ? વૃદ્ધ ભીષ્મ ગોપાળના પુત્રની સેવામાં પ્રાણ ત્યાગ કરવા સાર આવ્યો છે. ”

વૃદ્ધ મહાનાયકના શુષ્ક ગાલપર થઇને એ અશ્રુભિન્ન તેની શુભ દાઢીમાં પડ્યા. ધર્મપાળ, ભીષ્મદેવનાં ચરણમાં પડ્યો.

વૃદ્ધે તેને ઊભો કરતાં કહ્યું:—“ પુત્ર, દુઃખ કેવું ? હવે દિવસ ચાલ્યા ગયા છે. વૃદ્ધ વયમાં ગોપાળના પુત્રને માટે પ્રાણ ત્યાગ કરીશ, તેના જેવું ગૌરવ બીજું શું હોઈ શકે વાર ? સમય નથી, માટે એકદમ તૈયાર થા. પચ્ચીશ હજાર સૈનિકો લઇને લક્ષાધિક સૈનિકોની ગતિ રોકવી પડશે. શોણતીર તથા મંડલાના ગિરિકંદરાઓ સિવાય ગોડસામ્રાજ્યનું બીજું યુદ્ધક્ષેત્ર નથી; ગુર્જરયુદ્ધમાં એ ધણીવાર જણાઇ આવ્યું છે. સામાન્ય સૈન્ય લઇને શોણતીરનું રક્ષણ કરી શકવું સર્વથા અશક્ય છે. મેં મગધની સમ્રાજી સેનાને મંડલામાં એકઠી કરી છે. ગોડરાષ્ટ્રમાં કોણ છે ? માતૃભૂમિનું રક્ષણ કરવા સાર કોણ પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપશે ? જેઓ આવવાને રાજી હોય તેમને મારી સાથે મોકલી દો. પુત્ર, વારાણસીથી મંડલા કાંઈ વધારે દૂર નથી. હું આવતી કાલે જ અહિંથી પ્રયાણ કરીશ. ”

ધર્મપાળે અશ્રુપૂર્ણ નયને કહ્યું:—“ પિતા, પંચનદની ચઢાઇના બી-પણુ પરિશ્રમ પછી આપ યુદ્ધમાં જાઓ તો લોકો શું કહેશે વાર ? હું જીવતો હોવા છતાં પણ આપને યુદ્ધમાં જવું પડે તો આર્યાવર્તવાસીઓ હમેશને માટે મારો અપયશ ગાયા કરશે. ”

ભીષ્મદેવે કહ્યું:—“ પુત્ર, સાંભળ. વૃદ્ધ તૈયાર થઇને આવ્યો છે. આપણા એ સિવાય ગોડસામ્રાજ્યમાં બીજા કોઈ નાયક નથી. એક જણે હારનું રક્ષણ કરવું પડશે, બીજાએ ગોડનું રક્ષણ કરવું જોઇએ. હું મગધનો નાયક છું, તેથી મગધનું રક્ષણ કરવું એ મારું કાર્ય છે. જો કદાપિ તું મંડલામાં જાય, તો તારા મૃત્યુની સાથે ગોડ સામ્રાજ્યની સકળ આશાઓનો અંત આવી જાય; પરંતુ ભીષ્મ મરી જશે તોપણ તું રહીશ. હવે વૃથા વાદવિવાદ કરીશ નહિ, તૈયાર થા. જેઓને પાછા ફરવાની બિલકુલ આશા ન હોય એવા સૈનિકો મને આપજો. ”

ભીષ્મદેવે વિદાયગીરી લીધી; પરંતુ ધર્મપાળ વિષણુ વદને ઓરડાની આરીમાં બેસી રહ્યો. જોતજોતામાં નવીન યુદ્ધના સમાચાર વાયુના વેગે ગોડનગરમાં પ્રસરી ગયા. ગોડવાસીઓ શોકમાં નિમગ્ન થયા. એ વખતે પણ ગોડમાં જીવન હતું. મૃત્યુ અવશ્ય આવવાનું જ છે એમ જાણીને સેંકડો વૃદ્ધ અપંગ સૈનિકો રાજમહેલમાં આવી ઉપરિચિત થયા. તેમણે વૃદ્ધ મહાનાયકનું આમંત્રણ સાંભળ્યું હતું. તેઓ પાછા ફરવાની આશા, જીવનની આશા ત્યજ દઈને ભીષ્મદેવની સાથે ગોડસામ્રાજ્યના દરવાજાનું રક્ષણ કરવા સારૂ પ્રયાણ કરવાને તૈયાર થયા.

પ્રકરણ ૭ મું.

આહવાન.

ગોડીય સામ્રાજ્યની પદ્મહાદેવી થવા છતાં પણ કલ્યાણીદેવીના મુખ પર હાસ્ય નહોતું. તે સ્થમજી શકી હતી કે, તેને માટે જ ધર્મપાળે રાજકુટરાજની સાથે વિવાદ કર્યો છે. જેઓના સગાવહાલા યુદ્ધમાં ગયા હતા, અથવા યુદ્ધમાં જવા સારૂ તૈયાર થતા હતા, તેઓ જે કે પ્રકટપણે કાંઈ પણ કહેતા નહોતા, તથાપિ કલ્યાણી હૃદયમાં સ્થમજી શકતી કે, હજારો કન્યા, પત્ની તથા માતાના અભિશાપ પ્રતિ દિવસ તેના માથાપર વર્ષે છે.

જેઓ પોતાની ઇચ્છાથી મૃત્યુ અવશ્ય છે એમ જાણીને ગોડમંડળના દ્વારનું રક્ષણ કરવા સારૂ ભીષ્મદેવની સાથે મંડલામાં ગયા હતા, તેમની સંખ્યા પાંચ હજાર કરતાં વધારે નહોતી. આડીનું સૈન્ય લઈ ગોડેશ્વર ગોડ નગરનું રક્ષણ કરવા માટે તૈયાર થયા. હાથિયાર પકડી શકવાને શક્તિમાન પુરૂષો સિવાય આખાલ વૃદ્ધ, તથા રમણીઓને દૂરના ગામડાઓમાં મોકલી દેવામાં આવ્યાં. ત્રણ વર્ષ આગે એટલું અનાજ એકઠું કરવામાં આવ્યું અને ભાગીરથી તથા કાલિન્દીમાંથી ચોતરફ દિવાલથી ઘેરાયેલા નગરમાં પીવાનું પાણી લાવવા સારૂ નહેરો ખોદાવવામાં આવી. ગોડનગરીને સુરક્ષિત કરી ધર્મપાળ રાજવંશીય રમણીઓને અન્ય સ્થળે લઈ જવાને તૈયાર થયો. ઉત્તરરાહ મંડળમાં ઢેકરીય દુર્ગમાં દેહદેવી તથા કલ્યાણી દેવીએ નિવાસ કરવો એમ નક્કી થયું; પરંતુ જે દિવસે જવાનું હતું તે દિવસે માતા તથા પત્ની અને જણે ગોડનગરનો ત્યાગ કરવાનું કબૂલ ન કર્યું. ધર્મપાળ કોઈ પણ

પ્રકારે તેમને સહમજવી ન શક્યો તેથી એ વિચારનં પડતો મૂકવો પડ્યો. અંતે તે મંડલાનું રક્ષણ કરવા સારૂ ખીજું સૈન્ય એકત્ર કરવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયો.

મંડલાને માટે જે ખીજું સૈન્ય એકઠું થયું, તેની સંખ્યા એ હજાર કરતાં વધારે નહોતી. ગૌડેશ્વરે પોતે એ સૈન્ય સહિત મંડલા તરફ પ્રયાણ કર્યું. જે દિવસ પ્રભાતમાં ધર્મપાળે ગૌડનગરનો લાગ કર્યો, તે દિવસ કલ્યાણી-દેવી રાજમહેલની અગાશીમાં ઊભી રહી ગતિશીલ ગૌડીય સેનાની ધ્વજ-લાંછન પતાકા સ્થિર દૃષ્ટિએ જોતી હતી. એ સમયે અમલાદેવીએ પાછળથી આવી તેના ખભાપર હાથ મૂક્યો. કલ્યાણી ચમકી ગઈ.

અમલાએ કહ્યું:—“ મહાદેવી, વિચાર કરવાથી શું થશે વાર ? ચાલો, આપણે સ્નાન કરવાને જઈએ. ”

કલ્યાણીદેવીએ કહ્યું:—“ જહેન, તમે મને મહાદેવી શા માટે કહો છો ? મને ઘણી જ શરમ આવે છે. ”

અમલા બોલી:—“ વાર, ત્યારે શું કહીને બોલાવું ? ”

કલ્યાણીએ કહ્યું:—“ કેમ, કલ્યાણી કહીને વળી. ”

અમલા બોલી:—“ વળી એમ તે થતું હશે ! ”

કલ્યાણી બોલી:—“ કેમ ન થાય વાર ? ”

અમલાએ ઉત્તર આપ્યો:—“ હવે તમે ગૌડસામ્રાજ્યનાં પદમહાદેવી થયાં છો. તમને નામ દધને બોલાવું તો લોકો મને ગાંડી કહે. ”

કલ્યાણીએ કહ્યું:—“ જહેન, મને મહાદેવી કહીને બોલાવો છો, તેથી મારી છાતીમાં અગ્નિ સળગી ઉઠે છે. એ વખતે મારા મનમાં એમ થાય છે કે, મારે માટે શ્વસુન્દુળનો સર્વનાશ થાય છે, સ્વામીનો સર્વનાશ થાય છે, રાજ્યનું નિકંદન નિકળી જવા બેઠું છે, સેંકડો પ્રજાજનોના જીવનનો નાશ થાય છે. દરરોજ ઘેરે ઘેર હજારો પુત્રહીના માતા, પતિહીના વિધવા, પિતૃહીન બાળકો મને અભિશાપ આપે છે. જહેન, હું ગૌડરાજ્યનો કૂચક છું. ”

અમલા બોલી:—“ છિ: એવું બોલશો નહિ. તમે રાજ્યનાં લક્ષ્મી છો. પૂજનું મોડું થાય છે. તમારી સાસુ કદાચ તમારે માટે રાહ જોતાં હશે. ચાલો, આપણે સ્નાન કરવાને જઈએ. ”

બન્ને સ્ત્રીઓ રાજમહેલપરથી ઉતરી નીચે આવી. અંત:પુરની અસંખ્ય દાસીઓ તથા નગરમહિલાઓથી વિંટળાઈ ગૌડેશ્વરીએ ગંગાસ્નાન કરવા સારૂ ગમન કર્યું. જે ઘાટ ઉપર એક દિવસ ધર્મપાળદેવે લાંડીના વંશજ ચક્રાધિપતિ આશ્રય આપ્યો હતો, તે જ ઘાટ ઉપર સ્નાન કરવા સારૂ

રમણીઓનું ટોળું ઉતર્યું. સૌથી પ્રથમ પદ્મહાદેવીએ સ્નાન કર્યું. કલ્યાણી-
દેવી ભીના વસ્ત્રે ઘાટ ઉપર આવીને બેઠી રહી. અગ્નિચક્ર આત્રણની છાયા-
માંથી એક કૃષ્ણકાય અંધ બાળકે બહાર આવી ખૂબ પાડી:—“ મા, તું
ક્યાં છે, મા ! ”

કલ્યાણીદેવીએ વિસ્મિત થઈ પૂછ્યું:—“ બાપુ, તું કોણ છે ? ”

અંધ બાળકે ઉત્તર આપ્યો:—“ હું કાણીયો છું ! ”

કલ્યાણીદેવીએ પૂછ્યું:—“ ભાઈ, તારે શું જોઈએ છે ? ”

બાળકે ઉત્તર આપ્યો:—“ કાંઈ નહિ, કેવળ તમને જોવા સારૂ આવ્યો
છું. તમે ક્યારે જશો મા ? ”

કલ્યાણીએ કહ્યું:—“ ક્યાં જઈ બાપુ ? ”

બાળકે કહ્યું:—“ મા, જ્યાં શોક-દુઃખ-જરા-મૃત્યુ નથી ત્યાં. ”

કલ્યાણીએ પૂછ્યું:—“ તે ક્યાં છે ભાઈ ? ”

બાળકે કહ્યું:—“ તે હું જાણતો નથી, પણ જાણે કોઈએ મને કહ્યું
છે કે બધાથી ત્યાં જઈ શકાતું નથી, તોપણ તમે જશો. ”

કલ્યાણીએ પૂછ્યું:—“ બાળક, તું કોણ છે ? ”

બાળકે ઉત્તર આપ્યો:—“ હું આંધળો છું. ”

કલ્યાણીએ કહ્યું:—“ તારું નામ શું ? ”

બાળકે બોલ્યો:—“ મને કોઈ આંધળો કહીને બોલાવે છે, કોઈ વળી
કાણીયો કહીને બોલાવે છે. એ સિવાય બીજું કંઈ નામ નથી મા ! ”

કલ્યાણીએ પૂછ્યું:—“ શું તારે કોઈ સગું બહાલું છે ? ”

બાળકે ઉત્તર આપ્યો:—“ તમે જ્યાં મારી મા છો, તેવી મારે કેટ-
લીયે મા અને કેટલાયે બાપ છે ! ”

બન્નેજણે વાતો કરતાં કરતાં ભાગીરથી કિનારે આવેલા આ મકાન-
માં પ્રવેશ કર્યો. પદ્મહાદેવી આવે છે તે જોઈ વનના રક્ષકો દૂર જતા
રહ્યા. એક વિશાળ પ્રાચીન આત્રણની પાછળ બેઠી ગૌડેશ્વરીએ અંધ
બાળકને પૂછ્યું:—“ બાપુ, જ્યાં શોક નથી, દુઃખ નથી, તે કયો દેશ છે ? ”

બાળકે કહ્યું:—“ મા, તે દેશ કઈ તરફ આવેલો છે તેની મને ખબર
નથી, પણ તેણે કહ્યું છે કે, તે દેશ છે, તે તમારો દેશ છે, તે તમારું રાજ્ય
છે. તે રાજ્યનું સિંહાસન ખાલી પડ્યું છે, તમે ત્યાં જઈ તેને શાભાવશો. ”

કલ્યાણીએ પૂછ્યું:—“ એ કોણે કહ્યું ? તે કોણ છે વા ? ”

બાળકે કહ્યું:—“ તે એક માણસ છે. તે કોણ છે તે હું જાણતો નથી.
તેનું રૂપ, રસ, ગંધ કાંઈ જ નથી, પણ તે એકજણ છે મા ! આંધળાને

માર્ગ દેખાડે છે, માર્ગમાં કાંટા સુધ્ધાં પાગવા દેતો નથી. એક સેવકની માફક ભૂખ અને તરસ લાગે છે ત્યારે અન્ન અને પાણી મેળવી આપે છે. મેં તેને જોયો નથી, તેને સ્પર્શ કર્યો નથી. દૂરથી શુષ્ક પાંદડાના ધીમા અવાજની માફક તેનાં વાક્ય મારા કાનમાં પ્રવેશ કરે છે. મેં તેને બોલતો સાંભળ્યો છે, પણ નજરે જોયો નથી. ”

કલ્યાણીએ કહ્યું:—“ શું તેણે તને મોકલ્યો છે ? તેણે શું કહ્યું છે વાડ ? ”

બાળકે ઉત્તર આપ્યો:—“ તેણે માત્ર એટલું જ કહ્યું કે, હમણાં તમે મંઝાસ્નાન કરો છો. જ્યારે તમે સ્નાન કરી રહી બહાર નિકળો ત્યારે તમને આ વાત જણાવાનું કહ્યું છે. મા ! તમે સત્વર તમારા દેશમાં જશો. તમારા રાજ્યમાં જશો. તેઓ તમને લેવાને આવશે. તમારા પતિના મનમાં દુઃખ થશે, તમારા પિતાના વૃદ્ધ નોકરના મનમાં દુઃખ થશે; પરંતુ તમે એથી દુઃખિત થશો નહિ. સમસ્ત જગતનું કલ્યાણ કરવા સાથે તમારો જન્મ થયો છે. તમે આ નશ્વર દેહનો ત્યાગ કરશો એટલે તમારા સઘળા જન્મનાં પુણ્યફળ વડે જોડદેશનો ઉદ્ધાર થશે. જોડવાસીઓનાં દુઃખ શોકનો અંત આવશે. તેણે કહ્યું છે કે, તમે જરા પણ ખેંચીશો નહિ, તમારા પગમાં કુશાંકુર પણ ભોંકાશે નહિ. મા ! તમે આ દેશનાં નથી, આ જગતનાં રહેવાસી નથી; તમારો દેશ-તમારું જગત તમારી રાહ જુએ છે. આ દેશના દુઃખ કદનો કંઈ પાર નથી. તમે હવે સત્વર તમારા દેશમાં ચાલ્યાં જશો. ”

કલ્યાણીએ કહ્યું:—“ ઈક બાપુ, જઈશ ! તેને પૂછજો કે મારા ચાલ્યા ગયાથી મારા શ્વસુરવંશનું અમંગળ દૂર થઈ શકશે ખરું ? જોડરાજ્યમાં પુનઃ શાંતિ પ્રસરી રહેશે ? જોડવાસીઓનાં શોક તથા દુઃખ નાશ પામશે ? ”

બાળકે કહ્યું:—“ હા મા, તેણે વળી એમ પણ કહ્યું છે કે, જે દિવસે તમે જોડવાસીઓને માટે આત્મોત્સર્ગ કરશો, તે દિવસે આ જગતમાં શાંતિ થશે. તમારા પુણ્યપ્રવાહથી અગ્નિ ઓલવાઈ જશે. મા, હવે હું જઈ છું, તમે જાઓ. હું પણ તમારી સાથે આવીશ. તે બોલાવે છે, હું જઈ છું. ”

એમ કહીને તે અંધ બાળક નક્ષત્રવેગે ત્યાંથી પલાયન થઈ ગયો. કલ્યાણી વૃક્ષતળે બેસી રહી. તેનું સમસ્ત શરીર ધ્રુજવા લાગ્યું.

એ સમયે વિશ્વાનંદ ઉન્મત્તની માફક દોડી આવી ઘાટ ઉપર બેસી રહ્યો, અને અતિ વ્યાકુળતાથી ચાંતરફ જેવા લાગ્યો. દૂર એક દાસી બેસી હતી, તેને તેણે પૂછ્યું:—“ તેં અહિં કોઈ અંધ બાળકને જોયો હતો ? ”

દાસીએ ઉત્તર આપ્યો:—“ ના, પ્રભુ. મેં તો જોયો નથી. ”

વિશ્વાનંદે પુનઃ તેને પૂછ્યું:—“ કલ્યાણી ક્યાં છે ? ”

ઉત્તર મળ્યો:—“ પદ્મહદેવી સ્નાન કરીને હમણું જ આત્રકાનનમાં ગયાં છે. ”

વિશ્વાનંદના કહેવાથી દાસીઓ તથા પુરમહિલાઓ કલ્યાણીની શોધ કરવા લાગી. સૌથી પ્રથમ વિશ્વાનંદે જોયું કે, આત્રવૃક્ષ તળે વેલની માફક કંપતી ગૌડેશ્વરી કલ્યાણીદેવી ઊભી છે. તેણે પૂછ્યું:—“ મા, શું થયું છે ? ”

કલ્યાણીએ ઉત્તર ન આપતાં આંખો લુછી.

વિશ્વાનંદે પૂછ્યું:—“ મા, દક્ષિણપથમાંથી પાછા આવતા વખતે હું મારી સાથે એક અંધ બાળકને લેતો આવ્યો હતો. શું તે તમારી પાસે આવ્યો હતો ? ”

કલ્યાણી કહ્યું:—“ હા પિતા, તે અહિં આવ્યો હતો. ”

વિશ્વાનંદે ગમરાઇને કહ્યું:—“ સર્વનાશ થયો. કલ્યાણી ! શું તેણે તમને કાંઇ કહ્યું છે ? ”

કલ્યાણીએ બોલી:—“ હા પિતા ! તેણે મને મંગળા સમાચાર કહ્યા છે. તે મને કહી ગયો છે કે માઈ આમંત્રણ આવ્યું છે. સ્વામીના સુખને માટે, અસુરકુળના કલ્યાણને માટે, ગૌડરાજ્ય તથા ગૌડવાસીઓનાં શોક તથા દુઃખ મટાડવા માટે, મારે જવું પડશે. પિતા, હું મોહમાં મુગ્ધ બની ગઈ છું. મને ત્યાં જવાના માર્ગની ખબર નથી. મને માર્ગ દેખાડો. ”

અચાનક વૃદ્ધ સંન્યાસી બાળકની માફક રોઈ પડ્યો અને બોલ્યો:—“ મા, એ ક્યો માર્ગ, એ ક્યાંનો માર્ગ અને કોણે આપ્તિન કર્યું તે બધું આટલી વૃદ્ધ ઉમ્મર થવા છતાં પણ હું સહમજી શકતો નથી. તમારું રાજ્ય. તમારું સિંહાસન, તમારા સ્વામી તથા તમારી મિલકતને ત્યજી ક્યાં જશો મા ? ”

પ્રકરણ ૮ મું.

મંડલાનું યુદ્ધ.

એક તરફ ગંગા અને બીજી તરફ ગગનસ્પર્શી વિંધ્યપર્વત, એ બન્નેની વચ્ચે થઈ એક સાંકડો માર્ગ જતો હતો; એ માર્ગ મગધ તથા અંગમાંથી ગૌડમાં આવવાનો એક માત્ર રસ્તો હતો. એ સ્થાનથી સહેજ પશ્ચિમમાં માર્ગ વિંધ્યનો પૃથ્થ ભાગ ઉલ્લંઘીને જતો હતો. એ સ્થળે પર્વતના શિખર ઉપર પાપાણુનિર્મિત ભયંકર મંડલાનો

દુર્ગ આવેલો હતો. લોકો કહેતા હતા કે, દુર્ગમાંથી જો માટીનાં ઢેફાં ફેંકવામાં આવે તો સાંકડા ગિરિમાર્ગમાં ગોડ ઉપર આક્રમણ કરનારી સેનાની ગતિ બંધ થઈ જાય.

એક દિવસના પ્રથમ પ્રહર વખતે એક ઘોડેસ્વાર ગિરિમાર્ગમાં થઈ દુર્ગની નીચે આવી ઉપસ્થિત થયો, અને વાંકા પર્વત માર્ગે થઈ દુર્ગ પર ચઢવા લાગ્યો. દરવાજાના રક્ષકોએ તેનો પરિચય મેળવી દરવાજા ઢિઘાડ્યા. તે ઘોડેસ્વારોએ દુર્ગમાં પ્રવેશ કર્યો. એ સમયે ઉદ્ધપુરના મહા સામંત વૃદ્ધ મહાનાયક ભીષ્મદેવ દુર્ગના યોગાનમાં બેસી હતા. ઘોડેસ્વારોએ તેમની આગળ જઈ નમન કરી કહ્યું:—“મહારાજ, રાષ્ટ્રકૂટસેનાએ કાલે રણાંજે અંપાનગર હસ્તગત કર્યું છે, તેઓ આજ મંડલા ઉપર આક્રમણ કરવા સાફ કૃત્ય કરશે.”

ભીષ્મદેવે કહ્યું:—“બહુ સાફ. નગરમાં પ્રવેશ કરતી વખતે કાષ્ઠએ અટકાવ્યા હતા ખરા?”

“ના; નાગરિકોએ આપની આજ્ઞાથી નગર પ્રતિહારને કેદ કરી રાખ્યો હતો. રાષ્ટ્રકૂટરાજે નગરમાં આવી તેને મુક્ત કર્યો છે.”

“રાષ્ટ્રકૂટ સેનાનો સેનાપતિ કોણ છે વાર?”

“રાષ્ટ્રકૂટરાજ ગોવિંદ પોતે તથા તેનો ભાઈ કરાજ સેનાપતિ છે.”

“બહુ સાફ. તું હવે વિશ્રામ કર.”

થોડીવાર પછી ભીષ્મદેવની આજ્ઞાથી દુર્ગનું રક્ષણ કરનાર દશ હજાર સૈનિકો યોગાનમાં એકઠા થયા. વૃદ્ધ મહાનાયકે યોગાનની એક તરફ ઊભા રહી ઉંચે સ્વરે કહ્યું:—“બંધુઓ, કાલે શત્રુઓ મંડલાદુર્ગ ઉપર આક્રમણ કરશે. દુર્ગમાં દશ હજાર સૈનિકોને એક અડવાડિયા મુઘી ચાલે એટલો આહાર ભરેલો છે, તેથી અડધા ભૂખ્યા રહીએ તો પણ પંદર દિવસ કરતાં વધારે વખત દુર્ગનું રક્ષણ થઈ શકે તેમ નથી. હજી પણ જેઓ ચાલ્યા જવાને ઇચ્છતા હોય, તેઓ સુખેથી ચાલ્યા જાય. જેઓ રાષ્ટ્રકૂટ યુદ્ધમાં મંડલાનું રક્ષણ કરશે, તેઓ પીઠ દેખાડી શકશે નહિ, તેથી આ યુદ્ધમાં પાછા ફરવાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. આ યુદ્ધમાં, આ ગિરિમાર્ગમાં ગોડ સામ્રાજ્યની ભાગ્ય પરીક્ષા થશે. જેને પોતાનો પ્રાણ બહાલો લાગતો હોય, પોતાનાં સગાવહાલાંઓનાં મુખ જોવાની ઇચ્છા હોય, તેને માટે દરવાજા હજી પણ ખુલા છે. જેઓ દુર્ગનું રક્ષણ કરવાને રાજી હોય, તેઓ તૈયાર થાય. બંધુઓ, કાલના યુદ્ધમાં કદાચ ગોડેશ્વરનો જય થાય, તથાપિ આપણાથી પાછા ફરશે નહિ.”

દશ હજાર સૈનિકોમાંથી કોઇએ પણ ઉત્તર આખ્યા નહિ. એક ગૌડીય તથા એક માગધી સૈનિકે સૈનિકોની હારમાંથી આગળ આવી મહાનાયકને નમન કરી કહ્યું:—“ મહારાજ, જેઓ આપની સાથે મંડલાનું રક્ષણ કરવા સારૂ આવ્યા છે, તેમાંથી કોઇને પણ પાછા ફરવાની ઇચ્છા નથી. દશ હજારમાંથી એક જણ પણ દુર્ગનો ત્યાગ કરશે નહિ. ”

સંધ્યાકાળે વિંધ્યની તળેટીમાં હજારો અગ્નિકુંડ સળગી ઉઠ્યા. રાષ્ટ્રકૂટસેનાને આવેલી જોઇ લીખદેવ યુદ્ધને માટે તૈયાર થયો. બીજે દિવસ સહવારમાં સૂર્યોદય થયા પહેલાં રાષ્ટ્રકૂટસેનાએ દુર્ગ ઉપર આક્રમણ કર્યું. સાંકડા પર્વત માર્ગમાં એક સાથે અધિક સૈનિકોથી એકઠા થઈ શકાય તેમ નહોતું, તેથી દિવસનો પ્રથમ તથા દ્વિતીય પ્રહર વીતી ગયો ત્યાં સુધી પણ રાષ્ટ્રકૂટસેના દુર્ગ તરફ આગળ વધી શકી નહિ. મુઠ્ઠીબર ગૌડીય તથા માગધસેનાએ વારંવાર તેઓને પરાજિત કર્યા. રાષ્ટ્રકૂટસેનાના નાયકો ગિરિમાર્ગની ચોતરફ આવેલા પર્વત શિખરો હસ્તગત કરવા સારૂ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. હજારો રાષ્ટ્રકૂટ સૈનિકોએ પર્વતના જૂદા જૂદા સ્થળેથી આક્રમણ કર્યું. લીખદેવના તાબામાં પાંચ હજાર કરતાં વધારે સૈનિકો નહોતા. તેણે ગિરિમાર્ગ તથા દુર્ગનું રક્ષણ કરવા સારૂ બે હજાર સૈનિકો રાખી બાકીના સૈનિકોને પર્વતના શિખરો ઉપર મોકલી દીધા હતા. મ્હોટા મ્હોટા પથરાના મારાથી સેંકડો રાષ્ટ્રકૂટ સૈનિકો મૃત્યુ પામ્યા, હજારો ધાયલ થયા, તથાપિ ગૌડીયસેના પાછળ લડવા લાગી. એક રાષ્ટ્રકૂટ સૈનિક મૃત્યુ પામતો તો તેની જગ્યાએ બીજા દશજણ આવીને ઉભા રહેતા; પરંતુ એક ગૌડીય અથવા માગધ સૈનિક મૃત્યુ પામતો તો તેના શબને ઉપાડી લઈ જવા સારૂ પણ કોઈ માણસ મળતો નહિ. સંધ્યાકાળ પહેલાં ગૌડીય સેનાએ મંડલાદુર્ગના પશ્ચિમ ભાગ તરફ આવેલાં પર્વતના શિખરો પરથી પલાયન કર્યું. એથી રાષ્ટ્રકૂટ સેનાએ ઉત્તેજિત થઈ ગિરિમાર્ગ ઉપર આક્રમણ કર્યું. લીખદેવે જોયું કે, ગિરિમાર્ગનું રક્ષણ કરવા સારૂ ઘણું બળ ખોઈ નાખવું પડશે. તેણે ગૌડીય સેનાને દુર્ગમાં પાછા આવવાની આજ્ઞા કરી અને બાકીના માગધ સૈનિકોને ગૌડના માર્ગનું રક્ષણ કરવા સારૂ નિમ્યા.

સહાંજ પડી, પરંતુ યુદ્ધ બંધ થયું નહિ. હજારો દીવા સળગી ઉઠ્યા. રાષ્ટ્રકૂટોએ ગિરિમાર્ગમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર મેળવવાથી એક જ સમયે દુર્ગ તથા ગૌડના માર્ગ ઉપર આક્રમણ કર્યું. આ વખતે પ્રવાહ બીજી તરફ ફર્યો. અંધારામાં મુઠ્ઠીબર ગૌડીય સૈનિકોએ દુર્ગની ત્રીજે ગિરિ માર્ગમાં

રાષ્ટ્રકૂટોને વારંવાર પરાજિત કર્યા. ગોવિંદે જાણ્યું કે, અંધારામાં મંડલા દુર્ગ હસ્તગત કરી શકાય તેમ નથી. એ વખતે ભીષ્મદેવનું અર્ધ ઉપરાંત સૈન્ય કપાઈ ગયું હતું તથા ધાયલ થયું હતું, આશરે એક હજાર સૈનિકો દુર્ગમાં અને દોઢ હજાર સૈનિકો દુર્ગની પાછળ ગિરિમાર્ગમાં રહ્યા હતા.

રાત્રિના બીજા પ્રહરે દુર્ગ ઉપર અધિકાર મેળવી શકવાનું અશક્ય લાગવાથી જ્યારે રાષ્ટ્રકૂટરાજ રાત્રિને માટે યુદ્ધ મુલતવી રાખવાનું કહેણ મોકલાવતો હતો, ત્યારે અચાનક મંડલાદુર્ગની પાછળ ગંગાકિનારે પર્વત શિખર ઉપર હજારો દીવા સળગી ઉઠ્યા. રાષ્ટ્રકૂટસેનાએ આનંદમાં આવી જઈ જયનાદ કર્યો, એથી પર્વતમાળા કંપી ઊઠી. ગોવિંદે બપોર પછી દશ હજાર સૈનિકો આપી એક નાયકને વિંધાના પૃથ ભાગમાં બીજા કોઈ માર્ગ શોધી કાઢવા સારૂ મોકલ્યો હતો. મંડલાની પાછળ ગિરિશિખર ઉપર દીવાને પ્રકાશ જોઈ રાષ્ટ્રકૂટસેનાએ ધાર્યું કે, તેમના સાથીદારો અન્ય માર્ગેથી પર્વત ચઢી મંડલા ઉપર આક્રમણ કરવા સારૂ આવે છે. ગૌડીય તથા માગધ સૈનિકો સારી પેઢે જાણતા હતા કે, તેમને સહાય કરનાર કોઈ પણ નથી; તેમણે ધાર્યું કે, અંધકારમાં દુર્ગમ પર્વત શિખરે ઓળંગી રાષ્ટ્રકૂટ સેનાની બીજી દ્રુકડી પાછળથી દુર્ગ ઉપર આક્રમણ કરવા સારૂ આવે છે. યુદ્ધ વ્યવસાયમાં જેના વાળ સફેદ થઈ ગયા હતા તે ભીષ્મદેવે ધાર્યું કે, આગળ રાષ્ટ્રકૂટ છે અને પાછળ પણ રાષ્ટ્રકૂટ છે, તેથી યુદ્ધ પુરૂં થવા આવ્યું છે. વૃદ્ધ મહા નાયકે એકવાર જોડ તરફ જોઈ આંસુ પાડ્યાં. ત્યાર પછી નાયકોને સંબોધી કહ્યું:—“બંધુઓ, જે થયું છે તે તમે સૌ સ્હમજી શકો છો, હવે ગિરિમાર્ગનું રક્ષણ કરી શકાય તેમ નથી. જો આપણે દુર્ગમાં બેસી રહીશું તો કદાચ રાષ્ટ્રકૂટો એક અડવાડિયા સુધી આપણને કાંઈ પણ કરી શકશે નહિ; પરંતુ એથી ગોવિંદ દુર્ગને ઘેરે નાંખવા સારૂ સામાન્ય સૈન્ય મૂકી જઈ બાકીનું સૈન્ય લઈને આપણી આગળ થઈ જોડ ઉપર આક્રમણ કરવા ચાલ્યો જશે.”

એ સમયે મંડલાની પાછળ અસંખ્ય સૈનિકોએ જયનાદ કર્યો. ભીષ્મદેવ વ્યાકુળ થઈ બોલી ઉઠ્યો:—“હવે વખત નથી, પાછળની શત્રુસેના દુર્ગની પાસે આવી પહોંચી છે. બંધુઓ, આપણે જેટલા છીએ તેટલા બધાઓ આજ મંડલાદુર્ગને શત્રુ રહિત કરીને જ મરીશું.”

મહાનાયકની આગળ એક સેનાનાયક બિમ્બો હતો, તેણે જય ધ્વનિ કર્યો. તેની સાથે સાથે બે હજાર સૈનિકોના સિંહનાદથી દુર્ગ કંપી ઊઠ્યો.

ભીષ્મદેવે સેનાનાયકને કહ્યું:—“ગુરૂદત્ત, દુર્ગમાં અગ્નિ સળગાવ.”

ગુરુદત્તની આજ્ઞાથી દુર્ગનાં મહાનોમાં એકઠો સ્થળેથી અગ્નિ સળગાવવામાં આવ્યો. જ્વેતજ્વેતામાં મંડલાદુર્ગ તદ્દન અગ્નિકુંડ સમાન બની ગયો. મહોટા અવાજની સાથે દુર્ગનો એકજ દરવાજો ઉઘડ્યો. ગિરિમાર્ગની ગૌડીયસેના તથા રાષ્ટ્રકૂટ સેનાએ વિસ્મિત થઇ જોયું કે, વૃદ્ધ મહાનાયક જમણા હાથમાં ભારે ચક્રધ્વજ ઉપાડી એક યુવકની માફક કૂદકા મારી પગથિયાપર થઈને ઉતરે છે. એ જોઇ તેમણે સિંહનાદ કર્યો. રહામે ઉભેલી રાષ્ટ્રકૂટસેના ભયથી ઘેડી પાછળ ખસી ગઈ. રાત્રિ ધોર અંધ-કારમય હતી, મંડલા દુર્ગમાંથી અગ્નિની જ્વાળાઓ નિકળી ગગને ગગનને સ્પર્શ કરતી હતી. એ અજવાળામાં સમસ્ત ગૌડીયસેના વિદ્યુત્ત્રેએ શત્રુના સૈન્યપર ટૂટી પડી. રાષ્ટ્રકૂટસેના પાછળ હડવા લાગી. રાષ્ટ્રકૂટરાજ ગોવિંદ પોતે મોખરે આવીને જોભો રહ્યો, તથાપિ ગૌડીય સેનાની ગતિ રોકી શકાઈ નહિ. રાષ્ટ્રકૂટસેના વીરતા પૂર્વક યુદ્ધ કરવા લાગી; પરંતુ એ સુઠી-ભર ગૌડીય સૈનિકો રહામે તેનાથી ટકી શકાયું નહિ. ત્રણ બાજુએ હજારો રાષ્ટ્રકૂટોએ આવી એ બે હજાર ગૌડીય તથા માગધ વીરો ઉપર આક્રમણ કર્યું, તથાપિ તેમની ગતિ રોકી શકાઈ નહિ. ગોવિંદ પોતે ધીમે ધીમે પાછળ હડવા લાગ્યો.

જ્યારે બે હજારમાંથી ચારસો સૈનિકો પણ રહ્યા નહિ, ત્યારે ગિરિમાર્ગ શત્રુ રહિત થયો. રાત્રિનો ત્રીજો પ્રહર પૂરો થવા આવ્યો છે, દુર્ગમાંથી અગ્નિ ધીમે ધીમે નિસ્તેજ થવા આવ્યો છે, એ સમયે વૃદ્ધ મહાનાયક ભીષ્મદેવ ગિરિમાર્ગની પશ્ચિમ તરફ અચાનક જમીનપર ખેસી ગયો. ગુરુદત્ત તેની પાછળ હતો, તે વૃદ્ધનું માથું પોતાના બોળામાં લઇ બેઠો. વૃદ્ધના દેહમાં ઘણે ટકાણેથી ધવાયેલા ભાગમાંથી રક્ત પ્રવાહ નિકળતો હતો, તથાપિ તેણે કહ્યું:—“ ગુરુદત્ત, ચક્રધ્વજ ઝાલી રાખ. તેને ન જોવાથી સૈનિકો નિરાશ થઇ જશે. ઊંડ, જોભો થા અને મારી જગ્યા લે. સૈનિકોને કહેજે કે જ્યાં સુધી એક પણ સૈનિક જીવતો હોય ત્યાં સુધી યુદ્ધ બંધ ન કરે. ”

એટલું કહીને વૃદ્ધ ઊડી ખેસવા સારૂ પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તરતજ ઢળી પડ્યો. બાકીના સેનાનાયકો તથા સૈનિકો શાંતનુનંદનપુત્ર સત્યવ્રત વૃદ્ધ માગધ મહાનાયકના મૃતદેહની ચોતરફ વિંટળાઇ વળ્યા. એ સમયે રાષ્ટ્રકૂટ સેનાએ બીજીવાર ભયંકર વેગથી ગિરિમાર્ગના મુખ ઉપર આક્રમણ કર્યું. સૈનિકો મૃતસેના નાયકના દેહને પાછળ મૂકી ગિરિમાર્ગનું રક્ષણ

કરવા સારૂ દોડ્યા. ગુરૂદત્ત ભારે ચક્રધ્વજને ખભાપર ઉપાડી ઊભો રહ્યો. ચારસો વીરોએ ભયંકર વેગથી રાષ્ટ્રકૂટસેના ઉપર આક્રમણ કર્યું. એ આક્રમણનો વેગ સહન ન થઈ શકવાથી રાષ્ટ્રકૂટોએ પલાયન કર્યું.

ચોથા પ્રહરના અંતમાં પૂર્વાકાશમાં જ્યારે ઉષાનો પ્રકાશ જણાયો, ત્યારે રક્તસ્નાયથી દુર્ગ્ગળ થઈ ગયેલા, લાંબા યુદ્ધથી થાકી ગયેલા આવીસ ગૌડીય તથા માગધ સૈનિકો ચક્રધ્વજની પાસે આવી ઊભા રહ્યા. દુર્ગમાં અગ્નિ ઓલવાઈ ગયો છે, હજી તેમાંથી ધૂળના ગોટે ગોટા નિકળે છે. ઉષાના પ્રકાશથી વિંધ્યનાં ભૂરાં શિખરો શુભ્ર થઈ ઉડ્યાં છે, આકાશનાં વાદળો રક્તવર્ણ થયાં છે. પાંચ હજારમાંથી બાકી રહેલા આવીસ સૈનિકો ચક્રધ્વજની આસપાસ ઊભા રહ્યા. ગુરૂદત્તના શરીરમાં ઘણા ઘા વાગ્યા હતા, તેથી ચક્રધ્વજ હાલતો હતો. ગૌડીય સૈનિકો એક હાથમાં ચક્રધ્વજ અને બીજા હાથમાં તલવાર લઈને શેષ યુદ્ધને માટે તૈયાર થયા. એ સમયે મંડલા દુર્ગનાં સોપાનની નીચે એક ઘોડેસ્વાર આવીને ઊભો રહ્યો, તેની પાછળ અસંખ્ય સૈનિકોએ જયનાદ કર્યો. આ વખતે કેવળ ચૌદ ગૌડીય સૈનિક બાકી રહ્યા હતા, તેઓ ચક્રધ્વજનું રક્ષણ કરવા સારૂ તૈયાર થયા. ક્ષીણ સ્વરે ગૌડેશ્વરનો જયધ્વનિ ઉચ્ચારવામાં આવ્યો.

ઘોડેસ્વારે આગળ આવી કહ્યું:—“ ઉદ્ધવ, પેલો ચક્રધ્વજ રહ્યો ! ”

ધર્મપાલ તથા ઉદ્ધવઘોસ આગળ આવ્યા. તેમની પાછળ સેંકડો ગૌડીય સૈનિકોએ ગૌડેશ્વરનું નામ લઈ જયધ્વનિ કર્યો. ચૌદ જણ ગૌડીય સૈનિકોએ ગૌડેશ્વરને નમન કર્યું. ગુરૂદત્ત લથડીયાં ખાતો ખાતો ગૌડેશ્વરની પાસે આવ્યો અને તેના હાથમાં ચક્રધ્વજ સોંપ્યો. ગૌડ સામ્રાજ્યના દર-વાગ્ગનું રક્ષણ થયું; પરંતુ પાંચ હજારમાંથી માત્ર ચૌદ જણ છવતા રહ્યા.

પ્રકરણ ૮ મું.

તોરણ રક્ષા.

ગૌડેશ્વર અશ્વપૂર્ણ નયને ચક્રધ્વજ લઈ અશ્વપરથી નીચે ઉતર્યા અને લીંગમહેવના મૃતદેહને જોવાની ઇચ્છા જણાવી. એક ઘવાયેલા સૈનિકે થોડે દૂર મૃતદેહનો ઢગલો પડેલો હતો તે દેખાડ્યો. ધર્મપાળ ચક્રધ્વજ લઈ વૃદ્ધ મહાનાયકના શય પાસે ખેડો. પાંચ હજાર ગૌડીય સૈનિકો પર્વત ઓળંગી ગિરિમાર્ગના મુખમાં આવી

ગિભા રહ્યા. ઉદ્ધવઘોસ સમ્રાટની પાસે ગિભો હતો, તેણે કહ્યું:—“મહારાજ, કદાચ શત્રુઓ હમણાંજ આપણા ઉપર આક્રમણ કરશે, માટે મહાનાયકના દેહને અગ્નિ સંસ્કાર કરવાની આજ્ઞા આપો. ”

અચાનક ગૌડેશ્વરના મુખમાં પરિવર્તન થઇ ગયું. તેમણે કહ્યું:—
“ ઉદ્ધવ, હું ભીષ્મદેવના દેહને અગ્નિ સંસ્કાર કરીશ નહિ. મારી પાછળ જે ગૌડેશ્વર થશે, તેનું આ કાર્ય છે. ઉદ્ધવ, મારે માટે પાંચ હજાર સૈનિકો પોતાના પ્રાણની પર્વા રાખ્યા સિવાય આ ગિરિ સંકટનું રક્ષણ કરવા સારૂ આવ્યા હતા, તેમનામાંથી માત્ર ચૌદ જણ જ બાકી રહ્યા છે. શું તું એમ ધારે છે કે, હવે હું ગૌડમાં પાછો ફરીશ ? આજે હું આ મંડલામાં ગૌડ-રાષ્ટ્રકૂટ—ઘંઘની સમાપ્તિ કરીશ. આજે યુદ્ધનો છેલ્લો દિવસ છે. ”

સમ્રાટની વાત સાંભળી વૃક્ષનાં ચક્ષુ અગ્નિ સમાન ચમકવા લાગ્યાં. ઉદ્ધવઘોસ બોલ્યો:—“ મહારાજ, એ ધણુ આનંદની વાત છે. ચાલો, ઉઠો; હવે વિલંબ કરવાની કાંમ પણુ જરૂર નથી, આજે જ યુદ્ધની સમાપ્તિ થશે. ”

બન્ને જણુ ભીષ્મદેવના મૃતદેહને ત્યાં આગળ જ રહેવા દઈ ગિરિ માર્ગના મુખમાં આવી ગિભા રહ્યા. ધર્મપાળે વિસ્મિત થઇ જોયું કે, દૂર વૃક્ષની ધટામાં સ્થાપેલા રાષ્ટ્રકૂટ-શિબિરમાં યુદ્ધની તૈયારી વા ઉત્સાહ નથી, શિબિરમાં સર્વત્ર શાંતિ છે. થોડે દૂર બે હથિયારહીન મનુષ્યો ઉઘાડા માથે તથા ઉઘાડા પગે ગિરિમાર્ગ તરફ આવે છે. તેમણે પાસે આવી વસ્ત્રના કટકા વતી પોતપોતાની આંખો બાંધી. ગૌડીય સૈનિકો તેઓને દૂત તરિકે ઓળખી પાસે લઇ આવ્યા. ગૌડેશ્વરે તેમની આંખો આગળથી વસ્ત્ર કાઢી નાંખવાની આજ્ઞા કરી. તેમણે કહ્યું:—“ અમે મહારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણ છીએ, દક્ષિણાપથરાજ ગોવિંદની આજ્ઞાથી ગૌડીય સેનાપતિ પાસે આવ્યા છીએ; અમને સેનાપતિ પાસે લઇ ચાલો. ”

એક સૈનિકે કહ્યું:—“ બ્રાહ્મણ, ગૌડેશ્વર પોતે તમારી આગળ ગિભા છે. ”

બન્ને બ્રાહ્મણોએ એકે અવાજે કહ્યું:—“ રાજધિરાજ ગૌડેશ્વરનો નય થાઓ. ”

ગૌડેશ્વરે તેમને પૂછ્યું:—“ તમારે શું જોઇએ છે ? ”

એક બ્રાહ્મણે ઉત્તર આપ્યો:—“ કાલ રાત્રે જેણે મંડલાનું રક્ષણ કર્યું હતું, તેમને અમારે મળવું છે. ”

“ કેમ વાર ? ”

“ દક્ષિણાપથેશ્વર ગોવિંદ તેમને મળવા માટે પ્રાર્થના કરે છે. ”

“ મગધના અધીશ્વર મહાનાયક લીખ્મદેવે કાલે મંડલાદુર્ગ તથા ગિરિમાર્ગનું રક્ષણ કર્યું હતું; પરંતુ બ્રાહ્મણ ! ગોવિંદ તેમની સાથે મળી શકશે નહિ, કારણ લીખ્મદેવ ધણે દૂર ચાલ્યા ગયા છે. ”

આમ કહી ધર્મપાળ બન્ને બ્રાહ્મણોને પોતાની સાથે લઈ લીખ્મદેવના મૃત દેહની પાસે ગયો. એ વખતે સૈનિકો યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી સેંકડો તીર, અરછી, લાલા વગેરે એકઠાં કરી લીખ્મદેવને માટે શય્યા તૈયાર કરતા હતા અને શય્યાની પાસે ચિતા ગોઠવતા હતા. બન્ને બ્રાહ્મણો શય્ય જોઈને નીચું જોડેશ્વરની પાસેથી વિદાયગીરી લઈ પોતાના શિબિરમાં ચાલ્યા ગયા.

આશરે એક કલાક પછી એક સૈનિકે આવી જોડેશ્વરને સમાચાર કહ્યા કે, બન્ને બ્રાહ્મણ પુનઃ ગિરિમાર્ગ તરફ આવે છે.

ધર્મપાળે કહ્યું:—“ તેઓને લઈ આવ. ”

કેટલીકવાર પછી બ્રાહ્મણો આવી પહોંચ્યા. જોડેશ્વરે તેમને પૂછ્યું:—“કેમ, શા સમાચાર લાવ્યા છો ? ”

તેમણે આશીર્વાદ આપી કહ્યું:—“ જોડેશ્વરનાં જય થાઓ. મહારાજ-ધિરાજ ગોવિંદ જોડેશ્વરની સાથે મુલાકાત કરવા સારૂ પ્રાર્થના કરે છે. જો રજા મળશે તો તે એકલા અસ્ત્રશસ્ત્ર લીધા વિના જોડેશ્વરની પાસે આવશે. ”

ધર્મપાળે વિસ્મિત થઈ પૂછ્યું:—“ શા માટે વાર ? ”

“ મહારાજ, અમને તેની ખબર નથી. ”

“ બહુ સારું. ”

બન્ને બ્રાહ્મણો ચાલ્યા ગયા. એક કલાક પછી એક સૈનિકે આવી કહ્યું:—
“ બે માણસો રાષ્ટ્રદૂત-શિબિરમાંથી ગિરિમાર્ગ તરફ આવે છે. ”

ધર્મપાળ એક વૃક્ષતળે ઘાસ ઉપર બેઠો હતો. તે સૈનિકની વાત સાંભળી ત્યાંથી ઉડી ગિરિમાર્ગના મુખમાં આવીને ઊભો રહ્યો. જોડેશ્વરે જોયું કે, શુભ્રવસ્ત્રધારી એક ઉચ્ચો ગૌરવર્ણ પુરૂષ શિબિર તરફ આવે છે. ધર્મપાળે કોઈ દિવસ પણ ગોવિંદને જોયો નહોતો, તોપણ તે અનુમાને સહમત ગયો કે, રાષ્ટ્રદૂતરાજ પોતે આવે છે. જોડેશ્વર તેના સત્કાર કરવા સારૂ એકલા ગિરિમાર્ગમાંથી બહાર નિકળી ઊભા રહ્યા અને ગોવિંદ પાસે આવ્યો. એટલે અસિથી તેને નમન કરી અસિ દૂર ફેંકી દીધી. ડાંચા પુરૂષે દૂરથી કહ્યું:—“ શું આપ પોતે જ જોડેશ્વર છો ? ”

ઉત્તર મળ્યો:—“ હા, હું પોતે જ ધર્મપાળ છું. ”

ખીજી જ ક્ષણે ડાંચા પુરૂષે ધર્મપાળને આલિંગન પાશમાં બાંધી લીધો. ધર્મપાળ વિસ્મિત થઈને તેના મુખ તરફ જોઈ રહ્યો. ગોવિંદે તેને ‘પાહુ-

પાશમાંથી મુક્ત કરી કહ્યું:—“ગૌડેશ્વર, વીર મહાપુરૂષની મુલાકાત કરવાના લાભથી વંચિત થઈને તેમના પગની રજ લેવા સારું હું આવ્યો છું.”

ગૌડેશ્વરે ધૂળથી મલિન થઈ ગયેલા લલાટ ઉપર વળેલો પરસેવો લુછતાં કહ્યું:—“મહારાજ, આપ શું કહો છો તેની મને કાંઈ સ્હમજી શકતી નથી.”

રાષ્ટ્રકૂટરાજ ગોવિંદે ઉત્તર આપ્યો:—“ગૌડેશ્વર, ગઈ કાલનું યુદ્ધ જોઈ દિવસે વિસ્મિત થયો હતો, રાત્રે મુઘ્ધ થયો હતો, પ્રભાતમાં વીરની ચરણરજ લેવા સારું રજ માગી હતી; પરંતુ એ વખતે સાંભળ્યું કે તેમણે તો ઘણે દૂર ગમન કર્યું છે. ધર્મપાળદેવ હું પ્રૌઢ છું. મેં બાલ્યકાળથી જ યુદ્ધ વ્યવસાય લીધો છે, પિતાની સાથે સમસ્ત ઉત્તરાપથ તથા દક્ષિણપથમાં યુદ્ધ કરી ફર્યો છું; પરંતુ આવું અદ્ભુત પરાક્રમ, અપૂર્વ કૌશલ તથા અસાધારણ આદ્રમત્યાગ મેં કદિ પણ જોયો નથી. મને લીંબદેવની પાસે લઈ ચાલો.”

બન્ને જણ ધીરે ધીરે મહાનાયકના મૃતદેહ પાસે આવી ઊભા રહ્યા. રાષ્ટ્રકૂટરાજે મૃતદેહને પ્રણામ કરી પોતાના મસ્તિષ્ક ઉપર વૃદ્ધ મહાનાયકની ચરણરજ ચઢાવી. લીંબદેવની બાજુમાં એક ધવાયેલો સૈનિક ખેડો હતો, તેણે જયનાદ કર્યો, તેની સાથે સાથે પાંચ હજાર ગૌડીય સૈનિકોએ પણ જયનાદ કરી ગિરિમાર્ગને કંપાયમાન કરી મૂક્યો.

ગોવિંદે ઉડીને ઊભો થયો અને ગૌડેશ્વરનો હાથ ઝાલી બોલ્યો:—“ગૌડેશ્વર, મારો અપરાધ ક્ષમા કરો. હવે મારી શોણિતપિપાસા શાંત થઈ ગઈ છે. દગ્ધ આર્માવર્તમાં પુનઃ શાંતિ સ્થપાય એવી મારી ધમ્મ છે.”

એ સમયે તે ધવાયેલા સૈનિકે દોડી આવી રાષ્ટ્રકૂટરાજને આલિંગન કરી કહ્યું:—“રાષ્ટ્રકૂટરાજ, આપ વીર છો, વીરની પૂજા કરવાનું શિખ્યા છો. હું આશીર્વાદ આપું છું કે, તમારું કલ્યાણ થાયો.”

તે ગુરૂદત્ત હતો. અચાનક ધર્મપાળે ગુરૂદત્તના હાથ ઝાલી કહ્યું:—“ગુરૂદત્ત, શાંત થાઓ. મહારાજ, આપ શું કહો છો—હું આપના કહેવાનો ભાવાર્થ સ્હમજી શકતો નથી. આપ શિબિરમાં પાછા પધારો અને યુદ્ધ શરૂ કરો.”

ગોવિંદે નીચું માથું રાખી કહ્યું:—“ગૌડેશ્વર, યુદ્ધ પૂરું થયું છે, હવે ફરી શરૂ થશે નહિ.”

ગૌડેશ્વરે ઉન્મત્તની માદક બ્રમ પાડી કહ્યું:—“ના મહારાજ, એમ બનશે નહિ. હું યુદ્ધ કરવા ધમ્મ છું. હવે ગૌડનગરમાં આ મુખ લઈને પાછો ફરીશ નહિ. આ ગિરિમાર્ગમાં પાંચ હજાર પ્રજાબક્ત દાસ તથા સ્વામી-બક્ત પિતૃબંધુઓએ મારે માટે પોતાના પ્રાણ આપ્યા છે, તે હું બૂલી શકીશ નહિ. રાષ્ટ્રકૂટરાજ, શિબિરમાં પાછા પધારો. આ મંડલા હવે ધર્મપાળનું

સમાધિક્ષેત્ર થશે. સ્થાંજે દશ હજાર ગૌડીય સૈનિકોની ચિતા ખડકવી પડશે. હવે વધારે વખત નથી, માટે યુદ્ધનો આરંભ કરો. ગોવિંદ, કાલે વાદપાલ ગૌડેશ્વર થશે, તેની સાથે રાષ્ટ્રકૂટનંદિનીનો વિવાહ કરજો.”

રાષ્ટ્રકૂટરાજે કંપિત કંઠે કહ્યું:—“ધર્મ, તું પુત્રને સ્થાને છે, તેથી તારા પગને સ્પર્શ કરી હું તારું અકલ્યાણ કરીશ નહિ. મારો અપરાધ ક્ષમા કર. યુદ્ધ પૂરું થયું છે, મારો પરાજય થયો છે. ભીષ્મદેવે આ મંડલાના ગિરિમાર્ગમાં કાલ રાત્રે મને બહુવાર હરાવ્યો હતો.”

ધર્મપાળ મૂર્ચ્છિત થઈ ગયો. રાષ્ટ્રકૂટ, મગધ તથા ગૌડ સઘળાએ મળીને જે વિશાળ ચિતાશય્યા ખડકી હતી, તેની બસ્માવશેષ હજાર વર્ષ પછી વિંધ્યની તળેટીમાં અર્ધરેણુો હળ ખેડતાં હજી પણ જુએ છે. જ્યાં સુધી ભારતમાં તથાગતનો ધર્મ હતો, ત્યાં સુધી સદ્ધર્મીઓ તે ચિતાબસ્મ ઉપર અંધાવેલા વિશાળ ચૈત્યની પૂજા કરવા આવતા.

તે દિવસ સંધ્યાકાળે ધૂળથી ખરડાયેલા એક ઘોડેસ્વારે ગૌડેશ્વરની પાસે આવી કહ્યું:—“મહારાજ, હું અમૃતાનંદ છું. પ્રભુ વિશ્વાનંદે મને મોકલ્યો છે. મહાદેવી કલ્યાણીએ રાજ્યના કલ્યાણને માટે, પ્રજાના હિતને માટે લોકનાથના પગ સમીપ દેહત્યાગ કર્યો છે. હવે યુદ્ધનું કાંઈ પ્રયોજન રહ્યું નથી, માટે ગૌડમાં પાછા ફરો.”

એ સમાચાર સાંભળી ઉદ્ધવધોસ બાળકની માફક રોઈ પડ્યો. ગૌડેશ્વરનું માથું ફરવા લાગ્યું. તે જ રાત્રે ગોવિંદ, ધર્મપાળ, ઉદ્ધવધોસ, અમૃતાનંદ તથા રાષ્ટ્રકૂટસેનાપતિ ફર્કરાજે પચાસ અંગ રક્ષકો સહિત ગૌડ તરફ પ્રયાણ કર્યું.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

કલ્યાણીદેવીનો આત્મોત્સર્ગ.

ખાતમાં ગૌડનગરની સીમામાં ગંગાકિનારે એક દાસી પૂજાની સામગ્રી લઈને પુરોહિતની રાહ જોઈ ખેડી હતી. *ઉપનગરનો રાજમાર્ગ હજી પહોં ઉજ્જડ હતો. દાસી ખેડી ખેડી નગર તરફ જોઈ રહી હતી. થોડીવાર પછી નગરના માર્ગમાં એક મનુષ્ય જણાયો. દાસી ઉત્સુક ચિત્તે જાડીને જોઈ થઈ. તે મનુષ્યમૂર્તિ ધીમે ધીમે રાજમાર્ગ છોડી મંદિરની

પાસે આવી. દાસીએ પૂછ્યું:—“ મહારાજ, આપ અહિં ક્યાંથી ? ”

તે આવનાર રાજપુરોહિત પુરૂષોત્તમ શર્મા હતો. તેણે ઉત્તર આપ્યો:—
“ કોણ માધવી ? ઘણા દિવસ પછી બુદ્ધા શિવની પૂજા કરવા સાર આવ્યો છું. મેં કોઈ દિવસે તેમની પાસે કાંઈ માગ્યું નથી, પણ આજ એક પ્રાર્થના કરવા સાર આવ્યો છું. ”

“ શી પ્રાર્થના કરવી છે, મહારાજ ? ”

“ બીજી કંઈ પ્રાર્થના હોય વળી ? આજ મહારાજ આવવાના છે એમ સંભળાય છે. મહાદેવી કૃપાથી જો મહારાજની સાથે મહાદેવીનો છેલ્લો મેળાપ થાય તો ઘણું સારું. ”

દાસીએ પૂછ્યું:—“ મહારાજ, શું ત્યારે મહાદેવી બચ્યાં છે ? ”

પુરૂષોત્તમે ઉત્તર આપ્યો:—“ હા. ”

દાસી બોલી:—“ હીક; ત્યારે હું જાઉં છું. તમે અહિં ધ્યાન ધરો. આ પૂજાની સામગ્રી સુકતી જાઉં છું, પુરોહિત આવે તો તેને પૂજા કરવાનું કહેજો. ”

પુરૂષોત્તમે કહ્યું:—“ માધવી, આજ માં મન ઘણું જ ચંચળ થઈ ગયું છે, તેથી કદાચ તારો સંદેશો મને યાદ નહિ રહે. તું ક્યાં જાય છે ? ”

માધવી બોલી:—“ મહારાજ, મહાદેવીનાં છેલ્લાં વેળા દર્શન કરી જીવનને કૃતાર્થ કરી આવું. એવી સાધવી સતીના દર્શનથી ઘણું પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. મેં કોણ જાણે શાંતિ પાપ કર્યા હશે તેથી આ જન્મમાં મેં દાસી તરિકે જન્મ લીધો છે. મહારાણીના ચરણસ્પર્શથી કદાચ મને સુખિત મળશે. ”

દાસી ઉત્તરની રાહ જોયા વિના જતી રહી. પુરૂષોત્તમશર્મા ગંગા-સ્નાન કરીને મંદિરના દ્વારમાં સૂતો. થોડીવાર પછી દ્વરથી અશ્વનાં પગલાં સંભળાયાં. કેટલીકવારે એક ઘોડેસ્વાર મંદિરની પાસે આવીને ઊભો રહ્યો અને તેણે ઉંચે સ્વરે પૂછ્યું:—“ મંદિરમાં કોણ છે ? ”

પુરૂષોત્તમ શર્મા તેનો કંઈસ્વર સાંભળી ફેફકા મારી ઉઠીને ઊભો થયો અને બોલ્યો:—“ કોણ અમૃતાનંદ ? શું મહારાજ આવ્યા છે ? ”

ઘોડેસ્વારે ઉત્તર આપ્યો:—“ હા, તમે કોણ છો ? ”

“ હું પુરૂષોત્તમશર્મા છું. જય વિશ્વનાથ. ”

“ કેમ, શા સમાચાર છે ? ”

“ એકદમ લોકનાથના મંદિરમાં જાણે, મહાદેવી હજી જીવે છે. ”

ઘોડેસ્વાર વધારે પૂછપરછ ન કરતાં ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. બીજી જ ક્ષણે રાજમાર્ગ ઉપર અશ્વનાં પગલાં સંભળાવા લાગ્યાં. પુરૂષોત્તમ મંદિરમાંના

શિવલિંગને સંબોધી કહેવા લાગ્યો:—“ વૃદ્ધશ્વર, મારો અપરાધ ક્ષમા કરજો. હું પણ મહાદેવીને જોવા સાડ જાડ છું. તમારી પૂજની વ્યવસ્થા આજે તમે પોતે જ કરી લેજો ! ”

એમ કહી પુરુષોત્તમ શર્માએ મંદિરના આરણ્યમાં પૂજની સામગ્રી રહેવા દઇ ઝડપથી પ્રયાણ કર્યું.

તે દિવસ પ્રભાતમાં જોડના દરવાજામાં પ્રતિહારો જોડેશ્વરને માત્ર ચાર સાથીદારો લઇને પાછા ફરેલા જોઇ વિસ્મિત થયા. તેમણે જોવિંદને કહી પણ જોયો નહોતો. અમૃતાનંદ પાસેથી તેનો પરિચય મેળવી તેઓ વધારે વિસ્મિત થયા. જોડની જગતી બોળી પ્રજાએ તરત જ સાંભળ્યું કે, રાષ્ટ્રકૂટ યુદ્ધ સમાપ્ત થયું છે. રાષ્ટ્રકૂટરાજ, સમગ્ર દક્ષિણપથના એકજન અધીશ્વર, ધ્રુવના પુત્ર જોવિંદ એકલા જ જોડેશ્વરની સાથે જોડનગરમાં આવ્યા છે.

લોકનાથના મંદિર આગળ લોકોની ભીડનો કાંઈ પાર નહોતો. મહા-મંત્રી ગર્ગદેવ મંદિરના મંડપમાં કુશાસન ઉપર બેઠો છે, તેની આગળ હજી પણ ધીનો દીવો બળે છે. દૂર સ્તંભની પાછળ અંતઃપુરની દાસીઓ તથા પરિચારિકાઓ બેસી છે. વિશ્વાનંદ મંદિરના આરણ્યમાં બેસી ધીરે ધીરે પ્રજાપારમિતા સુત્રનો પાઠ કરે છે. મંદિરમાં વૃદ્ધ મહાદેવી દેદેવી કલ્યાણી-દેવીનું મસ્તિષ્ક પોતાના બોળામાં લઇને બેસી છે. બ્રહ્મશિલાનિર્મિત લોકનાથ-ની મૂર્તિના પગ આગળ મહાદેવી કલ્યાણી કુશાસન ઉપર સૂઈ રહી છે. તેની પાસે મંજરીદેવી તથા અમલાદેવી બેસી છે. મંદિરમાં ધીનો દીવો બળે છે. સઘળાં ચુપ બેસી રહ્યાં છે. કેવળ દેદેવી વચ્ચે વચ્ચે વચ્ચવતી આંખો લુછતી હતી. કલ્યાણીની દેહલતા કેટલાક દિવસથી સૂકાઈ ગઇ છે, કસોટી કરેલા સુવર્ણની માફક તેનો રંગ પીળો થઈ ગયો છે.

કલ્યાણીએ ક્ષીણ સ્વરે કહ્યું:—“ માણ, કોણ આવે છે ? ”

દેદેવીએ આંખો લુછતાં કહ્યું:—“ બ્હેન, કોઇએ આવતું નથી. ”

એ જ સમયે જોવિંદ, ધર્મપાળ, ઉદ્ધરધોસ, સર્વાનંદ વા ગુરુદત્ત અને અમૃતાનંદ મંદિરના આગળમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમનાં પગલાંના અવાજ-થી ચમકી ગર્ગદેવ આસનપરથી ઉઠી ઊભો થયો. તેમને દૂરથી જોઇને વિશ્વાનંદે પાઠ બંધ કર્યો અને કહ્યું:—“ ધર્મ, તું આવ્યો છે ? ”

તેની વાત સાંભળી મંજરીદેવી તથા અમલાદેવી મંદિરના એક ખૂણામાં જતી રહી. ધર્મપાળ, જોવિંદ તથા વિશ્વાનંદે મંદિરમાં પ્રવેશ કર્યો. દેદેવીના સુકાયેલા ગાલ ઉપર થઇને અશ્રુધારા વહેતી હતી. તેમણે રૂંધાયેલા કંઠ કહ્યું:—“ પુત્ર, કલ્યાણીદેવી હવે આપણને ત્યજી દઇને જતી રહે છે. ”

ધર્મપાળે વ્યાકુળ સ્વરે પૂછ્યું:—“ કલ્યાણી, શું થયું છે ? ”

કલ્યાણીદેવીની બન્ને આંખો અચાનક તેજમમાન થઈ ઉઠી. તેણે ગૌડેશ્વરને પોતાની પાસે બેસવાનો ઇસારો કર્યો. ધર્મપાળ મંદિરની જમીનપર બેઠો. તે બેઠે જોવિંદ પણ તેની બાબૂમાં બેઠો. પાછળથી વિશ્વાનંદે કહ્યું:—
“ ધર્મ, ચક્રના પરિવર્તન વિષે કાંઈ કહી શકાય તેમ નથી. દેશમાં વ્યાપી રહેલા હાહાકારથી કલ્યાણીનું કોમળ હૃદય વ્યાકુળ થઈ ગયું છે. કલ્યાણીને માટે ગૌડરાજ્યનો, ગૌડવાસીઓનો, પાલવંશનો તથા તારો સર્વનાશ થવા બેઠો છે એ બેઠે કલ્યાણીનું હૃદય ભગ્ન થયું છે, તેથી જ કલ્યાણી બ્ય છે.”

ધર્મપાળે કલ્યાણીને આશ્વાસન આપવા સાર કહ્યું:—“ કલ્યાણી ! દુઃખના દિવસો જતા રહ્યા છે, યુદ્ધ પૂરું થયું છે. આ બંને, રાષ્ટ્રકૂટરાજ એકલા મારી સાથે ગૌડમાં આવ્યા છે.”

કલ્યાણીએ ક્ષીણ સ્વરે કહ્યું:—“ આપને એકવાર જોવાની ઇચ્છા હોવાથી હજી સુધી હું જઈ શકી નથી. આપનાં દર્શન થયાં એટલે હવે હું જઈ છું.”

ધર્મપાળે કલ્યાણીના બન્ને હાથ ઝાલી રૂંધાતા સ્વરે પૂછ્યું:—“ ક્યાં જઈશ કલ્યાણી ? ”

કલ્યાણીએ કહ્યું:—“ સાંભળો. તેણે કહ્યું છે કે, મારો સમય થયો છે. નવીન જગતના નવીન રાજ્યમાંથી મને બોલાવવા સાર આવ્યો છે.”

“ એ વાત તને કોણે કહી છે. કલ્યાણી ! તે કોણ છે ? ”

પાછળથી વિશ્વાનંદે કહ્યું:—“ ધર્મ, દક્ષિણપંથમાંથી પાછા આવતી વખતે રસ્તામાં મને એક અંધ બાળક મળ્યો હતો, તેને હું ગૌડમાં લાવ્યો હતો. તેણે કલ્યાણીને કહ્યું છે કે, તેની મુક્તિનો દિવસ આવી પહોંચ્યો છે. અનેક જન્મ લઈને તેણે નિર્વાણ (મોક્ષ) નો જે માર્ગ ચોક્કસ કર્યો છે, તેથી આ વખતે તેનાં સઘળાં અંધન છુટી જશે અને તેને નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થશે. દેવી કલ્યાણીના આત્મત્યાગથી ગૌડરાજ, ગૌડરાજ્ય તથા ગૌડવાસીઓના દૂષિતગ્રહ શાંત થશે. ધર્મ, એ અંધબાળકની વાત સાંભળી કલ્યાણીએ લોકનાથ સમક્ષ આત્મબલિ આપ્યો છે.”

૪૬ સંન્યાસીનો કંઠ રૂંધાઈ ગયો. તેનાં શીર્ષ ગાલ તથા લાંબી દાઢીપર થઈને અશ્રુધારા પ્રવાહિત થવા લાગી.

ક્ષીણસ્વરે કલ્યાણીદેવીએ કહ્યું:—“ મારી ખાતર જે અનાથ થઈ છે, જેમના સ્વામી તથા પુત્રોએ આત્મબલિ આપ્યો છે, તેઓને આશ્રય આપજો.”

મંદિરમાંના દીવાની બેબેન મ્હાન થવા લાગી. તેની જ સાથે ગૌડીય પદ્મહાદેવી કલ્યાણીની જીવનપ્રદીપ પણ ઓલવાઈ જવા આવ્યો હતો.

ધર્મપાળ, કલ્યાણીનું સુખ વિવર્ણ થતું જોઈ ઉચ્ચ સ્વરે બોલી ઉઠ્યો:—“ ચિકિત્સક—વૈદ્ય—”

પાછળથી વિશ્વાનંદે તેના ખભાપર હાથ મૂકી કહ્યું:—“ વત્સ એમાં ચિકિત્સક વા વૈદ્યનું કાંઈ પણ ચાલે તેમ નથી. તેં જે દિવસે મંડલા તરફ પ્રયાણ કર્યું ત્યારથી કલ્યાણીએ પાણીનું એક ટીપું પણ લીધું નથી. ”

ગૌડેશ્વરે માંડા માણસની માફક ખૂબ પાડી—“ કલ્યાણી ! કલ્યાણી ! ”

ધીરે ધીરે મિંચાયેલાં ચક્ષુ પુનઃ ઉઘડ્યાં. ક્ષીણસ્વરે ઉત્તર મળ્યો:—
“ શું આપ મને બોલાવો છો—હું જાણું ક્યાંક ગઈ હતી. ”

ધર્મપાળે કહ્યું:—“ કલ્યાણી, ક્યા અપરાધને લીધે તું મારો ત્યાગ કરે છે ? સિંહાસન, રાજ્ય, દેશ, ભલે સમુદ્રના જળમાં ડૂબી જાય. કલ્યાણી, તું મારી છે. જે દિવસ નારાયણ ઘોસે ગોકર્ણદુર્ગ ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું, તે દિવસથી તું મારી થઈ છે. હું તને જવા દઈશ નહિ. ”

“ અપરાધ ક્ષમા કરજો. હું આપને દુઃખ દેવા સાર આવી હતી, છેવટ સુધી—રાષ્ટ્રકૂટરાજકન્યાની—સાથે—પાણિગ્રહણ—કરજો. ”

ગૌવિંદ અત્યાર સુધી પાષાણપ્રતિમાની પેઠે એસી રહ્યો હતો. આ વખતે તેની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. તે વ્યાકુળ સ્વરે બોલી ઉઠ્યો:—“ બહેન, અપરાધ મારો છે, તેને માટે તું શા માટે પ્રાયશ્ચિત કરે છે ? નાગભટ્ટના પરાજય પછી દુર્બળ ગૌડમાં જે રક્તપ્રવાહ પ્રવાહિત થયો છે, તેને માટે હું પોતે અપરાધી છું. તેં ભૂલ કરી છે. તારું રાજ્ય, તારું સિંહાસન તથા તારા સ્વામીને ત્યજી જીવનની શરૂઆતમાં જ ક્યાં જાય છે, બહેન ? ”

“ પિતા, કર્મફળ—મને—ક્ષમા—”

અચાનક કલ્યાણીદેવીનું સુખ ફરીથી વિવર્ણ થઈ ગયું, તથાપિ તેણે બોલી જ મુશ્કેલીથી શુષ્કકંઠે કહ્યું:—“ વિવાહ—કરજો—”

ધર્મપાળ કલ્યાણીને બાહુપાશમાં બાંધી લઈ બાળકની પેઠે રોઈ પડ્યો.

એ સમયે દુઃખિત અંતઃકરણે ચીસો પાડતો પાડતો જદ્દ ઉદ્ધવઘોસ મંદિરમાં આવી કલ્યાણીદેવીના પગ આગળ પડકાઈ પડ્યો અને બોલ્યો:—
“ બહેન, તું જાય છે અને હું કોમો રહીને જોયા કરું છું—શું એટલા સારાં સંધુસિંહ મને મૂકીને ગયા હતા ? કલ્યાણી, તું ગૌડની પદ્મહાદેવી હોવા છતાં પણ મારી આગળ તો પ્રથમની કલ્યાણી જ છે. કલ્યાણી, મને સાથે લઈ જા. કલ્યાણી, હું શું ગોકર્ણનું સ્મશાન જોવા સાર પડ્યો રહું ? ”

પુનઃ એકવાર ધીરે ધીરે મિંચાઈ ગયેલાં ચક્ષુ ઉઘડ્યાં. કલ્યાણીદેવીએ ક્ષીણકંઠે કહ્યું:—“ ઉદ્ધવ, આનંદ, સુખ—તમે—પ્રભુ—જાઉં—”

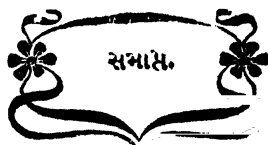
ગૌડેશ્વર જડવત્ ખેસી રહ્યા હતા, તેમણે અચાનક ખૂસ પાડી:—“કલ્યાણી, હું તને છોડીશ નહિ, તું ક્યાં જાય છે, મને અહિં લગ્નને જઈશ નહિ. ”

વિશ્વાનંદે કહ્યું:—“ ઉદ્ધવ, રઘુસિંહની કન્યા સ્વામીની ગોદમાં, રાજ્ય, દેશ તથા શ્વસુરકુળના કલ્યાણને માટે પોતાના હૃદય જીવનનો ઉત્સર્ગ કરે છે એજ આનંદ છે. ઉઠ, અકલ્યાણ કરીશ નહિ.”

અચાનક કલ્યાણીના શીર્ષે મુખમંડળમાં વિમલ હાસ્ય પ્રકટી ઉઠ્યું, બીજી જ ક્ષણે બધું ખલાસ થયું. વિશ્વાનંદે કહ્યું:—“ ધર્મ, તું કોને પકડી રહ્યો છે ? કલ્યાણી તો જતી રહી છે.”

ઉપસંહાર.

કલ્યાણીના મૃત્યુ પછી ગૌડીયસેનાએ ચક્રાયુધને કાન્યકુબ્જના સિંહાસન ઉપર પુનઃ ખેસાડ્યો. ધર્મપાળે રાટ્ટકૂટરાજ પરમલતી દુહિતા રણ્ણાદેવીનું પાણ્ણિમહણ કર્યું. ધર્મપાળ તથા તેના પુત્ર દેવપાળના રાજ્ય કાળમાં ગુર્જર સેના કદી પણ યમુના ઓળંગી શકી નહિ. નાગભટ્ટ અને તેનો પુત્ર રામભદ્ર, ગોવિંદ તથા તેના પુત્ર અમોઘવર્ષ અને ધર્મપાળ તથા દેવપાળના ભયથી સીમા વધારવાનો પ્રયત્ન કરી શક્યા નહિ. લાંબા વખત-સુધી ગૌડ સામ્રાજ્ય પર શાસન ચલાવી ધર્મપાળદેવે દેહ ત્યાગ કર્યો. તેની પછી વણ્ણાદેવીના ગર્ભે જન્મેલો પુત્ર દેવપાલદેવ ગૌડ સામ્રાજ્યના સિંહાસન ઉપર આવ્યો. એ સામ્રાજ્ય એ સમયે વૃદ્ધ સામંત લીળ્મદેવ તથા રાઘરાજકન્યા સરલા કલ્યાણીદેવીના અપૂર્વ આત્મત્યાગથી સુદૃઢ પાયાપર પ્રતિષ્ઠિત થયું હતું. ન્યાંસુધી ગૌડીય સામ્રાજ્ય અખંડિત હતું, ન્યાં સુધી ગૌડરાષ્ટ્રના સદ્ધર્મ જીવિત હતા, ત્યાંસુધી સદ્ધર્મી ગૌડવાસીઓ કલ્યાણીદેવી તથા લીળ્મદેવની અત્રૌાકિક કીર્તિની કથની ગાયા કરતા હતા. ધર્મપાળ તથા ગોવિંદની આજ્ઞાથી મંડલાની તળેટીમાં લીળ્મદેવના અસ્થિ ઉપર બંધાવેલા વિશાળ ચૈત્યનાં ખંડિયેર હજી પણ જોવામાં આવે છે. કલ્યાણીની સમાધિ બૌદ્ધ જગતમાં ત્રિશરણ યુદ્ધભદ્રારકના મંદિરના નામથી વિખ્યાત હતી.

ગૃહસ્થ તેમજ ગૃહિણીએ વિના સંકોચે વાંચવા યોગ્ય
તથા

ખાનગી તેમજ જાહેર લાઘ્યોરીમાં રાખવા લાયક

પસંદગીનો નવલકથાઓ.

૨—૪ ચક્રવર્તી અશોક—ઐતિહાસિક તેમજ પવિત્ર પ્રેમદર્શન.

૧—૮ રાજસ્થાનની વીરરમણી વંદા—(ઐતિહાસિક ને સ્વતંત્ર.)

૩—૦ ગુલામી વહેપાર—અથવા દાસત્વપ્રથા દુઃખદર્શન ભાગ ૧—૨.
ગરીબ ગુલામો ઉપર કેવી જાતનો અત્યાચાર ગુજરે તેનો
હૃદયભેદક સાચો ચિતાર. કિં. દરેક ભાગનો રૂ. દોઢ.

૧—૦ સુશિક્ષિત સ્ત્રી—(ખાળકોના ગૃહશિક્ષણનો ઉત્તમ આદર્શ.)

૩—૮ માયાનો ખજાર; ભાગ ૧ લો તથા ૨ જો. (મિ. હરિનારા-
યણુ આપેટકૃત વીસમી સદીનું આ દેશનું સામાજિક ને જન-
સ્વભાવનું સુંદર ચિત્ર.)

૨—૦ ચાખેરવાલી એટલે આંખની કણી ! ભાગ ૧—૨. કવિ
સ્વીન્ડનાથ ટાગોરકૃત સામાજિક ને સુંદર.

૧—૮ વિપિન—(રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ બા. એ. કૃત સામાજિક.)

૧—૧૨ હાસ્યમંદિર—(રા. બ. રમણભાઈ તથા સૌ. વિદ્યાગૌરી
કૃત હાસ્યજનક લેખો-વાતો વગેરે. એ ચિત્રો સાથે.)

૨—૮ ધર્મપાળ અને દેવી કલ્યાણીનો આત્મઆત્સર્ગ—ઐતિહાસિક સમય-
ની ઐતિહાસિક સુંદર ને મોટી.

૧—૦ પ્રતાપસિંહ—(ડાહ્યાભાઈ રા. મહેતા કૃત. ઐતિહાસિક.)

૧—૮ યાત્રી ઉર્મિલા યાને આદર્શ આર્થ (સામાજિક)

૧—૮ પ્રેમઘટ્ટની ઉર્મિ મેરીયા બહેન

૧—૪ કુમુદચંદ્ર—(સામાજિક તથા ધાર્મિક)

૧—૪ ધર્મનો જય—વડોદરાના મહારાજાના સમયની ઐતિહાસિક.

૦—૮ માલા ને મુદ્રિકા—(સ્વ. કલાપી કૃત.)

૦—૧૨ શાન્તિદા—(સ્વ. સુમતીબહેન કૃત સ્ત્રી ઉપયોગી.)

૦—૧૨ નૂરજહાન—(નવીન કાન્ત ન. દીવેટીઆ કૃત ઐતિહાસિક)

૧—૮ પાપ અને પશ્ચાત્તાપ; ભાગ ૧—૨ ભેગા (સામાજિક)

૧—૦ મોહિની (લેખક સ્વ. ભોગીન્દ્રરાવ ર. દીવેટીઆ)

લખો:—

જીવનલાલ અમરશી મહેતા;

કે. પીરમથાલ રોડ; અમદાવાદ.

